ALİ AHMETBEYOĞLU | KÜRŞAT YILDIRIM
İLYAS TOPSAKAL | DİNÇER KOÇ
ERHAN AFYONCU | HALUK SELVİ

TÜRKLERİN TARİHİ

BAŞLANGIÇTAN 20. YÜZYILIN İLK YARISINA KADAR

TÜRKLERİN TARİHİ

ALİ AHMETBEYOĞLU
KÜRŞAT YILDIRIM
İLYAS TOPSAKAL
DİNÇER KOÇ
ERHAN AFYONCU
HALUK SELVİ

2. Baskı

YEDİTEPE

ALİ AHMETBEYOĞLU | KÜRŞAT YILDIRIM
İLYAS TOPSAKAL | DİNÇER KOÇ
ERHAN AFYONCU | HALUK SELVİ

TÜRKLERİN TARİHİ

BAŞLANGIÇTAN 20. YÜZYILIN İLK YARISINA KADAR

TÜRKLERİN TARİHİ
BAŞLANGIÇTAN 20. YÜZYILIN İLK YARISINA KADAR

Ali Ahmetbeyoğlu
Kürşat Yıldırım
İlyas Topsakal
Dinçer Koç
Erhan Afyoncu
Haluk Selvi

Genel Yayın Yönetmeni
Mustafa Karagüllüoğlu

Editörler
Sahure Ergüzel-Yeşim Çağlar

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16427

ISBN: 978-625-7705-16-5
Yeditepe Yayınevi: 528
Araştırma-İnceleme: 404

1. Baskı: Şubat 2021
2. Baskı: Şubat 2021

Sayfa Düzeni
Deniz Tugay

Kapak Tasarımı
Erdem Özsaray

Baskı-Cilt
Şenyıldız Yay. Matbaacılık Ltd.Şti.
Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No:102 - Topkapı / İstanbul
Tel: 0212 483 47 91-92 (Sertifika No: 45097)

YEDİTEPE YAYINEVİ
Çatalçeşme Sok. No: 52/1 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78
www.yeditepeyayinevi.com / bilgi@yeditepeyayinevi.com

ALİ AHMETBEYOĞLU | KÜRŞAT YILDIRIM
İLYAS TOPSAKAL | DİNÇER KOÇ
ERHAN AFYONCU | HALUK SELVİ

TÜRKLERİN TARİHİ

BAŞLANGIÇTAN 20. YÜZYILIN İLK YARISINA KADAR

YEDİTEPE

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMİYET'E KADAR TÜRKLER

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAMİYET' TEN SONRA TÜRKLER

EDİTÖRLERİN NOTU

Türklerin Tarihi: Başlangıçtan 20. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar kitabında, binlerce yıla dayanan ve birbirinden çok farklı coğrafyalara yayılan Türk tarihinin iki kapak arasında sunulması hedeflenmiştir. Türk tarihinin devamlılığını bir bütün olarak ortaya koymayı amaçlayan kitap, alanında uzman akademisyenler Prof. Dr. Erhan Afyoncu, Prof. Dr. Haluk Selvi, Prof. Dr. İlyas Topsakal, Doç. Dr. Dinçer Koç, Doç. Dr. Kürşat Yıldırım ve Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu tarafından hazırlanarak bilim dünyasına kazandırılmıştır.

Kitap, "İslamiyet'e Kadar Türkler" ve "İslamiyet'ten Sonra Türkler" olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Doç. Dr. Kürşat Yıldırım ve Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu tarafından hazırlanan "İslamiyet'e Kadar Türkler" bölümünde, Türklerin tarih sahnesine çıkışlarından başlayarak yayılmaları, coğrafyaları; İskitler, Hunlar, Gök-Türkler, Uygurlar, Hazarlar, Avarlar gibi Türk topluluk ve devletleri incelenmiştir.

Prof. Dr. Erhan Afyoncu, Prof. Dr. Haluk Selvi, Prof. Dr. İlyas Topsakal, Doç. Dr. Dinçer Koç, Doç. Dr. Kürşat Yıldırım ve Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu, tarafından hazırlanan "İslamiyet'ten Sonra Türkler" bölümünde ise Türklerin İslamiyet ile tanışmaları; Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Anadolu'da kurulan Türk beylikleri, Osmanlı İmparatorluğu, Moğol İmparatorluğu, Timurlu Devleti, Buhara, Kazak, Hive gibi hanlıklar, Rusya'daki Türkler ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi yer almaktadır.

20. yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadarki Türk Dünyası Tarihini içine alan ve *Türklerin Tarihi* kitabının devamı niteliğinde hazırlanmakta olan diğer kitabın ise ikinci cilt olarak yayımlanması hedeflenmektedir.

Türklerin Tarihi kitabının Türk dünyasına, Türklük bilimi ve Türk tarihine ilgi duyan herkese faydalı olmasını temenni ederiz. Kitabı hazırlayan hocalarımıza teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

Dr. Yeşim ÇAĞLAR-Sahure ERGÜZEL

İstanbul, Ocak 2021

İSLAMİYET'E KADAR TÜRKLER

1. Türklerin Tarih Sahnesine Çıkışı ve Yayılmaları

Türkler yeryüzüne nasıl çıktılar? Bu soruya çok uzun cevaplar verilebilir. İlk Türkler ile ilgili elimizde yazılı ve arkeolojik kaynaklar bulunmaktadır. Arkeoloji, türlü yöntemlerle ortaya çıkarılan arkeolojik kaynakları tarih, coğrafya, etnoloji, kültür gibi açılardan incelemektedir. Bu bakımdan; yazının çok uzun bir macera yaşayan insanoğlunun çok geç devirlerinde yaygınlaşması, yazı ile yaşanılan olayları kaydetme geleneğinin nispeten yakın tarihlerde ortaya çıkması sebebiyle arkeolojik kaynaklar daha eskiye dayanmaktadır. Bilim adamları bu arkeolojik kaynakları inceler, sınıflandırır, yorumlar ve sonunda kaynakların sahibi olan insanlar hakkında çıkarımlarda bulunurlar.

Türklere ait toprak altından çıkarılan türlü eşyalar, işaretler, ilkel resimler sayesinde ilk Türklerin kimler olduklarını öğrenebiliyoruz. Kültür bir devamlılık arz eder. Tarih çalışmalarında milletlerin, halkların atalarını, akrabalarını, boylarını, neslini en çok kültür sayesinde öğrenebiliriz. İlk Türkler ile ilgili tanımlamalarda işte bu yüzden, "ilk Türkler" ile beraber "ilk Türk kültürleri" de denilmektedir. Bilim dünyasında bu ilk kültürler için bazı adlandırmalar yapılmaktadır. Bu adlandırmalar, arkeolojik kazının yapıldığı yerlerden kaynaklanmaktadır. Mesela Andronovo Kültürü adını, Hakasya'daki Andronovo Köyünden almıştır. Bu köyde yapılan kazılar sonucunda elde edilen malzemeleri inceleyen bilim adamları, burada çevresinden farklı bir kültürün olduğunu tespit etmişlerdir. Daha sonra etrafta, çeşitli yerlerde kazıp çıkarılan ve Andronovo Köyü'nden çıkanlara benzeyen malzemeler de Andronovo Kültürü'ne ait olarak değerlendirilmiştir. Bu yüzden İlk Türk kültürlerinin adları birçok kişi için ilk başta garip gelmektedir.

İlk Türk kültürlerinin ortak özelliği, "Bozkır Kültürü" olmalarıdır. Bozkır Kültürü ise hareketli, mevsimin gereklerine göre konargöçerlik

esasına dayanan, at ve koyun merkezli bir hayat tarzını ifade eder. Böylece ilk Türklerin bozkırlı olduklarını, bozkırda yaşadıklarını söyleyebiliriz. Onlar, atları üzerinde koyunlarını güder, ihtiyaçlarına göre evlerini söküp kurar, hayvancılık yaparak karınlarını doyurur, üzerlerine elbise, altlarına keçe dokurlardı. Bu hayat tarzı çiftçilerin, köylülerin, şehirlilerin hayat tarzında çok farklıydı.

Aslında ilk Türk kültürleri, yerleşikti. Daha sonra geçim şartlarının değişmesi, hayvan sayısının artması, su ve ot kaynaklarının yetmemesi üzerine insanlar bu kaynakları bulacakları başka yerlere gitmek zorunda kaldılar. MÖ 7000-5000'lere kadar geri götürülen Anav Kültürü'nde, insanların pişmiş tuğladan örülen evlerde oturdukları, çiftçilik, dokumacılık gibi işler yanında hayvancılık da yaptıkları görülmektedir. Bu kültür, büyük ölçüde Türk kültürü olarak değerlendirilmektedir. Hayat şartlarına bağlı olarak insanlar hareket etmeye başlamışlar, tam yerleşikliği terk etmişlerdir. Arkeolojik malzemenin çıktığı Altay-Sayan taraflarındaki bir yerin adına göre Afanasyevo Kültürü olarak adlandırılan, MÖ 3000'lere kadar götürülen bu kültürde Türkler hem konargöçer çoban hem avcı hem de çiftçiydi. Bu devrede at, artık Türklerin hayatına yerleşmiştir. Bakır, tunç işlemeciliği de yayılmıştır. Batıda Ural Irmağı'ndan doğuda Hakasya'ya kadar uzanan, MÖ 2000'lere kadar götürülebilen Andronovo Kültürü, bozkır sahasındaki konargöçer çobanlığın geliştiği bir dönemdir. Bu kültürdeki Türkler hayvancılığı çok iyi yürütüyorlardı. Atın ve koyunun Türk hayatının esasını meydana getirmesi, tam olarak bu kültürde gözlenebilmektedir. Üstelik bu Türkler için ilk teşkilatlı atlı savaşçılar da denebilir. Onlar madenciliği, metal işlemeyi de çok iyi biliyorlardı. Andronovo'dan sonra başlayan ve MÖ 700'lere kadar götürülen Karasuk Kültürü'ndeki insanlar demir işlemede ustaydılar. Yine yoğun bir bozkır kültürü yaşanmaktaydı. Güney Sibirya sahasında, MÖ 8. yüzyıldan sonra görülen Tagar Kültürü döneminde güneyden gelen topluluklarla bölge insanı karışmıştır. Bu kültür taşıyıcılarının gelişmiş bir sanat anlayışı vardı. MÖ 4. yüzyılda başlayan Taştık Kültürü ise doğrudan doğruya sayılan kültürlerin devamıdır. Bunda özellikle at çok önemlidir. İnsanlar ok, metalden yapılan balta, bıçak gibi silahları da iyi biliyorlardı.

Yazılı kaynaklara göre de Türklerin ataları olan bazı kitlelerden bahsetmek gerekir. Çin kaynaklarında MÖ 8. yüzyıldan itibaren çeşitli adlarla anılan ve önemli bir kısmı Türk olan topluluklar vardır. Genel olarak yabancıları ifade etmek üzere bu adları veren Çinliler, doğu ve kuzeydoğusundakilere Yi, kuzeyindekilere Di, batısındakilere Rong demişlerdir. Ortak özellikleri konargöçerlik olan bunların önemli bir kısmının Türklerin ataları olduğu bilinmektedir. Özellikle Di'lerin (veya Ti'ler) deri, kürk giydikleri, yiyecek olarak tahılı pek bilmedikleri yani esasen et yedikleri kaydedilmektedir ki bu ifade tam olarak bozkır hayatını anlatmaktadır. Yine Di'lerin "Ak" ve "Kızıl" olarak ikiye ayrılmaları, Türk tarihinde devamlı görülen bir ayrımdır. Rong'lar da genelde Di'ler ile bir tutulmakta, her ikisinin hayvancılıkla uğraştığı bildirilmekte, hatta Rong'lar bazen kuzeye yerleştirilip Di'ler ile bir tutulmaktadır. Di'ler bu topluluklar arasında en güçlü olanıdır ve diğerleri onların idaresi altında birleşmişlerdir. Bir de Hu gibi adlar vardır ki genel olmakla birlikte bazen Çin'in batısındaki yerleşik halklara verilmektedir. Bu adlarla anılan topluluklar, askerliği iyi bilen, dağınık değil teşkilatlı topluluklardır. Bunlar türlü Çin devletleriyle ilişkiler kurmuşlardır. Daha sonraki dönemlerde özellikle Hunlarla ilgili kayıtlarda, onların ataları için Di'ler, Rong'lar denilmektedir. Yine mesela 5-6. yüzyıldaki Türk boyları olan Töleslerin Kızıl Di'lerden gelme olduğu ifade edilmektedir. Hint kaynaklarında ise; MÖ 2. yüzyıldan itibaren Hindistan'a yapılan Türk akınları sonucunda Türkler, Turuşka gibi adlarla anılmaya başlamışlardır. Kuzey Hindistan'a çok erken devirlerde gelen bu Türk toplulukları demiri çok iyi işliyorlardı. At, tekerlek, at arabası gibi bozkırlı icatları Hindistan'a getirmişlerdi. Teknik ve askerî bakımdan yerli halkın çok ötesindeydiler.

İlk Türklerin ortaya çıktıkları yeri, eski Türk mezarları kurganlar, kaya resimleri, damgalar, çeşitli dil kalıntıları sayesinde öğreniyoruz. Bunları arkeoloji, dil, tarih, sanat gibi yönlerden inceleyen bilim adamları Altay Dağları, Altay-Sayan Dağları, İrtiş Irmağı ile Urallar arası, Ural Dağları, Hazar Denizi'nin doğusundaki düzlükler, Baykal Gölü'nün batı tarafları, Doğu Türkistan'ın kuzey kısmı gibi yerleri tespit etmişlerdir.

Bununla beraber, ilk Türklere ait arkeolojik kaynakların yoğunlaştığı, MÖ 3000'lere kadar götürülebilen Altay-Sayan Dağlarındaki yerleşimler yani bugünkü Hakasya'daki Minusin, Abakan dolayları çok büyük bir ihtimalle Türklerin ana yurdudur.

Türk adının ortaya çıkışıyla ilgili, çeşitli yazılı kaynaklardaki bazı adları "Türk" adıyla eşleştirenler vardır. Bununla beraber adın, okunuşu biraz farklı olsa da doğrudan "Türk" olarak ilk geçtiği metinler, 420 yılına ait bir Pers ("Türk Hun" şeklinde) ve 542 yılına ait bir Çin ("Tujue" şeklinde) kaydıdır. Sonraki yıllarda Grek, Arap gibi diğer bazı dillerdeki kaynaklarda görülmüştür. Adın anlamı için "miğfer", "türeyen", "töreli", "güçlü" gibi karşılıklar verilmiştir. Devlet idareciliğine ve bu işte töreye çok önem vermesi sebebiyle, Türk adının anlamı "töreli" olabilir.

Peki, ilk Türkler nasıl bir coğrafyada yaşıyorlardı? Nerelere yayılmışlardı? Türklerin çıktığı yer olarak kabul ettiğimiz bugünkü Hakasya'daki Minusin, Abakan dolayları aslında ormanlık bir sahaydı. Bu bölge aynı zamanda yarı bozkır idi. Bugün dahi arazisinin %65'i tayga ormanları ile kaplı olan Hakasya'daki orman bölgesi, hayvancılıkla beraber daha çok avcılık, balıkçılık ile geçinmeyi gerektirmekteydi. Evler ağaçtan yapılmakta, ormandaki hayvanlar avlanmaktaydı. Yiyecek olarak av eti, orman bitkileri yaygındı. Aslında ilk Türkler bozkır hayatı yaşamıyorlardı; onların geniş otlakları, kalabalık at ve koyun sürüleri yoktu. İlk Türklerin bir kısmı, toprakların geçinmek için yetmemesi, olumsuz iklim şartları, siyasi anlaşmazlıklar, istila, başka yerlere hükmetme arzusu gibi sebeplerle Türklerin artık atlı savaşçı oldukları Andronovo Kültürü çağından itibaren, anayurt topraklarının geçim yönünden yetersiz kalması, yabancı bir gücün baskısı veya yabancı güç altında yaşamamak karakteri, uzak yerlere ve geniş topraklara hükmetme arzusu gibi sebeplerle yüzyıllar içinde ana yurtlarından yayılıp Tanrı Dağları, Kuzey Çin, Ordos, Gansu, Doğu Türkistan, Moğolistan, Mâverâünnehir, Harezm, Hindistan, Ön Asya, Anadolu, İdil-Ural bölgesi, Hazar Denizi'nin kuzey kıyıları, Kafkaslar, Balkanlar, Orta Avrupa gibi yerlere gitmişlerdir. Bu göçler doğrudan yurt tutmak üzere yapılan seferler suretiyle olduğu gibi, boy ve ailelerin parça parça

göçleri şeklinde de olmuştur. Bu ikinci gruptaki Türkler, uzak yerlerdeki toplumların içine girmiş ama kimliklerini kaybetmeden yaşamış ve hatta yüksek askerlik ve yöneticilik yetenekleriyle bir zamanlar içinde göçmen olarak yaşadıkları toplumun başına geçmişlerdir. Böylece savaşçı Türklerin önemli bir kısmı bozkıra, bilhassa bugünkü Moğolistan topraklarına yerleşmiştir ki burası tarih boyunca kurulan büyük Türk devletlerinin merkezi olmuştur. Bozkırdakiler at ve koyun etrafında şekillenen bozkır hayatı sürmüşlerdir. Bozkır, kurak bölgelerde sert çayırlarla otların ve bunun yanında çalılarla dikenlerin bulunduğu bitki örtüsüdür. Batıda Avusturya'dan başlayıp Romanya ve Macaristan Ovaları, Karadeniz'in kuzeyinde Ukrayna'yı da içine alacak şekilde İdil Havzası'na ve Azak-Hazar arasındaki düzlüğe kadar uzanan bir bozkır kuşağı söz konusudur. Bu kuşakta esas olan ağaçsızlık, yağış azlığı ve yazların sıcak geçmesi olsa da coğrafi konuma göre çeşitli bozkır tipleri de mevcuttur. Özellikle Hazar çevresinde kuraklığın şiddetlenmesiyle çöl bozkırı baş gösterir. Karadeniz ile Karpatlar arasındaki sahada ise ağaçlı bozkır da vardır. Karpatlara yaklaştıkça meşe ormanları görülür. Hazar Denizi'nden doğuda "Turan Çukuru" denen çukur bir saha başlar. Ortasında Aral Gölü olan bu çukur güneyde ve doğuda yüksek dağlarla çevrilidir. Kuzeyinde Ural Dağlarının ilk tepeleri ve ortasında Kazakistan düzlükleri olan Turan Çukuru, doğuya doğru biraz yükselip Balkaş Gölü çukurunu da içine alarak Altay Dağlarına doğru uzanır. Turan Çukuru esasında çöl sahasıdır, yıllık yağış 200 mm'den azdır, yazları çok sıcak, kışlar çok soğuk, sıcaklık farkları çok fazladır. Göçlerinden sonra Türklerin diğer bir kısmı, bozkır dışında ekilebilir tarlaların olduğu köylerde çiftçilik, şehirlerde tüccarlık, zanaatkarlık yapmıştır. Çiftçi ve şehirli Türkler, orman ve bozkırdaki Türklerden farklı bir hayat tarzına sahiptirler. Çiftçiler için ekip biçmek, bağcılık; şehirliler için ticaret, atölyelerde üretim esastır. Şehirli Türkler, etrafı surlarla çevrili yerlerde, sabit olarak yaşıyorlardı. Bu Türkler, özellikle Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan sahasında çok görkemli şehirler kurmuşlardır. Böylece Türk kültürü ve sanatının bir ayağı bozkırda, bir ayağı ise şehirde olmuştur.

2. Türk Tarihinin Coğrafyası

Türkler tarih sahnesine çıktıklarından bu yana çok geniş coğrafyalara yayılmışlardır. En erken devirlerden 20. yüzyıla kadar Sibirya, Mançurya, Moğolistan, Kuzey Çin, Gansu, Doğu Türkistan, Tibet, Hindistan'ın kuzeyi, Afganistan, Batı Türkistan, İran, Anadolu, Balkanlar, Karadeniz'in kuzeyi, Doğu Avrupa, Arabistan Yarımadası, Kuzey Afrika gibi yerlerde Türk yerleşimi, Türk akınları, Türk hakimiyeti, Türklere tabi olma söz konusu olmuştur. Bununla birlikte Türklerin en eski hayat sahaları, doğuda Mançurya'dan batıda Macaristan ovasına kadar uzanan, adına tarihte Türkistan denen topraklardır.

Bu sahanın su sınırları doğuda Pasifik Okyanusu; Kuzeyde Kuzey Buz Denizi; batıda Karadeniz, Adriyatik, Akdeniz; güneyde Umman Denizi, Kızıl Deniz'dir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin kendi tarafındaki kıyılarına hakim olduğu Akdeniz, Karadeniz, Kızıldeniz, Adriyatik dışındaki deniz kıyıları Türklerin hayat sahası olmamıştır. Türkler esasen Asya ve Avrupa'nın denizden uzak iç kesimlerinde, doğudan batıya doğru güneyi ve batısı Çin, Hindistan, İran, Doğu ve Batı Roma gibi büyük yerleşik medeniyetlerle çevrili topraklarda yayılmışlardır.

Türklerin Asya ve Avrupa'da yaşadıkları topraklara nem denizlerden, okyanuslardan yeteri kadar ulaşmadığından kurak bir iklim söz konusudur. Atlantik Okyanusu'ndan gelen bulutlar büyük bir engelle karşılaşmadığı için nispeten etkili olmaktadır. Hint Okyanusu'ndan gelen nem, Himalaya Dağları tarafından engellenmekte, Pasifik Okyanusu tarafından gelen etkiler ise kıyılarla sınırlı kalmaktadır. Kuzey Buz Denizi'nden gelen hava dalgası bütün Sibirya'yı soğutmaktadır. Bozkır ile kurak, çöl ve yarı çöl kuşakta yazları sıcak, kışları soğuktur. Yağış miktarı çok azdır. Yıllık ortalama sıcaklık çok düşüktür. Bununla birlikte Mançurya'da Pasifik Okyanusu etkisiyle hava nemli ve ılımandır.

Türklerin coğrafyasında ırmak boyları çok önemlidir. İç taraftaki ırmakların çoğu büyük göllere dökülür. İdil ve Kama (Çulman) ile Ural ve Emba ırmakları aslında bir göl olan Hazar Denizi'ne; Seyhun ve Ceyhun, Aral Gölü'ne; İli, Balkaş Gölü'ne; Orhun, Tula, Selenge Baykal'a dökülür. Sibirya'daki Yenisey, Ob, İrtiş, Lena gibi ırmaklar ise Kuzey Buz Denizi'ne akar. Mançurya tarafında ise Sungari, Amur büyük ırmaklardandır. Dicle ve Fırat ise Anadolu'dan doğup güneye akıp denize dökülür.

Pamir, Tanrı Dağları, Altay, Sayan, Tannu-Ola, Hangay, Yablonov gibi dağ zincirlerinin doğudaki Türk topraklarını coğrafi olarak ikiye böler. Bu zincirlerin kuzeybatısında Batı Türkistan, İdil-Ural, Güney Rusya; güneydoğusunda Doğu Türkistan, Moğolistan bulunur. Moğolistan'ın doğusunda Büyük Kingan Dağları uzanır. Tibet'in kuzeyinde ve Tibet'te Karakurum, Himalaya, Kurum Dağları vardır ki buralar dünyanın en yüksek yerleridir.

Hazar Denizi ile Ceyhun arasında Karakum ve Ceyhun ile Seyhun arasında Kızılkum Çölleri vardır. Doğu Türkistan'da Tanrı Dağlarının güney etekleri ile Karakurum, Kurum Dağları arasında Taklamakan Çölü bulunur. Sözü edilen ilk çöllerin olduğu topraklarda Seyhun ve Ceyhun arasındaki bölge tarihi olarak Mâverâünnehir olarak adlandırılır. Taklamakan Çölü'nde akan Tarım Irmağı, Yarkent Irmağı, Hoten Irmağı gibi büyük ırmaklar vardır. Bunların aktığı tüm çöl bölgesi Tarım Havzası olarak adlandırılır.

Ural Dağlarından doğuya doğru tundra, orman, yarı orman-yarı bozkır kuşağın olduğu tüm topraklar Sibirya olarak adlandırılır. Buranın güney sınırı Kazakistan bozkırları, Altay-Sayan Dağları, Yablonov Dağları, Amur Havzası'dır.

Türk bozkır kuşağının en güneydoğu ucu Gobi Çölü'ne kadar uzanır. Bu çöl, İç Moğolistan'ın doğu kısımlarından başlayıp batıdaki Gansu koridorunun kuzey ucuna kadar gider. Bu çölün güneyinde nispeten ılıman iklim, tarıma elverişli araziler vardır. Kuzeyinde Hangay, Altay, Tanrı Dağları bulunur. Çölün güneyindeki Ordos bölgesi, Sarı

Irmak dirseğinin içindeki sulak ve bereketli topraklardır. Beijing'den Lancou'ya kadar uzanan hattın kuzeyi Kuzey Çin olarak bilinir, tarih boyunca Türklerin yaşadıkları topraklardır. Zaten Çin Seddi denilen setlerin çoğu yaklaşık olarak bu hattın kuzeyine çekilmiştir.

Doğu Türkistan ve Gansu en eski Türk yurtlarındandır. Buralarda ticaret yolları üzerindeki vaha şehirleri bulunmaktadır. Hava kurak ve sıcaktır. Verimli tarım arazileri yanında çöllerle kaplı, rakımı alçak düzlükler de çoktur.

Doğu Türkistan'ın hemen güneyinde Tibet platosu bulunur. Rakım çok yüksektir. Kuzey sınırı Kurum, Karakurum Dağları; güney sınırı Nepal ve Hindistan'dır. Tibetliler tarihin çok kısa bir döneminde Doğu Türkistan ve Gansu'yu işgal etmişlerse de en eski zamanlardan beri bu dağlık arazinin dışına çıkmamışlardır.

Doğu Türkistan'ın batı sınırı olan Pamir Dağlarından Hazar Denizi'ne kadar olan topraklar Batı Türkistan olarak adlandırılabilir. Bugün üzerinde Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan cumhuriyetlerinin olduğu Batı Türkistan'ın üç tarafı çöllerle çevrilidir. Bu sahanın merkezi bereketli tarım arazileriyle, bağlarla, bahçelerle kaplıdır. Rakımı alçak bozkır sahası olan Kazakistan'ın kuzey kısmı ise doğudan batıya uzanan tipik bozkır kuşağıdır. Doğu tarafında Cungarya, Yedisu kavimler göçünün güzergahındaki bozkırlardır.

İdil-Ural ırmaklarının havzası Kazakistan bozkırının uzantısıdır. Karadeniz'in kuzeyine doğru önce sulak bozkır kuşağı, kuzeye doğru ormanlık saha başlar. Böylece Türk coğrafyasının en batı uçları batıda Karpatlara ve orada Macaristan ovasına kadar uzanır.

Adriyatik Denizi, Akdeniz, Marmara, Karadeniz ile çevrili bir yarımada olan Balkanların kuzey sınırlarını Tuna, Sava gibi ırmaklar ve Karpatlar Dağlarının doğusu çizer. Güney ve batı taraflarda Akdeniz, Karadeniz taraflarında ise nemli karasal iklim görülür. Kuzey tarafları kışın soğuk ve karlı, yazları sıcak ve kuraktır. Ekip biçmeye elverişli geniş düzlükleri yanında dağlık alanları tarıma pek uygun değildir.

Bugün ülkemizin büyük bir kısmının üzerinde olduğu Anadolu, Karadeniz ve Akdeniz tarafından çevrilen bir yarımadadır. Anadolu'nun doğu sınırı önceleri Fırat Irmağı olarak kabul edilirken artık Türkiye'nin Asya'da kalan kısmı Anadolu olarak adlandırılmaktadır. Anadolu'nun farklı bölge ve kıyılarında türlü iklim ve toprak özellikleri görülmektedir.

Dicle ve Fırat vadileri ile Hazar Denizi'nin güneyi, bugün İran olarak bilinen topraklar yüksek dağlar, büyük çöller, uzun ırmaklar ve tarım alanları ile otlaklarla birçok kısma ayrılmıştır. İran çok dağlık bir arazidir, yükseklikte düzlükler boldur. Tarihi olarak Mezopotamya olarak adlandırılan yer ise güneyde Basra Körfezi, doğuda Zagros Dağları, batıda çöller ile çevrelenir. Güneydoğu Toroslardan doğan Dicle ve Fırat güneye akar, Kurne'de birleşir ve Basra Körfezi'nden denize dökülür. Bu saha tarih boyunca verimli tarım arazilerine ev sahipliği yapmıştır.

3. Eski Türk Tarihinde Çobanlar, Yerleşikler, Ormancılar

Eski çağlarda ilk Türkler, coğrafya şartlarına göre birbirine benzemeyen çeşitli mekânlara yayılmışlardı. Orman kuşaklarında yaşayanları orman kültürü; tarıma ve ticarete uygun yerlerde yerleşik olanları şehir ve köy kültürü; bozkırda yaşayanları ise "çoban" kültürü içinde yaşıyorlardı.

Bozkırlı Türkler (Çobanlar)

Eski tarihimizde bozkırda insanlar genelde su kenarlarında, suya yakın yerlerde yaşamaya başlamışlardır. Başlarda avçılık ve toplayıcılık ile uğraşmışlar, doğada yenilebilecek meyveleri, kökleri, mantarları toplamışlar, yaptıkları ilkel aletlerle küçük hayvanları avlamışlardır. Zamanla hayvanları, bilhassa büyük baş hayvanları evcilleştirmişler, yerleşik vaziyette su kenarlarında yaptıkları ilkel evlerde yaşamışlar, hayvanları için de korunaklı yerler yapmışlardır. İnsanlar zamanla evlerini sulardan iç kısımlara doğru taşımış, evlerinin yanında içinde su depoladıkları çukurlar kazmışlardır. Hayvan sayısı çoğalınca çiftlik imkanları hayvanları beslemek için yetersiz kalmış ve bunun üzerine insanlar evlerinden çok uzaklaşmadan yaylacılığı, konargöçer hayatı benimsemişlerdir. Başlarda tercih edilen büyük baş hayvanların bakımı, kışın doyurulması zorlaşınca kendi kendini besleyebilen, kar altında da olsa otu bulup yiyebilen, rahatça ve hızla gezebilen küçükbaş hayvan olan koyun beslenmeye başlanmıştır. Büyük sürülerini otlatan, engin otlakları kat eden, avlamak üzere süratli hayvanların peşine düşen eski Türkler, bu arada kendileri için vazgeçilmez olan atı da evcilleştirmişlerdir. Böylece koyun ve at, en eski devirlerde bozkırda yaşayan Türklerin hayatında vazgeçilmez iki hayvan olmuştur. Koyunun eti yenilmiş, derisi giyilmiş, yünü işlenerek yapılan keçeden giysi, çadır, kilim vb. yapılmıştır. Sütü işleyerek besin maddeleri üretmişlerdir. At

ise bir ulaşım ve savaş aracı olmuştur. Türklerin çok geniş coğrafyalara yayılması at sayesinde mümkün olmuştur. Yine atın eti en lezzetti et olarak görülmüş ve dişi attan (kısrak) sağılan sütten yapılan kımız ise Türklerin milli içkisi hale gelmiştir.

Bu hayat tarzını süren Türklerin kültürü, hedefsiz, tüketici olan "göçebe" kültür değil, planlı, üretici olan "konargöçer" kültürdür. Bozkır, bu iklim sahasında yaşayan eski Türklerin hayatını, dünya görüşünü etkilemiştir. Eski konargöçer Türkler, hayvancılıkla geçinmeleri yanında yüksek savaşma ve idarecilik yeteneklerine sahiptirler. Bu sayede çok geniş coğrafyalara ve bu arada etrafı surlarla çevrili şehirlere, köylere, şehir devletlerine hükmetmişlerdir.

Şehirli ve Köylü Türkler (Yerleşikler)

Eski Türklerin yerleşik olanlarının yaşadığı yerlerde şehirler, köyler, şehir devletleri vardı. Bu devletlerin şehirleri surlarla çevrilmişti. Hükümdarlar, beyler, devlet büyükleri, komutanlar, din adamları bu surların içinde yaşamışlardı. Şehrin etrafında ise tarım yapılan alanlarda köyler bulunuyordu. Şehir ve köylerdeki insanların ihtiyaç duydukları su, çeşitli kanallarla sağlanmış, şehirlerdeki depolarda biriktirilmişti. Şehirlerin eti, tahılı, sebzesi, meyvesi etraflarındaki köylerden ve onun da dış halkasındaki bozkırdan temin ediliyordu. Şehirler için en önemli olan şey surlarının, şehir kapılarının sağlam olmasıydı. Şehir savunması için gözetleme ve işaret kuleleri ise olmazsa olmaz idi.

Şehir; etrafı surlarla çevrili merkez, hükümdar sarayının bulunduğu iç şehir ile memurların, askerlerin, din adamlarının, tüccarların, zanaatkarların vb. evleri, binaları, atölyeleri, tapınaklarının yer aldığı sur içi şehri olmak üzere kısımlara ayrılıyordu. Surlardan sonra tahıl, sebze meyve ihtiyaçlarını karşılayan tarım alanlarının, tüketim mallarının alınıp satıldığı pazarların, sıradan halkın evlerinin yerleştiği ikinci bir köy kuşağı vardı. Bu kuşağın da dışında, şehrin en uzak köşelerinde mera ve otlaklarda sürüler yayılmaktaydı. Eski Türkler bozkırda olduğu gibi şehirde, köylerde de yaşamışlardır. Türklerin çok önemli bir kısmı uçsuz bucaksız bozkır sahası dışında Türkistan şehirlerinde yerleşik

hayat sürmüştür. Bununla birlikte şehirler iç işlerinde bağımsız, dışta ise genelde Türk bozkırlarında kurulmuş güçlü devletlerimize bağlıydı.

Orman (Ormancılar)

Orman sahası, tarih boyunca bozkıra dayalı devletlerimize bağlıydı ve kalabalık bir Türk nüfusunu barındırıyordu. Bunlardan en meşhuru Sibirya ormanlarıdır. Türk kültürünün en eski çağları, hatta Türklerin ana yurdu Güney Sibirya'nın ormanlık alanlarındaydı. İnsanlık ormancılar sayesinde ağaç gibi her alanda işe yarayacak hayati maddeleri elde edebilmişlerdi. Çarpıcı bir örnek vermek gerekirse; devasa bozkır ordularının savaşta fırlatacağı oku, ormanlık sahayı elinde tutmadan edinebilmesi imkansızdı. Yine bugün olduğu gibi eski dünyada çok pahalı olan, pazarlarda değişim aracı olarak para yerine kullanılan kürk gibi mallar orman sahasında üretiliyordu. Üstelik eski Türkler ormana kutsallık atfetmişlerdi. Orman, eski Türk düşüncesinde düzenin, devletin ve kutlu hanın olduğu yerdi. Bozkırdan veya şehir ve köyden çok farklı olan bir yer olan ormanda yaşayan Türkler avcılık, balıkçılık, ağaç işlemeciliği gibi işlerle meşgul olmuşlardı. Ormanın sağladığı izole ortam ve koruyucu çevre ile çok uzun süreler gelenek göreneklerini bozulmadan sürdürebilmişlerdi. Eski Türkler ormanlarda evcilleştirilen geyik gibi hayvanlar besleyerek, çeşitli orman hayvanlarını avlayarak, türlü orman bitki ve meyvelerini toplayarak, ağaçları kesip işleyerek hayatlarını idame ettiriyorlardı. Ormanlık sahada ırmakların kıyısında ve vadilerde dağınık küçük topluluklar hâlinde yaşıyorlar, çadır şeklindeki ağaçtan evler inşa ediyorlardı. Yine kütüklerden yapılmış köşeli evleri de vardı.

4. Kimmerler, İskitler, Sarmatlar

Kimmerler

Kimmerler Kafkasların kuzeyinde ve Azak Denizi'nde yaşayan, büyük ölçüde Türk olan bir topluluktu. Aslında önceleri bugünkü Güney Rusya bozkırlarında yaşıyorlardı. Bununla birlikte doğudan gelen İskitlerin baskısıyla batıya, Kafkaslara, Anadolu içlerine göç ettiler. MÖ 696-695 yıllarında Sakarya Irmağı ile Büyük Menderes'in üst akımları arasındaki bölgeye yerleştiler. Tarihte buraya Frigya denilmekteydi. 652'de onlar artık Manisa'ya kadar uzanmışlardı. MÖ 7. yüzyılın son çeyreğinde Lidyalılar tarafından mağlup edilince biraz doğuya doğru çekildiler. Bundan sonra Kapadokya merkezli bir devlet kurdukları görülmektedir. Onların izleri buralarda olduğu gibi MÖ 8-7. yüzyıllardan beri Güneybatı Ukrayna'da, Orta Avrupa'da, nihayetinde Macaristan ovasında görülmekte, MÖ 500'lere kadar varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir.

Kimmerler, etnik bakımdan İç Asya'dan göçen bir Ural-Altay halkıydı, onlar için "Ön Türk" diyenler de vardır. Onların kültürü, İç Asya kökenli Kurgan kültürlerinin (İskit çukur mezarları, Katakomb mezarları, Kuban kurganları, Srubna kültürü vb.) tipik bir temsilcisi, bütün Türkistan bozkırlarını kaplayan "atlı konargöçer" kültürün tam bir örneğidir. Üstelik İskitler ile Kimmerler arasındaki bağ o kadar yakındır ki, bu ikisi bazen birbirine karıştırılır. Onların Türklüğü üzerine kültürel bakımdan başlıca şu deliller vardır: Bozkır hayatı sürmeleri; at kültürü ile araba ve çadır kültürüne sahip olmaları; silah olarak en başta ok ve yay (kaynaklarda bozkır Türkleri için genelde "okçu kavimler", "yay geren kavimler" ifadesi kullanılır) ile bozkır savaşçılarına has kılıç, mızrak, balta, kalkan kullanmaları; savaşta bozkır Türklerine has taktiklere başvurmaları; örf ve adetleri, dinleri.

İskitler

Sakalar olarak da bilinen İskitler, MÖ 9. yüzyılda İç Asya'dan batıya doğru göç etmeye başlamışlar, MÖ 8.-7. yüzyıllarda Güney Rusya ve Ukrayna topraklarına yayılmışlardır. Kırım merkezli bu devasa imparatorluk, MÖ 4.-2. yüzyıllardaki Sarmat baskısına kadar devam etmiştir.

İskitler kudretli bozkır atlıları olarak çok geniş alanlara yayılmışlardır. İlk olarak Kimmerleri yerlerinden etmişler, Kafkaslara ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara yerleşmişlerdir. Kimmerleri kısa sürede tamamen yok ettikten sonra Batı İran, Suriye ve Filistin'e hükmetmiş, Mısır sınırlarına kadar ilerlemişlerdir. Anadolu'ya da akınlar yapmışlar, İran'dan başlamak üzere Kuban ve Güney Rusya topraklarını ele geçirmişlerdir. MÖ 513 yılında Pers kralı Darius'un seferleriyle güçten düşmüşlerdir. MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısında Makedonya Krallığı tarafından mağlup edilmişler, nihayetinde Sarmat darbeleriyle MÖ 2. yüzyılda yok olmuşlardır.

İskitlerin Hint-Avrupalı Pers ve Turanlı Türk olduklarına dair iki ana görüş vardır. Bununla birlikte, sonraki Türk boy ve topluluklarında çağlar boyu görülen kültür ve hayat tarzı sebebiyle onların büyük ölçüde Türk oldukları düşünülmektedir. İskitler ve Türkler arasında sanat, hukuk (töre), din, hayat tarzı, idari ve askerî yapı bakımlarından benzerlik görülmektedir. Mesela İskitler çadır şekline getirilmiş arabalarda yaşarlardı. Esas işleri hayvancılıktı. Kıyafetleri çizme, pantolon, kaftan, başlıktan oluşuyordu. Maden ve özellikle altın işlemeciliğinde çok ileriydiler. Atlı savaşçı olarak ata ve at koşum takımlarına çok önem veriyorlardı. Esasında İskitlerin Türk oluşu, bütün Türkistan boyunca yayılmış kurganlardan çıkarılan eşyaların, sonraki dönemdeki Türk kurganlarından çıkarılan eşyalarla üslup ve içerik bakımından aynı olmasıyla anlaşılabilir.

Sarmatlar

Sarmatlar, MÖ 6.-4. yüzyıllarda İç Asya'dan Ural Dağlarına göçen, nihayetinde Doğu Avrupa ve Balkanlara yerleşen esasen Türk olan

bir halktır. Konargöçer kültüre sahip olan bu halk atlı savaşçıdır. Bu sayede geniş topraklara hükmetmişlerdir. MÖ 5. yüzyılda Urallar ile Don Irmağı arasındaki toprakları ele geçirmişlerdir. 4. yüzyılda Don'u geçmiş, İskitlere hücum etmiş, MÖ 2. yüzyılda Güney Rusya'da İskitlerin yerini almışlardır. Sarmatlar MÖ 1. yüzyılda Bulgaristan'da Roma İmparatorluğu için tehdit haline gelmiştir. Sonradan Romanya'yı ve Aşağı Tuna topraklarını işgal etmişlerdir. MS 3. yüzyılda Gotlar tarafından mağlup edilmişler ve onlara katılıp Batı Avrupa'ya dağılmışlardır. Güney Rusya'da ise MS 370 yılında Hunlar tarafından ortadan kaldırılmışlardır. MS 6. yüzyıldan sonra ise kaynaklarda görülmezler.

Sarmatlar, diğer bozkır devletinde olduğu gibi boylar, çeşitli kavimler birliğidir. Sarmatların ana unsuru Yazığlar, Roksolanlar, Ugorlar oluşturmuştur. Onlar İskitlerin yerini almışlar, önceden kaynaklarda Karadeniz'in kuzeyinde sırasıyla Kimmer ülkesi, İskit ülkesi denen topraklara Sarmat ülkesi denilmeye başlanmıştır. Sarmatlar doğuda Kafkaslar ve Doğu Anadolu'dan batıda Tuna'ya kadar olan sahada büyük bir devlettir. Sarmatların idari ve askerî yapıları, örf ve adetleri, kültürleri ve sanatları Türk bozkır kültürlerindeki gibidir. Onları kültürel bakımdan İskitlerden ayırmak ise biraz zordur. Sarmat adı altında toplanan boy ve kavimler ise etnik yapı ve dil bakımından birbirine benzerdir. Mesela Sarmatlar konargöçer hayvancılık ekonomisine göre yaşarlardı, yaylak-kışlakları vardı. Ata binmede, ok atmada ustaydılar. Genelde öküzler tarafından çekilen iki veya üç odalı arabalarda yaşıyorlardı. Temel yiyecekleri et, içecekleri ise kımızdı.

5. Asya Hunları

Türklerin tarihi çok eski devirlere götürülebilse de devlet yapısı, ordu, hakim olunan alan itibariyle ilk büyük Türk devleti Hunlar tarafından kurulmuştur denilebilir. Hunlar hakkında ayrıntılı bilgiler MÖ 3. yüzyılda başlamaktadır. Bununla beraber Hun tarihi çok daha öncelere, en azından MÖ 7. yüzyıla kadar götürülebilir.

Tarih, dil, arkeoloji ve antropoloji verileri Hunların Türk olduklarını göstermektedir. Hunların mirası, sonraki Türk devletlerinde aynen yaşamıştır. Hatta bugünkü Türkiye'nin de Hunların kurduğu yapının bir devamı olduğunu söylemek mümkündür.

Hunların geleneksel hakimiyet bölgesi Orhun ve Selenge ırmaklarının aktığı topraklardı ki buraya Ötüken denilmekteydi. Ötüken, bundan sonra kurulacak Türk devletlerinin merkezi olmuştu. Aynı zamanda kutsal bir merkezdi. Burası elde tutulmalı, terk edilmemeliydi. Uçsuz bucaksız, sulak otlaklar olan bu topraklar, bozkır hayatı süren Türkler için çok uygundu. Hunlar Ötüken bölgesini merkez alarak dört bir yöne yayılmışlardı. Böylece devletin sınırları kuzeyde Sibirya'ya, doğuda Mançurya'ya, güneyde Kuzey Çin'e, batıda İran'a kadar genişledi. Bununla beraber Hun gücünün merkezi ve kaynağı bugünkü Moğolistan sınırları içindeki Orhun Vadisi idi.

Hunlar çok önceleri Kuzey Çin'e, Ordos'a indiler. Bu yüzden Çinliler onlara karşı Çin Seddi denilen savunma duvarları çektiler. MÖ 8. yüzyıla kadar geri götürülen bu duvarlar parça parça yapılmış ve yapımı yüzyıllara yayılmıştır. Bu esnada Çin'de birçok beylik vardı. Çinlilerin tek bir devlet altında toplanmaları MÖ 221 yılında kurulan "Çin" Devleti ile oldu. Hunlara dair en açık bilgilerimizi, bundan sonra edinebiliyoruz. Çinliler en büyük düşmanları olan Hunlar hakkında ayrıntılı kayıtlar tutmaya başladılar.

Daha önceki tarihi pek bilinmediği için, MÖ 209 yılında Mete'nin (Modu) başa geçmesiyle Büyük Hun Devleti'nin kurulduğu kabul edilir. Mete'nin babasının adı Tuman'dır (Teoman olarak da bilinir). Tuman'ın ne zaman başa geçtiği bilinmemektedir. Hun hükümdarlarının unvanı "çanyu (tanhu)" idi. Hunlar daha önceleri Sarı Irmak dirseğinin güneyindeki topraklar olan Ordos bölgesine yayılıyor ve Çin'i baskı altında tutuyorlardı. Bununla beraber son yıllarda gittikçe zayıflayarak Ordos'u terk etmişlerdi. Devlet içerisinde de anlaşmazlıkla baş göstermişti. Üstelik Tuman, hatun mertebesindeki ilk eşine değil diğer eşine öncelik vermeye başlamış, onun etkisi altına girmişti. Hatta Türk töresine göre hatundan doğan çocuğun Hun tahtına varis olması gerekirken, diğer eş Tuman'ı ayartmış, kendi oğlunun varis olması için ikna etmişti. Tuman, töreye aykırı olan bu durumu örtmek için Mete'yi ortadan kaldırmak istiyordu. Bunun üzerine onu Hunların güneybatısındaki Yueçi'lere rehin olarak gönderdi. O zamanki dünyada anlaşan iki devletten zayıf olanı güçlü olana, anlaşmanın teminatı olarak rehine gönderirdi, zayıf taraf anlaşmayı bozarsa rehine öldürülürdü. Tuman, Mete'yi gönderdikten sonra sebepsiz yere Yueçi'lere saldırdı. Hun Devleti içerisindeki adamlarından gerçeği ve öldürüleceğini anlayan Mete ise meşhur beyaz atının hızı sayesinde Yueçi'lerin elinden kurtularak Hun başkentine geri dönebildi. Bu duruma çok şaşıran Tuman ise hiçbir şey olmamış gibi davrandı ve hatta Mete'yi ordu komutanlığına getirdi. Mete ise devlet içerisindeki taraftarlarıyla ortak hareket etmeye başladı. Emrindeki birliği emre koşulsuz itaat etmek üzere eğitti. Islık çalan bir ok icat etti, askerlerine oku attığı tarafa oklarını fırlatmalarını emretti. Sırasıyla atını, cariyesini, babasının atını oklattı. Ok atmaktan çekinenler idam edildi. Mete'ye göre ordu artık hazırdı. Bir av esnasına oku babasına fırlattı, askerleri de aynı yöne oklarını attılar. Böylece Tuman öldü, Mete MÖ 209 yılında devletin başına geçti. Bundan sonra orduyu 10'lu sisteme göre yapılandırdı.

Mete başa geçtikten sonra, doğu taraftaki Donghu'lar Hunlara saldırmak istediler. Bunun için elçiler göndererek sırasıyla Mete'nin atını ve bir cariyesini istediler. Mete ve etrafındakiler bu isteği tartıştılar.

Mete, bu ikisinin kendi malı olduğunu söyleyip Donghu elçisine verdi. Burada Mete'nin Donghu'ların saldırısı karşısında henüz hazır olmadığı ve toparlanmak için zaman kazandığı anlaşılmaktadır. En sonunda Donghu'lar iki ülke arasındaki çorak bir araziyi istedi. Mete, toprağın devletin temeli olduğunu söyleyerek reddetti. Hemen ardından hücum ederek Donghu'ları mağlup etti. Daha sonra Hunlar Gansu bölgesindeki Yueçi gücünü ortadan kaldırdılar. Böylece ticaret yollarının kontrolü Hunların eline geçti. Bundan sonra tek bir hedef kalmıştı, o da Çin. Hunlar artık Çin'in kuzey topraklarına inmişlerdi. Bunun üzerine Çin 320 bin kişilik bir ordu gönderdi. Mete, savaştan önce aralarında casuslar olan Çin elçilerinin karşına askerlerinin çok azını çıkardı. Böylece Hunların zayıf olduğunu düşünen Çinliler saldırıya geçtiler ama Baideng yaylasında yedi gün boyunca kuşatıldılar. Çin ordusu Hunların tuzağına düşerek yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Sonunda Hunlarla yapılan anlaşma sonucunda açılan bir koridordan çıkıp ülkelerine döndüler. MÖ 197 yılında yapılan bu anlaşmaya göre Kuzey Çin'deki topraklar Hunlara bırakılacak ve vergi olarak her yıl ipek, pirinç ve diğer maddelerden gönderilecekti. Bu dönemde Hunlar bütün Türkistan sahasına hakim oldular. Çinliler ise her yıl vergilerini ödeyerek itaat etme yolunu seçtiler.

Mete'nin 174 yılında ölümünden sonra başa oğlu Jiyu geçti, unvanı "laoşang" oldu. Onun döneminde devlet gücünü devam ettirdi, teşkilat sağlamlaştırıldı. Bu dönemde Yueçi'lere ve Çin'e seferler yapıldı. Bunun üzerine Çin, Hunlara karşı kendisini yeniden yapılandırmaya başladı. Öncelikle Hunlara karşı işbirliği yapılacak müttefikler bulunmalıydı. Bu sırada Hunlar arasında Türk adetlerinden uzaklaşanlar, devlet-askerlik işlerini boşlayanlar görüldü.

160 yılında Hunların başına geçen Junçen, ataları kadar güçlü bir lider değildi. Bu yüzden devlet hızla zayıfladı. Devlet kendisini yenileyemedi, yeni gelişmeler karşısında çaresiz kaldı. Çinlileri türlü işbirliği girişimleri sonuç verdi. Bu arada Junçen'in 126'da ölümünden sonra Hun ülkesinde karışıklıklar ve iç çatışmalar ortaya çıktı. Hun insanı eski kudretini kaybetmişti. Çin ise kendi içinde birliğini sağlamlaştırdı, dışa açıldı. Özellikle atlı birliklerle ordusunu yeniden inşa etti.

Çin'in dışa açılmasında en önemli pay, MÖ 138 yılında batıya, Yueçi'lere gönderilen elçi ve casus Cang Çian'e aitti. Çin'in Hunlara karşı politikası ve batıya açılması, bu elçinin faaliyetleri ve raporu doğrultusunda gerçekleşti. Bundan sonra Hunlar 133 yılında Mayi ("At Şehri") şehrinde büyük bir yenilgiye uğradılar. Toprak kaybeden Hunlar, kendi içlerinde çatışmaya girdiler. Taht kavgaları başladı. Çinliler 121 yılından sonra Gansu bölgesindeki Hun birliklerini mağlup ederek bölgeyi ele geçirdiler. Bundan sonra Hunların esasen Gobi Çölü'nün kuzeyine çekildikleri söylenebilir. Yine Çinlilerin Doğu Türkistan'a seferleri oldu. Zaman zaman Hunlarla da savaşlar yapıldı. Hunlar eski güçlerinin çok uzağındaydılar. Yine de ticaret yollarının kontrolü konusunda Çin'e karşı direniyorlardı. Çin'e çeşitli seferler düzenleseler de başarılı olamıyorlardı. En önemli sebep Hunların kendi içlerindeki bozguncular, Çin işbirlikçileriydi. Bu süreç sonunda Çinliler Gansu, Doğu Türkistan topraklarını ele geçirmişler ve böylece ticarete hakim olmuşlardır. Hunların ise kendi adetlerini, törelerini bırakması zayıflamalarının en önemli sebebidir. Devleti yeniden ayağa kaldırmak için Çinlileşmek gerektiğini söyleyenler dahi vardı.

Hunlar MÖ 70'lerde tekrar toparlanabilmek için Doğu Türkistan taraflarına sefer etti. Pek bir şey elde edemeyen Hun ordusu, geri dönerken Altay Dağlarında tipiye yakalandı. Ordunun büyük bir kısmı yok oldu. Bu büyük kayıptan sonra Hunlara bağlı topluluklar isyan ederek bağımsız olmak istediler. Batıda Vusunlar, kuzeyde Dinglingler, doğuda Şianbeyler ve Vuhuanlar saldırıya geçtiler. Çinliler de ordular gönderdiler. Bu esnada bazı Hun aileleri ve boyları Çin'e sığındılar. Hun Devleti içerisinde yozlaşma ve boş vermişlik çok artmıştı. Üstelik kıtlık ve doğal afetler de baş gösterdi.

Hunlar arasında artık iki kesim orta çıktı: Bağımsızlık taraftarları ve Çin taraftarları. MÖ 58 yılında başa geçen Huhanye kurtuluşun Çin'e bağlanmaktan geçtiğini savunuyordu. Kardeşi Cici Yabgu ise tek çıkış yolunun bağımsızlık olduğuna inanıyordu, ona göre ataları bu devleti savaşarak kurmuştu ve yine savaşarak korumalıydı. Hun meclisindeki tartışmalardan sonra iki kesim arasında çatışmalar başladı. Huhanye,

galip gelerek Orhun'u ele geçirdi. Cici ise taraftarlarıyla birlikte batıya Çu-Talas taraflarına gitti. Böylece MÖ 54 yılında Hunların doğu ve batı olarak ikiye ayrıldığı kabul edilmektedir. Cici, Hunları ayağa kaldırmak için, 51 yılından itibaren Doğu Türkistan'ın kuzey kısmı ve Güney Sibirya taraflarına sefer ederek Vusun, Kırgız gibi boyları kendisine bağladı. Cici, Kangju'da kendisine bir başkent yaptırmıştı. Bununla beraber Çin orduları batıya ilerleyerek, MÖ 36 yılında bu başkenti ele geçirdi. Bütün Hunlar çarpışa çarpışa canlarını verdiler. Öte yanda Çin işbirlikçisi Huhanye ise MÖ 31'de öldü. Bundan sonra birkaç Hun Çanyu'su devrinde, özellikle Vuculiu'dan (MÖ 8-MS 13) sonra nispeten bağımsız bir siyaset izlediler. MS 9 yılında darbeyle Çin tahtına geçen bir Çin generali (Vang Mang), Hunları bölüp parçalamak ve birbirine düşürmek istedi. Bunun üzerine özellikle MS 18 yılından sonra Hunlar tekrar güçlendiler. Çin, kuzeyden akınlarını sıklaştıran Hunlar karşısında savunmaya geçti. Büyük Çin şehirleri bir bir tahrip edildi. Çin ordusu çaresiz kaldı. Böylece Kuzey Hunları, bağımsız ve güçlü bir devlet olarak varlıklarını devam ettirdiler. MS 48 yılında ise sekiz Hun boyu Çin'e tabi olarak Çin'de yaşamaya başladılar. Güney Hunları denilen bunlar, Çin ile birlikte zaman zaman kuzeydeki kardeşlerine karşı sefer ediyorlardı. Bu arada Çin kışkırtmalarıyla kuzeydeki bazı boylar Hunlara isyan ettiler. Böylece MS 90'lardan sonra Hunlar, güneyde Çin, kuzeyde Şianbey baskısı altında kaldılar. Hunlar gitgide batıya doğru çekildiler. 150'li yıllara doğru artık Şianbeyler Kuzey Hunlarının topraklarını tamamen ele geçirdiler. Mete'nin kurduğu, Kuzey Hunlarının elinde bağımsız bir şekilde devam eden Hun Devleti tarihe karıştı. Artık iyice Çin'in içlerine yerleşen Güney Hunları zaman zaman isyan etseler de başlarına gelişi güzel atanan Çanyulara itiraz edemiyorlardı. Kuzeyden Şianbey baskısı da iyice kendini gösteriyordu. Nihayetinde 216 yılında son Çanyu hapsedildi. Güney Hunlarının başına Çinli valiler atandı. Böylece Hunların son devlet bakiyeleri de ortadan kalkmış oldu.

Çin'de kalan Hun nüfusu daha sonra burada bazı devletler kurdular. Bunlardan ilki Kuzey Çin'e hakim olan Önceki Cao veya Han Cao Devleti'dir (304-329). Hunların bir başka kolu olan Tiefu'lar

ise bugünkü İç Moğolistan topraklarında yerleşerek Şiya Devleti'ni meydana getirdiler (260-431). Bu devletin Çanyu'ları Mete'den geldiklerine inanıyorlardı. Son olarak Juçu adlı Hun kolu, Kuzey Liang Devleti'ni (401-460) kurdular.

6. Avrupa Hunları

4. yüzyılda Doğu Avrupa önlerinde görünmeleriyle dikkatleri çeken, ani hareketleri yüksek dağlardan esen kasırgaya benzetilen, isimleri Türkçede "kavim, halk" manasına gelen Hunların kökeni klasik ve modern devir tarihçilerini uzun süre meşgul etmiştir. Eski Avrasya tarihi ile ilgilenen tarihçiler arasında Hunların kökeni ve Şiongnu'larla (Asya Hunları) ilişkileri 18. yüzyılın ortalarından beri ciddi tartışmalara konu olmuştur. Ortaya atılan çeşitli iddialara rağmen yapılan araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılan tarihî, arkeolojik, etnografik, coğrafi belgelerle, Attila'nın oğulları başta olmak üzere bazı Hun isimlerinin Türkçe olması gibi hususlarla Hunların Şiongnu denilen Asya Hunlarının devamı ve ahfadı oldukları anlaşılmıştır.

Avrupa Hunlarının batıya göçleri, onların Türkistan'da hakimiyetlerini kaybetmelerinden sonra vuku bulmuştur. Batıya doğru göç eden Hunlar hakkında yaklaşık 170 yılından Alania'nın fethine kadar (355-365 yılları) gerek batı gerekse doğu kaynaklarında hiçbir bilgiye rastlanamamıştır. Türkistan'da hakimiyetlerini tamamen kaybeden ve etrafa dağılan Hun kitlelerinin bir kısmı Kazakistan bozkırlarında uzun süre kalıp nüfus ve askerî bakımdan güçlendikten sonra batıya doğru yöneldiler. Ardından 360'lı yıllarda Başbuğ Balamir idaresinde İtil Irmağı'nı geçerek İtil, Don ve Kafkasya arasındaki sahada yaşayan Alanları mağlup edip hakimiyet altına aldılar ve 370'li yıllarda ilk defa Avrupa önlerinde görüldüler. Hunların önünden kaçan bazı Alan kuvvetleri Balkanlarda Gotlara daha sonra da Vandal'lara katıldılar. Harekâtlarına devam eden Hunlar, Don Irmağı'nı geçerek Ostrogotları (Doğu Gotları) yenip idareleri altına aldılar (374-375). Bazı Hun birlikleri ise Pannonia ve Karpatlar Bölgesi'nde Suep-Quatlar ile Gepitlere baskın düzenlediler. Ostrogotların yenilmesi üzerine bugünkü Romanya taraflarına kaçan Atanarik idaresindeki Vizogotlar

(Batı Gotları) ile Hunlar karşı karşıya geldi. Atanarik Dinyester'in dik kıyılarına çekilerek Hunlara karşı savunma hattı oluşturdu. Hem ırmakla hem de ırmağın önündeki otuz bin askerle ordusunu koruma altına aldı. Fakat ani Hun baskını neticesinde ağır bir mağlubiyete uğrayan Vizigotlar dağıldı ve büyük bir kısmı güneye kaçtı. Atanarik ise kendine bağlı kitlelerle Olt ve Tuna ırmakları arasına, oradan da Karpatları geçerek Macar Ovası'na sığındı (376). Bu hezimetten sonra Gotların çoğu Doğu Roma'ya sığındı.

Yaklaşık 375-400 yılları arasında Hunlar, Doğu Roma İmparatorluğu'nun Avrupa'daki toprakları üzerinde direkt bir harekette bulunmadılar. Fakat bu arada imparatorluktaki olayları da yakından takip ettiler. Nitekim tarihçi Hieronymos'un da dediği gibi ilk saldırıyı Doğu ve Batı Roma imparatorluklarının birbirleri ile savaşa tutuştuklarını haber aldıklarında gerçekleştirdiler. Doğu Roma imparatoru I. Theodosius (379-395) birliklerini doğu bölgelerinden çekti. Hatta Tuna'nın güney kıyılarında oturan ve sınırlarını korumakla vazifeli Vizigotları da yanına aldı. Ordusuyla imparator karşıtı Eugenius'a karşı Alplere çekildi (394). Böylece, doğu ve Tuna'daki sınırlar korumasız kaldı. Hunlar 395 yılında kendilerini Romalılara hatırlatmak için bu uygun fırsatı değerlendirdiler.

Hunlar, meşhur stratejilerine uygun olarak Roma İmparatorluğu'na iki farklı yönden saldırdılar. Ağırlık merkezi Tuna olan Batı Kanadı tarafından sevk ve idare edilen bazı Hun grupları, önce donmuş olan Tuna'dan geçerek Moesia düzlüklerini zapt ettiler. Buradan Alplere kadar akınlar yapmayı denediler. Balkanlar, İllyria ve Trakya'ya kadar ilerleyerek buraları tahrip ettiler. Hunların bu hareketi Romalılardan çok, 20 yıl önceki dehşeti içlerinde yaşayan Gotlarda büyük bir korku uyandırdı. Merkezi Don Irmağı civarında bulunan Doğu Kanadı tarafından tertip edilen ve Basık ile Kursık adlı iki bey tarafından idare edilen bir kısım Hunlar ise Kafkasya üzerinden Anadolu ve Suriye taraflarına hücum ettiler. Bu durum, Doğu Roma İmparatorluğu kadar Sasanileri de telaşlandırmış ve korkuya sevk etmiştir. 375-400 yılları arasında Avrupa'da faal bir harekette bulunmayan Hunlardan küçük

bir grup Tuna'nın güneyindeki toprakları ele geçirdi ve Pannonia Bölgesi'nde görüldü. Fakat Hunların esas kütlesi Güney Rusya'da Don Irmağı civarındaki merkezlerinde bulunuyordu.

25 yıllık bir sessizlikten sonra nüfuslarını, güçlerini artıran, birçok kavmi yerinden oynatarak Güney Rusya bozkırlarına hakim olan Hunlar, Avrupa içlerine doğru yeniden harekete geçtiler. Bu sıralarda Hunlar, Got paralı askerlerinin komutanı Gainas'ın 399 yılından beri bir araya topladığı askerlerle İstanbul'un çevresini yakıp yıkan isyanında belirleyici rol oynadılar. İsyancıların şiddetli akınlarına karşı Doğu Roma savunması çaresiz kaldı. 400 yılının yaz aylarında Gainas, İstanbul'a girdi ve gerçek bir terör estirdi. Halkın direnç göstermesi üzerine Gainas ve müfrezesi Trakya üzerinden Tuna'nın kuzey kıyılarına yani eski anayurtlarına geri dönmek mecburiyetinde kaldılar. Gainas'ın kaderi burada noktalandı. Korkunç bir Aralık soğuğunda hiçbir saldırı beklemedikleri sırada Hunlar, Gainas'ın ordusunu şaşkına çevirip, etrafını sararak düzenlerini bozdular. Hunların Batı Kanadı reisi olan Uldız, Gainas'ın kafasını yeni yıl armağanı olarak İstanbul'a gönderdi (3 Ocak 401).

Arkadius'un ölümünü (1 Mayıs 408) ve 7 yaşındaki oğlu II. Theodosius (408-450)'un tahta çıktığını öğrenen Batı Kanadı Eliği Uldız, 408 yılında Doğu Roma İmparatorluğu'na saldırdı. Önce Olt Irmağı'nın ağzından Demir Kapı'ya kadar olan bölgeyi ele geçirdi ve Tuna'nın kuzey kıyılarında kule tarzı küçük filo destek mevzilerini yaktı Sonra ırmağı geçti. Doğu Roma komutanı, Uldız'la savaşı sulh şeklinde bitirmeye çalıştı. Buna mukabil Uldız, barışın sağlanması için yıllık olarak altın talep etti. Böyle büyük başarıdan sonra Uldız doğan güneşi göstererek "Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her yeri fethederim." dedi. Romalılar bunu kabul etmediler. Uldız'ı Tuna'nın kuzey kıyılarına kadar tazyik ettiler (409). Savaş esnasında tahta çıkan II. Theodosius (408-450), başkenti tehdit edebilecek konuma gelen Hun akınlarına karşı hemen yeni bir sur yaptırttı. Yapımı 413 yılına kadar süren ve "Theodosius" veya "Anthemik" adıyla bilinen bu sur Doğu Roma'yı bin yıldan uzun süre korudu.

422 yılında Hun hükümdarı Rua komutasındaki Hun ordusu, Doğu Roma'daki iç kargaşalıklardan istifade ederek saldırıya geçti. Hunlar büyük bir hızla ilerleyerek Makedonya ve Trakya'yı istila ettiler. 421 yılında Trakya'daki Roma ordularının büyük kısmının doğuya kaydırılmaları Hunların hareketini kolaylaştırmıştır. Hunların Trakya'ya saldırısı üzerine ise bu ordu hemen geri dönmeye başlamıştır. Hunlar bu sefer sonucunda imzalanan antlaşmayla devamlı tazyik altında tuttukları Doğu Roma'yı 350 libre (1 Libre=453.6 gram) altın vergi vermeye mecbur bıraktılar.

Rua'nın son zamanlarında sakin bir şekilde süren Hun-Doğu Roma ilişkileri bozulmaya başladı. Doğu Romalılar geleneksel Roma politikası gereği Hunların arkasından müttefikler aramaya başladılar. Bu sebeple Tuna boyunda oturan birçok boyu Hunlara isyan etmeğe teşvik ettiler. Rua, Romalılarla Hunlar arasında diplomatik faaliyetlerde tecrübeli elçisi Esla'yı; bu teşebbüslerinden vazgeçmelerini, kendilerine sığınan Hunları iade etmelerini, yoksa savaş açacağını söylemek üzere İstanbul'a gönderdi. Kendisi de ordusuyla birlikte Trakya'ya Tuna Bölgesi'ne hareket etti. Bunun üzerine Doğu Roma idaresi acilen Hunlara elçilik heyeti göndermeğe karar verdi.

434 yılında Rua'nın Romalılarla barış görüşmesi yapmaya hazırlandığı bir sırada vefat etmesi üzerine Hun yönetimini Muncunuk'un oğulları Attila ve ağabeyi Bleda üstlendiler. Türk devlet teşkilatında daima büyük kardeşin tahta çıkması kesin olmayıp, veliahtlar arasında en liyakatlisinin başa geçmesi geleneği var olmasına rağmen, Bleda Hun hükümdarı olmuştur. Fakat üstün kabiliyetlerinden dolayı 445 tarihinde Bleda'nın ölümüne kadar idari ve askerî bütün işleri Attila yürütmüş, bu tarihten sonra ise devletin tek hakimi haline gelmiştir.

Rua zamanında başlayan Doğu Roma ile barış görüşmeleri, onun ölümü üzerine Attila tarafından neticelendirilmiştir. Attila, Margus (bugünkü Orasje-Dobruca) şehrinde, bütün halkın gözleri önünde at üzerinde olduğu halde isteklerini Doğu Roma heyetine barış şartları olarak kabul ettirdi (Margus Barışı 434).

Margus Barışı yapıldıktan sonra Slav, Fin, Germen, Türk asıllı birçok kavmi itaat altına alan Attila, arkasını sağlamlaştırdıktan sonra 440 yıllarında yeniden harekete geçti. Tuna'da bulunan en son Doğu Roma mevziisi ve bir pazar yeri olan Castra Constantia'ya saldırdı. Romalılara hücum etti ve birçok kişiyi esir aldı. Bunun üzerine Romalılar derhal Hunlara elçiler gönderdi. Elçiler, yapılan saldırının antlaşmalara aykırı olduğunu iddia ederek Hunlarla müzakerelere başladı. Büyük bir diplomat olan Attila, hareketin niçin yapıldığını diplomatik manevralarla Doğu Romalılara izah etti. Bu hareket savaş değil, bir uyarı idi. Çünkü Margus Piskoposu Hun hudutlarına girerek Hunlarca çok kutsal olan mezarları soymuştu. Bu sebeple piskoposu kaçaklarla birlikte Margus Antlaşması'na uygun bir şekilde iade etmedikleri takdirde savaş ilan edilecekti. Ayrıca kaçakların sayısının fazla miktarda olduğu da özellikle belirtilmişti. Bu görüşmeler neticesinde bir antlaşma olmadı ve savaş çıktı. 440 sonbaharında harekete geçen Hun orduları Tuna'yı geçerek, çevredeki birçok yeri tahrip ettikten sonra Viminacium (bugünkü Kostolaç)'u ele geçirdi. Hunların bu hücumu üzerine birçok Doğu Romalı, bir kişi yüzünden devlet savaş tehlikesine maruz kalmasın diye, piskoposun geri verilmesi gerektiğini belirttiler. Bunun üzerine piskopos kendisinin geri verileceğinden korkarak gizlice Hunlara kaçtı. Eğer Attila kendisine iyi davranır ise Margus şehrini teslim etmeyi vaat etti. Hunlar, sözünde duracak olursa her türlü yardımı yapacaklarına söz verdiler. Antlaşma sağlanınca piskopos pek çok Hunlar birlikte Romalıların sınırına döndü ve Tuna'nın kıyısında onları pusuya yatırdı. Geceleyin uygun bir anda işaret vererek, Hunları harekete geçirdi ve şehri teslim etti. Bu gelişmeyle birlikte Hunlara artık Trakya ve İstanbul'un yolu açılmış oluyordu.

Doğu Roma'nın siyasi, iktisadi olarak içinde bulunduğu güç durumdan Hunlar karşısındaki aczinden yararlanan Attila, Margus'un ele geçirilmesiyle başlayan hareketine devam ederek Balkanlara doğru ilerlemeye başladı (441). Tuna Irmağı'nın güney tarafında, batı istikametine doğru saldırılarına devam etti. Bu hareketini İllyria Bölgesi'ne kadar genişletti. Singidunum (Belgrad)'u kuşatarak ele

geçirdi ve bütün ahalisini esir aldı (441). Daha sonra Sirmium'u fethetti. Devamında Pannonia Secunda Bölgesi'ni ve Naissus (Niş)'u da hakimiyeti altına aldı. Trakya'ya doğru hızlı gelişen Hun harekâtı, Hunlarla çok iyi ilişkiler içerisinde olan Batı Romalı Aetius'un araya girmesiyle durdu. Aetius; Doğu Romalıların Margus Barışı şartlarını yerine getirerek ödenmeyen vergileri ödeyeceklerine ve kendilerindeki tüm kaçakları iade edeceklerine garanti verdi. Bunun teminatı olarak da oğlu Carpilio'nu Hun sarayına esir olarak gönderdi. I. Balkan Seferi sonucunda Tuna Bölgesi'ndeki stratejik birçok kale Hunların eline geçti ve Balkanlarda Hunlara karşı ciddi şekilde mukavemet edecek hiçbir kuvvet kalmadı.

447 yılına yaklaşıldığında Attila'nın Doğu Roma politikasının daha sertleştiği görüldü. Çünkü I. Balkan seferinden beri İmparator II. Theodosius, Balkanlarda Hunlara karşı bir müdafaa hattı teşkil etme teşebbüsünde bulunmuş ve Magister Officorum olan Nomus'u görevlendirerek yeni bir limes tanzimine girişmişti. Ayrıca Doğu Roma'nın ağır mali kriz içerisinde bulunması, 446'da ortaya çıkan salgın hastalık ve 447'deki büyük deprem İstanbul başta olmak üzere imparatorluğun birçok şehrinde hasarlar meydana getirmişti. Öyle ki depremin tesiriyle İstanbul surlarında çok sayıda burç da yıkılmıştı. Doğu Roma'nın askerî ve mali bakımdan içine düştüğü çok zor şartlar yanında, Attila'nın hareketinin altında yatan esas sebep ise, Doğu Roma'yı kat'î surette hakimiyet altına alıp Batı Roma'ya yönelmekti. Bu arada Attila, kaçakların iade edilmesi ve ödenmeyen vergiler hususunda Theodosius'a mektup yazdı. İmparator, Attila'nın mektubunu okuyunca, kendilerinde bulunan kaçakları iade etmeyeceğini, fakat derhal bir elçilik heyeti göndereceğini söyledi. II. Theodosius, Attila'nın asıl isteklerini geri çevirince Attila ordusuyla Tuna'yı geçti ve birkaç küçük kalenin alınmasından sonra çok kalabalık bir şehir olan Ratiaria'ya başarılı bir saldırı yaptı. Burası Tuna Bölgesi'nin anahtar yeri idi. Ostrogot kralı Valamir ile Gepidlerin kralı Ardarik'in kuvvetlerinin de katıldığı Hun ordusu, bugünkü Bulgaristan'a girerek Oescus (Gigen) kasabası yakınında Utus Irmağı'nı (Vidin Çayı) geçti. Burada, Moesia Bölgesi

Magister Militium'u olan ve Hunlardan Doğu Romalılara firar eden Got asıllı Arnegisclus komutasındaki Doğu Roma ordusunu ağır bir hezimete uğrattı. Arnegisclus da savaş meydanında hayatını kaybetti. Bu başarıdan sonra Attila, Hun ordusunun bir kolunu Nikopolis (Niğbolu) civarındaki Asemus (Osem) Kalesi'nin muhasarasına memur etti. Tuna boyundaki yerleri almak üzere de doğu istikametine başka kuvvetler sevk etti. Kendisi ise esas Hun ordusu ile güneye doğru ilerleyerek Serdica (Sofya) ve Philippopolis (Filibe)'i zaptederek Adrianopolis (Edirne)'i kuşattı. Kuvvetlerinin bir kısmını Edirne muhasarasına bırakarak, Durostorum (Silistre), Marcianopolis (Preslav)'i ele geçirdikten sonra İstanbul istikametine yöneldi. Arcadiopolis (Lüleburgaz), Kallipolis (Gelibolu) ve Sestos (Akbas Limanı) şehirlerini de fethetti. Bu sırada Attila, geride mukavemet edebilecek yerleri yok etmek gayesiyle ansızın geri döndü. Trakya'dan geçerek Teselya'ya girdi ve Termopil Geçidi civarına geldi. Artık Hun tehlikesi başkent İstanbul'u tehdit edecek konum arzetti. Bunun üzerine İmparator II. Theodosius'un, Attila'yı anlaşma yapmaya razı etmekten başka çaresi kalmadı. İmparatorluğun Doğu ordusu komutanı Senatör Anatolius vasıtasıyla Büyükçekmece'de ordugâh kuran Hunlar ve Doğu Romalılar arasında barış görüşmeleri yapıldı. 447'de tarihte *Anatolius Barışı* diye bilinen antlaşma imzalandı. Bu sayede Hunların geri çekilmesi mümkün oldu. Attila devrinde Doğu Roma'ya karşı gerçekleştirilen iki Balkan seferi neticesinde Tuna boyundaki Doğu Roma savunma mekanizması çöktü. Doğu Roma'dan alınan altınlarla Hun hazinesi doldu ve Balkanlardaki sınırları da oldukça genişledi.

Uldız döneminden beri iyi olan Hun-Batı Roma ilişkileri yavaş yavaş yerini gerginliğe bırakmaya başladı. 451 yılına gelindiğinde Batı Roma Devleti Britanya ve Afrika'yı kaybetmiş, İspanya kısmen işgal edilmiş ve Galya Hun baskısından kaçan kavimler tarafından ele geçirilmişti. Attila, Batı Roma Devleti üzerine gerçekleştireceği seferin meşru bir zemine oturmasını istiyordu. Tarihî gelişmeler de Attila'ya istediği fırsatları sundu. 441 yılında Hun kuşatmasına uğrayan Sirmium şehrinde bir piskopos, yöneticilerden Constantius'a kiliseye ait bazı

altın kaplar vermiş eğer şehir işgal edilir, kendisi de esir düşerse, bu kapları kullanarak kendisini kurtarmasını istemişti. Ancak Constantius, şehir Hunların eline geçmesine rağmen piskoposu kurtarmamış ve bu altın kapları Silvanus adındaki bir bankerle birlikte bir tefeciye rehin bırakmıştı. Bunu duyan Attila ve Bleda, hırsızlıkla itham ettikleri Constantius'u kazığa oturtmuş ve diğer hırsız Silvianus'u da talep etmişlerdi. Batı Roma yönetimi ise altınların karşılığını ödemeyi kabul etse de Silvianus'u vermeyi reddediyordu. Hunlar ve Batı Roma arasındaki gerginliğin artmasının başka sebepleri de vardı. Batı Roma imparatoru III. Valentiniaus (425-455) tahtta rakipsiz kalmak için ablası Honoria'nın evlenmeme yemini etmesini sağlamıştı. Ancak Honoria, Eugenius adındaki bir kâhya ile ilişkisi olduğu ortaya çıkınca Doğu Roma başkenti Constantinople'e gönderildi. Honoria buradan kurtulmak için Attila'dan yardım istedi ve ona nişan yüzüğünü gönderdi. Attila bu olayı Roma'nın ele geçirilmesi için önemli bir fırsat olarak gördü ve teklifi kabul ederek başlık olarak Galya Bölgesi'ni ve Roma hakimiyetinin yarısını istedi. Attila'nın bu isteği Batı Roma tarafından kabul edilmedi. Honoria derhal Roma'ya getirilerek başka biri ile düzmece evlilik yapmaya zorlandı. Attila'ya da Honoria'nın kendisine layık olmadığı, ayrıca Roma'da yönetimin kadınların değil erkeklerin elinde olduğu, belirtildi. Bu durum üzerine Attila savaş hazırlıklarını hızlandırdı. Hunlar ile Batı Roma arasındaki son anlaşmazlığın sebebi ise Frank kralının ölümü sonrasında yaşanan taht kavgasıydı. Frank kralının oğullarından büyüğü Attila'ya, küçüğü ise Aetius'a sığınmıştı. Ancak Aetius erken davranarak küçük kardeşi Frank tahtına geçirmişti.

Bu sıralarda Doğu Roma'da da önemli gelişmeler oluyordu. 450 yılında Doğu Roma imparatoru Theodosius attan düşerek vefat etmiş ve yerine Marcianus (450-457) geçmişti. Marcianus, Hunlara karşı Theodosius'un uyguladığı korkak siyaseti terk etmiş ve daha cesur bir siyaset uygulamaya başlamıştı. Attila, Doğu Roma'dan Theodosius devrinden kalan vergileri isteyince Marcianus, "vergi vermeyeceğini, dostları için hediyeleri, düşmanları için ise orduları olduğunu" söylemişti.

Marcianus'un sözleri Attila'yı nereden başlayacağı konusunda küçük bir tereddüde düşürse de Attila -orduları henüz yıpranmadan- daha güçlü bir düşman olan Batı Roma'yı bertaraf etmenin daha uygun olduğuna karar verdi.

Galya Bölgesi'ne doğru harekete geçen Attila ordusunu ikiye ayırdı ve bir kısmını Tuna'nın sağ kıyılarındaki Roma kalelerini ele geçirmek, diğer kısmını ise Tuna'nın sol kıyılarındaki kavimleri ilhak etmek üzere görevlendirdi. Bu iki ordu Ren sahillerinde birleşti. Bu sırada Attila hedefinin Batı Roma değil, Vizigotlar olduğunu söyleyerek dostça bir tavır takınmıştı. Bu şekilde düşmanı hazırlıksız yakalamayı amaçlıyordu. İlk olarak Franklar mağlup edildi ve askerleri de Hun ordusuna dahil edildi. Direniş gösteren Burgund askerleri bozguna uğratıldı. Galya Bölgesi'ndeki şehirlerden sadece Paris ve Troyes, Hunların elinden kurtuldu. Müstahkem bir kale olan Metz'i arkada bırakmak istemeyen Attila paskalya arifesinde bu şehri kuşattı. Ancak şehir müthiş bir direniş gösterdiğinden geri çekilmeye karar verdi. Bu sırada kalenin bir kısmının yıkıldığını öğrenince hemen hücuma geçti ve 7 Nisan 451 tarihinde şehri fethetti. Alevler içerisindeki Metz şehrini ardında bırakan Attila, Reims şehrine doğru ilerlemeye başladı. Hunların geldiğini öğrenen şehir halkı sağa sola kaçıştı. Şehirde sadece piskopos ile birlikte birkaç kişi kalmıştı. Bu sebeple şehir hiçbir direniş göstermeden teslim oldu. Galya şehirlerini birer birer fetheden Attila son olarak Orleans'ı ele geçirdi. Bu arada Aetius ve Vizigot kralı I. Theodorik'in ittifak yapmaları üzerine iki ateş arasında kalmak istemeyen Attila, ordusunu Campus Mauriacus Bölgesi'ne çekti ve bu sahada iki ordu karşı karşıya geldi.

Attila savaş başlamadan önce askerlerine önemli bir nutuk irad etti. Hun ordusunun merkezinde Attila kumandasında Hunlar, sol kanadında üç kardeş Valamir, Theodemir ve Videmir'in idaresinde Ostrogotlar, sağ kanadında Gepidlerin reisi Ardarik ve diğer kavimler bulunuyordu. Roma ordusunun merkezinde ise Burgundlar, Franklar, Alanlar ve çeşitli topluluklar, sol kanadında Aetius'un komutasında Romalılar, sağ kanadında ise Vizigotlar bulunuyordu. Böylece Ostrogotlar Hun ordusunda, Vizigotlar ise Roma ordusunda olmak

üzere karşı karşıya gelmişlerdi. Savaş öğleden sonra üçte başladı ve akşam saatlerine kadar sürdü. Döneminin en kanlı savaşlarından biri olan bu savaş sonucu iki taraf da büyük kayıp verdi, ancak tam bir netice alınamadı. Avrupa tarihinde derin izler bırakan bu savaş ile ilgili birçok konu hala tartışmalıdır. Savaşın tarihi, galibi ve orduların sayısı hakkında değişik görüşler bulunmaktadır. Savaşın tarihi kesin olarak bilinmese de 451 yılı Haziran ayının son günlerinde olduğu düşünülmektedir. Kaynaklarda orduların ve ölenlerin sayısı hakkında çok abartılı rakamlar verilse de Hun ordusunun gerçek sayısının 20-30 bin, her iki taraftan toplam kaybın ise 30 000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Campus Mauriacus Savaşı'nın ardından Attila ordusunun arta kalanlarını sağ salim bir şekilde ülkesine döndürdü ve ertesi yıl yeniden Batı Roma üzerine sefere çıktı. Attila bu kez doğrudan Batı Roma'nın kalbini hedef aldı. Büyük Hun ordusunun başında Pannonia'dan geçen Attila, Alp Dağlarını aşarak 452 yılında İtalya'ya girdi. İç karışıklıklar ve saray entrikaları sebebiyle Hunların bu ilerleyişini durduramayan Aetius, Batı Roma imparatoru III. Valentiniaus'a Ravenna'daki sarayı terk etmesini tavsiye etti. Sonuçta Attila karşısında çaresiz kalan Batı Roma hükümeti barış ümidiyle bir elçilik heyeti gönderilmesine karar verdi. Bunun üzerine Roma senatörü Avienus'un başkanlığında Roma valisi Trigetius ve Papa I. Leo'nun da içinde bulunduğu bir elçilik heyeti Attila'ya gönderildi. Papa bu görüşme için özel törenlerde kullandığı muhteşem bir elbise giymişti. Attila, Po ve Mincio ırmaklarının birleştiği yerde elçileri kabul etti. Attila ve bu elçilik heyeti arasında ne konuşulduğu meçhulse de Romalıların kurtuluş için çok çaba sarf ettikleri kesindi. Elçiler bu görüşmede yanlarında getirdikleri esirlerle birlikte büyük miktarda altın verdiler. Bu durum üzerine Batı Roma'nın da etkisiz hale getirildiğine kanaat getiren Attila barış teklifini kabul etti ve ordusunu geri çekti.

Attila, Batı Roma ile çetin mücadelelerin ardından 453 ilkbaharında İldiko adlı yeni karısıyla evlendiği gece ağzından ve burnundan kan boşalmak suretiyle vefat etti. Jordanes'in yazdığı gibi devlet idaresinde

Attila; "Kavimlerin sarsılması, bütün dünyanın korkması için doğmuş bir adam; hakkında yayılan korkunç haberler nedeniyle herkesin kendisinden korktuğu kişi idi. Kibirle iki kat yürür, gözleri ışık saçar, gururlu gücünü vücudunun hareketleriyle de hissettirirdi. Savaşı her şeyden çok sevmesine rağmen düşünerek hareket eder, birçok şeyi aklıyla başarırdı. Kendisinden aman dileyenlere merhamet gösterir ve kendine sadık olanlara karşı çok lütuf gösterirdi... Akıllı ve kurnazdı. Tehdit ettiği yerin dışında başka bir yerden saldırırdı". Priskos'un anlattığı gibi günlük hayatında Attila; "Her cihette mutedil ve kanaatkâr idi. Sarayındaki ziyafet masalarında Misafirlere altın ve gümüş kadehler, tabaklarda ikramlar edildiği halde onun kadehi, yemek yediği tabağı tahtadan idi. Sırtındaki elbiseleri, ayakkabıları, kılıcının kabzası ve atının takımları askerlerininkinden hiç de farklı değildi. Buna karşı diğer İskit komutanlarının bu eşyaları altın ve kıymetli taşlarla süslü, göz kamaştırıcı idi. Kendisininki böyle değildi. Herkesten daha temiz idi".

Devlet ve ordu idaresindeki mahareti, üstün vasıflarıyla dikkat çeken Attila, zamanından günümüze kadar tarihi bir figür, kahramandan öte anlamlar ifade etmiştir. Eğitimi, şahsiyeti, mütevazılığı, ciddiyeti, kararlılığı, takip ettiği akılcı politikalarıyla yalnızca tarih kitaplarına değil romanlara, masallara, destanlara, efsanelere mevzu olmuş; şairlere, ressamlara, bestekârlara ilham vermiştir. Günümüz Batı medeniyetinin temellerini oluşturan Roma'nın yıkılışından sorumlu tutulan Attila etrafında oluşan-oluşturulan algı, etkisini bugün de devam ettiren zihni farklılaşmalara yol açmıştır. Doğu-Batı Roma, Sasani, Çin devletleri arasında, asrımızda stratejik teorilere konu olan Avrasya'nın merkezi olan sahalarda hakimiyet tesis eden Attila; aynı zamanda dil, din, tefekkür dünyaları birbirinden hayli farklı dünyalar karşısında, içinden çıktığı "hareketli hayat tarzının inşa ettiği ve kökleri binlerce yıl geriye dayanan bir medeniyetin varlığını, farkındalığını ortaya koyan kudretin en önemli sembollerinden birisi haline gelmiştir. Kısa süren fakat çağdaşlarına göre sonsuz görünen Attila'nın hükümranlık dönemini kaynaklar "Avrupa'yı yetim bırakan" savaşlar tarihi olarak görmüşlerdir. Karşısında sadece orduların değil Roma imparatorlarının

çaresiz kaldığı, Papa'nın ayağına kadar giderek aman dilendiği Attila; korku, acizlik ve teslimiyetin kılıfı olarak Tanrı'nın Kırbacı (Flagellum Dei) ve günaha batan Hristiyanları cezalandırmak için Tanrı'nın gönderdiği bela ve felaketin temsilcisi görülmüştür. Satır aralarında bazı hakikatlerin de yer aldığı Avrupalıların hayal ve telakkilerindeki Attila imajında hakikatlerden çok korkular, önyargılar belirleyici olmuştur.

Attila'nın ölümünden sonra Hun tahtına büyük oğlu İlek çıktı ise de hakimiyeti çok kısa sürdü. İktidarı sırasında zayıflamaya başlayan merkezi gücü ayakta tutmaya ve devletten ayrılmaya çalışan kavimlerin hareketini durdurmaya çalıştı. Hun Devleti'ne isyan eden Gepid kralı Ardarik'e karşı mücadele etti. 454 yılında Tuna Bölgesi'nden Güney Pannonia'ya döndü. Bu sırada Ardarik'in komutasındaki Germen ve Sarmatların da yardım ettiği Gepid ordusu ile Karpat Havzası'nda karşı karşıya geldi. Hun İmparatorluğu'nun parçalanma aşamasında hayati önemi bulunan ve bugünkü Macaristan'da olduğu tahmin edilen Nedao (Neato) Irmağı civarındaki savaşta ordusu mağlup oldu (454). Ordusunun başında kahramanca dövüşen kendisi de savaş meydanında aldığı yaralar neticesinde öldü. Bu mağlubiyetten sonra çok sayıda zayiat veren Hunlar geri çekildi. Hun topraklarının birçok topluluk tarafından işgal edilmeye başlaması üzerine Attila'nın kendisine çok benzeyen ortanca oğlu Dengizik ile Attila'nın en sevdiği küçük oğlu İrnek kendilerine sadık kalan ve topraklarını kaybeden Hunlarla birlikte Karadeniz'in kuzey bölgelerine çekildiler.

460 senesinin ilk yarısından itibaren Dengizik ve İrnek durumlarını düzeltmeye gayret ettiler. Pontus steplerinde, Tuna'nın aşağısındaki kuzey bölgelerinde tutunmaya çalıştılar. 466 senesinde İmparator I. Leo (457-474)'ya bir de elçi yolladılar. Kendisi ile geçmişin hatalarını telafi edecek bir dostluk içinde olmayı arzuladıklarını ifade ettiler ve bir barış antlaşması yapılmasını arzuladılar. Tuna'nın belirli bir yerinde Romalıların ve Hunların serbestçe ticaret yapabilecekleri bir mahallin belirlenmesini rica ettiler. Ancak Hun sefareti başarılı olamadı. İmparator Leo, Romalılar ve Hunlar arasında gelişecek böyle bir ticarete izin vermedi. Bu cevap iki kardeşin de ayrılmasına sebep

oldu. Dengizik bu hakaretamiz muameleye savaş ile cevap vermek isterken, İrnek böyle bir plana karşı çıkmaktaydı. İrnek, bu şartlarda Orta Avrupa'da tutunmanın imkansızlığını görerek Hunların büyük kısmıyla Karadeniz'in batı kıyılarına çekildi. İrnek'e bağlı Hunlar yüzyıllar sonra Bulgarların teşekkülünde mühim rol oynamışlar ve Bulgar tarafından ataları, kabul edilmişlerdir. Dengizik ise 466/467 kışında donmuş olan Tuna üzerinden geçerek askerleriyle birlikte Batı Transilvanya'ya girdi. Fakat 469'da yeni Trakya kumandanı Anagastes, Doğu Roma'yı hayli uğraştıran Dengizik ile karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta Hunlar hezimete uğratıldı, Dengizik'in kesilen kafası İstanbul'da halka teşhir edildi ve halk tarafından sevinç gösterileri ile karşılandı. Bu mağlubiyetten sonra, Dengizik'e bağlı Hunların çoğu dağıldı ve Romalılara tabi oldu. Böylece Hun Devleti tarihe karışarak Hun siyasi varlığı sona erdi.

Hunlar; Avrupalı toplumların tarihine, kültür ve sosyal yaşantısına, askerî yapılanmasına, düşünce dünyasına bir şeyler katarken, gerek hakimiyet altına alarak birlikte yaşadıkları gerekse mücadele ettikleri başta Gotlar olmak üzere Germenler, Alanlar ve Romalılardan da sanat, mimari açılardan az veya çok bazı şeyler almışlardır. Türkistan'da birçok Türk boyu ile yan yana aynı kültür atmosferinde yaşayan Hunlar, kendileriyle beraber Doğu Avrupa'ya yeni adetler ve yeni bir sanat hayatı getirmişlerdir. Ayrıca Hun ilerleyişinin sonucu olan Kavimler Göçü, günümüz Avrupa ahalisinin etnik bakımdan şekillenmesinde temel faktörler arasında yer almıştır.

7. Yueçi'ler, Kuşanlar, Akhunlar

Büyük Yueçi'ler

Bir Türk topluluğu olan Yueçi'ler, milattan önceki devirlerde bugünkü Gansu'da yaşıyorlardı. Gansu, Çin ile Doğu Türkistan arasında bir yerdir. İlk kayıtlar onların Dunhuang ile Çilian Dağları arasında yaşadıklarını söylemektedir. Büyük Hun Devleti kurulduktan sonra Hunlar onlara hücum ettiler. Bunun üzerine MÖ 176 yılında batıya göçtüler. Bir başka Türk topluluğu olan Vusunların yaşadığı İli Havzası'na geldiler. MÖ 155 yılında Vusunların itmesiyle güneye indiler. Toharistan (Hindikuş Dağlarının kuzeyi ile Ceyhun Irmağı arasındaki yerler) sahasındaki Daşia Devleti'ni yıkarak orada devlet kurdular. MÖ 120 yılında ise Hindistan'ın kuzeyine indiler. Miladın başlarında Hindistan'ın kuzeyinde Kuşan Devleti'ni kurdular.

Yueçi'ler bozkır kültürüne sahiptiler. Hayvancılıkla geçiniyorlardı. Gelenekleri Hunlarla aynıydı. Baktriya'ya geldikten sonra Yueçi kültürü, artık yoğun bir Saka kültürü etkisi altında kalmıştır. Böylece gelenek ve görenekleri, Batı Türkistan'daki Sakalarınki ile benzer olmuştur. Bu yüzden bu devirdeki Yueçi'leri, Sakalar ile bir tutanlar olmuştur. Miladın başlarındaki Yueçi'ler, artık Kuşanlar olarak adlandırılıyordu. Bunlar Çin kaynaklarında Büyük Yueçi'ler olarak adlandırılıyorlardı.

Yueçi'ler, Baktriya'daki Daşia Devleti'ni yıktıktan sonra burada bir devlet kurdular. Ülkeyi beş yabguluğa böldüler. Bunlardan biri Kuşan adını taşıyordu. Diğer dört yabguluğu ortadan kaldırdılar ve böylece devlet artık Kuşan Devleti oldu. Bundan sonra Kabil, Keşmir gibi yerleri aldılar. Perslere hücum ettiler. Hindistan'ı da hakimiyetleri altına alarak oraya bir general atadılar. Bundan sonra çok güçlendiler ve tüm Türkistan'a yayıldılar.

Toharistan'a yerleşen Yueçi'ler yerli halkla kaynaştılar. Bozkır kültüründen biraz uzaklaştılar. Tarım ve ticaretle uğraşmaya, şehirlerde yaşamaya başladılar. Feodal yapı içerisinde yaşıyorlardı. Şehirler birbirinden bağımsızdı. Halk zamanla savaşçılık yeteneğini yitirdi. Gök-Türkler devrinde buranın insanına Toharistan halkı deniliyordu. Budizm oldukça yayılmıştı.

Mâverâünnehir (Semerkant) Yueçi'leri

Hunların baskısıyla batıya giden Yueçi'lerin bir kısmı Mâverâünnehir'e yerleştiler. Burası Ceyhun ile Seyhun ırmakları arasındaki topraklardı. Bunlara Semerkant Yueçi'leri da denebilir. Doğuda Fergana ile sınırdaş olan bunlar güneyde Büyük Hun Devleti'ne, güneyde Büyük Yueçi'ler hizmet ederlerdi. Hükümdarlarının yazlık ve kışlık başkentleri vardı. Etraflarınki Keş, İştikan, Taşkent, Çaç, Buhara, Kuşanya gibi çok sayıda şehre hakimdiler. Bu Yueçi'ler Mâverâünnehir'de hükmediyorlardı. Burayı Toharistan'dan birbirinden ayıran demir bir kapıyla örtülen geçit bulunuyordu. Bunlar bozkır kültürüne sahiptiler. Hunlar tarafından itildikten sonra batıya ilerleyip buraya gelmişlerdi. Yaşadıkları sahada toprak verimliydi ve tahıl üretimine uygundu. İyi atlar yetiştirirlerdi. Büyük bir orduları vardı. İnsanlar çukur gözlü, kalkık burunlu ve gür sakallıydılar. Yazıları vardı. Ticarette ustaydılar. Tanrı'ya inanır ve Tanrı'ya kurban keserlerdi. Budacılığı da benimserlerdi. Sonraları çoğu gelenekleri, adetleri Gök-Türklerinkiyle aynı olmuştu. Bunlarda etrafı surlarla çevrili yüzlerce şehir bulunuyordu.

750 yılında Çinliler Taşkent hükümdarını öldürünce onun oğlu batıdan gelen İslam ordularına sığındı. 751 yılındaki Talas Savaşı'nda İslam orduları Çinlileri yendi. Böylece Çin, Orta Türkistan'dan çekildi.

Mâverâünnehir (Semerkant) Yueçi'leri zamanla bozkır kültürünün birçok özelliğini kaybettiler. Tam yerleşikliğe geçtiler. Tüccarlık, el üretimi ve çiftçilikle geçindiler. Yazıyı kullandılar. Yüzlerce şehir kurdular veya bunlara hakim oldular. Dolayısıyla ciddi bir şehir kültürü geliştirdiler. Türk tarihinin ihmal edilen bu şehir kültürü devresinin en önemli kurucuları Mâverâünnehir Yueçi'leridir.

Akhunlar (Eftalitler)

Akhunlar, Büyük Yueçi'lerin yerine Toharistan'a yerleşmişlerdi. Bunlara Eftalit de deniyordu. Bunlar Töleslerin bir başka boyuydu. Aslında Asya Hunları'nın bakiyesi olan Uar ve Hun boylarının, Altay Dağlarından bölgeye gelmesiyle ortaya çıkmışlardı. Hükümdar, Toharistan Yueçi'lerindendi. Hunların bir kolu batıya, İtil taraflarına gitmişti. Diğerleri de bu bölgeye inmişlerdi. Akhunlar, Toharistan'dan başka Çu havalisi, Mâverâünnehir ve ardından Hazar Denizi'nin güneyine hakim oldular. İran'daki Sasanilerle komşu oldular. 5. yüzyılın başlarında Sasanilerle çeşitli savaşlar yaptılar. Sonunda Ceyhun Irmağı iki devlet arasında sınır oldu (427). Sasanilerin taht mücadelesinde, Akhunların desteklediği Firuz tahta çıktı (459). Böylece daha da güçlendiler. Sasaniler yine 496'dan sonra Mazdek isyanını Akhun yardımıyla bastırabildiler. Akhunlar Hoten, Kuça, Aksu, Kaşgar havalisini de ele geçirdiler. Belh üzerinden Hindistan ve Afganistan'a akınlar yaptılar. Kuşanlar ve Gupta Devleti ile karşılaştılar. Bu akınları Toramana Tegin yürüttü (480-515). Akhun hükümdarı Mihirakula, 530 yılına kadar Ganj Havzası'nı hakimiyet altına aldı. Akhunlar doğu-batı ticaret yollarını ellerinde bulunduruyorlardı. Yeni kurulan Gök-Türk Devleti ise Sasanilerle işbirliği yaparak 557 yılında Akhun Devleti'ni yıktı. Toprakları iki devlet arasında paylaşıldı.

Bunların elbiseleri diğer Türkistanlılar gibiydi. Halk bozkırlıydı, hayvancılık yaparak geçinirdi. Bu memlekette araba yoktu, iki tekerlekli arabalar kullanılırdı. At ve deve boldu. Cezaları çok katıydı. Yağma ve hırsızlık yapan herkes öldürülürdü. Çalınan veya yağmalanan malın kefareti bire on idi. Biri öldüğünde zengin aileler taşları yığıp kurgan ve höyük yaparlardı. Gelenekleri Gök-Türklerinki ile aynıydı. Halk savaşçıydı.

Fergana Yueçi'leri

Hunlar devrinde görünen bu Yueçi'lerin kuzeyinde Mâverâünnehir Yueçi'leri, batısında Büyük Yueçi'ler (henüz Toharistan'a inmedikleri bir zamanda), güneybatısında Toharistan, kuzeydoğusunda Vusun'lar,

doğuda Doğu Türkistan bulunuyordu. Bunlar yerleşiklerdi. Tarımla uğraşıyorlar, pirinç ve buğday ekiyorlardı. Çok iyi atlar beslerlerdi. Etrafı surlarla çevrili şehirleri vardı. Gelenekleri Büyük Yueçi'lerinki ile aynıydı. Ticareti çok iyi biliyorlardı.

Çin, bunlara elçi göndererek dostluk kurmak istedi. Bununla beraber hükümdar elçileri öldürttü. Bunun üzerine MÖ 104 yılında buraya büyük bir Çin ordusu gitti. Halk savaşmak istemedi ve binlerce at hediye ederek barış yaptı. Fergana Yueçi'lerinin çok geçmeden Büyük Yueçi'lere karıştığı, tamamen Türkleşerek Kuşanlara, Akhunlara, Gök-Türklere bağlandığı bilinmektedir.

8. Vusunlar

Vusunlar Çin ile Doğu Türkistan arasındaki coğrafyada tarih sahnesine çıkan ve yüzyıllar süren Hun-Çin mücadelesinde önemli bir yeri olan konargöçer bir Türk topluluğudur. Onların Hint-Avrupa kökenli bir topluluk olduğu iddia edilmişse de bunun yeterli bir delili yoktur. Onların konargöçer eski Türk hayatı yaşadıkları ve üstelik Çin kaynaklarına göre Hunlarla aynı kültüre sahip oldukları bilinmektedir. Vusunların anayurdu Gansu bölgesiydi. Mete'nin MÖ 209'da kurduğu Büyük Hun Devleti'nin Gansu'ya hakim olmasından sonra batıya gitmek zorunda kaldılar. Böylece İli Irmağı ve Tanrı Dağları bölgesinde yayılmaya başladılar. Çin kaynaklarında Çin'in batısındaki şehir devletleriyle beraber onların adı da anılıyordu. Vusun'lar Hun Devleti'nin batı taraflarında yer alıyorlardı. Ayrıca bölgedeki güçlü devletlerden birisi olan Yueçi'lerle de komşuydu. Batısında Kangju Devleti ve kuzeybatısında Fergana vardı. Vusunların köken efsanesine göre Hunlar Vusunlara saldırmışlar, Vusunların kralını öldürdükten sonra onun küçük yaşta olan oğlu Tunmo'yu öldürmeyip çalıların arasına atmışlar, daha sonra bir karga çocuğa gagasıyla et parçası getirip onu beslemiş, dişi bir kurt ise emzirmiş, bu durumu gören Hun Çanyu'su çocuğun Tanrı tarafından mübarek kılındığını düşünüp büyüyünce onu kendi ordusunda general yapmış. Bundan sonra ise kaynaklarda artık tarihi olaylar anlatılmaktadır. Buna göre Hun Çanyu'su onu babasının topraklarına idareci olarak gönderdi. Vusunlar artık Hun hakimiyeti altında yaşıyorlardı. Bu durum Hun Çanyu'su Modu'nun MÖ 176 yılında Çin'e gönderdiği mektuptan anlaşılıyordu. Mektupta Modu, Vusunları devlete kattığı topluluklar arasında sayıyordu. Hunların güçlü zamanlarında sorun çıkarmadan yaşayan Vusunlar, Hunlar güçlerini yitirmeye başlayınca bağımsız yaşamaya çalıştılar. Çin ise içeride toparlandıktan sonra Hunlara karşı batıda bir müttefik arayışına girmiş ve Cang Çian adlı bir elçi göndermişti. Bu elçi önceleri Yueçi'lere gittiyse de başarılı olamamış, ancak daha sonra gittiği

Vusunları ittifaka razı etmişti. Elçi bunun üzerine MÖ 121 yılında Çin imparatoruna durumu bildirdi. Böylece Çinliler ile Vusunlar arasında Hunlara karşı ittifak kuruldu. Vusunlar Hunların batısında güçlenmeye başladılar. İyice güçsüzleşen Hunlar, MÖ 71'de Vusunlara hücum ederek onları mağlup ettiler. Buna karşılık Hun ordusunun fırtınaya yakalanıp büyük ölçüde yok olması üzerine Vusunlar, Dinglingler ve Vuhuanlar ile birlikte Hunlara karşı hücuma geçerek bağımsız oldular. Buna karşılık Vusunlar yine de Hunların saldırılarına uğradılar. Hunları tekrar güçlü ve bağımsız bir devlet haline getirmek isteyen Cici Yabgu, Vusunlar üzerine çok sayıda sefer yaptı. Vusunlar MÖ 44 yılında çok kayıp verdiler. Miladın başlarına doğru Hunlar onları tekrar mağlup ettiler. Vusunlar Hunlarla anlaşmak istedilerse de Çin buna engel oldu. MS 80 yılından sonra Çin tekrar Vusunlarla müttefik oldu. 4. yüzyıldan sonra Juan-juan'ların saldırısına uğrayan Vusunlar güneye inip Pamir Dağı taraflarına göçtüler. 5. yüzyılda Çin'deki Vei İmparatorluğu ile de çeşitli ilişkiler kuran Vusunlar bundan sonraki tarihi süreçte pek görülmediler.

9. Şianbeyler, Tabgaçlar, Juan-juan'lar

Şianbeyler

Şianbeyler Hunlar ile Donghu'ların karışımıdır. Bununla birlikte onlarda Hun hayatı ve gelenekleri ağır basmaktadır. Onlar Hun Devleti'ne bağlı unsurlardan biriydi. Şianbeyler, MS 155 yılından sonra Hunları Ötüken bölgesinden çıkararak güneye ve batıya ittiler. Ardından bir başka Türk topluluğu olan Vusunları yendiler ve Doğu Türkistan'ın kuzey kısımlarına indiler. Çin'deki Güney Hun gücünü de yok ettiler. Çin'e hücumları da devam etti. Böylece doğuda Güney Sibirya'dan batıda Türkistan'ın ortalarına kadar hakim oldular. 3.-5. yüzyıllarda Çin içerisinde Sonraki Yan, Batı Çin gibi altı küçük devlet kurdular. Bu devletler daha sonra Tabgaçlara katıldılar. Şianbeyler Hunların mirasçılarıydı. Bozkır hayatını, sanatını onlar devam ettirdiler. Sonunda bir kısmı güneye inen Tabgaç gücü içerisinde yer aldılar ve Çinlileştiler. Bir kısmı ise geleneksel Türk merkezi olan bugünkü Moğolistan'da kalarak, Juan-juan'ların hakimiyetine girdiler. 6. yüzyılda Gök-Türk Devleti kurulduğu zaman artık onlardan haber yoktur. Tamamen diğer topluluklar ve özellikle Türkler arasında eridiler. Bir kısmı ise Moğolistan'ın doğu tarafında daha sonraları proto-Moğol toplulukları olarak ortaya çıktılar.

Tabgaçlar

Hunlar dağıldıktan sonra bazı Hun boyları Kuzey Çin'de devletler kurdular. Bu arada Hun ve Şianbey karışımı Tabgaçlar (Tuoba) da tarih sahnesine çıktılar. Türk kökenli olan Tabgaçlar, 4. yüzyılın başlarında Dai adlı bir devlet kurmuşlardı. 386 yılında ise Kuzey Çin'i ele alıp Kuzey Vei Devleti'ni kurdular. Böylece Türk olan bölge halkları tek bir çatı altında toplandı. Hakim oldukları topraklarda Çinliler çoğunluktaydı. Tabgaç Devleti güney ve doğuda genişlerken, kuzeylerinde de Juan-juan'lar güçlenmeye başladı. Merkezleri Kuzey Çin'deki Datong şehri

olan Tabgaçlar sonunda Çin İmparatorluğu'nun başkenti Luoyang'ı ele geçirdiler ve iyice güneye indiler. 420'lerden sonra Juan-juan'ları yenerek kuzeyden gelen akınları önlediler. Hunlar ve diğer topluluklar tarafından Çin'de kurulan küçük devletler bir bir Tabgaçlara bağlandı. Gansu'daki son Hun Devleti de 439 yılında ortadan kaldırıldı. Bundan sonra Tabgaçlar, çok güçlendiler. Kuzey Çin'e tam olarak hakim oldular. Sonra ticaret yolları üzerinde kontrol sağladılar. Batıda, Türkistan'daki şehir devletlerini kendilerine bağlamaya başladılar. 5. yüzyılda artık iyice batıya uzanmışlardı. Böylece buralardaki ticaretten, şehirlerden, devletlerden vergi ve haraç aldılar.

Tabgaç imparatoru Taivu (Tao, 424-452), geleneksel Türk ordu düzenini korudu. Atlı birliklerin güçlü tutulmasına önem verdi. Tabgaçlar Türklüklerini yitirmemek için bir süre nüfuslarının çoğunu Kuzey Çin'de tuttu. Güneydeki Çin şehirlerinden uzak durmaya çalıştı. Bu devirde Türk karakterini bozan Budizm'e karşı durdu, hatta Budizm faaliyetlerini takip ettirdi. Bununla beraber bu imparatordan sonra Tabgaçlar güneydeki Çin şehirlerine yerleşmeye başladılar. Eski Türk hayatını yavaş yavaş terk ettiler ve hatta Budizm'i teşvik ettiler, yaydılar. Budist sanatı ve mimarisi Tabgaçlar devrinde çok gelişti. Bu arada Juan-juan'lar bastırılmış, Çinliler ise başkaldıramaz olmuşlardı. Bununla beraber Tabgaçlar gittikçe Türklük bilincinden uzaklaşmaya başladılar. Budizm, Türk toplum yapısını bozdu. İmparator Hong devrinde (471-499), Tabgaçlar Budizm yoluyla Çinlileşmeye başladılar. İnsanlar dillerini unutuyor, Çince konuşuyorlardı. Devletin merkezi, geleneksel Çin merkezi olan güneydeki Luoyang'a taşındı. Öyle ki devlet işlerinde Türkçe kullanmak yasaklandı, Çince mecburi oldu. 495'ten sonra bütün Türk adetleri terk edildi. Tabgaçlar 534'ten sonra Doğu ve Batı Veiler olmak üzere ikiye ayrıldılar. Önceleri Juan-juan'larla, diğer Çin devletleriyle mücadele ettiler. Sonunda 556 yılında tarih sahnesinden silindiler. Tabgaçların tamamına yakını Çinlileşti ve kimliklerini kaybetti.

Juan-juan'lar

Juan-juan'lar (Rouran şeklinde de okunur), Donghu'lardan gelmedirler. Onların atası Tabgaçlar tarafından esir edilen Mugulü adlı

biriydi. Bu kişi Tabgaç devletinde yükseldi. Sonra kaçarak kabileleri etrafında topladı. Daha sonra Çin'e bağlandılar. Tabgaçlar Çin'e hakim olduktan sonra 386-396'da Juan-juan'lara hücum ettiler. Bunun üzerine Juan-juan'lar kitleler hâlinde kaçtılar. Sonraları Tibetlilerin Çin içerisinde kurdukları "Sonraki Çin" Devleti ile anlaştılar. Tölesleri yağmaladılar ve iyice kuzeye ilerlediler. Bundan sonra askerî düzeni kurmaya başlayarak devletleşmeye gittiler. Bölgedeki Hun bakiyeleri Juan-juan'lara hücum ettiyse de mağlup oldular. Böylece hepsi Juan-juan'lara katıldılar.

Juan-juan'lar bozkırlıydılar. Yaylak-kışlak hayatı sürüyorlardı. Onlar batıdan Doğu Türkistan'daki Karaşar'a ve doğudan Kore topraklarına dayanıyorlardı. Juan-juan'ların esas toplandıkları yer ve merkezleri Gansu'nun kuzeyindeydi. Juan- juan'lar acımasızlıklarıyla bilinirlerdi. Bu yüzden küçük devlet ve toplulukların hepsi gelip teslim oldular. Bu arada Çin yani Tabgaç Devleti sınırlarına da saldırıyorlardı. 410'lardan sonra başa geçen Datan, boyları toplayıp güneye indi ve sık sık Tabgaçların sınır bölgelerini yağmaladı. 428 yılından sonra Tabgaçlar ve Tölesler Juan-juan'ları dağıttılar, halk kaçtı. Bundan kısa süre sonra tekrar toparlanıp Tabgaçlarla kâh barış kâh savaş yaptılar. 479'dan sonra Çin'in güneyinde bir Çi Devleti kuruldu. Juan-juan'lar Kuzey Çin'e hakim olan Tabgaçları sıkıştırmak için bu devletle işbirliği yaptılar. Ardından kalabalık bir orduyla Tabgaçlara sefer ettiler. Bu arada Dingling ve Töles gibi Türk boylarıyla da savaşıyorlardı. Zaman zaman zayıf düşüyor veya güçleniyorlardı. 492 yılında Hunların eski topraklarında yaşayan Juan-juan'lara, güneye ilerleyen Dinglingler hücum ederek onları yerlerinden etmişti. Tölesler karşısında da bazen mağlup oluyorlardı. 515 yılından sonra Tabgaçlarla iyi geçindiler ve Tölesleri yendiler. Bundan sonra Juan-juan'lar çok güçlendiler. Nihayetinde başa geçen Anagui, 525 yılından sonra Tabgaçlarla iyi geçindi. Bozkırdaki boyları tek çatı altında topladı. Juan-juan Devleti artık tarihî Türk bozkırının en güçlü devleti haline gelmişti. Tabgaçlar 534'ten sonra doğu ve batı olarak ikiye ayrıldıktan sonra zayıflayınca Juan-juan'lar daha da güçlendiler, sürekli topraklarını genişlettiler. 552 yılında Gök-Türkler tarafından mağlup

edildiler. İlerleyen yıllarda Gök-Türkler birkaç darbe daha vurarak Juan- juan gücünü tamamen yok ettiler.

Türk tarihinin 5. ve 6. yüzyıllarını anlayabilmek için Juanjuan tarihini iyi bilmek gerekmektedir. Juan-juan'ların adları, etnik kökenleri, dilleri, kültürleri ve devlet yapıları onların en azından idareci kesiminin büyük ölçüde Türk olduğunu göstermektedir.

10. Tuyuhunlar

Tuyuhunlar, Şianbei'lerin Murong boyundan gelmeydiler. Esas itibariyle Gansu'nun güneyi, Tibet, Kök Nur (Çinghai) ile Siçuan'ın kuzeybatı ve Doğu Türkistan'ın güneydoğusuna hakimdiler. Tuyuhun siyasi hakimiyetinin ilk beyi, Tuyuhun (?-317), Murong beyi Şegui'nin oğluydu. Şegui 283'te ölünce, başa geçen kardeşi (283-289) ile anlaşamayan Tuyuhun, Liaodong'daki Murong boyundan ayrılıp batıya göç etmeye başladı. 20 yıl sonra Gansu'nun güneyi ve Kök Nur civarında yerleşmeye başladılar. Yerleştikleri sahada zamanla yerli halklardan proto-Tibetli Çiang ve Di'ler ile Şianbey ve Hun boylarını kendilerine kattılar. Bozkırlı bir kavim olan Tuyuhunlar hayvancılık ile geçindiler. Bunun yanında tarım ve ticaretle de meşgul oldular. Tuyuhunlar en güçlü dönemlerine ise Fuliançou (490-529) döneminde ulaştı. Tuyuhunların otoritesi Kök Nur'dan batı yönünde genişledi, Doğu Türkistan'ın güneydoğu bölümüne uzandı. Bugünkü Çakılık ve Çerçen topraklarına hakim oldular. Bu iki yer batıda güneyden giden ticaret yolunun en önemli noktalarındandı. Bu dönemde Türk devletlerinde de görülen iki kanatlı yapıda batıdaki başkentleri Çakılık idi. Tuyuhunlar, Kualü (535?-591) döneminde "kağan" unvanını kullandılar, bu dönemki merkezleri, Kök Nur'un 15'li batısındaki Fusiçeng adlı bir şehirdi. Yine, batıdaki başkentleri Çakılık idi; doğudaki Fusiçeng'daki esas kağana bağlıydı. Tuyuhunlar zamanla, iç ve dış olayların tesiriyle zayıflamaya başladı. Sui Devleti bir dönem onlara son verse de (609-618), bu çok kısa sürdü, Sui Devleti'nin yıkılışı sonrasında Tuyuhunlar, dört bir yana hakimiyetlerini genişleten Gök-Türklere bağlandılar. Liderleri Fuyun döneminde (597-635) yeniden canlandılar. Buna karşılık onların ihtişamlı günleri artık geride kalmıştı. Tibetliler 663 yılında Tuyuhun Kağanlığı'na son verdi, doğu ve batı kanat Tibetliler tarafından ilhak edildi. Kaynaklarda Tuyuhunların "Türklerle aynı geleneklere sahip oldukları" kaydedilmiştir. Onların kökeni ve dili üzerine Türk veya Moğol görüşünün yanında bugün bitme noktasına gelmiş Tunguz görüşü de vardır.

11. Tölesler

Uygurları ve Gök-Türk Kaganlığı'nın yıkılmaya yüz tuttuğu dönemlerdeki boyları anlayabilmek için Töles boylarını yapısını öğrenmek lâzımdır. Tölesler (Tölös, Tolis, Çincede Tiele), Çin kaynaklarında Hunların bakiyeleri olarak zikredilen ve bütün Türkistan sahasında yayılan kalabalık Türk boyları ve topluluklarıdır. Sui Şu adlı Çin kaynağı 50 kadar boy saymakta ve şöyle sıralamaktadır: biri Baykal Gölü'nün kuzeyinde, beşi Tola Irmağı'nın kuzeyinde, beşi Tanrı Dağlarının kuzey eteğinde, dokuzu Altayların güneybatısında, dördü Kang (Semerkant havalisi) Devleti'nin kuzeyinde, onu Seyhun boyunda, dördü Hazar'ın doğusu ve batısında, altısı Fulin (Bizans)'in doğusunda. Hun siyasi ittifakından arda kalan bu boyların hepsinin tamamen Türk olmadıkları bilinmekte ise de din, adet ve hayat tarzı bakımından Gök-Türklerle aynı oldukları hiç olmazsa onlara benzedikleri söylenmektedir. Tölesler, 4.-5. yüzyıllara dair Çin kaynaklarında Gaoçe yani "Yüksek Arabalı" adıyla kaydedilmekte ve onların diğer Türkler gibi kurt atadan türediklerine inanılmaktadır. Gök-Türkler devrinde Töleslerin Türkistan sahasındaki dağılımları şöyleydi:

1. Tarduşlar (Çincede Şueyantuo; Şue=Sir, Yantuo=Tarduş?): Altayların batısında oturuyorlardı ve Töleslerin en zengini ve kuvvetlisiydiler.

2. Uygurlar: Tola Irmağı'nın kuzey sahasındaydılar.

3. On-Ok'lar: Altaylardan Seyhun yakınlarına kadar uzanan geniş bölgede yayılmışlardı. Çu Irmağı-Issık Göl'e göre beşi doğuda sol kanat Duluo, beşi batıda sağ kanat Nuşibi adı ile on boydan kurulmuş olup, "Batı Gök-Türkleri" diye de anılmışlardır. Türgişler Duluo'lardandır. Bunlardan bir kısmı Çuyue (Çiğil?) ve Çumi (Çumul) boyları, Gök-Türklerin 630'dan sonraki fetret devirlerinde Beşbalık civarındaki bozkıra çekilmişler ve Şatuo adını almışlardır.

4. Karluklar: Altayların batısındaydılar.

5. Oğuzlar: 630'dan sonra bu adla ortaya çıkan Töles boylarıdır. Selenge Irmağı-Ötüken havalisindeydiler.

6. Doğu Avrupa Türk toplulukları. Avarlar, Hazarlar, Ogurlar, Peçenekler ve Kuman-Kıpçaklar.

7. Kırgızlar: Baykal'ın batısında, Yenisey Irmağı'nın kaynakları bölgesindeydiler.

8. Basmıllar: Beyi Türk olan bu boyun sonradan Türkleştiği söylenmektedir. Daha çok Beşbalık taraflarında görülürler.

9. Kıtan (Çincede Çidan), Tatabı, Doğuz Tatar, Otuz Tatar gibi Moğol soylu boylar doğuda Kerülen ve Onon ırmakları havalisinde bulunuyorlardı.

Bütün bu boylar, zaman zaman yer değiştiriyorlar, çözülüyorlar ve yeni birlikler meydana getiriyorlardı. Tarduş, Uygur, On-Ok, Oğuz, Ogur, Hazar gibi adlar, Türk soyundan gelenlerin kurdukları türlü teşkilatlanmalar dolayısıyla alınan adlardır.

12. Gök-Türkler

6. ve 8. yüzyıllar arasında Mançurya'dan Karadeniz'e kadar uzanan geniş coğrafyada hüküm sürmüş olan Gök-Türk Devleti kurulduğu dönemde, Çin hanedanlar arasındaki çekişmeler ile boğuşuyordu. Türkler tarafından Kuzey Çin'de kurulan Tabgaç Devleti 5. yüzyılda Doğu Asya'nın en güçlü devleti haline gelmişti. Bu devlet zamanla Türk kültüründen uzaklaşarak Çinlileşmeye başlamış ve Vei adını almıştı. Vei Devleti, 534 yılında Doğu ve Batı olarak ikiye ayrıldı. Doğu kısmı 550 yılında yıkıldı ve yerine Kuzey Çi Devleti geçti. Batı kısmı ise 557 yılında Cou hanedanına yerini bıraktı. Orta Asya'da ise Juan-juan'lar en önemli güç olarak kendini gösteriyordu. Mâverâünnehir ve Semerkant bölgesinde ise Akhunlar bulunuyordu. Daha uzak bölgelerde ise İran coğrafyasında Sasani İmparatorluğu; Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu'da Doğu Roma İmparatorluğu hüküm sürmekteydi.

Gök-Türklerin kökeni Hunlara dayanmaktadır ve soyadları Aşina'dır. Gök-Türklerden Çin yıllıklarında ilk kez 542 yılında yapılan yağma akını dolayısıyla bahsedilmektedir. Çin'deki Batı Vei Devleti 545 yılında Gök-Türklere elçi gönderdi. Gök-Türkler için bu, ilk defa milletlerarası arenada tanınmak ve belirli bir güce erişmek demekti.

I. Gök-Türk Devleti (552-582)

Gök-Türklerin ilk dönemlerinde başında bulunan Bumin, 546 yılında Juan-juan'lara karşı isyan eden Tölesleri mağlup ederek nüfus ve asker bakımından gücünü arttırdı. Artık kendisini tabi oldukları Juan-juan hükümdarı ile denk gördüğünden, Juan-juan hükümdarı Anagui'nin kızını istedi. Anagui bunu reddetti. Bunun üzerine Bumin 552 yılında ani bir baskın düzenleyerek Juan-juan'ları bozguna uğrattı. Bu zafer sonrasında "il kağan" unvanını alan Bumin, Ötüken merkezli Gök-Türk Devleti'ni resmen kurdu. Bumin Kağan'ın 552 yılında ölümü

üzerine yerine oğlu Kara Kağan geçti. Kara Kağan'da babası gibi Juan-juan'ları bozguna uğrattı ve kısa süre sonra 553 yılında öldü.

Kara Kağan'dan sonra tahta oturan Mukan Kağan, babası ve ağabeyinin Juan-juan siyasetini devam ettirdi. Juan-juan'lardan arta kalanları defalarca bozguna uğrattı. Mukan Kağan dönemi Gök-Türkler için tam bir fetih yılı oldu. Töles boyları, Tuyuhunlar, Kıtan'lar, On Ogurlar ve Kırgızlar itaat altına alındı, birçok Türk boyu ve yabancı topluluklar devlete bağlanarak batıda Akhunlar mağlup edildi. Ayrıca bu yıl içinde birkaç kez Batı Vei topraklarına yağma akınları yapıldı. Mukan Kağan büyük bir fatih idi. Devrinde doğuda Kore'den, batıda Karadeniz'e kadar geniş coğrafyada hakimiyet tesis edildi. Çin'deki Cou ve Batı Vei hanedanlığı yerine kurulan Çi devletleri üzerinde baskı oluşturuldu.

Devlet kurulduktan hemen sonra Bumin Kağan'ın yaptığı idarî düzenleme gereği batı kanadı sorumlusu olan ve merkezi Akdağ'da bulunan İstemi Yabgu, Mukan Kağan'a bağlı olarak Gök-Türk Devleti'nin batı siyasetinden sorumlu idi. Sogdluların yoğun olarak bulunduğu Batı Türkistan şehirlerinin fethedilmesi üzerine, Gök-Türkler ile Akhunlar komşu oldu. İstemi Yabgu İpek Yolu hakimiyeti için düşman haline geldiği Akhunlara karşı Sasaniler ile ittifak kurdu. 556 yılında İstemi Yabgu, 557'de ise Mukan Kağan'ın komutasındaki ordu Akhunları mağlup etti. Akhunların ortadan kaldırılmasıyla Gök-Türkler ile Sasaniler komşu haline geldi ve kısa sürede arada ihtilaflar çıktı. Bunun üzerine İstemi, Sasani hükümdarı Anuşirvan'a karşı Doğu Roma (Bizans) ile temasa geçerek, 567 yılı sonlarında Maniakh başkanlığında bir heyeti İstanbul'a gönderdi. Karşılıklı diplomatik temaslar sayesinde Sasanilere karşı Gök-Türk-Bizans ittifakı tesis edildi. İstemi Yabgu'nun uyguladığı batı siyaseti sayesinde Bizans ile Sasani Devletleri 571 yılından 590 yılına kadar sürecek olan bir savaşa tutuştu.

Mukan Kağan'ın rahatsızlığı şiddetlenince yerine kardeşi Taspar Kağan seçildi. 572-581 arasında dokuz yıl tahtta kalan Taspar dönemi Gök-Türk tarihinin parlak zamanlarından biri oldu. Emrinde daima hazır 100.000 kişilik süvari mevcuttu. Taspar Kağan, Cou hanedanı ile

var olan dostluğu bozmadan, Çi hanedanı ile de barış imzaladı. Taspar Kağan, devlet idaresinde yeni bir teşkilatlanmaya gitti. Ağabeyinin oğlu İşbara'yı doğu tarafına, kardeşinin oğlu Börü'yü de batı tarafına "küçük kağan" tayin etti ve kendisini "Kağanlar Kağanı" seviyesine yükseltti. Taspar Kağan Budist tapınakları inşa ettirdi. Her bakımdan güçlü bir devlet teslim almıştı; ancak ihtişamına rağmen yaptığı bazı hatalar devletin geleceğini önemli ölçüde etkiledi. Taspar Kağan'ın 581 yılında ölümü ile Gök-Türk Devleti karanlık bir döneme adım atmış oldu.

Mukan Kağan ölmeden önce kardeşi Taspar'ın Kağan olmasını vasiyet etmişti. Ağabeyinin bu iyiliğini unutmayan Taspar Kağan da ölmeden önce Mukan Kağan'ın oğlu Daluobian'in tahta geçmesi vasiyetinde bulundu. Ancak Daluobian'in annesinin Türk olmaması sebebiyle meclis Kağanlığı onaylamadı ve müzakereler sonucunda Kara Kağan'ın oğlu İşbara'nın tahta çıkması kabul edildi (581). Bu durumu kabullenemeyen Daluobian ise "apa kağan" unvanı alarak kuzey bölgelerine çekilmek zorunda kaldı. Apa Kağan, destek almak için Çin ile diplomatik temaslar kurarak hediyeler gönderdi. Bu sırada Çin entrikaları sonucu İstemi Yabgu'nun oğlu Tardu Kağan ile İşbara Kağan'ın arası açıldı. Çin'de ise yeni bir hanedan ortaya çıktı. Cou hanedanının yerine kurulan Sui hanedanı 350 yıl sonra Kuzey ile Güney Çin'i birleştirmeyi başardı. Bu süreçte Gök-Türkler parçalanırken, Çin birleşiyordu. Çin bölünmeyi körüklemek için Tardu'ya elçi göndererek, ona bağımsızlık ve hükümdarlık sembolü olan "Kurt Başlı Sancak" sundu. Bu olay sonrasında Tardu ile İşbara arasındaki ilişkiler daha da gerildi. Buna Moğol kabilelerinin isyanları da katılınca Gök-Türk Devleti 582 yılında resmen ikiye ayrıldı.

Doğu Gök-Türk Devleti (582-630)

582 yılına kadar Gök-Türk Devleti'nin doğu ve batı kanatları merkezi devletin bir parçası olduğu halde, bu tarihten sonra devletten koptu ve Doğu Gök-Türk, Batı Gök-Türk adında iki yeni devlet teşkil edildi. Çin siyasetiyle iki kardeş devlet birbirlerinin üzerine hareket edecek kadar düşman hale geldi. Büyük Gök-Türk Devleti'ni bölen

süreçte ülke iç karışıklıklara düştü, büyük ekonomik kriz baş gösterdi, ticaret neredeyse tamamen durdu, bunun sonucunda göç başladı, ordu ikmal yapılamadığından zayıf düşerek disiplinini kaybetti ve Çin, Türklere karşı üstünlüğü ele geçirdi. Hanedana mensup bazı Teginler, Türk boyları ile tabi yabancı topluluklar birbiri ardınca Çin entrikalarıyla isyan etmeye başladı. Bu ahvalde çaresizlik içerisindeki İşbara Kağan, bir süre sonra Tardu ile Apa tarafından sıkıştırılınca Çin'den destek ve askerî yardım istedi. Çin'den aldığı destek ile Apa'yı mağlup eden İşbara, zamanla eski gücüne ve topraklarına kavuşur gibi olduysa da iyice Çin tesirine ve tahakkümüne girmeye devam etti. İşbara 587 yılında öldü.

İşbara Kağan'ın vasiyeti gereği kardeşi Baga Kağan başa geçti. Baga Kağan, İmparatordan Apa'yı yakalamak için izin istedi. İzin verilmesiyle birlikte Apa Kağan'a saldırdı ve onu canlı bir şekilde ele geçirdi. Ancak elindeki düşmanı öldürmek için bile Çin imparatorunun onayı gerekiyordu. Sui İmparatoru, Apa'nın öldürülmesine karşı çıktı. Sonrasında Baga Kağan 588-589 yılında -muhtemelen Tardu'ya karşı çıktığı- bir seferde okla vurularak öldürüldü.

Baga Kağan'dan sonra İşbara'nın oğlu Doulan Kağan tahta çıktı. Bu dönemde Doulan Kağan'ın kardeşi Çinyü Şad gittikçe güçlenmekteydi. Doulan Kağan kardeşini bir tehdit olarak gördüğünden ona savaş açtı ve öldürdü. Bazı boy beyleri de Çin ile doğrudan temasa geçerek ticaret yapma hakkı istedi. Baga Kağan'ın oğlu Tuli kuzey bölgelerinde hüküm sürmekteydi. Tuli Kağan, Çin'e elçi göndererek evlilik yoluyla ittifak teklif etti. Çin bu olayı da en güzel şekilde kullanarak Gök-Türkleri birbirine düşürmeyi başardı. Tuli Kağan, Ötüken'i ele geçirmek için Çin ile işbirliği yaptı. Tuli, 599 yılının sonlarında Sui imparatoru tarafından "çimin" unvanıyla Kağan ilan edildi. Bu durum Doulan Kağan'ı çok kızdırdı. Doulan Kağan, 599 yılında iki kez Çin'e sefere çıktı. Fakat Çin'in tahrikleri sonucunda Doulan Kağan otağında kendine bağlı adamlar tarafından öldürüldü (601). Bu ölüm sonrası Batı Gök-Türk Kağanı Tardu, Bilge Kağan unvanıyla Doğu ve Batı Gök-Türkleri belirli bir süre tekrar birleştirmeyi başardı.

Tardu'nun Gök-Türkleri birleştirmesi üzerine Çin tarafından Çimin Kağan Gök-Türk ülkesine gönderildi. Birçok boy Çimin Kağan'a itaat etti. 600 yılında Tardu ile Çinliler arasında meydana gelen bir savaşta Çinliler su kuyularına zehir kattı ve Gök-Türk ordusunu perişan etti. Tardu, 602 yılında Suli Erkin komutasında bir orduyu Çimin Kağan üzerine gönderdi; ancak Çinlilerin yardıma gelmesi üzerine Gök-Türkler mağlup oldu. Tardu, 603 yılında Töles boylarının isyanı sonucunda zor durumda kalarak Tuyuhunlara sığındı. Bu tarihten sonra kaynaklarda Tardu ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Yaşı ilerlemiş olan Tardu muhtemelen ölmüştür.

Tardu'nun yokluğunda boyların çoğu Çimin Kağan'a itaat etti. Bazı boylar ise ondan bağımsız bir şekilde Çin sınırlarına hücum etmeye devam ediyordu. Çimin Kağan Ötüken'e gelmek yerine Çin'de kalmayı tercih etti. Çinlilere isyan eden Kıtanlara karşı yirmi bin Türk askerini sevk ederek, Çinlilerin Gök-Türkleri maşa olarak kullanmalarına göz yumdu. Çimin Kağan, Çin'de kaldığı dönem boyunca Çin kültürünün tesirinde kalarak millî benliğini yitirdi. O kadar ki, 607 yılında Çin imparatoruna onlar gibi yaşamak ve onlar gibi giyinmek istediğini belirtti. 608 yılında Çin'de yaşamak için kale inşa ettirdi. Koreliler, 609 yılında Çimin Kağan'a Çin'e karşı ittifak teklif etmişti. Ancak o halinden memnun olduğundan bu teklifi reddetti. Bu olayı duyan imparator, Korelilere haber göndererek derhal itaat etmelerini, yoksa üzerlerine Çimin'i saldırtacağını söyledi.

Çimin Kağan 609 yılında ölünce yerine kendisine benzemeyen oğlu Şibi Kağan geçti. Şibi Kağan, Türk geleneklerine göre üvey annesi Yiçeng Hatun ile evlendi. 609-615 yılları arasında kaynaklarda Gök-Türkler ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. 615 yılına gelindiğinde Sui İmparatoru Yang, Şibi Kağan'ın güçlenmesinden rahatsız olmuş ve Kağanın kardeşi Çiji Şad'a ittifak teklif etmişti. Ancak Çiji Şad bu teklifi reddetmişti. Kağan bu olayı duyunca çok sinirlendi. Ayrıca çok sevdiği Sogd asıllı vezirinin Çinliler tarafından hile ile öldürülmesi üzerine harekete geçti. Şibi Kağan, kuzey eyaletlerinde teftiş yapan İmparator Yang'a saldırmaya karar verdi. Durumu öğrenen İmparator, Yanmen'a

sığındı. Birkaç yüz bin askerden oluşan Gök-Türk ordusu hızla Çin sınırını geçti ve İmparator Yang'ı Yanmen'de kuşattı. Gök-Türkler bu kuşatma esnasında Yanmen'daki 41 şehirden 39'unu ele geçirdi. Fakat kuzeydeki boyların isyanı sebebiyle Şibi Kağan kuşatmayı kaldırdı. 615 yılından sonra Gök-Türk akınları Çin'i bezdirmeye başladı. Şibi Kağan, 619 yılında Çin'e karşı büyük bir akın düzenlediği esnada aniden öldü.

Oğlu Şibobi'nin yaşı küçük olduğundan Türk töresi gereği kardeşi İlteber Şad, "çuluo kağan" unvanıyla Gök-Türklerin başına geçti. Ağabeyinin siyasetini devam ettiren Çuluo Kağan, 621 yılında Çin'e karşı büyük bir sefere çıkacağı sırada Çinliler tarafından zehirlenerek öldürüldü. Yerine kardeşi "il kağan" unvanıyla tahta çıktı ve 630 yılına kadar hüküm sürdü. İl kağan teslim aldığı devlet ve ordunun gücünü hükümdarlığı süresince muhafaza etmeye çalıştı. 627 yılından itibaren Gök-Türklerin başından felaket eksilmedi. Gök-Türkler doğal afetler ve boyların isyanı ile sarsıldı. Kara kış Gök-Türklerin bütün hayvanlarını telef etti. İl kağan mali darboğazdan boylara yeni vergiler yükleyerek çıkmak istedi. Sir Tarduşlar, Uygurlar, Bayırkular ve daha birçok boy hep birlikte ayaklandılar. Gök-Türk ülkesi perişan durumda olmasına rağmen, il kağan 628 yılında Çin'e bir sefer yaptı. Belki de Çin'i yağmalayarak bu sıkıntıları aşmak istedi. İsyancı boylar ve Çin karşısında zor durumda kalan İl Kağan, 630 yılında ağır bir mağlubiyet alarak Demir Dağı'na kaçmak zorunda kaldı. Çimin Kağan'ın üvey kardeşi İşbara'ya sığındı ise de Çinlilere teslim edildi. Bu hadiseyle birlikte Doğu Gök-Türk Devleti sona ermiş oldu (630).

Batı Gök-Türk Devleti (582-630)

İstemi Yabgu, Gök-Türk-Bizans ittifakını kurmuş ve Sasaniler ile mücadeleye girmişti. İstemi Yabgu'nun ölümü üzerine yerine oğlu Tardu geçti ve 603 yılına kadar başta kaldı. Batı Gök-Türkleri bu sıralarda Toharistan, Kunduz ve Belh gibi bölgeleri bünyesine kattı. Gittikçe güçlenen Tardu, 599 yılından sonra Bilge Kağan unvanıyla Doğu ve Batı Gök-Türklerini tek bayrak altında birleştirmiş; fakat Çin'in entrikaları sonucunda Tuyuhunlara sığınmak zorunda kalmıştı. Tardu Kağan'dan sonra torunu Daman Tegin, "çuluo kağan" unvanıyla Batı Gök-

Türklerinin başına geçti. Ancak Çuluo Kağan'ın idaresinden memnun olmayan Töles boyları isyan ederek Kağanı mağlup ettiler. Ardından Sir Tarduşlar da isyan ederek bağımsız bir devlet kurdular ve bazı ülkeleri kendilerine bağladılar. Tardu'nun diğer torunu Şegui karşısında mağlup olan Çuluo Kağan Çin'e sığınmak zorunda kaldı (612).

Çuluo Kağan, Çin'in Kore'ye karşı düzenlediği seferlerde çok yararlı olduğundan "hesana kağan" unvanıyla ödüllendirildi. Tang hanedanının kuruluşunda önemli yardımlarda bulunan Şibi Kağan, İmparatora elçi göndererek Çuluo Kağan'ın öldürülmesini istedi. Bu istek üzerine Çuluo Kağan teslim edildi ve Şibi Kağan tarafından öldürüldü. Şegui Kağan, Batı Gök-Türklerini toparlamış ve topraklarını genişleterek Doğu Gök-Türklerine tehdit oluşturmaya başlamıştı. Şegui Kağan'ın ölümünden sonra yerine kardeşi Tong Yabgu geçmişti. Tong Yabgu Kağan cesur ve akıllıydı. İlk iş olarak Töles boylarını tekrar itaat altına aldı ve 619 yılında Sasanilerin üzerine büyük bir sefer yaparak Rey ve Isfahan'ı fethetti. Keşmir bölgesini ve İpek Yolu üzerindeki Sogd şehirlerini idaresi altına aldı. 623 yılında ise Batı Gök-Türkler, Bizans ve Hazarlardan oluşan müttefik kuvvetler Sasani ordusunu bozguna uğrattılar. Müttefik ordularının bu galibiyeti Sasaniler için sonun başlangıcı oldu. İç sıkıntılar ile uğraşmak zorunda kalan Tong Yabgu Kağan 630 yılında amcası Bagatur tarafından öldürüldü. Batı Gök-Türk Devleti Tong Yabgu Kağan'ın ölümünden sonra bir daha eski gücüne kavuşamadı. Ülkede büyük bir kargaşa hakim oldu. Bu durum ileride Çin'in bölgeyi hakimiyet altına almasını kolaylaştırdı.

Fetret Devri (630-681)

552 yılında Bumin Kağan'ın gayretleri ile kurulup kısa zamanda emperyal bir güç haline gelen Gök-Türkler bir müddet sonra zaaf alameti göstermeye başladı. Önce ikiye ayrıldılar sonrasında teker teker Çin hakimiyetini kabule mecbur kaldılar. 649 yılında Doğu Gök-Türkleri, 659'da Batı Gök-Türkleri tam olarak Çin boyunduruğuna girdi. 630'dan itibaren Türk tarihinde misli az görülen bir zillet yani esaret devri başladı. Çinliler Gök-Türk ülkesini altı idari bölgeye ayırdı. Gök-Türklerin Çin esaretine düşmeleri üç ana sebebe bağlandı. Bunlar:

Türk devlet adamlarının kabiliyetsizlikleri (bilge, cesur olmayışları), dış tesirler yani Çin entrikaları ve Türk insanının hükümdarlarına itaatsizliği idi.

Fetret devri adı verilen 630-681 yılları arasında Gök-Türklerin Çin'e karşı bir tepki gösterdikleri müşahede edildi. Bu başkaldırış Şad, Tegin ve beylerde olduğu kadar halk arasında da vardı. Nitekim Kürşad olarak bilinen Tuli Kağan'ın kardeşi Jieşişuai, 639'da kırk arkadaşıyla Çin sarayını basarak veliaht Heluohu'yu kurtarıp Kağan yapmak ve Gök-Türkleri bağımsızlıklarına kavuşturmak istedi. Fakat o gece büyük bir fırtına çıkması yüzünden ihtilal teşebbüsleri başarılı olamadı. Sınır devriyelerine yakalandılar. Heluohu hariç hepsi idam edildi; Heluohu ise Çin'in iç bölgelerine sürüldü. 648 yılına gelindiğinde Gök-Türkler Çebi Tegin önderliğinde bir kez daha bağımsızlık mücadelesine başladı ise de Çin'in hamleleriyle bu isyan da sonuçsuz kaldı.

Doğu Gök-Türk ülkesinde 650, Batı Gök-Türk ülkesinde 659 yılından sonra uzun bir süre ciddi bir bağımsızlık teşebbüsü olmadı. 679 yılına gelindiğinde Çanyü askerî valiliğinde görevli bulunan Aşide Venfu ve Aşide Fengci isimli iki başbuğ ayaklanarak Aşina Nişufu'yu Kağan ilan ettiler. Kısa sürede ayaklanmaya katılanların sayısı yüz bin kişiyi buldu. Bunun üzerine Çin, Gök-Türkler üzerine büyük bir ordu sevk etti. Yapılan savaşta Gök-Türkler mağlup oldu ve Aşide Fengci esir düştü. Kağan ilan edilmiş olan Aşina Nişufu ise kendi adamları tarafından öldürülerek kesik başı başkente gönderildi (679).

681 yılında Gök-Türkler tekrar ayaklandı. Bu sefer İl Kağan'ın amcaoğullarından Aşina Funien Kağan seçildi. Fakat Çin ile yapılan savaşta yenilmeleri üzerine o ve birlikte ayaklanmaya katılan elli dört arkadaşı idam edildi. 681 yılından itibaren Kutlug ve arkadaşları Gök-Türkleri Çin tahakkümünden kurtulmak için nihai mücadeleyi başlattı. Kutlug, bir süredir bağımsızlık mücadelesi veren halkı toparlayarak Çogay-kuzı dağına çıktı. Kutlug'u takip edenler beş bin kişiden fazla idi. Çin'den kaçıp gelen Tonyukuk da isyana katılarak Kutlug'un en

büyük yardımcısı oldu. Çin eyaletlerine baskınlar şeklinde başlayan mücadelenin ve Ötüken'de Oğuzların yenilmesinin sonunda II. Gök-Türk Devleti kuruldu. Kutlug, Kağan ilan edildi (682).

II. Gök-Türk Devleti (682-745)

Kutlug, istiklal mücadelelerinin sonunda tesis edilen devletin, "devleti derleyen, toparlayan" manasına gelen "ilteriş" unvanıyla kurucu Kağanı oldu. İlk iş olarak Dokuz Oğuzların sürüleri yağmalandı. Kutlug, kardeşleri Bögü Çor'u "Şad", Duoşifu'yu da "Yabgu" tayin etti. Tonyukuk'a "apa tarkan" unvanı ile idarî ve askerî işleri planlama sorumluluğunu verdi. İlteriş Kağan döneminde Gök-Türkler, Oğuzlar ve Kıtanların devlete bağlanması yanında çeşitli Türk boylarının da katılmasıyla iyice güçlendi. Bundan sonra 682-687 yılları arasında Pekin'den Kansu'ya kadar uzanan Kuzey Çin bölgelerine karşı kırk altı sefer tertip edildi. İlteriş (Kutlug) Kağan 692 yılına gelindiğinde hastalanarak öldü.

Kutlug Kağan öldüğünde oğulları Bilge sekiz, Kül Tegin ise yedi yaşındaydı. Çocukları çok küçük olduğundan Türk töresi gereği kardeşi Bögü Çor, "kapgan kağan" unvanıyla tahta oturdu. Kapgan Kağan Türk tarihinin eşsiz fatihlerinden biri idi. Tahta çıktıktan sonra belli bir plan dahilinde Çin'i baskı altında tuttu, Gök-Türk Devleti yıkıldıktan sonra Çin'e sığınan Türkleri geri getirmeye çalıştı ve Orta Asya'da yaşayan bütün Türkleri "Kurt Başlı Sancak" altında toplamak için savaştı. Kapgan Kağan 693 yılından itibaren Çin'e sürekli yağma akınlarına başladı. 695 yılına kadar hem doğudaki Moğol Kıtanları hem de Çin'deki Tang İmparatorluğu'nu baskı altında tutmaya çalıştı. 696-697 yıllarında Kırgızları itaat altına alarak, Türgişlere yöneldi. Kapgan Kağan 698 yılında güçlü ve kalabalık ordusuyla Çin'e hücum etti. Gök-Türk ordusu bu akında birçok eyaleti yağmaladı. Gök-Türk ordusu Şantung ovası ve Yeşil ırmağa kadar uzandı. Çin Gök-Türk seferi karşısında aciz kaldı.

Çin'i bozguna uğratarak doğu cephesine hakim olan Kapgan Kağan, hatununun ölümü üzerine geri dönerken Türgiş seferinin tamamlanması için gerekli tayinleri yaptı. İnel Kağan ile Tarduş Şad'ı Bilge'yi ordu

komutanlığına getirdi ve seferin idaresini Tonyukuk'a verdi. 698 yılında yapılan sefer sonunda Türgişler mağlup edilerek Kağanları Vucele esir alındı. Böylece Gök-Türk sınırları batıda Otrar'a kadar uzandı. Bilge Şad ve Kül Tegin 700 yılında Tangut kavmine saldırdı ve kavmin bütün malını mülkünü ele geçirdi. Tonyukuk 701'de Güney Ordos'taki Sogd kolonilerini mağlup ederek hakimiyet altına aldı. Büyük miktarda ganimet ele geçirilen bu seferin devamında Demirkapı'ya ulaşıldı. Kapgan Kağan 700 yılından sonra tekrar Çin'e yöneldi ve birçok kez Çin ile Gök-Türk ordusu arasında savaş vuku buldu. Gök-Türklere isyan eden Basmıllar, Bilge Şad tarafından 703 yılında tekrar hakimiyet altına alındı.

709 yılında Çikler ve Kırgızlar ittifak halinde isyan etmişti. Bilge Şad önce Çikleri itaat altına aldı, sonra Az kavmini devlete bağladı. 710 yılında ise Songa ormanında yapılan savaşta isyan eden Kırgızlar mağlup edildi ve Kağanları öldürüldü. Aynı yıl Bayırkular üzerinde itaat sağlandı. 711 yılına gelindiğinde isyan eden Türgişler, Altay Dağlarını aşarak İrtiş Irmağı'nı geçen Bilge Şad komutasındaki Gök-Türk ordusu tarafından hezimete uğratıldı. Bolçu civarında yapılan savaşta Türgiş Kağanı, Yabgusu ve Şad'ı öldürüldü. Bars Beg, Türgiş Kağan'ı tayin edilerek Bilge Şad'ın kız kardeşiyle evlendirildi. Bu dönemde İslam ile şereflenen Araplar büyük bir güç olarak tarih sahnesine çıkmıştı. Arap kaynaklarında 707 yılında Kağanın bir yeğeni ile yapılan çatışmadan söz edilmektedir. Bu çatışma Kuteybe b. Müslim komutasındaki Arap ordularının galibiyeti ile neticelenmiştir. Burada bahsedilen kağanın yeğeninin Kül Tegin olduğu yönünde iddialar mevcuttur. Ancak yazıtlarda 707 yılında yapıldığı iddia edilen bu seferden söz edilmemektedir. 712 yılında ise Kuteybe b. Müslim, Buhara ve Semerkant'ı Türklerin elinden aldı. Bunun üzerine Sogdlular ile meskun Semerkant'ı tekrar hakimiyet altına almak amacıyla bir sefer düzenlendi. Bu sefer sonucunda Semerkant hariç bütün Sogd bölgesi fethedildi. Arap kaynaklarında bahsedilen savaş bu olmalıdır. 713 yılında Beşbalık halkı düşmandan korunmak için Gök-Türkleri davet etti. Gök-Türk ordusu düşmanı mağlup ederek şehri kurtardı. 714 yılında ise Karluklar hiçbir sıkıntıları yok iken Gök-Türklere isyan etti. Bunun üzerine Bilge Şad, Karlukları

mağlup etti. Kapgan Kağan 715 yılında isyan eden Azlar, İzgiller ve Dokuz Oğuzlar üzerine yürüdü. Kapgan Kağan 716 yılında Bayırkulara sefer düzenledi. Tula Irmağı kıyısında yapılan savaşta Bayırkular ağır bir mağlubiyet aldı. Kapgan Kağan dönüşte bir Bayırku askerinin ani saldırısına uğradı. Asker, Kapgan Kağan'ın başını gövdesinden ayırdı. Kağanın kesik başını Çinli bir casus başkente götürdü (716). Kapgan Kağan Türk tarihinin eşsiz fatihlerinden biridir. Fetihleriyle Gök-Türk Devleti'ni kısa sürede büyük bir coğrafyaya hakim kılmıştır.

Kapgan Kağan'ın ölümü üzerine yerine oğlu İnel geçti. Ancak İnel Kağan annesinin Türk olmaması ve yetersizliğinden dolayı devletin içinde bulunduğu karışık duruma son veremediğinden meclisin de onayıyla Bilge ve Kül Tegin tarafından tahtan indirildi. 716 yılında İlteriş'in oğlu Bilge, ağabeyinin büyük desteğiyle Kağan ilan edildi. Devletin çözülmesine mani olmak için, Kapgan'ın sert politikalarından dolayı devletten kopma noktasına gelen Türk boylarının isyanını bastırmakla uğraştı. Kül Tegin ve Tonyukuk'un da yardımlarıyla döneminde ülkedeki birlik büyük ölçüde tesis edildi. Çin ile iyi geçinme politikası güdülerek dostluk kurulmaya başlandı. Bilge Kağan, Çinlilerin tesiriyle Budizm'i hakim kılma arzusu taşıdı fakat Türk hayat tarzına uymadığı gerçeğiyle meclis tarafından kabul edilmedi. Bilge Kağan 725 yılından sonra kayınpederi ve tecrübesiyle, bilgisiyle yolunu aydınlatan Tonyukuk'u kaybetti. Koyun yılının on yedinci günü yani 27 Şubat 731 tarihinde en büyük dayanağı Kül Tegin öldü. Gök-Türk Devleti'nin temel direklerinden biri daha yıkıldı. Kül Tegin'in ölümü Bilge Kağan'ı çok üzdü. Bilge Kağan, Tonyukuk'tan sonra Kül Tegin'in de ölmesi üzerine iyice yalnız kaldı. Kendisi de köpek yılının onuncu ayının yirmi dördüncü günü, yani 25 Kasım 734 tarihinde vefat etti. Bilge Kağan, Kül Tegin ve Tonyukuk ile birlikte Gök-Türkleri yok olmanın eşiğinden kurtarmıştır. Üç isimden günümüze Türk tarihini şaheserlerinden Orhun Abideleri kalmıştır.

Bilge Kağan'dan sonra Gök-Türk tahtına çıkan kağanların kifayetsizliği, Çin faktörünün de eklenmesiyle kısa zamanda devleti zaafa uğratarak, iç savaşa sürükledi. 744'te Karluk, Uygur ve Basmılların Kağan Ozmış'la olan mücadeleleri galibiyetleriyle sona erdi. Müttefikler Ozmış'un başını keserek Çin İmparatoruna gönderdiler. Durum böyle iken koalisyona dahil olan

boyların aralarında anlaşamadıkları görüldü. Uygurlar, Karluklarla birlikte Basmıllara karşı cephe alarak Basmıl başbuğunu öldürdüler. Bunun yerine Uygur Başbuğu Kağan oldu. Bilge Kül Kağan 745'te Uygur Devleti'ni tesis etti. Böylece 745'te Gök-Türk Devleti tarihe karıştı.

Gök-Türk Devleti Türk tarihi için olduğu kadar, dünya tarihi açısından da ehemmiyetlidir. Gök-Türkler, Doğu Sibirya'daki Yakut Türkleri ile batıda Ogur (Bulgar) Türklerinin dışında kalan bütün Türk topluluklarını "Kurt Başlı Sancak" altında toplamış ve Türk birliğini kurmuştur. Gök-Türkler, Türk adıyla kurulan ilk devlet olması sebebiyle milletimize isim verme şerefine sahip olmuştur. Türk tarihine ve edebiyatına ait ilk Türkçe belgeler olan Orhun Kitabelerini bırakmış olmaları Gök-Türklerin önemini bir kat daha artırmıştır. Keza Gök-Türk Devleti bir cihan politikası gütmüş, Uzakdoğu ile Yakındoğu arasında iktisadi, ticari ve siyasi sahada bir aracı rolü oynamış; Çin ve Bizans'la temas kurmuş, bir Bizans elçisinin Gök-Türklere gönderilmesiyle Türkistan ile Bizans arasında münasebetler bu devirde başlamıştır.

Türk dünyasının Gök-Türklerle çok sıkı bir münasebeti vardır. Biz I. dereceden Gök-Türklerin ahfadıyız. Bununla beraber Asya'da başka pek çok Türk kavmi vardır. Kanglı, Kırgız, Kimek kalabalık Türk kütleleridir. Anadolu Türklüğü sayılan bu kavimlerden çok, direkt olarak Gök-Türk yolu ile Türk'tür. Konuştuğumuz dil Gök-Türkçeye dayanmaktadır. Orhun Kitabelerine en yakın dil Anadolu Türkçesidir. Gök-Türklerle bugünün Türk dünyası arasında üçüncü bağ teşkilattır. Sonraki Türk devletlerinin idare, ordu, maliye vs teşkilatı hep bu devlet teşkilatının devamıdır. Burası bir merkez olup, devletin yıkılışından sonra Türkler dinlerini, hayat tarzlarını, çok şeylerini değiştirmişler. Fakat devlet teşkilatındaki eski izler devam etmiştir. Büyük bir idareci, reis manasında olan "beg" bugün manasını değiştirmiş olarak Anadolu'da ve Türkçemizde yaşamaktadır. Gök-Türk tabirlerinden olan "Han, Kağan" sonraki Türk devletlerinde ve bilhassa Osmanlılarda, mesela Yavuz Sultan Selim Han'daki kullanışı gibi, hep o eski hatıra ile ilgilidir. Bu devlet çözüldükten sonra Türkler bir yelpaze gibi dağılarak onun hatıralarını yaşattılar ve devam ettirdiler.

13. Uygurlar

Uygurlar 6.-7. yüzyıldan beri bilinen ve bugün de varlığını sürdüren bir Türk boyudur. Türkçe, Çince gibi çeşitli kaynaklarda geçen Uygur adının anlamı için "uymak", "oymak", "müttefik" gibi karşılıklar verilmektedir. Daha sonraki Türk kaynaklarında geçen "On-Uygur" sözünün, "on müttefik" demek olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Uygur adının en uygun anlamı "müttefik" olmalıdır.

Uygurlar, 4.-5. yüzyıllarda "Yüksek Arabalı" (Gaoçe) yani Kanglı boyları içerisinde yer alıyorlardı. Gök-Türk Kağanlığı kurulduğu esnada, kağanlığa bağlanan Töles boylarından biri olarak anlatılmaktadır. Töles boyları Orhun, Selenge, Tola ırmakları kıyısında yaşıyorlardı. Uygurlar Selenge Irmağı kıyılarındaydı. Uygurların çok cesur ve savaşçı oldukları, konargöçer bir hayat yaşadıkları anlatılmaktadır. 620'li yılların sonuna doğru Gök-Türkler Çin'e yenilince Bugu, Tongra, Bayırku gibi beş boyla bir birlik kurdular. Böylece 628 yılında Sir Tarduşlar, Ötüken'i ele geçirdiler. Gök-Türkler bu birlik karşısında yenildiler. Uygur beyi, daha da güçlendiği için Erkin yerine "ilteber" unvanı aldı. Bundan sonra Uygurlar Dokuz Oğuzları kendisine katarak On Uygur birliğini kurdu. Bununla beraber Uygurlar Çin adına hareket ediyorlar, Çin için Kore gibi yerlere seferler düzenliyorlardı. 660'lı yıllarda Çin'e başkaldırdılarsa da başarılı olamadılar. Uygurlar, 682'de yeniden kuruluşundan sonra tekrar Gök-Türk Devleti'ne bağlandılar. Bu arada dağılan Oğuz birliğini toparladılar. Gök-Türk Devleti'nin iyice zayıfladığı zamanlarda Çin, içerideki Türk boylarını kışkırtmaya başladı. Uygur, Karluk, Basmıl boyları birleşip Gök-Türk ordusunu mağlup ederek Basmıl beyini kağan ilan ettiler. Gök-Türk Kağanlığı yıkıldıktan sonra Uygurlar, Basmıl ve Karlukları yendiler.

Uygur Kağanlığı (745-840)

Kutluk Bilge Köl Kağan'ın yönetiminde Gök-Türk Kağanlığı'nı yıkarak 745'te (Türk Yazıtları'na göre tarih 748 olabilir) Ötüken'de kağanlık kuran Uygurlar, Yağlakar, Kürebir gibi dokuz aile (urug)'den meydana geliyorlardı. Kağan ailesi Yağlakar idi. Uygur Kağanlığı; Bugu, Hun, Bayırku, Tongra, Ediz gibi Dokuz Oğuz boyunu birleştirmişti ki buna "Dokuz" Oğuz denilmektedir. Dokuz Oğuz'a Uygurların katılmasıyla On Uygur denen birlik meydana gelmiştir. Ötüken'i merkez alan Uygurlar, Hunların sınırlarına tekrar eriştiler. Güneyde Gobi Çölü'ne, batıda Altay Dağlarına kadar uzanmışlardı. Başkente Ordu Balık (*balık*: şehir) deniliyordu. Kağanın ölümü üzerine 749 yılında Bayan Çor (Moyan Çor da denir, "bayan", bir addır; "çor" ise unvandır) kağan oldu. Yeni kağan, iktidarını pekiştirmek için daha çok Kırgız, Karluk, Türgiş, Basmıl, Sekiz Oğuz, Dokuz Tatar gibi Türk boylarıyla mücadele etti. Dokuz Oğuzları topladı. Kağanlığın sınırları kuzeyde Hakasya, Tuva dolaylarına, batıda Doğu Kazakistan, Kırgızistan'a, doğuda Doğu Moğolistan'a kadar uzanıyordu. Kağan oğullarını aldığı yerlere "yabgu" ve "şad" unvanlarıyla idareci olarak tayin etti.

Gök-Türk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra Çinliler batıya doğru ilerlemeye başladılar. Bu arada İslam orduları ise doğuya doğru ilerliyordu. 751 yılında iki taraf arasında Talas'ta meydana gelen savaşta, Çinliler yenilerek doğuya çekildiler. Bu savaştan sonra Uygurlar daha da güçlendiler. Yine de sonraki birkaç yıl Kırgız, Basmıl, Türgiş gibi Türk boylarının isyanlarıyla uğraştılar.

Türkistan'dan çekilmek zorunda kalan, ekonomik zorluklarla boğuşan Çin'de iç karışıklıklar meydana geldi. Türk kökenli An Luşan adlı bir Çin generali isyan ederek 756-757 yıllarında iki Çin başkentini ele geçirdi. Çin İmparatoru'nun yardım istemesi üzerine Uygurlar isyanı bastırdılar ve karşılığında Çin'den yıllık vergi aldılar.

Bayan Çor'un ölümü üzerine 759 yılında tahta çıkan Bögü Kağan devrinde Çin üzerinde çok etkili olan Uygurlar, Çin şehirlerinde rahatça ticaret yapıyorlardı. Bu arada Çin önlerine gelen Tibetliler Çin

başkentini ele geçirdiler. Çinlilerin yardım istemesi üzerine Bögü, 762 yılında şehri kurtardı. Sefer tamamlandıktan sonra yanında dört Mani rahibiyle Ötüken'e döndü. Bunların etkisiyle daha çok devlet adamları arasında Mani dini yayıldı. Kağanlığın birçok yerinde Mani mabetleri dikildi. Manicilik bilim, edebiyat, sanatta Uygurları geliştiren bir rol oynasa da hayvani gıdaları yemeyi ve savaşmayı yasaklaması yüzünden Uygurların toplum yapısında bazı tahribatlara sebep oldu. Yine de Mani dininin bütün Uygurları değiştirdiğini söylemek zordur. Bögü'den sonra bu dinin devamlılığı ise tartışmalıdır.

Bögü Kağan savaşçılığını yitirmemiş, hatta iyi geçindiği Çin'i ele geçirmek istemişti. Buna karşılık Çin seferine karşı çıkanlar onu öldürdüler. Yerine geçen Alp Kutlug Bilge Kagan (779-789), Çin ile anlaşarak Uygur tüccarların Çin'de yaşadıkları sorunları çözdü. Bu arada Kırgızları tekrar mağlup etti.

Tibetliler, Çin'e hücum etmeye devam ediyorlardı. Uygurların menfaati için Çin'de düzenin devam etmesi gerekiyordu. Uygur orduları Tibetlilere karşı başarısız olunca kağan indirildi, memlekette karışıklık çıktı. Kağan olan Ediz boyundan Kutlug (795-805) devrinden sonra Uygurlarda düzen sağlandı, ticaret ve zenginlik arttı. Devamında Tibetliler durduruldu, Sogd bölgesine kadar ticaret geliştirildi. Bununla beraber içerideki iktidar mücadeleleri sebebiyle zayıf düşen devlet, 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkıldı. Uygurlar bundan sonra yurtlarını terk edip toplu olarak Doğu Türkistan'a, Karluk memleketine, Mâverâünnehir taraflarına, Çin'e, Gansu'ya, doğuda Moğol kabileleri arasına göçtü. Uygurlar, Ötüken merkezli kağanlıklarının yıkılmasından, bozkırı terk etmelerinden sonra farklı bir toplum yapısına girdiler ve "bozkırlı" özelliklerini yitirip çiftçi ve şehirli oldular. Onlar artık büyük devletler kurmaya çalışmak yerine etrafındakilerle ticaret yaptılar, dostluk ilişkilerini geliştirdiler.

Gansu Uygur Devleti (840-1226)

Uygurların kütleler hâlinde 847 yılında yerleşmelerinden önce Gansu havalisinde epey Uygur yaşıyordu. Kağanlık yıkıldıktan sonra buraya gelen Uygurlar, Çin ile iyi geçinerek durumlarını düzelttiler.

900'lerin başında Çin'deki devlet yıkılmak üzereyken, bölgelerindeki Çin yönetimini ortadan kaldırdılar, Çin ile bağlarını kestiler ve böylece bağımsız oldular. Uygurlar artık kendi hallerinde yaşıyorlardı, çünkü etraflarında kendilerini rahatsız edecek, Çin dahil büyük bir güç kalmamıştı. Sonraları Çin'de kurulan bazı yeni devletlerle ticaret ilişkileri yürüttüler. Gansu Uygurları, 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaklaşık 300 yıl Çin'de kurulan Liao, Şi Şia gibi devletlere ve nihayetinde 1226'dan sonra Cengiz Moğollarına bağlandılar. Bu Uygurların neslinden bir kısım halk, bugün hala Gansu'daki Sunan taraflarında Sarı Uygur adıyla yaşamaktadır.

Turfan Uygur Devleti (840-1368)

Kağanlığın yıkılmasından sonra batıya giden bir Uygur kolu Tanrı Dağları, Beşbalık, Turfan taraflarına yerleştiler. Başlarına bir kağan seçtiler. Çin ise Tibet istilasına karşı hemen bunları tanıdı. Böylece Doğu Türkistan'da ticaret yolları üzerinde zenginleşerek gittikçe güçlenen Uygurlar, aynı zamanda Maniciliği de yaydılar. Gansu Uygurlarının bölgelerindeki Çin yönetimini ortadan kaldırmasıyla Doğu Türkistan Uygurları da Çin ile olan bağlarını kopararak bağımsız oldular.

Doğu Türkistan'da Uygurlarının güneyinde Tibetliler, batısında Karluklar vardı. Bu devirde Kaşgar, Beşbalık, Kuça, Turfan, Kumul gibi dünyanın en eski kültür, sanat ve ticaret merkezlerine hakim olarak çok zenginleştiler. 10. yüzyılın sonlarında başkent Turfan'daki Koço (Karahoca) ve yaylak merkez ise Beşbalık idi. Devleti Alp Arslan Kutlug Kül Bilge-Tanrı Han yönetiyordu. Bu Uygur hükümdarı İduk-kut diye anılıyor ve başkente ise İduk-kut veya İdi-kut şehri deniliyordu.

Doğu Türkistan Uygurlarında sonraları Budacılık çok benimsendi ve hatta Maniciliğin önüne geçti. Bunun yanında Nesturî Hristiyanlık ve çok az olmak üzere İslam yayıldı. Bu esnada batıdaki Karahanlı Devleti ahalisi artık Müslüman olmuştu.

Doğu Türkistan Uygurları 1209'da Cengiz Han'a bağlandılar. Uygurlar bağımsızlıklarını kaybetseler de Moğol İmparatorluğu içinde yüksek mevkilere geldiler.

Türk boyları içerisinde edebi kültür seviyesi yüksek olan Uygurlar, Doğu Türkistan sahasında dünyanın en gelişmiş şehirlerinden bazılarına hakim olmuşlar ve bazılarını da kurmuşlardır. Şehirlerde ticaret ve zanaat erbabı olan Uygurlar sanat, edebiyat gibi alanlarda da çok ilerlemişlerdir. Uygurlar bir alfabe oluşturmuşlar ve bunu 15. yüzyılın sonuna kadar kullanmışlardır. Uygurlar Çinlilerinkinden farklı türde kâğıt üretmişler, matbaa kurmuşlardır. Uygurların dini çeviri kitapları çok yüksek bir edebi seviyededir. Doğu Türkçesinin çok ileri seviyede olmasında en büyük pay Uygurlarındır. Uygurlar eski Türk dininden sonra Manicilik ve Budacılık gibi dinlere girdiler. Bununla beraber bu dinler Uygur Türklerinin tüm hayatlarına nüfuz etmemiştir. Uygur mimarisi çok parlaktır. Özellikle Doğu Türkistan'daki ticaret yolları üzerine kurulan Kumul, Turfan, Kuça, Kaşgar, Yarkend, Hoten gibi şehirler, Türk medeniyetinin ve şehir kültürünün parlak örneklerindendir. Yine Uygurlarda resim, müzik, heykel, işleme gibi sanatlar çok gelişmiştir.

14. Kırgızlar

Kırgızlar, milattan önceki devirlerden beri anılan, bugün hala var olan bir Tür boyudur. Kırgız adının (Çin kaynaklarında Gekun, Jiankun), *kırk+ız* yâni "kırk boy" veya *kırk+kız* yani "kırk kız" gibi anlamlara geldiği veya *kırk+oğuz* kelimesinden türediği gibi görüşler vardır. Bölgedeki arkeolojik çalışmalar ve kaynaklardaki bilgiler sayesinde Kırgızların ana yurtlarının Güney Sibirya'da bugünkü Hakasya toprakları olduğunu öğreniyoruz. Nitekim Hakas adı da Kırgız'dan gelmedir. Kırgızların kaynaklarda ilk kez MÖ 202-201 yılında, Yenisey Irmağı'nın üst akımlarında görülmektedir. Asya Hun Devleti zamanında, bugünkü Abakan, Minusin, Sayan taraflarında yaşıyorlardı.

Hunların zayıfladıkları bir dönemde, MÖ 1. yüzyılın ortalarında ağabeyine karşı çıkan küçük kardeş Cici (Çiçi) Yabgu ordusunu Kırgızlarla güçlendirerek Minusin Havzası'ndaki Töles boylarını kendine bağladı. Daha sonra Kırgızların bir kısmı batıya giden Cici Yabgu ile beraber bugünkü yurtlarına yani Issık Göl ve Tanrı Dağları taraflarına göçtüler.

Çin'in kışkırtmasıyla MS 1. yüzyılın sonunda Hunlara eden Kırgızlar, sonra batıya yönelerek bugünkü Kırgızistan ve Kazakistan'ın doğu kısımlarına yerleşmişlerdir. Onların daha çok Tekes, Talas, Çu, Issık Göl gibi suların kıyılarına, Altay, Pamir ve Tanrı Dağları gibi dağların eteklerine yerleştikleri görülmektedir.

Kızıl saçlı ve mavi gözlü olan Kırgızlar sırasıyla 4. yüzyılın sonlarında Çin'de imparatorluk kuran Tabgaç Türklerine (Çincesi Tuoba), ardından geleneksel Türk merkezi Ötüken'e hakim olan Rouran'lara (Juan-juan) bağlandılar. Töles boylarına karışan Kırgızlar da vardı. Kuruluşundan sonra ise Gök-Türk Kağanlığı'na bağlandılar. İyi silah yapmalarıyla bilinirlerdi. 630'larda Gök-Türklerin Çinliler tarafından mağlup edilmesi, Ötüken'in Sir Tarduşların eline geçmesi üzerine diğer Türk

boyları gibi Kırgızlar da isyan ederek bağımsızlıklarını ilan ettiler. II. Gök-Türk Kağanlı kurulduktan sonra devlet, en çok Kırgızlarla mücadele etti. Özellikle Kapgan Kağan Kırgızlara karşı sert tedbirler aldı. 710 yılındaki bastırılmalarından sonra uzun süre isyan edemediler. Uygur Kağanlığı kurulduktan sonra bu yeni Türk devletinin hakimiyetini tanımadılar. Bazı Türk boylarıyla birleşip isyan etmek istedilerse de başarılı olamadılar. Bayan Çor devrinde sesini çıkaramayan Kırgızlar Bögü Kağan devrinde tekrar isyan ederek kısmen başarıya ulaştılar ve devlette söz sahibi oldular. Bundan sonra Uygur Kağanlığı'nın iç çatışmalar ile bazı doğal felaketler yüzünden zayıflayan Uygur Kağanlığı, Kırgız ordusunun Ötüken'deki Uygur başkentini ele geçirmesiyle 839-840 yılında yıkıldı.

840 yılında bölgede Kırgız Kağanlığı kuruldu. Bununla beraber Hunlar, Rouran'lar (Juan-juan), Gök-Türkler, Uygurlardan beri gelen, Ötüken'i devlet merkezi yapma geleneğini terk ettiler. Asıl yurtları olan bugünkü Hakasya topraklarında kalmaya devam ettiler. Üstelik Çin ile devamlı işbirliği yaptılar. Kırgızlar 920 yılında, doğudan gelen Moğol Kıtanlar tarafından bugünkü Moğolistan'dan sürüldüler. Bundan sonra Kıtanlara bağlandılar.

Cengiz Han devrinde bugünkü Hakasya'nın 1199'da Moğolların eline geçti ve 1207'de ise Kırgızların tam olarak Moğol İmparatorluğu'na bağlandı. Bu yüzden çok sayıda Kırgız yurdunu terk edip batıya, bugünkü Kırgızistan taraflarına göçtü. Moğollar uzun yüzyıllar asıl Kırgız topraklarını atadıkları beylerle yönettiler. Bu tarihlerden 17. yüzyıla kadar, Hakasya'daki Kırgızların tarihi hakkında bilgiler çok azdır.

15. Türgişler, Karluklar, Basmıllar

Türgişler

Türgişlerin asıl yurtları Altay Dağlarının güneybatısıdır. Türgeşlerin adı, *Türk+ş* şeklinde meydana gelmiştir. Türklerin Dulu boy birliğinden gelme bir boydur. 7. yüzyılın ortasında, Çin ordusuna Altay Dağları eteklerinde mağlup olmalarından sonra güneye ve yine Doğu Türkistan'daki Beşbalık taraflarına indiler. Böylece çoğunun İli Irmağı havalisinde yaşadığı görülmektedir. Batı Gök-Türklerine bağlı olan Türgişler, isyan ederek Doğu Türkistan'ın kuzey kısmında bir güç haline geldiler. 699'lu yıllardan sonra "baga tarkan" unvanlı beyin idaresindeki Türgişler, On-Ok topraklarını ele geçirerek bağımsız hareket ettiler. Doğu Gök-Türklere, özellikle Kapgan Kağan'ın sert akınlarına karşı savaştılar. Bu savaşlardan sonra Türgişler, şeklen Batı Gök-Türklere bağlandılar ama yine de bağımsızdılar. Baga Tarkan'ın ölümünden sonra 706 yılında yerine Suoge geçti. Yeni kağan birkaç yıl sonra Doğu Gök-Türk ordusu tarafından mağlup edildi. Bu arada Türgişler içinde iktidar mücadelesi başladı. Bu mücadeleye müdahale eden Gök-Türklerin hücumu sonucunda halkın bir kısmı Seyhun Irmağı taraflarına çekildi. Bu karmaşa ortamında çok geçmeden Sulu Kağan, merkezini Talas taraflarındaki Balasagun'a taşıyarak başa geçti (717).

Türgişlerin Türk tarihindeki en önemli rolü, batıdan gelen Arap akınlarına karşı durarak Mâverâünnehir'deki Türklerin tutunmalarını sağlamalarıdır. 8. yüzyılın ilk yarısında Sulu'nun komutasındaki Türgiş orduları, Arap ordularını Seyhun'un batısında tutuyordu. Bölgedeki yerel iktidarlar da batıdan gelen Arap hücumlarına karşı Türkleri kurtarıcı gibi görüyorlardı. Türgiş orduları 720'lı yıllarda Mâverâünnehir'e girerek Arap ordularını Semerkant'ta mağlup ettiler. Yine Arapların Fergana'ya sızmasına izin verilmedi, Türgişler galip geldiler ve ilerleyip Buhara'yı aldılar. Bölgede Araplara büyük kayıplar verdiren Türgiş ordusu 732'de çekildi. Daha sonra

bölgedeki savaşlarda bazı yerli iktidarların desteğini alan Arap ordularının önünden çekildi. Türgişler 717 ve 726 yıllarında Çin'e de başarılı seferler yaptılar. Bununla beraber Çin kışkırtmalarıyla içeride iktidar mücadeleleri başladı. Böylece Sarı ve Kara olarak ikili teşkilat hâlinde yaşan Türgişler bölündüler. Çin, Sarı Türgiş Kağanı Kül Çor karşısında Kara Türgişleri destekledi. Sonunda Karluklar 766 yılında Türgiş hakimiyetine son vererek Çu Vadisi'ni merkez yaptılar. Bu arada son Türgiş Kağanı, yakınlarda kurulan Uygur Kağanlığı'na bağlılığını bildirdi.

Karluklar

Karluklar, 7. yüzyılın ortalarından önce Altay Dağlarının batısında, Doğu Türkistan'ın kuzeybatı kısmında ve bugünkü Moğolistan'ın batı kısmında yaşıyorlardı. Savaşçılıklarıyla bilinen Karlukların adı, *karlık* yani "karlı" demekti. Onlar için kaynaklar "Üç Karluk" ifadesi kullanır ki gerçekten de üç kütle hâlinde yaşarlardı. Batı Gök-Türklerine bağlı olan Karluklar, kağanlığın kurulmasından sonra batıya yapılan seferlerde önemli bir rol oynamışlardır. Gök-Türk merkezi 630 yılında işgal edilince diğer Türk boyları gibi isyan edip ayrıldılarsa da 650'lerden sonra Çin'e tabi oldular. II. Gök-Türk Kağanlığı kurulduğunda tekrar bağlandılar. Bununla beraber Çin oyunlarıyla zaman zaman isyan ettiler. Nitekim çökmeye başladığı sıralarda Basmıl ve Uygurlarla birleşip 744 yılında kağanlığa son darbeyi vuranlar arasında onlar da vardı. Ötüken merkezli devletin iktidarını Uygurlara kaptıran Karluk beyi, devlet içerisinde doğu kanadının başına geçti ve "yabgu" unvanı aldı.

Batıda Arap ordularının ilerlemesini durduran Türgişlerin hakimiyetinin ortadan kalkmasının ardından, Türkistan'daki Türkleri bu kez Karluklar korudular. Bu arada gittikçe güçlenen ve Araplığı geri planda tutan Araplar, Seyhun'un ötesine ilerlemeye başladılar. Çin ise batıya doğru yayılma siyaseti izlemeye başladı. Nihayetinde 751'de meydana gelen Talas Savaşı'nda başlarda Çinlileri tutan Karluklar, Çinlilerin maksatlarını anlayıp Arapların tarafına geçerek Çinlilerin mağlup edilmesini sağladılar. Bu savaştan sonra Çin doğuya çekildi. Yeni durumda Karluklar Doğu Türkistan'ın batı kısmına, Uygurlar ise doğu kısmına hakim oldular.

Gök-Türk Kağanlığı'nı yıkan birlikte yer alan Karluklar, Uygurlar tarafından bertaraf edilince Doğu Türkistan'ın daha da batı bölgelerine gitmiş ve Balasagun-Talas taraflarına yerleşmişlerdi. Aşina'dan geldiklerine inanan Karluk yabguları, kurulan Kırgız Kağanlığı'nı tanımadılar. İktidar hakkının kendilerinde olduğuna inanıyorlardı. Bunun üzerine Karluk Yabgusu Bilge Kül Kadır Kağan, "kara han" unvanı aldı. Devletinin merkezini Balasagun yaptı. Böylece ilk Müslüman Türk devletlerinden Karahanlılar kurulmuş oldu. Karahanlılar, Türk tarihinin doğu kısmında çok önemli rol oynamıştır. Bununla beraber içerideki iktidar mücadeleleri sebebiyle doğudan gelen Kara-Hitay istilasının önüne geçememiştir. Batıdaki Harezmşahlar ile doğudan gelen Kara-Hitaylar arasında sıkışan Karluklar, her iki taraftan da darbe yediler. 1215'te Moğol istilası başladığında İli Irmağı'nın doğusundaki Kayalıg merkezli Karahanlı Devleti, Moğollara bağlanarak ortadan kalktı. Uygurlar gibi Karluklar da Moğol İmparatorluğu'nda yüksek görevlere geldiler.

Basmıllar

Basmıllar, 6. yüzyılda Doğu Türkistan'ın kuzey kısmında, Kırgızların güneydoğusunda yaşıyorlardı. Duraklama devrinde Batı Gök-Türklerden ayrıldılar. 650'li yıllarda Çin'e bağlandılar. Başlarında "tudun" unvanlı biri bulunuyordu. Bu tarihlerden sonra onların büyük bir kısmı Beşbalık taraflarında görülmektedir. II. Gök-Türk Devleti devrinde tekrar bağlandılar ama zaman zaman isyan ettiler. Özellikle Kapgan'ın 712-716 yıllarındaki sert tedbirlerinden rahatsızlık duydular. 740 yılında Basmıllar, Uygur ve Karluklar ile bir olup Gök-Türk Devleti yerine devlet kurdular. Beşbalık merkezli bu devlette Uygurlar sol, Karluklar sağ yabgu oldu. Sonunda 744 yılında Basmıllar Gök-Türk topraklarına hakim oldularsa da Basmıl Kağanı, Uygur ve Karluklar tarafından öldürüldü. Böylece Basmıl halkı dağıldı ve Uygurlara bağlandı. Karluklar Basmılları alıp Ötüken'e hakim olup kağanlık kuran Uygurlara hücum ettiler ama başarısız oldular. Basmıllar bundan sonra Beşbalık taraflarında yaşadılar. Birkaç yüz yıl içinde ise bir boy olarak tarih sahnesinden silindiler.

16. Oğuzlar

En eski çağlardan bugüne Türklüğün kaderini belirleyen hep Oğuzlar olmuştur. Bugün Anadolu'daki varlığımızı yine Oğuzlara borçluyuz. Oğuzluk kavramı, hep bir araya gelmeyi, birleşmeyi ifade etmiştir. Hatta Oğuz kelimesi, Türkçe "boy, kabile" demek olan *ok* sözünün çoğul eki olan *z* ilâvesiyle *ok+uz* yani "boylar, kabileler" sözünden gelmedir. Dolayısıyla Oğuz adı, etnik bir ad olmaktan çok siyasidir ve "boylar birliği" demektir.

Oğuzların tarih sahnesine çıkışları Gök-Türk Kağanlığı'nın kurulmasıyladır. 6. yüzyıldan itibaren diğer Türk boyları gibi Oğuzlar da kağanlığa bağlandılar. Kağanlığın merkezinin yani Ötüken'in 630'lardan itibaren elden çıkması üzerine biraz doğuda Dokuz Oğuz birliği meydana getirdiler. 682 yılında tekrar kurulan kağanlığa bağlandılar.

Oğuzlar, diğer Türk boyları gibi devamlı isyan etmiş olsalar da bizatihi Gök-Türkleri oluşturmaktadır. Aslında devletin asli unsuru Oğuzlardır. Oğuzluk, etnik değil siyasi bir yapıdır. Devleti, Türk boylarının bir araya getirilmesi, yani "Oğuz" yapılmasıyla kurulmuştur. Dokuz Oğuz boyları, Gök-Türkleri meydana getirmektedir. Oğuzlar yazıtlarda "Türk" olarak adlandırılmaktadır.

Uygurlar, kağanlıklarını kurduktan sonra Dokuz Oğuzları topladılar. Daha sonra isyan eden bazı Oğuz boyları bastırıldı. Bunun üzerine Oğuzlar, Selenge'yi geçerek çekildiler. Oğuzlar bundan sonra batıya göçmüşler, 8. yüzyıla doğru Mâverâünnehir havalisine gelmişlerdir. Burada şehirlere yerleşen Oğuzlar, yavaş yavaş batıda Hazar Denizi'ne, güneyde Buhara'ya, kuzeyde Aral Gölü'ne kadar yayılmışlardır. Yeni-kent, Cend, Suğnak, Süt-kent gibi çok sayıda Oğuz şehri kurulmuştu.

Oğuzlar böylece Oğuz Yabgu Devleti'ni kurdular (10. yüzyılın ilk yarısı). Başkenti Yeni-kent olan devletin başkanı, "yabgu" unvanı taşıyordu.

Bunlar Peçenek, Hazar, Karluk, Çiğil, Kimek gibi Türk boylarıyla mücadele ediyorlardı. İslam kaynakları bu Oğuzlara "Türkmen" adı da veriyorlardı. Yabgu Devleti zamanında Oğuzlar, Üç-Ok ve Boz-Ok diye ikili teşkilat ve 24 boy halindeydiler:

Boz-Ok'lar: Kayı, Bayat, Alka-evli (Alka-bölük), Kara-evli (Kara-bölük), Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı, Afşar, Kızık, Beğdili, Karkın (Kaşgarlı Mahmud'a göre Çaruklu)..

Üç-Ok'lar: Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva (Iva), Kınık.

Oğuz Yabgu Devleti, Kıpçak hücumları ve Selçukluların kopmaları sebebiyle 1000 yıllarına doğru yıkıldı. 11. yüzyıl ortalarında Kıpçaklar, Oğuz topraklarını ele geçirdiler.

Yabgu Devleti'nin çöküşü üzerine Oğuzların bir kısmı Karadeniz'in kuzeyinden batıya giderek Uzları, diğer bir kısmı Horasan'a ve Anadolu'ya giderek Selçukluları meydana getirdiler. Bugün Türkistan'daki Türkmenistan halkı ise göçmeyip kalan Oğuzların devamıdır.

17. Büyük Bulgar Devleti, Tuna Bulgar Devleti

Büyük Bulgar Devleti (630-665)

I. Gök-Türk Devleti'nin yıkılması, Avarların 626 yılındaki başarısız İstanbul kuşatmasından sonra güç kaybetmesi ve 630 yılında Kağanın ölümü üzerine Pannonia'da iç harp çıkması üzerine Bulgarları oluşturan başta Ogurlar ve İrneke bağlı Hun bakiyeleri olmak üzere boylar beylerin yönetiminde müstakil hareket etmeye başlamışlardı. Bunun üzerine, Asya Hunlarından beri devam eden Dulo isimli hükümdar ailesi soyundan gelen Kubrat (Kurt); 7. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz ve Kuzey Kafkasya arasında dağınık halde yaşayan ve bir kısmı sınırları Karadenize dayanan Gök-Türklere; bir kısmı ise Pannonia merkezli devlet kuran, hakimiyetlerini Kafkaslara kadar genişleten Avarlara tabi yaşayan Bulgarları istiklal mücadelesi için bir araya getirdi. Mücadeleler sonucunda Kubrat, Azak Irmağı'nın kuzeyindeki saha merkezli olmak üzere Dnyeper bölgesinde Büyük (Magna) Bulgar Devleti'ni kurdu (635) ve yeni devletin ilk hanı oldu. Kısa sürede sınırlarını doğuda Don boylarına, batıda ise Bug Irmağı'na kadar genişletti.

Kubrat Han devleti kurduktan sonra İstanbul'a elçi göndererek Bizans İmparatoru Herakleios (610-641)'la antlaşma imzaladı. İmparator Herakleios, Avar-Sasani ittifakına karşı yeni bir müttefik bulması açısından Büyük Bulgar Devleti'nin varlığını kabul etti ve Kubrat Han'a hediyeler göndererek ona "patrik" unvanını verdi. Büyük Bulgar Devleti, kurucusunun 665 yılında ölümünden sonra fazla yaşayamadı. Ayrılmayıp bir arada yaşamalarını tavsiye ettiği oğulları arasındaki çekişmeler ve Hazarların saldırıları neticesinde parçalanmaya başladı. Üç tanesinin isminin bilindiği beş oğlundan en büyüğü Batbayan babasının isteği mucibince yerine tahta geçti ise de kısa sürede iç mücadeleler sonucu devlet nihayet buldu.

Tuna Bulgar Devleti (681-864)

Asparuh'dan sonra oğlu Tervel Tuna Bulgar Devleti hanı oldu. Tervel hakkında 705 yılına kadar kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Bu zaman diliminde Tervel'in babasının politikasını takip ederek devleti dahilde kuvvetlendirip, hariçteki hadiselere müdahale etmek için fırsat kolladığı tahmin edilmektedir. Tervel'in han olmasıyla birlikte Bulgar-Bizans münasebetleri biraz yön değiştirmiş, oldukça güçlenen Tuna Bulgar Devleti, Bizans Devleti'nin dahili meselelerinde belirleyici bir konuma gelmiştir. Nitekim 695 yılında tahtan indirilerek burnu kesik vaziyette Khersones'e sürülen ve buradan Hazarlara sığınan II. Justinianos (685-695, ikinci defa tahta çıkışı 705-711), Bizans imparatoru II. Tiberios (698-705)'un Hazarlarla yüklü miktarda altın karşılığında anlaştığını haber alınca Karadeniz'in batı tarafına kaçarak Tervel Han'a sığındı ve yardım istedi. Justinianos'un talebini kabul eden Tervel, Bulgar ve Slavlardan teşkil ettiği büyük bir ordu ile İstanbul üzerine yürüdü. Tiberios'un kaçması üzerine başkente girdi ve Justinianos'un yeniden imparator olmasını temin etti (705). Justinianos, şükran ifadesi olarak Tervel'e "caesar" unvanını verdi. Birlikte tahta oturarak halkın sevgi gösterilerini kabul ettiler. Ayrıca çok kıymetli hediyeler takdim eden Justinianos, Burgaz Körfezi'ne inen Balkan sıradağlarının doğu eteklerindeki küçük fakat mühim bölgeyi Tervel'e bıraktı. IV. Konstantinos (668-685) zamanında Bulgarlara ödenen vergiyi tekrar vermeyi kabul etti. Bunlardan başka imparator kızını Tervel'e eş olarak vermeyi vaat ettiyse de yaşı küçük olduğundan bu evlilik gerçekleşemedi. Tervel ordusuyla birlikte kışı İstanbul'da geçirdikten sonra ülkesine döndü. Bu sayede büyük bir devlet adamı ve diplomat olan Tervel Han, Bizans'taki karışıklıklardan istifade ederek İstanbul üzerinde tahakküm kurmayı başardı. Böylece Asparuh'un kurduğu devlet Tervel zamanında genişlemeye ve devletlerarası politikalarda gücünü hissettirmeye başlamış oldu. İmparatorluk tahtına ikinci çıkışını Tervel'e borçlu olan Justinianos, olanları unutmuş gibi Bulgar ülkesine asker sevk etti. Tervel'in nüfuzunu kırmak ve daha fazla vergi taleplerine son vermek gayesiyle Bulgaristan topraklarını istilaya girişti. Bu sebeple kara ordusu ilerleyişine devam

ederken, donanmasını oldukça ehemmiyetli bir mevkide bulunan Ankhiallos'a yerleştirdi. Bulgarlarla karşı karşıya gelmeye hazırlandığı sırada Bulgar ordusunun ani baskınına maruz kaldı. Mağlup olan ve askerleri dağılan Justinianos geri çekilerek bir kaleye sığındı ve perişan vaziyette İstanbul'a döndü (708). Tervel Han imparatordan hiçbir şey talep etmedi. Üstelik 711 yılında Justinianos'un sürgün yıllarının öcünü almak gayesiyle Khersones'e açtığı sefere 3.000 Bulgar askeri gönderdi. Fakat Khersones ahalisinin başlattığı isyanın askerlere de sirayet ederek büyümesi sonucu ordusu dağılan ve müdafaasız kalan Justinianos, bir subayı tarafından ele geçirilerek öldürüldü. 713 yılında Tervel Han, arkadaş olarak gördüğü Justinianos'un intikamını almak için harekete geçti. Trakya'da Bizans'a ait birçok yeri tahrip ederek İstanbul surlarındaki "Yaldızlı Kapı"ya (İstanbul surlarında tören kapısıdır. Şimdi Yedikule'de ve kapalıdır) kadar ilerledi. Tervel, kendisine mukavemet edecek gücü olmayan Bizans'a büyük zarar verip, çok miktarda ganimet elde ederek ülkesine geri döndü. Tervel'in bu seferi İstanbul'da taht kargaşalıklarının çıkmasına sebep olmuş ve çıkan isyan neticesinde de İmparator Philippikos tahttan (711-713) indirilmiştir.

İslam ordularının İstanbul'u muhasara etmek için teşebbüse geçmeleri üzerine, Bizans imparatoru III. Theodosios (715-717), Bulgar Devleti ile iyi münasebetler temin etmek ve Balkanlardaki hudutlarını emniyet altına almak gayesiyle, 716 yılında Tervel ile bir ticaret anlaşması imzaladı. Bu anlaşma ile evvela sınırlar tespit edildi. Meleona'dan geçen sınır kesinleştirildi. Bu sınır Burgaz Körfezi'nin kuzey kıyılarında, güney-batı yönünde Bakadzhik'den Maritsa (Meriç Irmağı)'ya kadar uzanacaktır. Bizanslıların Bulgarlara her sene vergi vermesi, esir ve mültecilerin karşılıklı olarak iade edilmesi, iki ülke tüccarlarının serbest ticaret yapmaları ve pasaport taşımaları, sattıkları malların damgalı olması, aksi takdirde bu mallara el konulması kabul edildi. Tervel Han bu anlaşmayla hem sınırlarını emniyete aldı hem de devletin iktisadi kalkınmasını ve milletlerarası ticarete katılmasını temin etti.

İslam ordularının harekâtlarına devam etmeleri sebebiyle İmparator III. Leon (717-741) tahta çıkar çıkmaz Bulgarlar ile 716

yılında yapılan anlaşmayı kabul ettiğini belirtti ve gönderdiği elçi Sisinnios Rendacios vasıtasıyla da bunu tasdik etti. İstanbul'un karadan ve denizden muhasarası için hazırlıkları tamamlayan Halife Süleyman b. Abdülmelik, kardeşi Mesleme b. Abdülmelik ile Dâbık'a geldi. Mesleme'yi ordusuyla birlikte İstanbul üzerine sevk etti. Çanakkale'ye gelen Mesleme donanma komutanı Ömer'in yardımıyla Trakya'ya geçti. İstanbul üzerine hücum ederek muhasaraya başladı. Marmara'ya kadar giren donanma da Haliç'in zincirlerine kadar dayandı. İslam ordularının tazyiki karşısında çaresiz kalan İmparator Leon, Tervel Han'dan yardım istedi. Ağır geçen kış sebebiyle çok sayıda kayıp veren, yiyecek sıkıntısı çeken İslam ordusu Tervel idaresindeki Bulgar kuvvetleri karşısında mağlup oldu ve bir yıldan fazla süren kuşatmayı kaldırarak geri çekildi (Ağustos 718). Bizanslılar Tervel sayesinde tehlikeden kurtuldu. Bu hadise Tervel Han'ın Bizans'ın iç işlerine müdahale edebilecek kadar güç ve nüfuza ulaştığının da bir göstergesi oldu.

Bu hadise ile Tervel'in Bizans üzerindeki tahakküm ve nüfuzu iyice perçinleşti. Karşısında, hiçbir varlık ve mukavemet gösteremeyen Bizans'ın iç işlerine her an müdahale edebilen Tervel, Bizans politikasının mühim bir unsuru ve korkulu rüyası haline geldi. 16 yıllık hakimiyeti süresince adilane, yoğun ve başarılarla dolu yönetim sürdüren Tervel, arkasında Tuna'dan Trakya'ya kadar sınırları uzanan müreffeh bir devlet bırakarak, 12 hayvanlı eski Türk takvimine göre At yılının 8. ayı (Eylül 718)'nda vefat etti.

Tervel'in ölümünden sonra Bulgar-Bizans münasebetlerinde denge Bizans lehine değişmeye başladı. Sever Han (721-736) döneminde ülke içerisinde çıkan karışıklıklar ile akabinde Kormiş (736-754)'in kurucu aile Dulo'yu devirerek devlete hakim olması Bizans'la mevcut durumu bozarak savaşlara yol açtı. Nitekim Hazar hakanının damadı olan V. Konstantinos (741-775), Tuna Bulgar Devleti'nin varlığına son vermek gayesiyle Bulgarya'ya üst üste seferler düzenleyerek büyük zararlar verdi. Bu tahribatları durduramayan Kormiş ve Teleç (760-763) gibi hanlar Bulgar ileri gelenleri tarafından öldürüldü. Fakat bütün olumsuz şartlara rağmen Bizanslılar, devleti yıkmayı başaramadı.

803 yılında Krum'un (kurmak, tesis etmek veya kale manasında Türkçe bir isimdir) "han" olması ile devletin politikaları değişti. Bu dönemde Bizans'ın durum iç açıcı değildi. İmparatorluk ciddi bir mali kriz içerinde bulunduğundan ordu ve halkta huzursuzluk emareleri artmaya başladı. 803'te Anadolu orduları komutanı Bardaner Turkoz isyanı devletin doğudaki otoritesini sarstı. İslam orduları yeniden Bizans topraklarına akın yapmaya başladı ve sınırdaki birçok kaleyi ele geçirdi. İmparator I. Nikephoros (802-811) vergi vermek suretiyle halifelikle anlaşabildi. Şartları değerlendiren Krum Han devlet sınırlarını genişletmek, halkın iktisadi refahını arttırmak, kendi tebaası Slavlar ile Bizans hakimiyetindeki Slavları birleştirmek gayesi ile Bizans topraklarına akınlar başlattı ve Niş, kuzeyde Erdel, batıda Belgrad ile kuzeyi, güneyde Selanik ve Termopil'i içine alan geniş bir bölgeyi ele geçirdi. 809 yılında İslam ülkesinde zuhur eden karışıklıklar Bizans için kısmı bir rahatlamaya sebep oldu. Bu sayede Bizans Devleti Balkanlarla daha fazla yakından ilgilenmeye başladı. Krum Han'ın Bizans için ciddi bir tehlike oluşturmaya başlaması üzerine Bizans imparatoru I. Nikephoros bazı Anadolu birliklerini Trakya'ya naklederek tedbir almak istediyse de bu kuvvetler Krum'un ani hücumuyla dağıldı. Ağır hezimete uğrayan Trakya orduları Başkomutanı öldü ve Bulgar ordusu zengin ganimetler elde etti (Mart 809). Krum Han, Balkanların müdafaasız kalışından istifade ederek, yol üzerinde bulunan ve oldukça stratejik olan Sardica (Sofya) Kalesi'ni Bizans birliklerini bozguna uğratarak fethetti (Nisan 809).

Tuna Bulgar Devleti bu başarıların ardından küçük bir Balkan devleti olmaktan çıkarak Avrupa coğrafyasının önemli bir gücü haline geldi. Sınırları Bizans hududundan başlayarak Sofya, Niş, Belgrad şehirlerinden geçtikten sonra Tuna boyuna kadar uzandı. Bizans'ı batıya, kuzeye bağlayan askerî sevkiyat ve ticaret yollarının kontrolü Bulgarların eline geçti. Ayrıca Makedonya'nın işgalinin ardından ikinci mühim ticaret yolu olan Selanik-Belgrad güzergahı da Bulgarların kontrolüne girdi ki, bu durum onlara Ege Denizi'ne ulaşma imkanı verdi. Gittikçe daha büyüyen Krum Han'ın en büyük hedeflerinden birini İstanbul'u

almak oluşturdu. Güney Macaristan ile Transilvanya'yı da sınırları içine katan Krum'un niyetini anlayan İmparator Nikephoros, onu durdurmak gayesiyle sefere çıktı. Fakat Edirne'ye geldiği sırada isyan emarelerinin başlaması üzerine geri dönmek mecburiyetinde kaldı (811 yılı başları). Bizans ordusunun geri döndüğünü haber alan Krum onları takip etti. Bu sırada Nikephoros'un Asya tarafından getirttiği kuvvetleri Styrman Vadisi'nde ordugâh kurmuştu. Krum Han, birliklerinden bir kısmını buraya göndererek, Styrman'a ait bir kaleyi zapt ettirdikten sonra kendisi de Bizans ordusu üzerine hücum ederek, pek çok esir ve ganimet elde etti. 811 yılı yazında Tuna Bulgar Devleti'ne kat'i darbe vurmak için sefere çıkan İmparator, başkent Preslav (Şumnu'nun güney batısında, Çatalar köyü yakınında)'a girdi. Krum'un tepkisine rağmen, çoluk çocuk demeden katliam yaparak ilerleyen I. Nikephoroe, Han'ın sarayını bile ateşe verdi. Bunun üzerine Krum Han, Bizans ordusunu savaş için müsait bir araziye çekebilmek için kuvvetlerini ricat ettirdi. Nihayet, ormanlarla kaplı dağların çevirdiği, Vrbişki geçidindeki ovaya geldi ve buranın bütün giriş çıkışlarını tutturdu. Tuna Bulgar ordusunu takip eden imparator Vrbişki geçidine geldi. İriş ve çıkışların tutulduğunu iş işten geçtikten sonra fark eden Bizans ordusu, kurumun ani bir hücumu ile dağıldı imparator da maktul düştü (25-26 Temmuz 811). Bizans için bu beklenmedik felaketin neticeleri pek büyük oldu. Bizans itibarının yediği darbe, belki de uğranılan askerî çöküntüden ağırdı. Kavimler göçü devrinden, 378 yılında İmparator Valens'in Vizigotlara karşı yapılan Edirne Savaşı'nda maktül düşmesinden beri hiçbir Bizans imparatoru düşmanları tarafından öldürülmemişti bu mağlubiyet imparatorluk için artık karanlık ve endişe dolu yıllar başlatmaktaydı.

Nikephoros'un yerine tahta çıkan I. Mikail (811-813) Bulgar hücumlarını durdurmak gayesiyle büyük bir ordunun başında hareket etti. Çorlu'ya geldikleri sırada karısının da bu sefere katılması huzursuzluğa yol açtı ve isyandan korkan imparator İstanbul'a dönmek mecburiyetinde kaldı. Bizanslıların kendileriyle hiç temas etmeden geri çekildiğini öğrenen Krum, ordusuyla ilerleyerek Filibe ve Yanbolu şehirlerini ele geçirdi. Trakya ve Makedonya'nın mühim kısmına hakim

olan, İstanbul'dan Tuna'ya giden yol üzerinde olması sebebiyle stratejik ehemmiyeti olan Mesembira (Burgaz)'yı muhasara etti. Bir taraftan şehrin düşmesini beklerken, diğer taraftan da ele geçirdiği yerlerde iskanı temin etmek gayesiyle Bizans anlaşma teklifinde bulundu (812 yılı sonları). Barış teklifinde Krum Han Bizans'a kaçanların derhal iadesi, Grek tacirlerin muayyen pazarlarda ticaret yapmaları, her tacirin elindeki emtianın cins, nevi ve miktarlarını Tuna Bulgar makamlarına bildirmeleri gibi hükümleri ihtiva etmekteydi. Söz konusu anlaşma maddeleri bir zamanalar Attila'nın öne sürdüğü talepleri andırıyordu. Demek ki Bizans'ın entrika politikası 400 yıl sonra dahi aynı tedbirlerin alınmasını zaruri kılıyordu. Fakat Mesembria'yı ele geçirmesi ve bol ganimet temin etmesine rağmen, teklifinin reddedildiğini haber alan Krum Han, 813 yılı başlarında etrafındaki tepecikleri Grek askerleri tarafından tutulmuş, Edirne civarındaki bir ovada ordugâhını kurdu. Bunun üzerine İmparator Mikail de yanında Kapadokya ve Ermeni kıtaları komutanı Leon olduğu halde, 15 Mart'ta İstanbul'dan ayrılarak Krum'un karargah kurduğu yere geldi. İki ordu karşılıklı 15 gün bekledi. Sayıca üstün olan Bizans, bu bekleyişten büyük bir zafer umuyordu. Fakat Bizans tahtında gözü olan Leon'un tahrikleriyle imparator harekete geçti. Bir günlük çarpışma sonunda Bizans ordusu mağlup oldu (22 Temmuz 813). Bunun üzerine Mikail tahttan indirilerek onun yerine V. Leon (813-820) tahta geçti.

Balkanlarda Bizans'ı sıkıştıran ve politikaları gereği üzerine çeken Krum Han, Edirne civarında ordugâhında İstanbul'un savunmasız kaldığı ortamda kardeşi Kışın'ı Edirne muhasarasına bırakarak İstanbul surları önüne geldi. Muhasaranın başlangıcı olarak, Marmara'dan Haliç'e kadar hendekler kazdırarak tahkimat yaptırdı. İstanbul surlarına üst üste yapılan taarruzlardan sonra, Leon'a yıllık vergi ve elbiselik kumaş mukabilinde anlaşma teklif etti. Sulh şartlarını görüşmek üzere her iki taraftan beşer kişilik grupların silahsız olarak toplanmaları kararlaştırıldı. Verilen söze rağmen, imparator, Krum Han'ı öldürmek üzere etrafa silahlı adamlar yerleştirdi. Yanındaki iki adamın öldürülmesine karşın Krum, bu suikasttan atı ve çevikliği sayesinde hafif yaralı olarak kurtuldu. Yapılan bu

hainlik Bizans'a çok pahalıya mal oldu. Krum Han, şehir civarındaki bütün binaları yaktı, esirleri öldürdü. Gelibolu Yarımadası'nı yağma ve tahrip etti, kardeşinin muhasara ettiği Edirne'yi zorla zapt ederek ahalisini diğer esirlerle Tuna'nın kuzeyine bugünkü Oltana ile Montana'ya sürdü. Mikail'i, ardından da V. Leon'u mağlup ederek İstanbul'u ele geçirmeye ve adeta "Altın mızrağını yaldızlı kapıya asmaya" ant içen Krum Han, İstanbul'u fethetmek için yeni bir hazırlığa girişti. Tuna Bulgarlarından başka Slavları ve Avarları silahlandırdı. Bizans'ın servetini taşımak için 5 bin araba yaptırdı. Lüleburgaz garnizonunu zapt ettikten sonra tekrar İstanbul surları dibinde mevzi aldı. Mükemmel bir tahkimatla şehri kuşattı. Artık herkes İstanbul'un kurtuluşu için mucizeden başka bir yol olmadığını düşünüyordu. Filhakika Bizans'ın başından ölüm çanlarını uzaklaştıran bu mucize, çok geçmeden vuku buldu. Krum Han, ansızın ağzından burnundan kan boşalmak suretiyle öldü (13 Nisan 814).

Mahir asker, aydın, teşkilatçı ve önemli bir devlet, siyaset adamı olan Krum Han çağı bir harp, daha doğrusu devletin inkişaf devri olmuştur. İnsaf ve adalet duygusuna sahip, hukuka saygılı bir şahsiyet olan Krum Han, hukuku daha da pekiştirmek için meclisin onayını da alarak töreye yeni hükümler ilave etmiştir. Bunların yanında; devrinde nüfus meselesi, tarımda çalışacak iş gücü ve askerî zaruretler açısından ülkede Slavların sayısı artmaya devam etmiş, tehlikeyi görmesine rağmen mani olamamıştır. İdare Türklerin elinde olmasına rağmen, nüfus oranı Slavlar lehine değişmiştir.

İstanbul surları önünde babası Krum Han'ın ölümü üzerine tahta geçen Omurtag (Türkçe "kartal, kartalcık" manasına gelmektedir), muhasarayı kaldırarak Bulgar ordusunu İstanbul önlerinden geri çekti. Omurtag Han akim kalan İstanbul kuşatmasından dönerken Mesambria ve Trakya'da askerî harekâta devam etmek istediyse de İmparator V. Leon karşısında başarılı olamayıp ülkesine geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Omurtag Han'la birlikte o zamana kadar devam eden devletin iç ve dış siyasetinde büyük değişiklikler oldu. Babası Krum Han ve daha önceki hanlar Trakya'da sıkışıp kalan ülke topraklarını genişletmek, gelir kaynaklarını arttırmak gayesiyle komşu devletlerle özellikle de Bizans

ile harp etmişlerdir. Bu sayede Tuna Bulgar sınırları Bizans sınırından başlayarak Sofya, Niş, Belgrad şehirlerinden geçtikten sonra Tuna'ya kadar uzanmıştır. Ayrıca Bizans'ı batıya, kuzeye bağlayan stratejik askerî sevkiyat ve ticaret yollarıyla, Makedonya'nın işgaliyle Selanik-Belgrad yolu da Bulgarların eline geçti. Bu sebeple Avrupa coğrafyasında etkin bir devlet haline geldi.

Omurtag Han döneminde geniş toprakları elde tutup oraları meskun hale getirmek, teşkilatlanmayı tesis etmek, ticari yollarda elde edilen geliri kaybetmemek, komşularıyla sınır meseleleri başta olmak üzere mevcut problemlerini çözmek gibi değişik faktörlerle hariçte diplomasi ön plana çıkartıldı. Savaş ve askerlerin yerini diplomasi ve elçiler aldı. Ülke dahilinde ise huzuru sağlayarak, yeni müesseselerin teşkiline ve kültür konularına önem verilmeye başlandı. Komşularla olan meseleleri görüşmeler yoluyla çözme siyaseti doğrultusunda Omurtag Han ilk iş olarak Bizans ve Franklara elçiler gönderdi. Omurtag Han ilk olarak Bizans ile sulh ve sükûnu sağlayarak 30 yıllık ticaret antlaşması imzaladı. Tuna Bulgar Devleti bu sayede hudut meselesini halletmiş oldu. Bizans ise, Krum Han zamanında kaybettikleri toprakları geri alamayacaklarını anladıklarından ve ihraç mallarını gümrük ödemek şartıyla Tuna Bulgar ülkesinden sevk edecekleri daha elverişli yerleri olmadığından Omurtag Han'ın teklifini kabul etmek zorunda kaldı. Bulgarlar ise bu sayede Bizans ile sınır meselesini çözüp, o cihetten gelebilecek tehlikelere karşı kendini emniyet altına aldıktan sonra batı ve kuzey taraflarına yönelme imkanı elde etti.

Omurtag Han döneminde tesis edilen iyi ilişkilere istinaden Bizans'ın güç durumlarında askerî yardımda bulunuldu. Nitekim 820 yılında Leon'u öldürerek imparator olan II. Mikhail (820-829), saltanatının ilk yıllarında büyük bir isyanla karşı karşıya kaldı. Aslen Slav olan silah arkadaşı Thomas, Halife Memun (786-833)'un da teşvikiyle devlete isyan etti. Bizans'ın doğu sınırlarında Arap, Ermeni, İranlı, Gürcü ve bazı Kafkas kabilelerle birlikte ayaklandı. Anadolu'dan da kalabalık bir taraftar toplayan Thomas, Antakya Patriği'nin elinden imparatorluk tacı giyerek Bizans'ın Avrupa topraklarına geçti ve

buradaki ahaliden katılanlarla İstanbul üzerine yürüdü. Bunu üzerine II. Mikhail Omurtag Han'dan yardım istemek mecburiyetinde kaldı. Omurtag Han ordusuyla harekete geçerek karada Thomas'ı mağlup etti. Denizden de Bizans donanmasının baskısı üzerine 823'te Thomas İstanbul kuşatmasını kaldırarak geri çekildi. Böylece Bizans büyük bir tehlikeden yine Türklerin yardımıyla kurtulmuş, Omurtag Han ise Bizanslılar üzerindeki itibar ve gücünü iyice artırmış oldu.

Omurtag Han, genelde mücadele ve savaşlara sahne olan Bizans sınırında barış sağladıktan sonra, Franklarla da bir antlaşma imzalamak için elçiler gönderdi. Çünkü 803 yılında Frankların Avar varlığına son vermeleriyle hemhudud olunmuştu. Fakat diplomatik teşebbüslerden bir netice alınamadı. Franklar Bulgarlar ile anlaşmaya yanaşmadıkları gibi, savaş çıkarmak için de tahriklerde bulunuyorlardı. Nitekim 818 yılında Frankların kışkırtmasıyla Bulgarlara bağlı bazı kabileler isyan ederek Frankların idaresine girdiler. Aynı zamanda kışkırtılan Slavlar da ayrılma teşebbüsünde bulundular fakat bu hareket Omurtag Han tarafından akamete uğratıldı. Bu arada 819-820 yıllarında Frankların baskısına dayanamayan Hırvatlar isyan ederek Frankları mağlup ettiler. Akabinde daha büyük bir kuvvetle Hırvatlara saldıran Franklar onları hezimete uğratarak topraklarını işgal ettiler. Böylece Bulgar-Frank sınırı daha da genişleyerek Peşte ve Tuna üzerinden Karpatlara kadar uzandı. Omurtag Han, iyi niyetle bütün barış teşebbüslerinden bir sonuç alamayınca Franklar üzerine sefere çıktı. Tuna-Sava-Drava Havzası'nı alarak Frankları ve müttefiki kabileleri mağlup ederek anlaşma yapmaya mecbur bıraktı. Omurtag Han Frank seferi neticesinde Maroş Irmağı Vadisi'ndeki zengin tarihi tuz istihsal alanlarını ele geçirerek kullanılabilir hale getirdi ve ciddi gelir kaynağı elde etti. Ayrıca milletlerarası ilişkilerde önemli bir koz elde etmiş oldu. Buraları iskana açarak Bulgaristan'dan Türk ve Slav nüfus getirerek yerleştirdi. Franklarla ticari münasebet kurabilmek için Peşte şehrini kurdu. Zamanla burası Tuna'nın askerî ve ticari en mühim geçit yerlerinden biri haline geldi.

Omurtag Han iktidarı devletin genelde sulh ve sükun içerisinde bulunduğu bir dönem olmuştur. Dış ilişkilerde çözüm aracı diplomasi

olurken, bu yeni siyaset farklı bir bakış açısı getirmiştir. Komşularla olan ihtilafları ortadan kaldırmak için Bulgar ülkesinden ordular değil, başkentten elçilik heyetleri hareket etmiştir. Devletin zenginliğinin ve zihniyet değişikliğinin yansıması olarak ihtişamlı eserler yaptırmıştır. Omurtag Han; Pliska, Madara, Preslav gibi şehirler kurdurmuş buralarda çoğu taş yapılar olan saraylar, suyolları inşa ederek büyük bir imar ve inşa faaliyetine girişmiştir. Diktirdiği Madara, Çatalar, Tırnova yazıtlarıyla Türk kültürünün parlak şahsiyetlerinden birisi olmuştur.

831 yılında Tuna Bulgar Devleti hanı Omurtag'ın ölümü üzerine tahta en küçük oğlu Malamir geçti. Bizans tarihçisi Theophylactus'un bildirdiğine göre kendisinden başka Enravotas ve Zvenitzes (Sivinik) isimli iki erkek kardeşi daha vardı. En büyük ağabeyi Enravotas, Adrianapol (Edirne)'daki Grek esirlerinin tesiriyle vaftiz oldu ve eski Türk inancını terk ederek Hristiyanlığı kabul etti. Bu sebepten babası Omurtag tarafından öldürüldü. Sivinik de daha babasının sağlığında bilinmeyen bir nedenden belki de hastalıktan dolayı vefat etti. Malamir'in kısa süren hükümdarlığında meşgul olduğu en mühim mevzu Bulgarlar arasında yayılmaya başlayan Hristiyanlık meselesi idi. Bulgarlar daha Moesia'da yerleştikleri vakit buralarda Hristiyanlık meçhul değildi. Sonraları Krum Han'ın Trakya ve Makedonya bölgelerini fethederek ele geçirdiği Hristiyan esirleri Tuna kıyısına nakletmesiyle Hristiyanlık Bulgar ülkesinde artarak taraftar bulmaya başladı. Bu esirler arasında bulunan piskoposlar, papazlar Bulgar Türklerini Hristiyanlaştırmak için faaliyette bulunuyorlardı. Omurtag Han tehlikeye karşı koyabilmek gayesiyle Edirne başpiskoposu Manuel ile üç piskopos ve birçok kişiyi idam ettirip esirleri Bizans'a geri vermek istedi ise de aldığı tedbirler Hristiyanlığın yaygınlaşmasına mani olamadı. Malamir Han da babasının politikasını takip ederek Hristiyan esirleri sınır dışı etmek, Bizans'ın kışkırtmalarıyla huzursuzluk çıkaran Slavları kontrol altına almak ve aradaki sulh anlaşmasına rağmen topraklarına saldıran Bizans'a karşı koymak gayesiyle Makedonya üzerin sefere çıktı. Selanik'e kadar ilerledi. Neticede Makedon Slavları ve Yunan Yarımadası mukavemet gösteremeden teslim oldu. Philoppolis başta birçok şehir

Bulgarların eline geçti. Omurtag Han zamanında Bizans ile imzalanan otuz yıllık barış anlaşması da Bizans'ın sınır tecavüzleri nedeniyle yürürlükten kalktı. Bu durum Presiam devrindeki mücadelelere de temel teşkil etti. Malamir erkek çocuğu olmadığından ve sıhhati de iyice bozulduğundan 836'da Sivinik'in oğlu olan yeğeni Presiam'ı kendi yerine tahta çıkardı, o da 852 senesine kadar hükümdarlık etti. Presiam Han devletin sınırlarını genişletmek için Bizans'ın Araplarla olan mücadelesinden istifade güney ve güneybatı taraflarına seferler tertip etti. 837 veya 838 yılında Presiam idaresindeki Bulgar ordusu Halkidiki Yarımadası'nın batısına kadar ilerledi, Serez havalisinde önemli başarılar kazandı. Ülkenin güney sınırı Strum'a kadar genişledi. Presiam döneminde Bizans idaresinin Bulgarların güneydeki ilerleyişini durdurmak gayesiyle Tuna'nın kuzeyine yerleştirilen kendi ahalisinden olanları isyana teşvik etmelerini önlemek gayesiyle Macarlar ile ilk kez dostane ilişkiler tesis edilirken, Bizans'ın tahrikiyle Sırplarla ilk çatışma yaşandı. 845 senesine kadar Bizans ile çatışma hali devam etti.

Presiam'dan sonra tahta çıkan Boris Han (852-889) devrinde umumi olarak Hristiyanlaşan ve dillerini kaybeden Bulgarlar her açıdan Slavlaştılar. Boris, 864 yılında resmen din değiştirerek Hristiyanlığı kabul etti ve "han" yerine "çar" unvanını aldı. Neticede Türk Tuna Bulgar Devleti bir Ortodoks Hristiyan Slav Devleti haline geldi ve Slavca resmi dil oldu.

18. Hazarlar

7-11. yüzyıllar arası İdil, Ural, Kafkas üçgeni ile Kırımda hakimiyet tesis eden devletin ve kurucu aslı boyun ismi olan Hazar kelimesi *kaz* "gez" kökünden türemiştir. *Kaz-ar* "gezer" manalarına gelip Anadolu Türkçesinde "serbest dolaşan, bir yere bağlı olmayan" demektir. Ayrıca Hazar kelimesinin çekik ve küçük gözlü manalarına geldiği, bir şahsa ait isim olduğu ve bu kişiden neşet eden boya ad olduğu da düşünülmüştür. Nitekim insanlığın türeyişini hikâye eden soy kütüğü kitaplarında Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in veya Yafes'in oğlu Tiriş'in Hazar isminde bir evladının olduğu kaydedilmiştir.

Siyasi, iktisadi, dini hayatları, hukukî uygulamaları ile dikkat çeken ve Doğu Avrupa tarihinde önemli rol oynayan Hazarların bir Türk boyu olduğu tarihçilerin ekseriyeti tarafından kabul edilmiştir. Türk tarihçiler başta olmak üzere gerek İslam tarihçileri gerekse Yahudi asıllı tarihçiler ile Rus ve Batılı tarihçiler Hazarları Türk olarak kabul etmelerine rağmen, onların hangi Türk boyuna mensup oldukları hususunda ihtilaf ortaya çıkmıştır. Nitekim bazıları Hazar Devleti'ni kuran aileyi Gök-Türklere bağlamışlar, bazıları ise Hazarların Sabar (Sabir) Türklerinin devamı olduğunu düşünmüşler ve Hazarların Ağaçeriler (Akatzirler) ve Suvarlar ile aynı topluluk olduğunu da iddia etmişlerdir. Netice olarak; çeşitli Türk boyları ile yabancı toplulukların yer aldığı Hazar Devleti'nin kurucu ana unsuru, devlete ismini de veren Hazar adlı müstakil Türk boyudur.

Anayurt Türkistan'dan bilinmeyen bir tarihte göç ederek Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki sahaya yerleşen Hazarların ilk dönemleri karanlıktır. Hazarlar hakkında milattan önceki yüzyıllardan başlayarak kısmen bazı kayıtların yer aldığı Ermeni ve Gürcü kaynakları oldukça muğlâktır. Gürcü kaynaklarına göre Hazarlar, Hazar ülkesine milattan önceki devirlerde gelmişler ve Gürcü hükümdarı Mirvan (MÖ 167-123) Hazarlarla savaşmış ve ülkesini onlara karşı korumak

için Daryal Geçidi'ne istihkâmlar inşa ettirmiştir. Hazarlara dair net bilgiler MS 2. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim milattan sonra 198 yılında Hazarlar Barsilialarla birlikte Ermenistan'a saldırmışlardır. Hazarlar, 3. yüzyıldan 6. yüzyıl ortalarına kadar Ermenistan bölgesinde Roma ile Sasani imparatorlukları arasındaki savaşta Sasanilerin yanında yer almışlardır. Fakat Sasanilerin Ermenistan'ı ele geçirerek istilacı bir siyaset takip etmeleri üzerine 6. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sasanilere karşı Roma ile anlaşarak Sasanilerle savaşmışlardır. 434 yılında Attila'nın tahta geçmesi ile imparatorluk haline gelen kuzeylerindeki Hun Devleti ile güneylerindeki Sasaniler arasında sıkışan Hazarlar Hunlara tabi olmak mecburiyetinde kalmışlardır. Attila'nın ölümünden sonra devletin dağılması üzerine güçlenen Hazarlar yeniden Sasani topraklarına saldırmaya başlamışlardır. Sasani kralı Kubat (488-531) Hazarları durdurmak için Derbend ve Kafkasya'daki geçitlerde kaleler inşa ettirmiştir. 4. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan Avarların kısa süre hakimiyeti altına giren Hazarlar, Anuşirvan (531-579) zamanında yeniden Sasaniler ile mücadeleye başlamışlardır.

6. yüzyılın başlarında Türkistan'dan gelen Ogur boyları Avarları sıkıştırmış, bu hareketlerden Hazarlar da etkilenmişlerdir. Hazarlar, Sabir ve bazı Ogur boylarını da bünyesine katarak Gök-Türklere tabi olmuşlar ve onların batı kolunu teşkil etmişlerdir. Gök-Türk Devleti'ne bu bağlılık 558 yılında Hazar Devleti'nin kuruluşunun temelini oluşturmuştur. Kuzey Kafkasya kabileleri ile Sabar, Sarıogur, Semender ve Belencer gibi Türk boylarını bünyelerine katan ve kabileler federasyonu şeklinde teşkilatlanan Hazarlar bir devlet teşkilatı ile sistemine kavuşmuşlardır. Yarı bağımsız, Gök-Türklere metbu vaziyette Gök-Türklerin siyaseti doğrultusunda 7. yüzyılın başlarında Bizans ile anlaşarak Sasanilerle savaşmaya başlamışlardır. Nitekim Bizans imparatoru Herakleios (610-641), Derbend'i geçerek Gürcistan'a giren ve Tiflis'i kuşatıp Azerbaycan'a kadar akınlar yapan Hazar hakanının yardımını sağlayabilmek için kızını ona vermeyi vaat etmiştir. Çünkü bu sırada (626) Sasani-Avar ittifakı İstanbul'u muhasara altına almıştı.

Doğu Karadeniz sahillerinde bulunan Herakleios, Tiflis önlerine gelerek Hazar hakanından yardım istemiş ve bunun kabul edilmesiyle temin ettiği 40.000 atlının desteğiyle Sasani hükümdarı I. Hüsrev ile mücadele etmiştir. Bu arada Hazar kumandanı Çorpan Tarhan da Aras Irmağı'na kadar Kuzey Azerbaycan'ı ele geçirmiş, bazı Ermeni kitlelerini de itaat altına almış (628) ve kuşatma altındaki Tiflis'i fethetmiştir (629). Hazarların Bizans ile tesis ettikleri işbirliği ve izledikleri siyaset ile faaliyetleri neticesinde Sasani Devleti oldukça güç kaybetmiş ve yıkılış sürecine girmiştir.

Devletlerarası arenada gücünü göstermeye ve mühim rol oynamaya başlayan Hazarlar, tabi oldukları I. Gök-Türk Devleti'nin 582 yılında Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılarak parçalanma sürecine girmesiyle daha müstakil hareket etmeye başlamışlardır. 630 senesinde devletin yıkılması sonucunda da Hazar Devleti tam bağımsız hale gelmiştir. Bu tarihten sonra kendi politika ve menfaatleri doğrultusunda hareket etmeye başlayan Hazarlar, Bulgar ve Slavlarla savaşmaya başlamışlardır. Don ve Dnyeper arasında kurulan Büyük Bulgar Devleti'ne saldırarak varlıklarına son vermişlerdir (665). Dnyeper ve Oka civarındaki Slavları vergiye bağlayarak onları kuzeye doğru itmişlerdir. Bunların sonucunda Hazar Devleti'nin toprakları kısa sürede iki katına çıkmıştır.

7. yüzyılın ortalarından itibaren Hazarlar İslam ordularıyla karşı karşıya gelmeye başlamışlardır. Nitekim 642 (H 21) yılında Halife Hz. Ömer zamanında İslam ordusu Hazar şehri Bâbü'l-Ebvâb'a sefer yaparak fethetmiştir. Halife Hz. Osman döneminde de Selman b. Rebî'a el-Bâhilî komutasındaki İslam ordusu Hazar topraklarına girerek Belencer'e kadar ilerlemiştir (652/H 32). Bunun üzerine Hazar kuvvetleri diğer Türk boylarının da yardımıyla ordusunu yenerek Selman b. Rebî'a'yı şehit etmişlerdir. 669 yılında Sabarlar ve Urgianlar Don Irmağı ile Kafkasya arasına yerleşmişler ve Hazarların hakimiyeti altına girmişlerdir. Hazarlar 679 yılında Don ve Dnyeper arasında batıya doğru yayılmaya başlamışlardır. Ayrıca 683 yılında İberya, Albaniya ve Ermenistan'a akınlar yaparak bu bölgeleri altüst etmişler ve oldukça yüklü ganimet ele geçirmişlerdir. 7. yüzyılın sonunda Kırım'ı ele geçirerek Azak Denizi

üzerinde hakimiyet tesis eden Hazarlar, Hazar Denizi'nden Dnyester Irmağı'na, Kafkas Dağlarının güney eteklerinden Oka'ya kadar olan sahayı ele geçirmişlerdir.

558 yılında kurulan ve 630 tarihinde tam manasıyla bağımsız hale gelen Hazar Devleti, 7. yüzyılın sonlarına kadar teşkilatlanmasını ve gelişimini tamamlayarak 8. yüzyılın başlarından itibaren bir nevi imparatorluk haline gelmeye başlamıştır. Ortaya çıkışlarından itibaren askerî hüviyetleri ön planda görünen ve bozkır geleneğine sıkı sıkıya bağlı olan Hazarlar; jeopolitik bakımdan çok önemli olan İdil, Yayık, Kuban ve Don gibi dört büyük ırmağın arasında; Çin-Türkistan-Karadeniz-Bizans, Anadolu-İran-Harzem, Suriye-Mezopotamya-Kafkasya-Doğu Avrupa, Hazar ülkesi-İskandinavya yollarının birleştiği yeri ellerinde bulundurduklarından yavaş yavaş ticaretle de ilgilenmeye başlamışlardır. Çünkü ticaret yollarının güvenliğini sağlayarak karşılığında vergi alıyorlardı ki, bu durum Hazarlardaki değişimin temelini oluşturacaktı.

Hazar Devleti'nin gittikçe güçlenerek büyümeye başladığı dönem İslamiyet'in de yayılma devrini oluşturmuştur. Bu sebeple 8. yüzyılın ortalarından itibaren Hazarlarla Müslüman Araplar yeniden karşı karşıya gelmeye ve devamlı savaşmaya başlamışlardır. Bu savaşların temelinde Güney Kafkasya'ya hakim olabilme politikası yatmıştır.

8.-9. yüzyıllarda Hazar Hakanlığı hakimiyet sahasını batı ve kuzey yönünde genişleterek Doğu Avrupa'nın en büyük devleti haline gelmiştir. 780 yılında Kırım'da Gotlar üzerinde otorite tesis eden ve Rus bozkırlarında ilerlemeyi sürdüren Hazarlar; 9. yüzyılın başlarında Avarlar, Alanlar, Aslar, Onogurlar, Kafkasların dağlı kavimleri, İdil Bulgarları, İdil-Orta Don boyundaki Burtaslar, Kama ve İdil boyundaki çeşitli Fin kavimleri, Oka-Desna ve Orta Dinyeper boyundaki Fin ve Slav kabileleri ile Kuban havalisindeki Macarları idareleri altına almışlardır.

Karadeniz'in kuzeyi, Karadeniz sahilleri, Kuban boyu ve Kırım'ı nüfuz alanları içine alan Hazar Devleti için, kudretli dönemlerinde Kırım'da hemhudut oldukları Bizans ayrı bir ehemmiyet taşımıştır. Düşmanlarının ortak olması bunda en mühim âmil olmuştur. Nitekim

daha 627 yılında Sasanilere saldırmak isteyen Bizans imparatoru Herakleios, Hazarların yardımını sağlamak için kızı Eudocia'yı Hazar hakanı Ziebel'e vermeyi teklif etmiş fakat Ziebel'in ölümü üzerine bu evlilik gerçekleşmemiştir. Bu hadiseden itibaren Hazar-Bizans ilişkileri Hazarların güç kaybetmelerine kadar iyi olmuştur. Nitekim Bizans imparatoru II. Justinianos (685-695 ve 705-711) Hazar hakanının kızı ile evlenmiştir. II. Justinianos 695 yılında tahtan indirilip sonra burnu kesilerek Kırım'daki Khersones Kalesi'ne sürgüne gönderilmiştir. II. Justinianos, Khersones'de Bizans'a karşı tahriklere başlamış, ancak halkın bu hareketleri merkeze haber vermesi üzerine de Kırım'daki Gotların yanına kaçmıştı. Gotlar ise onu Kırım'ın bu sıralarda hakimi olan Hazar hakanına teslim etmişlerdir. Hakan kendisini çok iyi karşılamış ve ona kızı Teodora'yı vermiştir. II. Justinianos, Tamatarhan'a yerleştirildikten bir müddet sonra kaybettiği tahtı tekrar ele geçirmeyi tasarladı. Hâlbuki Justinianos'un halefi Tiberius (698-705), rakibinden gelecek tehlikeden haberdar olduğundan sâbık imparatoru herhangi bir surette bertaraf etmesi için Hazar hakanına para ve hediyeler vermişti. Justinianos hanımından bu durumu öğrenince, hayatını kurtarmak için bir dakika bile tereddüt etmeden küçük bir gemiye binerek Bulgaristan'a kaçmış ve Tuna-Bulgar hükümdarı Tervel (702-718)'in yardımları sayesinde 705 tarihinde kanlı bir çarpışmadan sonra tahtını yeniden ele geçirmiştir.

II. Justinianos, kendisine düşmanca davranan Khersones halkına karşı 710 yılında bir sefer düzenlemiştir. Justinianos'un kendilerinden intikam alacağından korkan Khersonesliler, Hazar hakanına tabi olduklarını bildirmişler ve hakan da bunun üzerine kendi temsilcisi olan Tudun'u oraya göndermiştir. Bunun üzerine Justinianos Hazarlara karşı sefere çıkmıştır. Bu seferin hedefi sadece Khersones değil, aynı zamanda Kırım ve Bosforos'un da ele geçirilmesi idi. Nitekim Khersones, Justinianos'un askerleri tarafından zaptedilerek yağmalandı ve Tudun esir edilerek İstanbul'a gönderildi. Ancak bölge halkı toparlanarak şehirlerini yeniden inşa ettiler ve Justinianos'a karşı tekrar başkaldırdılar. Bütün Kırım çok kısa bir sürede asiler tarafından ele geçirildi. Onlar Hazar hakanından istedikleri yardımı aldılar. Ancak bu arada Hazarlarla iyi

ilişkiler için girişimde bulunan Justinianos, Khersones'de esir olan Tudun'u iade etmeye karar verdi ise de Tudun yolda öldü. Bunun üzerine Hazarlar intikam olarak onun maiyetinde bulunan 300 Rum'u öldürdüler ve Khersones'e karşı kuvvetlerini harekete geçirdiler. Bu arada Justinianos'un ordusu Bizans'ta imparator ilan edilen Philippikos (711-713) tarafına geçti. Philippikos 711'de İstanbul'a girip hakimiyeti ele geçirdi ve II. Justinianos'u idam ettirdi. Bizans'ın bu iç kavgalarında oldukça önemli bir rol oynayan Hazarlar, özellikle İmparator III. Leon (717-741) zamanında Güney-Kafkasya'ya girerek Hazar Denizi bozkırlarına kadar sokulan Araplara karşı savaşlarda Bizans'ın en güvenilir müttefiki durumuna geldiler.

8.-9. yüzyıllar arası Hazar-Bizans dostluğunun en ileri seviyede olduğu bir dönemdi. Bizans imparatoru III. Leon 731 yılında oğlu V. Konstantinos (714-775)'u Hazar hakanının kızı Çiçek'le evlendirdi. Çiçek, Bizans'a gelince vaftiz olarak İrene ismini aldı. Konstantinos'un İrene'den bir oğlu oldu ve bu çocuk, tarihte "Hazar Leon" diye tanınan İmparator IV. Leon (775-780)'du. Ayrıca Hazar Leon'un karısı İren'in, daha sonra "Augusta" veya bir "imparator nâibi" olarak değil de tek başına ve tam salâhiyetle "Basileus" kabul ve ilan edilmesi gibi Bizans ve Roma tarihinde ilk defa görülen hadise de Hazar tesiri ile izah edilmiştir. Nitekim münasebetlerin olumlu cereyan ettiği bu dönemde Hazar hakanına üç mühürlü mektup gönderen imparatorlar akrabalık bağlarından istifade ederek kendi siyasi ve askerî dahili meselelerinin hallinde Hazarların yardımlarından faydalanmışlardır. Tesis edilen akrabalık bağlarıyla birlikte iki ülke arasında ticari münasebetler de gelişmiş, kervanlar gidip-gelmeye başlamıştır. Daha önceleri Hazarlardan askerî yardım alan Bizans, bu defa Hazar askerlerini doğrudan İstanbul'a getirmeye başlamış ve birçok imparator da saraylarının korunmasını Hazar askerlerine emanet etmiştir. 835 yılında Hazar hakanı da düşman saldırılarında korunmak için Sarkel Kalesi (Beyaz Kale)'ni yaptırmak isteyince, Bizans imparatoru Theophilos (829-842)'a elçi göndererek kendisinden yardım istemiştir. Bizans'tan gönderilen Petronos isimli mimar idaresindeki Bizans ustaları Don Irmağı'nın aşağı mecrasında bulunan Sarkel Kalesi'ni inşa etmişler ve bu kale-şehre 300 kişilik her sene değiştirilen bir muhafız kıtası yerleştirmişlerdir.

Yükseliş dönemlerinde Hazarların Araplar başta olmak üzere değişik kavimler ve irili ufaklı göçebe topluluklar ile savaşları, münasebetleri; devletlerini Avrupa'nın en büyük en güçlü devleti haline getirirken, iktisadi ve siyasi bakımdan da onları zirveye taşımıştır. Bu durum zaman içerisinde sosyal değişime sebep olmuş, hükmettikleri coğrafyanın stratejik konumu da yeni ufuklar açmıştır. Nitekim askerlik vasıflarıyla öne çıkan Hazarlar ticarete yönelerek zenginleşmiş ve tüccar-toplum görüntüsü vermeye başlamışlardır. Hazarlar siyasi ve askerî bakımdan korku salmaya devam ederken çok yönlü değişimin etkileri hissedilmese de devletin temelleri sarsılmış ve neticede sonun başlangıcı olmuştur.

9. yüzyılın ortalarına kadar Hazar Devleti devamlı olarak büyüyen, oldukça geniş bir coğrafyaya ve farklı kavimlere hükmeden bir vaziyetteydi. Devlet ve toplumdaki değişime paralel olarak bozkırlı Hazar Türkleri askerî özelliklerini kaybetmeye ve orduyu ücretli yabancı unsurlara teslim etmeye başladı. Ulaşılan maddi güç ticareti ön plana çıkardı. Ülkede dil, din ve ülkü birliği yok oldu. Zenginleşmenin doğal bir sonucu olarak toplumda hakim olan sefâhat, bozkır hayatı içerisinde dinamik bir hayat süren insanların şehirlerde kabuk ve kimlik değiştirmelerine yol açtı. Sahip olunan zenginlik ve kaybolan askerî disiplin ile sistem Hazarları, doğudan gelen Türk boyları başta olmak üzere birçok topluluğun hedefi haline getirdi. Hakanlık başta olmak üzere müesseselerin bozulması, devleti oluşturan kavimler ile boyların kopma noktasına gelmesi Ayrıca Bizans başta olmak üzere komşu ülkelerin menfaat ve siyasetlerinin Hazarlarla çatışmaya başlaması, onları farklı cephelerden saldırılara maruz bıraktı. Nitekim ilk evvela idareleri altındaki boylar, devletler, kavimler isyan bayrağı açtı. 9. yüzyıl ortalarına doğru doğudan gelen Kuman-Kıpçaklar, Uzlarla birlikte Hazarlara saldırmaya başladı. Hazarlar bu saldırıyı durdurarak onları batıya doğru itmeyi etmeyi başardılar. 854 yılından itibaren birbiri ardınca Kabarlar, Macarlar, Kalizler ve Bulgar İskilleri Hazarlardan koptular. Artık iyice zayıflayan ve çözülmeye başlayan Hazar Hakanlığı, çöküş sürecinde daha birçok saldırı ile karşı karşıya kaldı. Nitekim 864'te

Slavlar Kiev'i Hazarlardan geri aldılar. Ayrıca 9. yüzyılın ortalarından beri Oğuzlar başta olmak üzere Aşağı Sir Derya bölgesindeki muhtelif Türk boylarının batı istikametindeki göçleri Hazarları derinden etkiledi. Bu bâbda 860 yılından itibaren Peçenekler Hazarlara karşı harekete geçtiler. Peçenekleri durdurabilmek için Hazarlar Uzlarla (Oğuz) anlaşmışlar ise de istediklerini elde edememişlerdir. 884 senesinde Ruslar birçok Slav kabilesinin katılımıyla Hazarlara karşı ittifak vücuda getirmişler ve bu sayede Sarkel şehrini ele geçirmişlerdir. İsyan ve saldırılar sonucunda Hazarlar ağır kayıplar vererek askerî, siyasi ve iktisadi bakımdan oldukça zayıf düşmüşlerdir. Çaresizlik içerisindeki Hazar hakanı 900 yıllarında Derbend'i aşarak İslam topraklarına girmek istemişse de başarılı olamamıştır. Ayrıca iyice artan Peçenek akınlarına karşı Hazar hakanı, Macarların desteklerini elde etmek için onlara sunî bir devlet dahi kurdurmuştur. Fakat 9. yüzyılın sonlarında Bulgar ve Peçenekler bu devleti yıkmışlardır. Bütün bunların yanı sıra, İmparator Romanos I. Lakapenos (920-944) döneminde Bizans'ın takip ve tazyik ederek ülkeden kovduğu birçok Yahudi'nin Hazar ülkesine sığınması sonucu Hazar-Bizans ilişkileri bozulmuş ve kısa sürede de düşmanlığa dönüşmüştür. Görünürde dostluğun ortadan kalkmasına Yahudilerin kabul edilmesi meselesi sebep olmuş olsa da daha önce Bizans ile Hazarlar arasındaki siyasi rekabet asıl Kırım üzerinde hakimiyet kurulması yüzünden çıkmıştır. Khersones şehri Bizans'ın Kırım'daki en önemli kolonisi ve dayanak noktası idi. Kırım'ın Kafkaslara bakan yerindeki Kerç Boğazı'nın karşısı, Kafkas sahilleri ve Fanagoria'nın Hazarların elinde olması Bizans menfaatlerine zarar vermeye başlamıştı. Yahudilere yapılanlara karşı Hazar hakanı Yusuf ülkesindeki Hristiyanları takibe başlamış, bunu duyan Lakapenos da Kiyev knezi İgor ile anlaşarak onu Hazarlara karşı bir sefer düzenlemeye ikna etmiştir. Hazarlara karşı Ruslardan yana siyaset izlemeye başlayan Bizans, ardından Uz (Oğuz), Peçenek, As ve Alan kabileleri ile anlaşarak onları Hazarlara karşı saldırtmış ise de Hazarlar bu saldırıları Oğuzların da yardımıyla başarı ile geri püskürtmüşlerdir. Defalarca Hazarlara üzerine sefer düzenleyen ve 855 yılından itibaren bağımsızlıklarını kazanan Ruslar Hazar sahillerine kadar inmişler ve 10. yüzyılın

başlarından itibaren Hazar topraklarında yağmalama ve çapulculuk hareketlerinde bulunmuşlardır.

Bizans'ın Hazarlara karışı takip ettiği siyaseti değiştirerek onlara karşı cephe alması, Ruslar ve 9. yüzyılın ortalarında İdil-Harezm yolunu ele geçirerek Don bölgesinden Dnyester'e kadar olan Karadeniz bozkırlarına hakim olan Peçenekler başta olmak üzere komşu Türk boyları ile diğer kabilelerin, devletlerin saldırıları ve dahildeki isyanlar Hazarların tamamen çözülmesine yol açmıştır. Bu saldırıların 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha da şiddetlenmesi sonunda da Hazar Devleti'nin varlığı tamamen sona ermiştir.

965 yılındaki Ruslarla yapılan savaştan sonra devletlerini kaybeden Hazarların bir kısmı Kırım'a, diğer bir kısmı da Hazar Denizi ile Kafkaslar arasındaki bölgeye çekilmişlerdir. Fakat Kırım ile Kafkaslar arasında kalan ve Hazarların kontrolünden çıkan toprakların Peçenekler, Oğuzlar, Kıpçaklar gibi çeşitli Türk boyları tarafından işgal edilmesi, iki Hazar grubunun birbirleriyle münasebet kurmasına mani olmuştur. Kırım'da teşkilatlanarak varlıklarını devam ettirmeye çalışan Hazarlara Ruslar, 1016-1019 yılları arasında Bizans ile işbirliği yaparak saldırmışlar ve Tamatarhan şehrini ele geçirmişlerdir. Rusları durdurmak isteyen Hazar hakanı, Hristiyanlığı kabul ederek Bizans'ın yardımını sağlamayı ümit etmiş ise de Bizans imparatoru I. Basileios (976-1025) hakana destek olmak yerine Rus knezi Mstiislav'ı Hazarlara karşı kışkırtmış, takviye olarak da Bizans donanmasını göndermiştir. Ruslarla yapılan en son 1019 yılındaki savaş neticesinde Kırım'daki Hazar hakanı esir düşmüş ve devlet de yıkılarak tarihe karışmıştır. Hazarların büyük kısmı Kıpçak Türkleri, bazı Hazarlar da Ruslar ile karışmışlardır. Kıpçaklar ve Ruslar arasında varlıklarını bir süre daha devam ettiren Hazar grupları, neticede kimliklerini kaybederek tamamen erimişlerdir. Geri kalanlardan bazıları da Dağıstan ve özellikle Derbend (Derbent) civarına yerleşerek 12. yüzyılın sonlarına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Hazar ülkesi iki yüzyıl Kıpçakların hakimiyetinde kaldıktan sonra 1229 yılında Moğollar tarafından istila edilmiştir.

Hazarların Hz. Musa şeriatını benimseyerek Musevi dinine girişleri Ortaçağ'dan beri şaşırtıcı ve tartışılan bir hadise olmuştur. Museviliğin Hazar ülkesine gelişi ve Hazarların bu dini kabul edişleriyle ilgili farklı tarihler ileri sürülmüştür. Nitekim Museviliğin Hazar ülkesine Hazarların bağımsızlıklarını kazandıkları 620'li yıllarda geldiği, 670 senesinde Hazarlara gelen Ishak Sangari adlı bir Yahudi'nin Hazar hakanına dinini benimsettiği, Hazarların Museviliği 730 yılı civarında kabul ettikleri iddia edilmiştir. Ayrıca 1140'ta yazılan Judah Halevi (Jehudah)'nin *Kuzari* adlı yarı edebî kitabına göre Hazar hanedanı 740 yılında Museviliği kabul etmiştir. Mes'ûdî ise bu olayın Hârûnurreşîd'in halifeliği sırasında (786-809) olduğunu söylemiştir. Tarih konusunda günümüzde tam bir fikir birliği bulunmasa da Hazarların Museviliği Hakan Bulan zamanında 750-760 yılları arası benimsedikleri kabul edilmiştir. Siyasi nedenlerle daha ziyade hakan ve yakın çevresi tarafından tercih edilen Musevilik, Hazar toplumu içerisinde genel kabul görmemiştir. Hazarların Museviliği nasıl kabul ettikleri kesin olarak bilinmemektedir. Museviler ilk devirlerden itibaren Kuzey Kafkasya ve Kırım sahillerinden Hazar topraklarına girerek dinlerini yaymaya başlamışlardır. Musevilerin Hazar ülkesinde yoğun bir şekilde bulunmaları kuvvetle muhtemel Herakleios ve III. Leon zamanlarında Bizans'ta başlayan Yahudi takibinden sonra olmuştur. Böylece de Musevilik Hazar ülkesinde bilhassa tüccarlar arasında yayılma imkanını bulmuştur. Hazarlar, günümüz Yahudilerinin inandığı Talmudist Museviliği değil, yalnız on emir ve Tevrat'ı esas alan Karai mezhebini benimsemişlerdir. Nitekim zamanımızda Hazarların ahfadı olan Karai inancında olan, Kırım, Litvanya gibi değişik ülkelerde yaşamaya çalışan ve sayıları oldukça azalan Karay Türkleri, kendilerini Hz. Musa şeriatına bağlı hakiki Museviler olarak adlandırmaktadırlar.

Ana karakter itibariyle Gök-Türk devlet teşkilatını esas alan bir idarî yapıya sahip olan Hazar Devleti'nde başta bulunan kişiye "hakan" adı verilirdi. Hakan halk arasına pek çıkmaz sadece dört ayda bir saray dışında tebaası ile görüşürdü. İktidar hakanın nâibi olarak Hakan Beg (Hakan Beh, İşa) denilen kişinin elinde idi. Hakan Beg, hakan tarafından

seçilir her an değiştirilebilir ve idam edilebilirdi. Ülkeyi idare eden, orduların sevk ve idaresini yapan, komşu hükümdarları itaat altında tutan hep Hakan Beg idi. Hakan Beg, her gün elinde asası ile mütevazı, sakin ve mahcup bir şekilde yalınayak hakanın huzuruna çıkar, içeri girip selam verdikten sonra elindeki sopayı yakar ve hakanın sağ tarafında otururdu. Diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi Hazarlar arasında da hakanın sihirli bir kudreti vardı hakan bir tarafa giderken askerler ile arasında bir millik mesafe bulunur, onu gören herkes secde eder ve oradan geçip gidene kadar başını kaldırmazdı. hakanın hükümdarlık süresi kırk yıl idi. Bu süreyi bir gün dahi geçerse "Hakan bunadı" diyerek halk onu öldürürdü. Halkın başına kıtlık, kuraklık, harplerde başarısızlık ve başka uğursuzluklar geldiği zaman hakan bundan sorumlu tutulur ve bu durum çoğu zaman onun hayatına mal olurdu.

Çok hukuklu bir yapıya sahip olan Hazar Devleti'nde hukuki işleri yürüten yedi hakim bulunmakta idi. Bu hakimlerden ikişer tanesi Yahudi, Hristiyan ve Müslüman toplumlara tahsis edilmiş, eski Türk dininde olanlara da bir hakim ayrılmıştı. Ülkede Müslümanların başında görevlendirilen ve "Hazz" adı verilen bir kimse vardı. Hazar ülkesinde oturan veya ticaret amacı ile buraya gelip giden bütün Müslümanların her türlü işi bu Hazz'a havale edilirdi, onun dışında kimse karışamazdı. Hazar hakanları hukukun tam olarak uygulanması için büyük bir titizlik gösterirlerdi.

19. Kuman-Kıpçaklar

Bizans, Latin, Rus, İslam, Ermeni kaynaklarında ve batılı milletlerin dillerinde değişik şekillerde adlandırılan, Doğu Avrupa'da yaşadığı coğrafyaya adını veren (Karadeniz kuzeyindeki bozkıra, Doğu Avrupa-Batı Sibirya bozkır bölgelerinin tamamına Deşt-i Kıpçak yani Kıpçak Bozkırı denilmektedir) Kuman-Kıpçakların kökeni ve ilk devirleri oldukça münakaşalıdır. Batı Gök-Türklerini oluşturan topluluklardan biri olan Kıpçaklar, İrtiş boylarında oturan ve Çiklerin devamı olan Kimeklerden 10. yüzyılda İşim-Tobol vadilerinde yerleşen bir kol idi. 11. asrın sonlarında ikili federasyon şeklinde görülen Kimeklerde idare Kıpçaklarda bulunmaktaydı. Kıpçaklar Balkaş'tan İrtiş'e kadar hakim oldukları zamanlarda, güneyden Kumanların (Kunlar) gelmesiyle güçlenmişler ve İtil üzerinden batıya yönelmişlerdir.

1048 yılında Uzların Balkanlardan çekilmesi üzerine Güney Rusya sahasına gelmişlerdir. Hakimiyetlerini Dinyeper'e kadar genişletmişler ve Kuman-Kıpçak olarak adlandırılmaya başlanmışlardır. Moğol istilasına kadar Karadeniz bozkırlarına yani Deşt-i Kıpçak Bölgesi'ne hakim olan Kuman-Kıpçaklar, ilk defa 1030-1050 yılları arasında Doğu Avrupa'da görülmüşlerdir. Moğol istilasına kadar bir buçuk yüzyıldan fazla bir müddet Karadeniz'in kuzey bozkırlarını hükümleri altında tutuşları Rus ve Balkan tarihinde derin izler bırakmıştır. 1055 yılında Pereyaslavl knezi ile bir anlaşma yapan Başbuğ Boluş'tan sonra Kumanlar 1061'de Rusları yendiler. 1060-1064 yılları arasında Tuna ve Transilvanya (Erdel)-Macaristan istikametine ilerlemişlerdir. 1068'de, kendilerinden kaçan bazı Uz ve Peçenek gruplarını hizmete aldığı gerekçesi ile yine Pereyaslav'a girerek Rus knezlerinin birleşik ordusunu perişan etmişler (Alta Irmağı Savaşı, Kiev yanında), Çernigov Knezliği'ne kadar sokulmuşlardır. 1071'de Rostovtsev, Neyatin bölgesine, 1079'da Voin kasabasına, ertesi sene Novgorod sahasına akınlar yapan

Kuman Kıpçaklar, 1080'lerde hakimiyetlerini, ağırlık merkezi Don-Dinyester olmak üzere, Balkaş Gölü-Talas havalisinden Tuna ağzına kadar yaymışlar ve Güney Rusya, Moldova, Eflak bölgelerini tamimiyle ele geçirmişlerdir. Kafkaslarda Kuban bölgesini de içine alan bu arazi İtil Bulgarları sınırına uzanıyordu. Doğu Avrupa-Batı Sibirya bozkır bölgelerinin tamamını teşkil eden Kuman-Kıpçak sahası o zamandan itibaren İslam kaynaklarında "Deşt-i Kıpçak" (Kıpçak-Bozkırı) adını almış, Batı kaynaklarında "Comania" (Komanya) diye anılmıştır. D. Rassovsky'ye göre; Rus, Bulgar, Alan, Burtas, Hazar ve Ulahların Kuman tabiiyetinde yaşadıkları bu devirde Kuman-Kıpçak ülkesi 5 kısım halinde idi: Orta Asya, Yayık-İtil, Don-Donetz, Aşağı Dnyeper, Tuna. Buralarda Kuman-Kıpçaklar, her biri kendi başbuğlarının idaresinde olmak üzere ayrı bölükler olarak yaşıyorlardı. Kuman Kıpçaklar, 1091'de Edirne yakınındaki Lebunium Savaşı'nda Bizans'ın müttefiki olarak Peçenekleri hezimete uğrattılar. 1091'de Macaristan'a, 1092'de Lehistan'a girdiler, 1093'te tekrar Bizans topraklarında göründüler. 1093-1094'te Rus bölgelerine akınlara devam ettiler. 1096 yılında Kiev civarını yağmaladılar. 1103'te birleşik knez orduları karşısında tutunamayan Kumanlardan bir grup Macaristan'a geldiler. Dnyeper kumanları 1184 yılında birleşik Rus kuvvetleri karşısında mağlup olarak, çok sayıda kayıp verdiler. Don ve Kuban havalisindeki Kumanlar Gürcüler ile münasebet tesis ederek, Kafkasya'ya geçtiler ve Selçuklulara karşı Gürcülere yardım ettiler. 13. yüzyılda Deşt-i Kıpçak'ta güç kaybeden Kumanlar Harzemşahlarla irtibata geçerek ordularında görev aldılar. 1223 yılında Moğollarla yapılan Kalka Savaşı'nda hezimete uğrayan Kumanlar iyice dağıldılar ve Deşt-i Kıpçak bozkırlarında hakimiyetlerini tamamen kaybettiler ve bölgelerini Altınordu'ya terk ederek İtil Bulgar ülkesine sığındılar. Sınırları Oka-Sura ırmakları boyuna yani İtil Bulgarları hududuna kadar uzanmıştır. Bu geniş coğrafyada bir buçuk yüzyıldan fazla hüküm süren Kuman-Kıpçaklar, Rus, Bizans devletleri ile çeşitli Balkan ve Avrupa topluluklarının, Peçenek ve Uz gibi çeşitli Türk boylarının, Mısır coğrafyasının tarihinde derin izler bırakmışlardır. 13. asrın başlarından itibaren iktisadi sıkıntılar başta çeşitli sebeplerle

Kuman-Kıpçaklar çocuklarını başka ülkelere göndermişlerdir. Mısır'da kurulan Eyyubî Devleti'nin asker ihtiyacı Deşt-i Kıpçak ve Kafkaslardan getirtilen bu insan gücünden karşılanmağa başlanmıştır. Kıpçakların konuştuğu lehçe Türkçe içerisinde oldukça önemli bir yer işgal etmiştir. Bunların yanında, 1303 senesinde İtalya tüccar ve misyoner birisince Kırım'da kaleme alınan, içerisinde iki bin beş yüz Kuman-Kıpçakça kelime ile İncil'den tercümeler ve Katolik ilahiler bulunan Latince, Farsça, Kuman-Kıpçakça sözlük *Codex Cumanicus*, onlardan kalan eşsiz hatıra olmuştur.

20. Peçenekler

Türkistan'dan batıya 9. ve 11. yüzyıllarda büyük kitleler halinde göç eden ve özellikle Balkanlarda kendisini hissettiren Türk boylarından birisi de Peçeneklerdir. Kıpçak Bozkırlarına gelmeden önce Gök-Türk Devleti'ne tabi olan Peçenekler, 7. yüzyıl ortalarında Gök-Türklerin çözülmesini takiben gelişen olaylar sebebiyle harekete geçen Oğuzlar karşısında 8. yüzyılın ikinci yarısında Batı Sibirya'ya çekilmişlerdir. Bu hadiseler sebebiyle Peçenekler geç dönem kaynaklarında verilen bilgilerde Oğuz boyları arasında zikredilseler de muhtemelen Oğuzlar arasına 10. yüzyıldan sonra girmişlerdir.

Bizans imparatoru Konstantin Ponpynogennestos tarafından kaleme alınan ve devlet idaresi anlamına gelen *De Administrando İmperio* adlı eserde (948-952) zikredildiğine göre Peçenekler sekiz boy (urug) halinde idiler. Her boyun başında kendi beyleri vardı. Bu sekiz boy (urug) Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda her urug için ayrılan sahaya dağılarak, yaylak ve kışlak hayatı yaşamaya başlamışlardı.

13. yüzyılda boyların sayısı on üçe çıkmıştır. Peçenek boy adlarından bir kısmı eski Türk unvanları olup, başbuğ isimleri ise daha ziyade renkleri ifade etmektedir. Peçenekler, tarihleri boyunca her biri kendi başbuğunun idaresinde yalnız boy teşkilatı çevresinde kalmışlar ve bir devlet düzenine girmemişler fakat savaş ve müdafaa zamanlarında bir araya gelerek ortak hareket etmesini bilmişlerdir.

Peçeneklerin batıya Emba-Yayık (Çim-Ural) ve İtil boylarına gelmeden önceki yaşadıkları yerler, tarihi kaynakların kifayetsizliğinden tam olarak bilinemememektedir. Isık Göl-Balkaş, İli Havzası dolaylarında Türgişlerin bir kolunu oluşturdukları tahmin edilmektedir. 6.-8. yüzyıllarda Batı Gök-Türk Devleti'ne tabi olan Peçenekler; Gök-Türklerin dağılması, 751 yılında Araplarla Çinliler arasındaki Talas Savaşı'nda Çinlilerin yenilmesi ve Arapların müttefiki olan Karlukların

güçlenmesi üzerine, onların baskısıyla yurtlarını terk eden Uzların tazyiki ile Çu ve Talas havalisinden ayrılarak Emba-Yayık kıyılarına gelmişler, Hazar Denizi civarı, Emba-Yayık-İtil boylarında yaşamaya başlamışlardır. Bu bölgede Hazarlara komşu olmuşlar ve birbirleriyle münasebetler kurmuşlardır. Peçenekler Hazar ülkesinin yerleşik halkına ve ticaret kervanlarına sık sık akınlar yapmışlardır. Peçenek baskısından kurtulmak isteyen Hazarlar, kendi askerî kudretinin zayıflamış olduğundan daha doğudaki Uzlarla ittifak yaparak onların Peçeneklere saldırmalarını sağlamıştır. Bu Uz-Hazar müşterek hücumları altında Peçenekler ezilmeyerek 860-880 yılları arasında büyük bir kısmı İtil'in batısına gitmişlerdir. Çok az bir grup da eski yerlerinde yani Yayık Irmağı boylarında Oğuzlara tabi olarak kalmışlardır. 922 yılında bu bölgeden geçen İbni Fadlan, Peçeneklerin çok fakir bir hayat yaşadığından bahsetmektedir. Bu sırada Peçenekler, Başkurt boy birliğinin teşekkülünde de etkili olmuşlardır. Mervezi, konargöçer yaşadıklarından ot ve suyun bol olduğu yerleri aradıklarını belirtmiştir. Bu bilgiler ışığında Peçeneklerin Oğuz teşekkülüne katıldığı, onlarla iç içe girip 24 Oğuz boyundan biri haline geldiği ve büyük Oğuz kitlesinin bir parçası olmak suretiyle Oğuzlar nereye gittiyse, peşlerinden yürüdükleri tahmin edilmiştir.

Peçenekler çeşitli siyasi sebeplerden dolayı 860-889 yılları arasında Don Irmağı'nı geçerek, Dinyeper'in batısına kadar Deşt-i Kıpçak sahasını işgal ettiler. Don boylarında Sarat ve Burat'dan aşağı Tuna ve Seret'e kadar olan geniş bir sahaya hükmettiler. 11. yüzyılın ortalarına kadar Deşt-i Kıpçak'ın hakimi olarak yaşadılar. Bu arada Bizanslı tarihçi Kedrenos (11. yüzyıl), Peçeneklerin, Dinyeper Irmağı'ndan Pannonia (Batı Macaristan)'ya kadar Tuna'nın kuzey sahasını ele geçirdiğini kaydetmiştir. Peçeneklerin Karadeniz'in kuzeyine gelişleri, Doğu ve Orta Avrupa ile Balkanlarda siyasi ve etnik yönden gelişmelere yol açmıştır. Peçenekler İtil'in Batısına gittikleri zaman Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar tenha idi. Don ve Kuban Irmakları arasında Macarlar vardı. Onlar Hazar Hakanlığı'na tabi idiler. Peçeneklerin İtil'i geçtikleri sırada Macarların ana kütlesi Donets Irmağı sahasındaki "Etelközü" denilen

yerde bulunuyor ve Hazar Hakanlığı tarafından görevlendirilen Arpat adındaki başbuğ tarafından idare ediliyordu. Arpat'ın Macarların başına geçmesiyle devlet teşkilatının temelleri atılmıştır. Arpat'ın idaresindeki Macarlar, Doğu'dan gelen Peçenek hücumuna dayanamayarak yeni yurt bulmak gayesiyle batı istikametinde harekete geçmişlerdir. Yurtlarını terk eden Macarların Tissa ve Tuna sahasını işgal etmeleriyle Polonya ve Bohemya'daki Slavlar ile Balkanlardaki Slav zümreleri yani Batı ve Doğu Slavları ile Güney Slavları arasındaki bağlantı ortadan kalkmıştır.

Peçeneklerin Karadeniz'in kuzeyine geldikleri sırada bölgedeki en mühim devlet Kiyef Rus Knezliği idi. Peçenek-Rus münasebetleri özellikle Rus tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Kiyef Rus Knezliği üzerindeki büyük Peçenek tesirleri ünlü Rus tarihçisi, Klüçevski tarafından "Rusların bozkırla mücadeleleri Peçeneklerle başlamaktadır" diye tarif edilmiştir. Peçeneklerin en geniş sınır komşusu Kiyef Rus Knezliği'ne 915'te Knez İgor zamanında ilk Peçenek akını yapıldı ve Peçeneklerin Ruslarla yan yana yaşadıkları 1036 yılına kadar, 121 sene içinde 11'i büyük çapta olmak üzere akınlar tekrarlandı. Rus vakayinamelerine göre Peçenekler Rus kasabalarını yağmalıyorlar, halkı esir alıp götürüyorlardı. Yıllıklar buna benzer şikayetlerle dolu olmakla beraber, düşmanlık çok kere Rusların tecavüzlerinden veya Peçenek düşmanlarını korumağa kalkışmalarından ileri geliyordu. Bazen da Peçenekler, Rus topraklarına birbirleri ile mücadele eden knezler tarafından çağrılıyorlardı. Peçeneklerin Kiyef Rusyası'nın güney sınırına çok yakın bir sahada yaşamaları ve Ruslarla Peçenekler arasında Knez İgor zamanında gayet dostça münasebetlerin devam ettirilmesi, onun 946 yılında ölmesinden sonra yıllıklarda tam 22 yıl herhangi bir Peçenek akınından bahsedilmemesi Ruslar ile Peçeneklerin iyi münasebetlerini uzun zaman devam ettirdiğini göstermektedir. Bu dostane ilişkiler Rus askerî teşkilatına Peçeneklerin bir hayli tesir yapmalarını sağlamıştır. Peçenek-Rus mücadeleleri, İtil ve Tuna Bulgarlarına karşı sefer açan, 965'te Hazar Hakanlığı'nı yıkan Knez Svyatoslav zamanında (946-972) kızıştı. Knez Svyatoslav bir Peçenek Başbuğu karakterindeydi. Bir Türk Başbuğu gibi ata biner, mahiyetiyle beraber at sırtında sefere

katılır ve gayet sade bir hayat yaşardı. Svyatoslav'ın atlı kıtalarının ilham kaynağı muhakkak ki, Peçenekler olmuştur. Svyatoslav, Tuna Bulgarları üzerine sefere çıktığında Peçenekler Kiyef'i kuşattılar fakat ağır silahları olmayışı yüzünden kuşatmayı yarıda bırakarak geri döndüler. Knez Svyatoslav 968-969'da Bizans imparatoru Ioannes I. Çimiskes tarafından ağır yenilgiye uğratılıp geri dönerken, Peçenekler onu aşağı Dnyeper'deki kayalıklara sıkıştırarak mağlup ve telef ettiler. Böylece eski Rus tarihinin Büyük İskender diye anılan reisi bir Türk boyu tarafından yok edildi. Svyatoslav'dan sonra knez olan Vladimir zamanında da (972-1015), Rusların Peçenek arazisine nüfuz ederek müstahkem mevkiler kurmaya çalışmaları yüzünden mücadeleler şiddet kazandı. Nitekim Peçenekler 992 yılında Pereyaslavl şehrine hücum etmişlerdir. 996'da bir kez daha Kiyef şehrine kadar gelmişlerdir. Ayrıca Belgorod şehri de 977'de Peçenekler tarafından kuşatılmıştır. Rus vakayinamelerine göre 988'de Peçenekler Vladimir'i yendiler. Knyaz Vladımir saltanatının son yıllarında yani 1015'te oğlu Boris'i Peçeneklere karşı savaşa göndermiştir. Vladimir'den sonra knez olan Yaroslav (Mudriy) zamanında Ruslarla Peçenekler arasında savaş devam etmiştir. Yaroslav'a karşı mücadele eden ve knez soyundan Svyatorolk, Peçeneklerle anlaşarak, onların yardımıyla tahtı ele geçirmek istemişse de 1019'da Peçeneklerin büyük bir yenilgiye uğramaları üzerine bu teşebbüsünden vazgeçmek zorunda kalmıştır. O sırada Ruslarla mücadele eden Polonya kralı I. Boleslav (992-1025) ile de münasebet kurdukları anlaşılan Peçenekler, bu suretle Hazarlar ve sonraki Kumanlar gibi, Rusların Karadeniz'e inmelerine mâni olmuşlardır. Bu durum Bizans'ın menfaatine uygun düşmüştür.

Peçenek-Bizans dostluğu, Ruslara ve Tuna Bulgarlarına karşı askerî desteğe ihtiyaç duyan İmparator Konstantinos Porphyrogennetos'un güney Kırım'da Khersones'teki kumandanı aracılığı ile Peçeneklerle temas kurmak istemesi üzerine daha 915'te başlamıştı. Peçeneklerin Azak Denizi çevresi ve Kırım'a gelişleri Bizans'ın hemen dikkatini çekmiş ve onları bu kavimle ilgilenmeye sevk etmiştir. 9. yüzyıl başlarında Bizans için Balkanlarda büyük bir tehlike baş göstermişti. Bulgarların başında bulunan Çar Simeon, Bizans'ın elinden birçok yer alarak,

İstanbul'un tehdit eder hale gelmişti. 914 yılında Edirne şehri Çar Simeon tarafından zapt edildikten sonra Bulgar kuvvetleri Trakya'yı baştanbaşa tahrip etmişti. Bu durum karşısında Peçeneklerin Karadeniz'in kuzeyine gelişleri Bizans için adeta Tanrı'nın bir nimeti sayılmıştır. Nitekim çok geçmeden Bizans imparatoru 915 yılında Kırım'daki kumandan Leon Phokas'a gereken talimatı vererek, Peçeneklerin Bulgarlara karşı sevki için her türlü çareye başvurmasını bildirdi. Ayrıca Phokas'a, bunu başarırsa "patricius" unvanı gibi yüksek bir payenin verileceğini de vaat etti. Bunun üzerine Phokas Peçeneklerle buluşarak, onlarla Bulgarlar üzerine gitmeleri hususunda bir anlaşma yaptı. Peçenekler, 917'de Bulgarlarla savaşmak gayesiyle Tuna'ya doğru gittiler. Bizans gemileri onları Tuna'nın öbür tarafına geçirecekti. Fakat Peçenekler, kumandan Phokas'ın Bizans amirali Romanos Lekapenos ile bir mesele yüzünden tartıştığını görünce Bizans'a güvenmeyerek geri döndüler.

İstanbul'dan Peçenek başbuğlarına sık sık elçiler, hediyeler gönderiliyordu. İki taraf arasında ticari faaliyet de canlı idi. Bizans'tan gelen kumaş, baharat, boya ve Peçenek kadınlarının çok düşkün oldukları süs eşyası ve mücevherata karşılık balmumu, tutkal, kıymetli deri vb. satılıyordu. Peçenekler, Bizans'ın Hazarlar, Ruslar ve Kafkaslar ile olan ticaretine doğrudan ve dolaylı olarak karışıyorlardı. Fakat Peçenekler doğuda pek huzurlu değildiler. Kendilerini Volga ötesi yurtlarından çıkaran Uzlar (Oğuz) batıya doğru ilerliyor ve geldikleri Oka-Sura çevresinde Peçenek doğu cephesine baskılarını arttırıyorlardı. Neticede Peçeneklerden bir kısım 942-970 arasında Macaristan'a gidip yerleşirken, asıl kütle yavaş yavaş batıya kaymağa başlamıştı. 11. asrın ilk çeyreğinde Peçeneklerin Basarabya'ya indikleri görülmektedir ki, Karadeniz düzlüklerindeki Peçenek hakimiyetini iyice zayıflatan bu durumdan yine Ruslar istifade ettiler. Knez Yaroslav, Normanlar, Slovenler ve Novgorodlularla takviyeli ordusu ile Kiyef civandaki savaşta Peçeneklere ağır darbe indirdi (1036). Peçenekler adeta gözden silindi, aradaki siyasi münasebet kesildi. Diğer taraftan İmparator II. Basileos Bulgar işini hallettiği 1018 yılından beri Bizans'ın artık dış yardım isteği kalmadığı için, imparatorlukla Peçenekler arasında devlet seviyesindeki

temaslar da sona ermiş bulunuyordu. Bu tarihten sonra ilişkilerde yeni bir safhaya geçildi ki, 1016'dan itibaren Peçeneklerin esas kitlesi aşağı Tuna boyuna gidince, Peçeneklerle Bizans arasında Tuna Irmağı'ndan ibaret bir sınır bulunan komşu haline geldiler. Peçenekler ilk fırsatta Tuna'yı geçerek Balkanlarda yayılmak istediler. Fakat Uz baskısının artması üzerine Peçenekler zor durumda kaldı ve bazı boylar Bizans ile anlaşarak ırmağın güney sahillerine yerleşti ve sınır bekçiliği yapmaya başladılar.

Bu durum Peçenek akınlarını Balkanlar üzerine çekti (1026, 1035, 1036). Bulgaristan, Makedonya, Trakya tahrip edildi. Dnyeper Irmağı'ndan Pannonia'ya kadar Tuna'nın kuzey sahasını işgal etmiş olan Peçeneklerin bir ara 11 boyunu kendi idaresinde toplamağı başardığı anlaşılan Başbuğ Turak ile hakimiyet davasına kalkan diğer Başbuğ Kegen arasındaki mücadele (1048) ve ikincinin Bizans'a sığınmasına yol açan Trakya akını felaketle neticelendi. Kegen Hristiyanlığı kabul etmiş, Turak da savaşta esir düşerek Hristiyan olmuştu. Bundan sonra bir yandan Peçenek-Bizans mücadelesi devam etmekle beraber, diğer taraftan Peçenek kütleleri Bizans sınırları içine (Bulgaristan'a) muhafız olarak yerleştirilmiş, birçok Peçenek Bizans ordusunda hizmet almış ve bilhassa 1048'den sonra sayıları artan bu ücretli askerler Selçuklulara karşı Anadolu'ya gönderilmiştir. Ancak bunlardan İmparator IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055)'un emri ile Üsküdar yakasına geçirilen 15.000 Peçenek atlısı böyle bir vazifeyi kabul etmeyerek -Boğaziçi'ndeki gemiler kasten kaldırıldığı için- Başbuğ Katalın'ın idaresinde atları üstünde Boğazı yüzerek Rumeli sahiline çıkmışlar ve Tuna'ya dönmüşlerdir (1050).

1050-1051 yıllarında Bizans'a karşı şiddetli ve başarılı savaşlar veren Peçeneklerin kendilerini toparladıkları görülmektedir. 1060'tan itibaren Peçeneklere ait Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları Kuman-Kıpçak saldırılarına da maruz kaldı. Bu saldırılar neticesinde Peçeneklerin ellerindeki bütün mera ve otlakları kaybetmesi, bu iki Türk boyu arasında korkunç bir husumete yol açtı. 1064-1065 senelerinde Trakya, Makedonya ve Selanik'e kadar gelen Uzların (Oğuzların) ilerleyişini ağır

kış şartları durdurdu. Bu durumu fırsat bilen Peçenekler harekete geçerek Uzlara bir darbe indirdi. Bu hadisenin ardından birtakım Uz grupları Bizans tarafından Makedonya ve Dobruca havalisine yerleştirilirdi ki, bunların sonradan ortaya çıkan Gagauz Türklerinin esasını teşkil ettikleri söylenmektedir. Öte yandan Ruslar da bazı Peçenek grupları ile anlaşarak, onları kendi sınırlarını korumak üzere görevlendirdiler, Kara Kalpak Türklerinin ortaya çıkışı da Rus sınırına yerleştirilen bu Peçenek gruplarına bağlanmaktadır. 1067'de Bizans'a saldıran Peçenekler, İmparator IV. Romanos Diogenes (1068-1071) tarafından durduruldu. Ele geçen bazı Peçenek ve Uz'un bir kısmı Bizans silahlı kuvvetlerinde kullanıldı. 1071 Malazgirt muharebesinde Bizans ordusundaki bir kısım Peçenek kuvveti soydaşları safına geçti. 1074 senesinde Bizans'ın Tuna Bölgesi Valisi Nestor yanına aldığı bir miktar Peçenek ve Bulgarla birlikte ayaklanıp, İstanbul'u kuşattı, fakat Peçenekler imparatorla anlaşınca bu kuşatmayı kaldırdı. Türkler 1078-1079'lardaki Bizans taht kavgalarına da karıştılar. 1086 tarihinde iki büyük komutan emrindeki Bizans ordusunu yendiler.

Bizans ile şiddetli çatışmaları İmparator Aleksios Kommenos zamanında (1081-1091 yıllarında) da devam etmiş ve Anadolu'nun Selçuklular tarafından fethini kolaylaştırmıştır. Peçenek başbuğu Çelgü'nün, yanında Macar kralı St. László ve kuvvetleri olduğu halde Lüleburgaz'a kadar ilerledikten sonra, savaşta yaralanarak ölmesi (1086) üzerine Peçenekler, Tatuş'un başbuğluğunda ve Kumanlarla takviyeli orduları ile Derster (Silistire)'de, 1087'de, İmparator Aleksios kumandasındaki Bizans ordusunu hezimete uğrattılar. Bu galibiyetin ardından Edirne ve çevreleri, Trakya'nın Marmara'ya kadar olan sahilleri Peçenek tehditlerine açık hale geldi. Bu sırada Peçeneklerle, Kuman-Kıpçak Türkleri arasında bir anlaşmazlık çıktı. Kumanlar, Peçeneklerin Bizans'tan ele geçirdikleri ganimetten kendilerine pay istediler. Peçenekler buna yanaşamayınca da ilişkiler bozuldu.

1088-1090 yıllarında devam eden savaşlarda yine imparator idaresindeki Bizans kuvvetlerini yer yer mağlup ederek, Filibe ve civarından sonra Edirne'ye ve Keşan'a kadar Trakya'ya hakim oldular,

1090 sonlarında Çekmece'ye yaklaştılar. Bizans İmparatorluğu tarihinin buhranlı anlarından birini daha yaşıyordu. Çünkü Peçenekler Anadolu'daki soydaşları ile işbirliğine girişmişlerdi: 10 yıla yakın bir zamandan beri kuvvetli donanması ile adalardan bazılarını zapt ederek Ege Denizi'ne hakim olan İzmir beyi Çaka İstanbul'u zapt etmek üzere Peçenek başbuğları ile temas kurmağa muvaffak olmuştu. Bizans, Edirne'de Peçenekler, Ege'de Çaka'nın donanması, Marmara sahillerinde Selçuklular tarafından üç ağızlı Türk kıskacı arasına alınmıştı. Durumun ağırlığı dolayısıyla imparator, Avrupa Hristiyan dünyasına müracaata başlamış idi ki, bu rica Haçlıların bir an evvel harekete geçmelerini sağlamıştır. Aleksios, Batı'dan zamanında yardım göremedi ise de imparatorluğunu bu tehlikeden yine Türklerin eliyle kurtarmayı başardı: Uzların arkasından Balkanlara kadar gelmiş olan Kumanların Tıgorkan (Tugor Han) ve Bönek (Bonyak) adlı başbuğları ile anlaşarak onları, Çaka'nın sahillere yanaşmasını beklemek üzere Meriç Irmağı kenarında Lebunium (Omurbey mevkii)'da karargah kurmuş olan Peçenek kuvvetleri üzerine saldırttı. 40 bin Kuman süvarisinin baskınına uğrayan Peçenekler tamamıyla ezildiler (29 Nisan 1091). Siyasi tarihleri böylece nihayete eren Peçeneklerden arda kalanlar dağıldılar. Macaristan'a gidenler Peşte çevresinde ve Fertö vilayetinde yerleştirildiler. Bir kısmı da Uzlar ve Kumanlarla karıştı. Balkanlarda kalanlar daha ziyade Vardar Irmağı boyuna iskan edilmişlerdi. Makedonya'daki Meglona Ulahlar ile Sofya etrafındaki Şop-Bulgarların Peçenek neslinden olduğu söylenir. Anadolu'da, Sırbistan'da, Rusya'da, Macaristan'da ve Kafkaslarda bazı yer adları ve halk efsanelerinde Peçenek ismi hala yaşamaktadır.

21. Sabarlar

Sabarlar (Sabirler), 5.-6. yüzyıllarda Batı Sibirya ile Kafkasların kuzey bölgesinde tarihi rol oynadığı bilinen Türk topluluğudur. Türkçe olan Sabar kelimesi *sab+ar*'dan meydana gelmiş olup "sapan, yol değiştiren, başıboş kalan, serbest" manasındadır. Sabarların ilk dönemleri iyi bilinmemektedir. Türkistan'da Asya Hunlarından kopmaları ihtimal dahilinde ise de asıl yurtları Tanrı Dağlarının batısı ile İli Irmağı arasındaki sahadır. Asya Hunlarına bağlı topluluklardan birisi oldukları düşünülen Sabarlara ait ilk kesin bilgi 461-465 yıllarında Batı Sibirya kavimleri arasındaki büyük kımıldama ve geniş ölçüdeki göç hadiseleri münasebetiyle Bizans tarihçisi Priskos (5. yüzyıl) tarafından verilmiştir.

Doğudan gelen Avar baskısı karşısında Sabarlar, yerlerini terk edip batıya yönelmişler, Altaylar ile Ural Dağları arası düzlüklerde (bugünkü Kazakistan bozkırlarının güney sahası) yaşayan Ogur boylarını yerlerinden atarak Tobol ve İşim ırmakları çevresine yerleşmişlerdir. Sabarlar bu bölgede baskın kültürleri ve güçleriyle buralarda yaşayan Fin-Ugor menşeli Vogul, Ostiyak gibi kavimler üzerinde hakimiyet kurarak yüzyıllarca sürecek olan derin kültürel tesirler yapmışlardır.

Hazar Denizi'nin kuzeyi ve Yayık-İtil Havzası'nda yarım yüzyıl kaldıktan sonra 503 yılında Doğu Avrupa'ya doğru kayarak bir kısım Bulgar gruplarını idarelerine aldılar. 515 sonlarında İtil (Volga)-Don ırmakları arasında ve Kafkasların kuzeyindeki Kuban Irmağı boyunda yerleşen kalabalık Sabar kitlesi, Bizans ve Sasani devletleriyle doğrudan doğruya temas kurdular. Bu durum Sabarların Doğu Avrupa tarihinde mühim rol oynamalarına ve öne çıkmalarına yol açtı. Bu esnada Sabarlar, hemhudud oldukları Sasaniler ile Bizanslılar arasında devam eden savaşlarda Sasaniler safında yer aldılar. Meşhur hükümdarları Balak idaresinde Bizanslıları mağlup ederek (516), Ermenistan bölgesine

akınlar yaptılar. Akabinde Anadolu'ya girerek Kayseri, Ankara, Konya dolaylarına kadar ilerlediler. Bu münasebetle Sabarların sahip oldukları büyük savaş gücü ve bilhassa Sasanilerin ve Bizanslıların bilmediği yüksek harp tekniği Bizans'ta hayret uyandırmıştır.

İlerleyen yıllarda menfaatleri ve şartlar gereği kâh Bizans kâh Sasaniler yanında yer almışlardır. Nitekim Bizans imparatoru Justinianus (527-565) gönderdiği hediyelerle Balak'tan (öl. 520'ler) sonra onun yerine geçen ve yüzbin kişilik orduyu komuta eden dul hatunu Boarık (Bug-arık) ile anlaşarak Sabarları kendi safına çekmiştir (528). Bizans, yıllardan beri sürüp gelmekte olan Sasani savaşlarında Sabarları kendine dost ve müttefik yapmayı daha uygun siyasi ve askerî davranış kabul etmiştir. 531 yılına kadar Bizans ile işbirliği halinde görülen Sabarlar hakkında sonraları açık bir kayda rastlanmamakla beraber, Bizanslıların müttefiki olarak Sasanilerle yapılan savaşlarda Sabarlar devamlı güç kaybetmişlerdir. Özellikle Şehinşah Anûşirvan (531-579) idaresinde Sasanilerin Kafkaslardaki sürekli ve başarılı savaşlarında (bilhassa 545'te) çok fazla kayıplar vermişlerdir. Neticede askerî güç olmaktan çıkan Sabarlar, 557 yılında Avarlardan yedikleri ağır darbe ile de tamamen dağılmışlardır. Hakim oldukları saha Karadeniz'e ulaşan Gök-Türklerin batı kanadının idaresine girmiş, Güney Kafkaslardaki yurtları da 576'da Bizanslıların eline geçmiştir. Dağılan Sabarların bir kısmı Kür Irmağı'nın güneyine yerleştirilmiştir. Kökleri Sabarlara dayanan Belencer ve Semender boyları da Hazarların esas kütlesini teşkil etmiştir. Sabar adı geniş bir sahayı kapsayan Sibirya ile günümüze taşınmıştır.

22. Uzlar

Oğuzların bir diğer kolu Uzlar, Rus yıllıklarında Tork, Torki, nadiren Torkmen (Türkmen); Bizans kaynaklarında ise Uz diye zikredilmişlerdir. Uzların tarihi gelişimi Peçenekler ve Kuman-Kıpçaklar ile büyük ölçüde irtibatlı seyretmiştir. Türkistan bölgesinde ana Oğuz grubundan ayrılmaları I. Gök-Türk Devleti'nin yıkılış süreci ile alakalı olmuştur. Nitekim Oğuzlar tabi oldukları Batı Gök-Türk Devleti'nin 657 yılında sona ermesinin akabinde Yedi Su'da kurulan Türgişlere bağlanmışlardır. Fakat 760'lı yıllarda Yedi Su, Talas ve Çou bölgelerine Karlukların hakim olmaları ve Karluklar ile Kimekler arasındaki mücadeleler üzerine zor durumda kalan Uzlar yerlerini terk etmek mecburiyetinde kalmışlar ve 860-870 yılları arasında İtil ötesindeki Peçenekleri yurtlarından kovarak buraları ele geçirmişlerdir. Ayrıca Amuderya ile Sırderya arasında kurulan Samani Devleti hükümdarlarından Emir İsmail ibn Ahmed (892-907)'in komşuları Oğuzları Müslüman yapmak gayesi ile yaptığı sefer sonucunda Oğuzlar ağır bir mağlubiyete uğramışlar, bunun üzerine batıya ilerleyen Uzlar 893 yılında Hazarlarla anlaşma yaparak Peçeneklere hücum ederek mağlup etmişlerdir. Bu arada Hazarları Uzlar ile ittifaka iten sebep ise, Peçenek tehlikesinden kurtulmak ve onların boşalttıkları topraklara Uzları yerleştirerek sınırlarını emniyet altına almak idi. Nitekim bu sayede belirli bir süre Peçenek akınları durdurulabilmiştir. 10. yüzyılın ortalarında Yayık ile İtil boylarında Uzlar hakimiyet tesis etmişlerdir. Uzlar, 1030'dan itibaren Don boyunda faal olan ve arkalarından gelen Kuman-Kıpçakların baskısı sonucu da Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara çekilmişlerdir.

Uzlar, kısa süre engelleyebildikleri Peçeneklerin 1036 yılındaki hücumları sonucunda ağır yenilgiye uğramışlardır. Peçenek hezimeti akabinde Uzlar kitleler halinde Rusya'nın güneyinde görülmüşler ve Ruslarla temas kurmaya başlamışlardır. Rus yıllıklarında Uzlara ait ilk ciddi kayıt 1055 yılına ait ise de Knez Vlademir'in 985 yılında İtil

Bulgarları üzerine yaptığı sefere bazı Uz kuvvetlerinin de katıldığına dair not bulunmaktadır. İlk dönemlerde Uzlar Dnyeper Irmağı'nın bayağı doğusunda bulunduklarından Ruslardan uzak kalmışlardır. İtil Irmağı'nın batısındaki faaliyetleri ve yaşadıkları saha hakkında bilgi sahibi olunamayan Uzlar, kuvvetle muhtemel Orta İtil'in batısından Sura ve Oka ile Don ırmaklarının ilk kısımlarına kadar yayılmış olmalıdırlar. Nitekim Rusya'daki Suzdal-Rostov bölgesinde Torky yahut Torçino yerleşim yeri isimlerinin bulunması bu görüşü desteklemektedir. Kuman-Kıpçakların baskısı ile esas Uz kütleleri 1048 yılında Don boyundan Dnyeper Irmağı'na doğru Kiev Rusyası'nın güneyine kadar yayılmışlardır. 1060'lı yıllarda Orta Dnyeper sahasındaki oldukça kalabalık Uzların varlığının Rus bozkırlarını tehdit etmesi üzerine Rus knezleri tedbir almak mecburiyetinde kalmıştır. Nitekim Rus knezleri birleşerek Uzlara hücum etmişler, mağlup olan Uzlar ise Tuna istikametine çekilmek zorunda kalmışlardır. Böylece Peçenek sahasına gelen Uzlar 1064-1065 tarihinde Bizans ve Bulgarların karşı koymasına rağmen Tuna'yı geçerek Trakya ve Makedonya'yı yağmalamışlardır. Akabinde Selanik'e hatta Peloponezos'a kadar ilerlemişlerdir. Uzların bu harekâtları akabinde maruz kaldıkları salgın hastalık ve tabi afet ile aralarında uzun süredir husumet bulunan Peçeneklerin saldırısı onlar için tam bir felakete yol açmıştır.

Don ve Dnyeper sahasına gelen Kumanların hakimiyetine girmeyi kabul etmeyen güney Rusya'ya dönen Uzlar ise sınır boylarında Rus knezlerine hizmet etmişlerdir. Nitekim güney Rusya'da onlardan birçok yer ismi kalmıştır. Bu arada az sayıda da olsa bazı Uzlar Kumanların idaresi altına girmek mecburiyetinde kalmışlardır. Kumanlar, Rus knezliklerine kaçan Uzları geri almak için 1093, 1105, 1125 yıllarında çeşitli seferler tertip etmişlerdir.

Uzların sonunu getiren hadiselerin seyri 1064 yılı Eylül ayında 600.000 kişilik Uz kütlesinin Tuna kıyılarında görünmesiyle başlamıştır. Bunlar sahip oldukları her şeyleriyle Tuna Irmağı'nın sol kıyısına göç etmişlerdi. Uzların ırmağı geçmelerine engel olmaya yönelik alınan bütün tedbirler çare olmadı. Uzlar, ağaç gövdelerinden oyulmuş

kayıklarla, içine saman, ot doldurulmuş deriden tulumlarla Tuna Irmağı'nın Bizans tarafına geçtiler. Onları durdurmaya çalışan Bulgar ve Bizans güçleri hezimete uğradı, yüksek rütbeli iki Bizanslı komutan da tutsak edildi. Tuna Vadisi artık bozkırlı Uzların hakimiyetine girmiş oldu. Kısa süre içerisinde Doğu Roma'nın daha uzak köşelerine doğru akmaya başladılar. Bu arada Uzlardan bir bölüm ana kütleden ayrılarak güney batıya yöneldiler ve Selanik bölgesi başta olmak üzere bugünkü Yunanistan'ı istila etmeye başladılar. Doğu Roma imparatoru X. Kostantinos Dukas (1059-1067) bu hadiseleri öğrendiğinde çılgına döndü. Her biri neredeyse at üzerinde doğmuş, elinde ok, mızrak ile büyümüş bu insanlara devletin askerî kuvvetleriyle karşı koymanın bir fayda getirmeyeceğini gördü. Bunun üzerine imparator Uzların liderlerine bir elçi gönderdi. Kıymetli hediyeler ve zengin vaatlerle onları barışa ve tekrar Tuna ötesine dönmeye ikna etmeye çalıştı. İmparatorun cömert hediyeleri karşısında bazı Uz ileri gelenleri davet üzerine İstanbul'a geldiler ve burada büyük bir iltifatla kabul edildiler. Fakat bu teşebbüslerden istenilen netice alınamadı. Daha önce Peçenekler tarafından tahrip edilmiş olan Bulgaristan toprakları, yiyecek başta olmak üzere kalabalık Uz gruplarının ihtiyaçlarını karşılayacak konumda olmadığından, bunlar geri dönecekleri yerde daha ileriye yöneldiler. Bu durum karşısında Selanik taraflarında olduğu gibi Makedonya ve Trakya bölgeleri de Uz akınlarına maruz kaldı hatta Uz ilerleyişi İstanbul yakınlarına kadar ulaştı.

Bizanslıların ümitsizliğe kapılmalarına yol açan Uzların bu yayılmaları karşısında, başkentte, Avrupa'daki toprakları boşaltmanın gerekli olup olmadığı tartışılmaya başlandı. Uzların tahribatı tanrının gazabı olarak görüldüğünden ülke çapında ahaliden oruç tutup tövbe duaları etmeleri istendi. Ayrıca İstanbul'da her gün imparatorun da bizzat yer aldığı dini törenler tertip edildi. Halkın acısına ortak olma konusunda büyük bir ihtimam göstermesine rağmen İmparator Kostantinos Dukas'ın Blakhernai Sarayı'ndaki (Tekfur Sarayı'na bitişik, günümüzde kalıntısı olmayan saraydır) durumu tartışılır hale geldi. Halk topluma büyük felaketler getiren bu durumları yöneticilerin

işledikleri günahlara bağlamaya başladılar. Vergi ödemelerindeki eksiklik ve gecikme cezalarındaki şiddet gibi çeşitli uygulamalarla da itibar kaybeden imparator bir nevi hedef tahtası haline geldi. Öyle ki halkın öfkeli karşısında yüz elli kişilik mahiyeti ile başkentten ayrılarak bugünkü Büyükçekmece ve Küçükçekmece arasındaki Khirovakhi köyü yakınlarındaki arazisine gitmek mecburiyetinde kaldı. İmparatorun başkentten ayrılmasından sonra halk arasında imparatorun, Dionysus (Roma ve Yunan Mitolojisinde şarap tanrısı)'un Hindistan seferini gerçekleştirdiği ordusu kadar kalabalık ve cesur bir orduyla Uzlara karşı yola çıktığı haberleri yayıldı. Bu tür haberlere rağmen imparator ihtiyatlı olmayı tercih etti. Nitekim kısa süre sonra kuzeye göndermiş olduğu elçiler memnun edici haberlerle döndüler. Tutsak komutanlar Apokates ve Bottaneiates'in esaretten kurtulduğu ve Uzların mahvolduğu bilgisini verdiler. Bu arada Bizans altınlarının cazibesine kapılan bazı Uz ileri gelenleri Bizans'ın Tuna bölgesi idarecilerinin isteklerine boyun eğip, arkalarında kalanları kaderleriyle baş başa bırakıp Tuna'nın ötesine geri döndüler. Bu arada büyük Uz gruplarını ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklar kırıp geçirdi. Art arda gelen felaketler ve darbeler karşısında Uz nüfusu hızla azaldı. Geri kalanlar da fiziken o kadar tükendiler ki moral bozukluğu ile Bulgar ve Peçeneklere kolayca yem oldular. Arda kalanlar ise itaatkâr şekilde Bizans'a sığınmak zorunda kaldılar. Peçenek saldırısı karşısında büyük kayıplar veren Uzlardan sağ kalanlardan bazıları 1068 yılında Macaristan üzerine yürümüş iseler de muvaffak olamamışlardır. Eski güçlerini tamamen kaybeden ve Bizans'a sığınan Uz bakiyelerinin çoğunluğu Bizans ordusuna alınırken geri kalanlarda çeşitli bölgelerde iskana tabi tutulmuşlardır. Uzların başına gelenlerden sonra imparator muzaffer bir şekilde başkente geri döndü. Uzlar gibi korkunç bir düşmandan kurtuluş ordunun cesareti yahut komutanların yeteneğine değil sadece tanrıya mal edildi. Halk arasında mucizeler yayılmaya başladı. Nitekim İstanbul'da kiliselerde duaların yapıldığı gün, Çurule (Çorlu) yakınlarındaki Uz birliğinin, görünmez güçler ve gökyüzündeki savaşçılar tarafından oklarla vurularak yok edildiği inancı dolaşmaya başladı.

Sağ kurtulabilen Uzların ne kadar olduğu bilinmemekle birlikte yine de önemli bir sayıda oldukları tahmin edilmektedir. Bunların bir kısmı Makedonya'daki hazine arazilerine yerleşmeleri karşılığında Bizans imparatorunun hizmetine girdiler. Bundan sonra Bizans ordusu içinde Uz birlikleri görülmeye başlandı, sarayda ve yüksek rütbeler arasında bu boya ait isimlere rastlanılır oldu. Ayrıca zamanla İskitler diye tek genel isim altında sık sık Peçeneklerle ilişkilendirilip karıştırıldılar. Zamanında Tuna Irmağı'nın öbür yakasına geçmeyi başaran diğer bölüm ise, hastalıktan kurtulabildilerse de açlıktan kurtulamadılar ve Hristiyan yerleşik nüfus arasında eriyip gittiler.

İmparatorluk sınırları içinde iskan edilmiş olan Uzlar ve Peçenekler, IV. Romanos'un Türkler üzerine düzenlediği seferlerde de aktif rol oynamışlardır. Bunlar Bizans ordusunun kabilelerle yaptığı savaşlarda son derece önem arz eden ve aynı zamanda göçebe akıncılarının cesaret ve süratini muhafaza eden hafif süvari bölümünü teşkil etmiştir. Öncü birlikler ve gözcü birlikler olarak Uzlar ve Peçenekler kullanılmıştır. Yorgun Bizans kuvvetleri daha güçlerini nasıl toplayacaklarını bilemeden, mola verdikleri vakitlerde atlarından bile inmeyen Uzlar, Peçenekler hemen erzak temini için bölgeye dağılırlardı. Düşmanın eline geçmiş olan toprakları tahrip etmek gerektiğinde de yine Uzlar öne sürüldü. Kısacası, bir zamanların bozkır atlılarının hizmetleri Bizans kuvvetlerine son derece fayda sağlamaktaydı. Ancak bu tür birlikleri kullanmanın bir tehlikesi ve sakıncası vardı. Romanos'un seferinde yer alan ve Selçuk Türkleri ile girdikleri çatışmalarda yeni dostlarını yakından gözlemleyenler onlarla diğerleri arasındaki yakın akraba benzerliğinden şaşkınlığa düşüyorlardı. Bizanslıların bakış açısına göre; karşılarında aynı dış görünüş, aynı bağırışlar, aynı savaş tarzı vardı. Selçuklu atlıları Uz-Peçenek kampına saldırdıklarında ise Bizanslılar hangilerinin müttefikleri hangilerinin düşmanları olduğunu ayırt etme imkanını tamamen yitirmişlerdi. Yakın benzerlik karşısında sadece alışkın bir göz dış görünüşteki farkları ayırt edebiliyordu. Bu durumda lisan da pek fayda sağlamıyordu, çünkü Selçuklular ile Peçenekler ve Uzların lehçe farkı ne onların ne de diğerlerinin dilini bilmeyen birinin

duyup anlayacağı derecede değildi. Bizans altını ve kıymetli kumaşlarına rağmen, Türklerle kardeşliklerinin farkına varan Uzların damarlarındaki kanın çağrısına sağır kalmayıp onların saflarına geçeceklerinden korkulmaya başlandı. Nitekim Romanos'un tutsak düşmesi ile sonuçlanan ölümcül savaşın öncesinde Peçenek ve Uzlardan oluşmuş bir birliğin tamamı Selçukluların saflarına geçti. Uz-Peçenek beylerinin kendi usul ve gelenekleri çerçevesinde verdikleri ve daha sonra da tazelemiş oldukları imparatorluğa bağlılık yeminine rağmen kalanların da bu örneği takip etmesinden korkuldu. Bizans Devleti Türk boylarının ayrılmış iki kolunu böylece birbiri ile tanıştırmış, buluşturmuş oldu. Bu durum gelecek olayların gidişatına etki ederek imparatorluğa da oldukça büyük zarar verdi.

Tarihi süreç sonunda kudret ve güçlerini kaybeden Uzlar; Romanya'da Eflak, Transilvanya (Erdel), Dobruca bölgelerinde varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Ayrıca Rus-Kuman-Kıpçak birleşik ordusunun 1224 yılında Moğollara mağlup olması üzerine Rus sınır boylarındaki Uzlar Dobruca'ya kaçmışlardır. Karadeniz kıyıları, Silistre, Markayla, Balçık, Varna gibi sahalarda yaşayan Uzlar dillerini belirli süre korumuş iseler de genel olarak Hristiyanlığı kabul etmelerinden sonra zamanla varlıklarını ve kimliklerini kaybetmişlerdir (tartışmalar halen devam ettiğinden Gagavuzların Uzların devamı olduğu meselesini ayrı tutuyoruz). Bununla birlikte gerek Doğu Avrupa gerekse Anadolu'da Uzi azoos (Uz geçidi), Uz çayı, Szolnok Doboka, Uzul, Uzmesehor, Uzarak, Guzari, Guzalp, Torçin, Torçanka, Uz merası, Uzgur köyü, Uzgara gibi birçok yer ismi Uzların hatırası olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

23. Avarlar

Hunlardan sonra Avrupa'da derin etkiler bırakan ikinci Türk kavmi olan Avarların kökeni bahsinde pek çok tartışma yapılmıştır. Moğol oldukları kanıtlanmaya çalışılsa da arkeolojik buluntular ve yazılı kaynakların yardımıyla onların Türk oldukları bilim aleminde artık kabul görmeye başlamıştır.

Moğol olduğu konusunda görüş bildirenler çeşitli gerekçeler öne sürmüştür. Her şeyden önce bunlar Th. Simokattes'in verdiği yanlış habere dayanmaktadır. Bu haber Gök-Türklerin önünden kaçan ve Bizans'a yerleşmek isteyen Juan-juan'lar (hakiki Avarlar) ile yine o tarihlerde Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa içlerine kadar giden Avarları aynı kabul etmiştir. Bir diğer gerekçe Moğol kabileleri arasında Var-Khun (Var-Hun) adını hatırlatan Var-Guni (Bar-Guni) adlı kabilenin yaşadığının tespit edilmesidir. Macaristan'daki Avarlara ait mezarlarda Mongoloid insan iskeletlerine rastlanması, Avar hakanı Bayan'ın isminin Moğolca olduğu iddiası vb. gerekçeler de dile getirilmiştir. Tüm bunlar Avarların Moğol olduğunu ispatlayamamaktadır. Bunun temel sebebi hiç şüphesiz kaynakların çelişkili olmasıdır. Bu arada Avarların Fin-Ugor (Gy. Laszlo) veya Ogur (Artamotov ve Gumilev) olduğunu iddia edenler de olmuştur.

Aslında meselenin esasını anlamak için şu noktaların iyi bilinmesi gerekir; her şeyden önce Bizans tarihçisi Priskos, daha Juan-juan hakimiyeti çökmeden 100 yıl önce (461-465 hadiseleri), Batı Sibirya'da Avar kavminden bahsetmektedir. Diğer bir kaynak olan Zakharias Rhetor (550'lilerde) yine Moğolistan hadiselerinden önce batıda bir Abar topluluğundan bahsetmektedir. Ayrıca Grek coğrafyacı Strabon miladi 1. yüzyıldaki eserlerinde "Abar-Noi"lardan bahsetmekte ve eski Grek efsanelerinde karışık olarak "Abaris" adının geçtiği bilinmektedir. Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere Avrupa'da devlet kuran Türk-

Avarların (Abar) 555 yılında tamamen yıkılan Moğolistan Juan'juan'ları ile ilgisi olmadığı açıktır. Aslında dikkate değer bir husus da yukarıda adını bahsettiğimiz Simokattes'in eserinde "Hakiki Avar" ve "Sahte Avar" diye ayrım yapmış olmasıdır. Bu kayıttaki incelemelere göre Sahte Avarlar aslında Batı Türkistan Kuzey Kafkasya arası ve Don-İdil Irmakları dolaylarındaki Ogurlara komşu olarak yaşayan ve Bizans kaynaklarında (Menandros 6. yüzyıl sonlarında) Avar adı ile anılan Var-Khonlardır (yani Var ve Hun adlı iki kabile) ki, Gök-Türkler, Hunlar gibi y'li Türk lehçesini konuşan bu iki grubu önce 350 yılını takiben bağlı oldukları Juan-juan'ların idaresini terk edip batıya yöneldiler. Türkistan-Afganistan'da Ak-Hun Devleti'nin kuruluşuna katıldıktan sonra da; Juan-juan'ların 458-459 yılındaki Tabgaç orduları karşısında yenilgileri üzerine Moğolistan'daki yabancı hakimiyetinden koparak Hazar ile Aral'ın kuzey sahasına gelen Var ve Hun adlı kabileler birliği idiler ve yaptıkları işe uygun olarak Abar (Avar) adını aldılar ("karşı koyan", "direnen" anlamına gelir). Ayrıca Sabar, Hazar adları gibi Orhun Yazıtlarında kavim adı olarak geçen Abar sözü bu tarihlerde Juan-juan'lar olmadığı için batıdaki Avarları göstermektedir.

Avarların unvanlarına bakıldığında bunların hepsinin Türkçe olduğu ve diğer Türk devletlerince de kullanıldığı görülür (Tudun, Kagan, Tarkan, Bagan, Apsık, Yuğruş, Bayan "zengin", Kansavci "prens", Kök-elçi, Solak-elçi, Mergen, Kandik gibi...). Bayan kelimesinin de iddia edildiği gibi Moğolca olmayıp, Türkçe Bay "zengin" kökünden türemiş olduğu ve sadece Moğollar tarafından değil, Bulgar Türkleri tarafından da kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca Avarlar devrine ait Avusturya, Macaristan, Arnavutluk, Çekoslovakya ve Güney Almanya vb. yerlerde yapılan kazılarda Türk tipine diğer tiplerin yanında dikkat çekici oranda (%10-15) rastlanmıştır.

Avrupa'ya göçlerinden önce Avarların Priskos'un eserinde kayıtlı olarak 465 yılı civarında Barköl havalisinde olduğunu görmekteyiz. Bu sırada Avarlar Ogurlara komşu idiler ve onların doğusunda bulunuyorlardı. Bundan az önce yani 461 yılında Sabarlar Avarlar karşısında yerlerini terk ederek batıdaki Ogurları da yerlerinden

itmişler ve Kafkaslara doğru ilerlemişlerdir. Avarlar önce Sabarları dağıtarak Kafkaslara doğru gittiler. Daha sonra da İranlı Alanları ve Ogurları hakimiyet altına aldılar. Daha sonra Kandik adlı elçiyi İstanbul'a gönderdiler (558). Kandik Hunlarınkine benzeyen saç örgüsü ve kıyafetleriyle geçtiği yerlerde oldukça ilgi uyandırmıştı. O, Avarların kudretinden ve hiçbir kavmin onlara karşı duramayacağından uzun uzun bahsetmişti. Bunun üzerine İmparator Justinianos (527-565) Avarlardan istifade etmek istedi. Silahdarı Valentinos'u elçi olarak Avarlara gönderdi. Yapılan anlaşmaya göre Bizans her yıl Avarlara hediye (aslında vergi) gönderecek, bunun karşılığında Avarlar Bizans'ın düşmanlarına karşı savaşacaklardı. Bizans yine de Avar akınlarına karşı kalabalık Slav kütlelerinden ve Antlardan bir set kurdu. Fakat Avarlar bu seti dağıtarak Tuna bölgesine girdiler. Bu arada Slav ve Ant'lar, Avar hakimiyetine girdi.

Bayan zamanında Tuna bölgesine yerleşen Avarlar, bu bölgeden Avrupa içlerine, Galia'ya kadar uzanan akınlar yaptılar. Bizans'a hücum ederek Karpatların orta taraflarını ele geçirdiler. Gepid kavmini Doğu Macaristan'dan çıkardılar. Daha sonra Longobard'lar Avarlardan hoşlanmayıp 568'de Pannonia'ya gidince boş kalan Macaristan Ovalarına Avarlar hakim oldu. Yayılma hareketlerine devam eden Avarlar, Sirmium ve Belgrad gibi şehirleri ele geçirdiler. Böylece Balkanlar yolu açılmış oldu.

Avrupa'nın en güçlü devleti haline gelen Avarların sınırları artık Don Irmağı'ndan Galia'ya kadar uzanıyordu. Bunu sağlayan orduda asıl çekirdek kuvvet Türk ordusu idi. Yardımcı kuvvet olarak Slav ve Germenler de vardı. Bayan'ın son yıllarında Avarlar biraz kuvvetten düşmüştü. Bizans, Sasani savaşlarına ayırdığı kuvvetleri savaş bitince Trakya'ya geçirdi ve Tuna'yı aşıp Tissa Nehri boyunda Avarları mağlup ettiler (601). Savaşta Bayan Hakan'ın dört oğlu birden ölmüştü.

Avar Kağanlığı'nın, Avrupa'da 200 yıl kadar süren hakimiyeti devrinde, en mühim askerî teşebbüsleri, İstanbul kuşatmalarıdır. Sasanilerle anlaşarak yapılan ve İmparator Herakleios'a başkenti terk edip

Kartaca'ya gitmeyi düşündürecek kadar baskılı olan ilk muhasaradan (617 veya 619) sonra, ikinci harekât yine Sasani İmparatorluğu ile ortaklaşa gerçekleştirilmiştir (626). İlkinde Avar ordusu Balkanlaran güneye doğru ilerleyerek Teselya, Epire ve Selanik'e saldırmış akabinde İstanbul'a yönelmiştir. Herakleios'un vergi miktarını artırması üzerine de Avarlar geri dönmüşlerdir.

İkinci kuşatma ise şu şeklide olmuştu: Başkentin idaresini Patrik Sergius ile Bonus'a bırakan ve Doğu Karadeniz sahillerinde bulunan Heraklios, Hazar Türklerinden askerî yardım sağlamak üzere Tiflis'e giderken, Şahvaraz kumandasındaki İran ordusu, bütün Anadolu'yu geçerek Boğaz içine ulaşmış, Kadıköy ile Üsküdar arasına karargahını kurmuştur (Haziran 626). Slav, Gepid ve Bulgar kuvvetleri ile takviyeli Avar ordusu ise Trakya'yı aşarak İstanbul surları önüne gelmiştir. Patrik Sergios ile Patricius Bonos tarafından müdafaa edilen başkentte büyük heyecan uyandıran bu harekât tarihi hatıralar bırakmıştı. Bizans'ta kurtuluşu yâd etmek üzere Büyük Perhiz'in V. haftasındaki Cumartesi günü bayram ilan edildi. O gün her sene kutlanır, kiliselerde merasimle yapılır, İstanbul'un hamisi "Mukaddes Bakire"ye dualar edilirdi. "Akathistos" ilahisinin, bu Avar kuşatması ile ilgili olduğu anlaşılmıştır. Avar muhasarası, donanmasızlık yüzünden başarıya ulaşmamıştır.

Avar ordusunun sonuç alamadan, müşkül şartlar altında çekilmek zorunda kalması, hakanlığın, nüfuz ve itibarını kaybederek zayıflamasına yol açtı. Kısa süre sonra Avar hakanı öldü (630). Hakanın ölümünden sonra Avarlara bağlı olan Bulgarlar, hakanlığa kendi beyleri Kubrat'ın (Kurt) geçmesi gerektiğini ileri sürerek ayaklandılar. Avarlar bu isyanı bastırsa da Balkanların kuzeyi Bulgarların eline geçti. Çeşitli kavimlerin de Avarlardan ayrılması ile Macar Ovası'na sıkışıp kalan Avarlar, 7. ve 8. yüzyıllar boyunca varlıklarını devam ettirdiler. Franklar karşısında tutunamayan Avarlar tarih sahnesinden çekildiler.

558-805 yılları arasında yaklaşık 250 yıl hüküm süren Avarlar, Doğu Avrupa'nın etnik yapısını değiştirdi. Slavlar, Avarların mahsul ihtiyacını sağlamak için Tuna, Vistül ve Bohemya Ovalarına yerleştirilerek gelecekteki Slav devletlerinin etnik temeli atılmış oldu.

Bütün Slav dillerinde Avar kelimesi *Obor* şekliyle kullanılır ve "dev" anlamına gelir. Slavcaya siyasi teşkilatla ilgili bazı sözler Türkçeden geçmiştir (mesela Boyar). Avarlardan günümüze kalan en önemli eserlerden biri Avar çifte kavalıdır. Tıpkı Avrupa Hunları gibi; Avarlar da devrinde Avrupa'yı askerî anlamda (silah, ordu, taktik vs.) etkilemiştir. Üzengiyi Avrupa'ya getiren Avarlardır. Bu üzengiler daire biçimindedir. Avar sanatının başlıca iki özelliği vardır: Güney Rusya'daki Hun kalıntılarının tesirinde kalmıştı ve Türkistan karakterli hayvan üslubu taşıyordu. Avarlar maden de dökerdi. Yine kayış süsleri ve tokalar Avar sanatında büyük yer tutardı. Yine Avarlar altın açısından da çok zengindi. Onlardan çeşitli hazineler kalmıştır.

İSLAMİYET'TEN SONRA TÜRKLER

1. Türkler ve İslamiyet

Eski Türklerde Din

Türklerin eski dinleri tarihçilerin ilgisini çekmiştir. Yapılan çalışmalarda Türklerin eski dini iki ana başlık olarak "şamanlık kültürü" veya "şamanizm" altında toplanır. Şaban Kuzgun ve takipçileri bu dinin Hz. İbrahim'in getirdiği Hanif dininin en az bozulmuş şekli olabileceğini söylerken; Abdülkadir İnan ve takipçileri bu inancın Şamanizm ile örtüştüğünü söylerler. Son yıllarda yapılan araştırmalarda ise Türklerin eski dinlerinin Tengricilik/Gök Tanrı dini olarak adlandırılması gerektiğini savunan çalışmalar da vardır. Din deyince aslında evreni tamamen kuşatan geçmişi, anı ve geleceği içinde barındıran, mutluluğu ve huzuru içsellik olarak bize sunan bir sistemi ifade ederiz. Eski Türkler bu anlamda tam ve mükemmel bir dine elbette sahip değillerdi; ancak onların yaratıcı olarak inandıkları Gök Tanrı, zamanın metinlerine oldukça sade ve net bir tanımı içermekte, yaratıcı ve tek hakimlik özelliği göstermektedir. Kültigin Yazıtı'nda Tanrı'nın kudreti şu ifadelerle anlatılır: *"Türk milletinin adı yok olmasın diye babam kağanı ve annem katunu yüceltmiş olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye beni tahta oturttu, Tanrı lütfettiği ben de kutlu olduğum için tahta oturdum"* Bilge Kağan Yazıtı'nda ise *"Tanrı buyurduğu için ben de kutlu ve bahtlı olduğum için ölmek üzere olan milletimi diriltip doyurdum..."* Eski Türklerin *tengri* dedikleri yaratıcı *tanrı* kelimenin en eski şeklidir, yapılan araştırmalara göre eski Türklere göre her şeyi Tanrı yaratmıştı, gök dokuz kattı ve Tanrı göğün en bu üstünde dokuzuncu katında oturuyordu. En yukarıda ruhu temiz ve üstün varlıklar aşağıya doğru ise kademe kademe ruhu kararmış kötü varlıklar yer buluyordu. Bu hiyerarşik yapıda tengri ile insanoğlu arasında birçok kuvvetli iyi veya kötü ruh yer alıyor, bunlar da bu inanç sistemi içinde rollerini oynuyordu. Türklerin inanç sistemi kendine özgüydü; zira Afrika, Kuzey

ve Güney Amerika yerli kabilelerinin Şamanist ritüelleri eski Türklerde yoktu ve onların ritüelleri ile Türklerinki birbirine benzemiyordu. Eski Türklerin inançlarında tabiat ve yeryüzü çok önemliydi, kutsal dağlar ırmaklar ve göller vardı. Türkler doğada bulunan saygın nesnelerin her birinin iyi veya kötü etkilerine inanır, buna göre korunmak ve saygı için attan veya koyundan kurbanlar keserlerdi. Güneşe ve göğe saygı duyarlar ama tapınmazlardı. Uçmak ve tamu insanların öldükten sonra konaklayacakları yerlerdi; iyi insanlar uçmağa kötü insanlar tamuya giderdi. Kaza, kader, Tanrı'nın iradesi onlar için çok önemliydi, Tanrı isterse oldurur, istemezse oldurmazdı. Türklerin başında Tanrı gibi gökte olmuş "*Türk Bilge Kağanı bu zamanda oturdum/ tengri teg tengride bolmış Türk Bilge Kağan bu ödge oturdum*" bir han bulunurdu.

Eski Türklerin oldukça sade anlaşılır ve insan ruhuyla çevresine uyumlu bir dini vardı, ancak Çin, Hint, Arap, Avrupalı ve diğer kavimlerle karşılaştıkça farklı dinlerin etkisine girmeye başladılar. Mukan Kağan'dan sonra tahta geçen Taspar Kağan zamanında Budizm Türk illerinde etkili olmaya başladı, yine zaman zaman Taoizm de Bilge Kağan zamanında Türkleri etkilemeyi başarmıştır. Türk tarihinde ilk olarak toplu din değiştirme Uygur Kağanı Bögü Kağan'ın Tibet seferi sırasında Mani dinine girmesi ve ülkesine mani rahiplerini getirmesiyle olmuştur. Daha sonradan Avrupa'ya göç eden Türk kavimlerinden Hazarlar Yahudiliği, Bulgarlar ve Kıpçak boylarının bir kısmı ile Peçenekler Hristiyanlığın Ortodoks yorumunu tercih ettiler. Türklerin göç veya fetih suretiyle ele geçirdikleri ülkelerde yaşayan insanların dinlerine girmeleri onların saf sade ve basit bir inanışa sahip olduklarının göstergesidir. Bu özellikleri, Cahız, İbni Rüste, Hallikan ve İbn Fadlan gibi Türk ülkelerini anlatan coğrafya eserlerinde veya seyahatnamelerde yer almıştır. Yine Altay ve çevresinden batıya ve sonra da Hazar ve Aral arasından güneye akıp Anadolu ve Sasani ve Kuzey Hindistan topraklarına akan Türkler ise İslamiyet'i din olarak benimseyerek kütlesel bir dönüşümü gerçekleştirip kendilerine milli din haline getirdiler. Bu yüzden "Türk" deyince "İslam" İslam deyince Türk anlayışı asırlarca bizi etkileyen en önemli manevi güç oldu. Günümüzde

bütün Türkler elbette Müslüman değiller; özellikle 1800-1900 yılları arasında Rus İmparatorluğu'nun zorla Hristiyan yaptığı Çuvaş, Hakas, Altay, Yakut, Teleüt, Gagauz vs. Türk halkları Ortodoks Türkler olarak varlıklarını devam ettiriyorlar, ancak nüfusları çok kalabalık değiller ve umum Türklerin nüfusuna oranla oldukça az bir oranı temsil ediyorlar.

Türklerin İslam ile karşılaşmaları İslam ordularının Mâverâünnehir (Çay ardı/Nehrin öte yanı) denilen Seyhun ve Ceyhun Irmaklarının suladığı verimli arazileri ele geçirmesiyle mümkün olmuştur. Artık güneye inen Türk boyları özellikle Oğuzlar ile Müslüman Arap ve Farslar komşu olmuş, aralarındaki sosyal ve kültürel bağlar kurulmuştur. Bu bölgede ister göçebe olsun, isterse yerleşmiş Türkler Müslümanlar ile ticaret yapmışlar, aynı mekanı paylaşmışlar, şehirlerde aynı sistemi teneffüs etmeye başlamışlardı. Özellikle Emevîler döneminde Türkler yeni fütuhat sahibi Müslüman Araplar ile zaman zaman çok çetin muharebelerde de bulunmuşlardı. Türklerin Müslümanlara komşu olması İslam tarihinde Türklerin literatüre konu olmasını da beraberinde getirmiştir. Bu zamana kadar ancak Çin resmi belgelerine konu olan bu fütuhatçı alperen millet, artık İslam kaynaklarına da en önemli etken unsur olarak girecektir. Aslında Türklerin cesareti ve kahramanlıkları İslam öncesi Arap şiirlerinde yer bulmuştu. Ayrıca çeşitli Türk boyları İslam ordularının Sasani ülkesini fetihte Sasani ordusunda görev aldıkları için İslam ülkesi hakimiyetindeki toprakları biliyor, Müslüman olan veya olmayan Arapları tanıyordu. Hazar Kağanlığı zamanında Derbend boğazını geçen Türk orduları, aşağıda Hemedan ve Musul'a kadar ilerlemişler, yöreyi tanımışlardı. Peygamber efendimizin sağlığında dünyanın en güçlü bölgesini yöneten ve orduları yenilmez Türkleri biliyor ve onlar hakkında ashabına sözler söylüyordu, nitekim ondan günümüze rivayet edilen birçok hadis gelmiştir.

Türk İslam tarihinde adaleti temsil eden Hz. Ömer, Mâverâünnehir bölgesinde kazanılan zaferleri önce tebrikle karşılamış, ancak orduların Ceyhun'a dayanması üzerine *"Keşke Horasan'a ordu göndermeseydim, keşke Horasan ile aramızda ateşten bir deniz olsaydı"* serzenişinde bulunmuştur. Komutan Ahnef'e de *"Sakın nehrin karşı tarafına*

geçmeyiniz, bulunduğunuz yerde kalınız" emrini göndermiştir. İslam ordularının Sasani ülkesini fethetmesi neticesinde Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'da Hazarlar, Cürcan'da Sûl Türkleri (Sûlîler), Sistan'da Eftalitler ve Halaçlar, Bâdegis'te Nizek Tarhan, Toharistan'da ise Karluklara bağlı Yabguluk kendi topraklarında egemenliklerini daha da pekiştirdiler. Yine aynı zaman dilimi içinde Gök-Türk Devleti'nin dağılması buradaki Türk beylerinin bağımsız hareket etmesini sağlamış, birçok mahalli beyliğin kurulmasına yol açmıştı. İslam ordularının Mâverâünnehir'deki fetihleriyle paralel yürüttükleri Azerbaycan ve İrminiyye seferleri neticesinde, Müslümanlar bu sefer Kafkasya'nın güneyinde de Hazar Türkleriyle karşılaşmışlar ve iki yüzyıl sürece siyasal ve askerî mücadelenin kapısını aralamışlardır (639). Mâverâünnehir bölgesi hem siyasal hem de askerî olarak Müslümanların ve Türklerin birbirleriyle iletişimi sağladığı bölge olmuştur. Burada başlayan çetin mücadele komşuluk, ticaret, erenlerin karşılıksız dini yayma ve yardım misyonu, Peygamber efendimizin yetiştirdiği binlerce öğretmen sayesinde Türklerin ruhi dünyasını İslam'la doldurmuş tedrici İslamlaşma'nın temelini oluşturmuştu.

Emevîler döneminde (680-751), Türk orduları ile İslam orduları Mâverâünnehir denilen Seyhun ve Ceyhun Irmakları arasında kıyasıya mücadele etmiştir. Muaviye halife olunca iç karışıklıklara son verip yeni bir fetih harekâtı başlattı ve Sistan, (Sicistan), Kabil, Belh ve Büst gibi şehirleri ele geçirmekle kalmadı, Sind bölgesine de yerleşerek Müslümanların hakimiyetini sağladı. Ziyâd b. Ebîh Basra valiliği sırasında Horasan ve Sistan'a daha plânlı bir askerî harekât başlatarak Kûfe ve Basra'dan yaklaşık 50.000 kişiyi Horasan'ın Merv, Herat, Nişabur gibi şehirlerine yerleştirdi. Merv 671 yılından itibaren Horasan eyaletinin askerî üssü haline getirilerek Türkistan'a yapılacak seferlerin merkezi oldu. Horasan'ın yeni valisi Rebi b. Ziyâd el-Hârisî Belh şehrinde 671 yılında çıkan bir isyanı bastırdıktan sonra Kûhistan üzerine bir sefer düzenledi ve bölgede karşı karşıya geldiği Eftalit Türklerini yenerek Ceyhun Irmağı'na kadar ilerledi. Burada Türk hükümdarı Nizek Tarhan'ı mağlup etti. Böylece Horasan ve Toharistan

topraklarının büyük bir kısmı Müslümanların egemenliğini tanımış oluyordu. Ziyâd b. Ebîh'in ölümünden sonra Horasan valiliğine tayin edilen oğlu Ubeydullah b. Ziyad Mâverâünnehir'e yeni bir sefer başlatarak önce Beykent'i sonra da Buhara'yı fethetti. Bölgedeki Türk orduları Buhara hükümdarı Kabaç Hatun'a yardıma geldiler ancak yenildiler. Kabaç Hatun'la yapılan anlaşma sonrası Râmisen, Beykent, Nesef gibi önemli Türk şehirleri Müslümanların eline geçti. Sonraki yıllarda da seferler devam etti; Said b. Osman 675-76 yılında Horasan valiliğine tayin edilince Ceyhun Irmağı'nı geçip Semerkant üzerine sefer düzenledi. Saldırılar neticesinde Semerkant tahrip oldu, çocuklarını rehin vermek kaydıyla barış yapıldı.

Emevîler döneminde Horasan valiliğine atanan her vali ilk iş olarak Türk ülkelerine sefer düzenliyor, geleneksel Emevî siyasetini uygulayarak bölgeye baskı yaparak ahalinin mal ve mülklerine el koyuyor; hoşgörü diye bilinen İslam'ın düsturu yerine askerî baskı ve gücü yayılmada bir unsur olarak benimsiyordu. Türk ülkeleri ile Emevîler arasındaki en şiddetli mücadele Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliği döneminde olmuştu (712-715). Fergana ve çevresi bu vali döneminde büyük katliamlar neticesinde ele geçirilmişti. Kuteybe Halife Velid'in ölüm haberini alınca Halife Süleyman b. Abdülmelik'e isyan etti (715). Kuteybe'nin öldürülmesi ile Mâverâünnehir ve doğudaki İslam fetihleri durdu. Kuteybe'nin ardından bölgeye atanan valilerin özellikle Fergana ve çevresindeki akınları devam etti ancak Türgiş hakanı Sulu'nun mukavemeti karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar.

Türklerin İslam ordularıyla münasebetlerinde Hazar Kağanlığı da oldukça mühimdir. Hazarlar Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Derbend ve Kuzey Azerbaycan'da hakimiyet kurdular, Muaviye devrinde ise İrminiyye'ye akınlar düzenlemişlerdi. Emevîlerle Hazarlar arasındaki mücadele Emevî halifesi Velid devrinde başlamıştı; İslam orduları 710 yılında Derbend'e kadar olan bölgeyi ele geçirdi. Müslüman orduları ile Hazar Kağanlığı arasındaki mücadele Emevîler döneminde hiç kesintiye uğramadan sürmüş, bazen İslam orduları bazen ise Hazar orduları üstünlük sağlamış, neticede iki ülke arasında mücadeleye

dayalı bir iletişim bağı kurulmuştur. En şiddetli çarpışmalar 732'de el-Cezîre, İrmîniyye ve Azerbaycan valiliğine getirilen Mervân b. Muhammed döneminde olmuştur. Miladi 737'de Emevîler, Hazar Kağanı başkumandanı Tarhan'ı mağlup ederek anlaşmaya zorlamıştır. Bu anlaşma çerçevesinde Hazar Türklerine İslamiyet'i öğretmek için Nuh b. Sâbit (Sâib) el-Esedî ile Abdurrahman el-Havlânî adlı iki âlim gönderilmiştir.

Emevîlerin Arap olmayan Müslümanlara (mevâlî) ikinci sınıf insan muamelesi yapmaları, 747 yılında Horasan'da büyük bir isyanı başlattı, isyanın en önemli kahramanı olan Ebû Müslim-i Horasânî, Horasanlı bir Türk'tü. İsyan Emevî hanedanının yıkılması ve Abbasilerin iktidara gelmesiyle sonuçlandı. İslam tarihinde dönüm noktası sayılan bu olaydan sonra mevâlî yani sonradan İslamlaşan halk ile Araplar arasındaki fark ortadan kalkmıştı. Abbasi ihtilâlinin başarıya ulaşmasında İranlılar kadar Horasan bölgesinde yaşayan Türklerin de önemli rolü oldu.

Abbasiler Dönemi

Abbasilerle birlikte Türklerle Araplar arasında yıllarca devam eden siyasi ve askerî mücadeleler nihayet yerini büyük ölçüde barış ve sükûna bıraktı. Bu da İslamiyet'in Türkler arasında savaşın hakim olduğu dönemlerle karşılaştırılamayacak ölçüde hızlı yayılmasını sağladı. Emevîlerin ayrımcı yönetim anlayışına karşı bütün Müslümanların eşitliğini savunan yeni yönetim Arap kökenli olmayan Müslümanları da içinde barındırıyor, kendi içinde daha geniş bir mutabakatı sağlıyordu. İslamiyet'in Horasan ve Mâverâünnehir'de Türkler arasında yayılmasında, hoşgörü, adalet ve fikir hürriyetini savunan, birlik ve beraberliği esas alan, ılımlı ve uzlaştırıcı vasfıyla tanınan ve İslam tarihinde Mürcie diye bilinen bu akım Türklerin Müslüman oluşunda önemliydi. Emeviler, Haricîler ve Şiîler gibi iktidarı ele geçirme hırsı olmayan Mürcie mensupları daha çok Horasan ve Mâverâünnehir'de yürütülen fetih harekâtına katılmışlardı. Bu mezhep Müslümanların eşitliğini, cizye ve haracın kaldırılmasını öngördüğü için Horasan ve Mâverâünnehir'de Türkler ve değişik kavimlere mensup yeni

Müslümanlar arasında çok sayıda taraftar kazanmıştı. Mürcie itikadî ve fıkhî konularda ileri sürdüğü görüşlerde kolaylığı esas aldığı için yeni fethedilen topraklarda ortaya çıkan sosyal, ekonomik ve siyasal problemleri çözmeye çalışmış, bu yönüyle de özellikle Türkler arasında İslamiyet'in yayılmasını kolaylaştırmıştır. Türklerin Müslüman olup Mâtürîdiyye mezhebini benimsemesi de Mürcie'nin uzlaşmacı tavrı sayesinde mümkün olmuştur. Türklerin büyük bir kısmı fıkıhta Hanefi mezhebini, itikadda ise Mâtürîdîliği benimsemişlerdir.

Abbasîlerin iktidara gelmesiyle yeni Müslüman olanlar devlet içinde rahata ermiştir; zira Abbasi hanedanı kendisini destekleyen ve Arap kökenli olmayan halka iyi davranmaya başlamıştı. Hoşgörü ve sevginin arttığı bu dönemde Horasan ve Mâverâünnehir'de İslamiyet'in yayılması hızlanmıştır. Örneğin, Abbasi halifesi Ebû Cafer el-Mansur (öl. 775) İslamiyet'i kabul edenlerden asla cizye alınmamasını istemiştir. Ayrıca 751 yılında meydana gelen Talas Savaşı, Türklerle Müslümanların yakınlaşmasına ve Türklerin İslamiyet'i benimsemelerine müsait bir ortam hazırlamıştır. Bu savaştan sonra İslamiyet Türkler arasında daha da artmıştır. Halife Mehdî (öl. 785) de bu yeni ortamdan istifadeyle İslamiyet'in yayılması için çalışmış ve Soğd, Toharistan, Fergana, Uşrûsene, Karluk, Dokuz Oğuz (Uygurlar) ve diğer bazı Türk hükümdarlarına elçiler göndererek onları İslamiyet'e davet etmiştir.

Halife Me'mûn (öl. 833) bir yandan Soğd, Fergana ve Uşrûsene'de meydana gelen karışıklıkları bastırmak için askerî seferler düzenlerken bir yandan da halkın İslamiyet'i kabul etmesi için çalışıyordu. Me'mûn Mâverâünnehir'de tam anlamıyla hakimiyet tesis ettikten sonra özellikle hükümdar ailesi arasında İslamiyet'in yayılmasına özen gösterdi. Müslümanlığı kabul edenler ödüllendirildi. Afşin, Eşnâs et-Türkî, Boğa el-Kebir ve İnak et-Türkî gibi o devrin ünlü kumandanları geldikleri yörenin asil ve idareci sınıfına ya da hükümdar ailesine mensup kişilerdi. Halife Mu'tasım da Türklere karşı yakın ilgi gösterdi ve Fergana, Uşrûsene, Şâş ve Soğd gibi Türklerin çoğunlukta olduğu yerlerden asker temin etti. Sirderya (Seyhun)'nın doğusunda, Karadeniz ve

Hazar Denizi'nin kuzeyinde ikamet eden Türk boyları Müslümanların hakimiyetine girmedikleri için bu bölgelerde İslamiyet zaman zaman düzenlenen seferler ve ticari faaliyetler neticesinde yayılma imkanı bulabilmiştir.

Abbasilerin en güçlü kuzey bölgesi emirliklerinden olan Samanîler de Türkler arasında İslamiyet'in yayılması için çalışmıştır. İslam dininin Türkler arasında büyük kitleler halinde yayılması, Samanîler döneminde gerçekleşmiştir. Samanî hükümdarı İsmail b. Ahmed 893 yılında Karlukların başkenti Talas'a bir sefer düzenlemiş ve şehir fethedildikten sonra büyük kilise camiye çevrilmiştir.

Samanî başkenti Buhara'da, Özkent'te, Taşkent'te, Sayram'da, Otrar (Fârâb-Karacuk)'da İslam kültürünün ilk abideleri cami-mescidler, türbeler ve zamanla bir ilim müessesesi haline gelecek olan ribatlar inşâ edilmişti. Bu dönemde Buhara, İslami ilim ve medeniyetinin en önemli merkezlerinden biri haline gelmişti. Müslüman Türklerin yaşadığı şehirlerle gayrimüslim Türklerin yaşadığı şehirler arasında kültürel ve ticari münasebetler zaman zaman meydana gelen çatışmalara rağmen devam ediyordu. Bu münasebetler sayesinde İslamiyet Türkler arasında yayılma imkanı buluyordu. Samanîlerin Türk topraklarına düzenlediği seferlere karşı Türkler de cevap veriyordu. Mesela 904'te Mâverâünnehir'i kısa bir süre ele geçirdikleri gibi 942'de de Balasagun'u geri aldılar. Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra İslam'ı öyle benimsediler ki; kendi kardeşlerinin bu dine girmesi için canla başla mücadele ettiler.

Samanîlerin Mâverâünnehir'den gelen göçmenlere yakın ilgi göstermeleri ve onları bozkırlardaki yeni kurulan şehirlere yerleştirmeleri de Türkler arasında İslamiyet'in yayılmasına katkı sağlamıştır. Oğuzların elinde bulunan Yenikent, Cend ve Huvâr gibi şehirler ile Samanî hakimiyetindeki Talas şehri arasında gelişen ticari münasebetler de Türklerin İslamiyet hakkında bilgi edinmelerine ve Müslümanları daha yakından tanımalarına zemin hazırlamıştır. İslam ülkeleriyle Türk ülkeleri arasında ticaretin en yaygın olduğu ve yoğunluk kazandığı bölge Mâverâünnehir idi. Bunun yanında Harezm de ticari

hayatın canlı olduğu bölgelerden biriydi. Ticaret kanalıyla gelen din bilginleri ve sûfîler halk arasında İslamiyet'in yayılmasına çalışıyorlardı. Harezmliler Hazar ordusundan ücretli askerlerin esasını teşkil etmekle beraber onlar Müslümanlarla yapılan savaşlarda görev almıyorlardı.

Müslümanlarla Türkler arasında iki asırdır devam eden askerî mücadeleler, siyasi ilişkiler ve ticari faaliyetler sonunda, Türkler İslamiyet'e yakın ilgi duymaya başlamışlardı. Horasan ve Mâverâünnehir'de İslamiyet'in yayılmasında dini-kültürel ilişkilerin ve sûfîlerin de önemli rolü oldu. Ünlü mutasavvıf Şakîk-i Belhî (öl. 790) Türklerle görüşmüş ve onların İslamiyet'i seçmelerinde etkili olmuştur. Zengin bir tüccar olduğu halde fakirler gibi yaşıyor, servetini yoksul insanlara dağıtıyordu. İslam'ı yaşayarak, sade içten ve kalbiyle yaşayan bu insanlar Türklere örnek oluyor, zaten basit, sade ve düz yaşayan yeni topluma etki ediyordu. Yine Belh şehrinden sûfî İbrahim b. Edhem (öl. 783) de aynı şekilde Türkler arasında İslam'ı yaymak için çaba gösteren önemli bir şahsiyetti, gösterdiği hayat tarzı birçok insanda ona karşı derin ve içten bir hürmeti sağlamıştır.

Huttel'de hüküm süren eski Türk hükümdarlarından Bânîcûr ailesi de 8. yüzyılda İslamiyet'i kabul etmişti. Bânicûr hatunlarından biri Belh'te bir cami-mescid yaptırmak için mücevherlerini satmıştır. Belh'de bulun Nuhgunbaz mescidini bu Türk hatununun yaptığı söylenir. Sınır boylarında, Merv ve Belh gibi kültür merkezlerinde yaptırılan ribatlarda kalan dervişan ve gaziler, bölgede İslamiyet'in yayılmasında etkili oldular. İlk ribat 727'de Merv kadısı tarafından kurulmuştu. Böylece Talas ve İsfecâb gibi bazı şehirlerde nüfusun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturuyordu.

Gazne'de İslam'ın yayılması 8. yüzyılın sonlarına doğru olmuştur. Özellikle 10. yüzyıl başlarında Afganistan coğrafyasında hüküm süren Türkşâhîler devletinin yıkılmasından sonra Amuderya ve Sind arasında yaşayan Türk boyları İslamiyet'i kabul etmeye başladı ve hızla bölgede İslam yayıldı. Ordu şehrinin Türk hükümdarı önce Müslüman oldu; bunu takiben Balasagun ile Talas'ın doğusunda bulunan ve Mirki

kasabasında yaşayan Oğuzlar kalabalık guruplar halinde Müslüman oldular. Gazne ve Gur bölgesinde yaşayan Halaç Türkleri de İslamiyet'i kabul edip zamanla Gaznelilere tabi oldular. Sind ve Hindistan'a giren Türkler ise buralarda devletler kurup İslamiyet'i yaymış ve 11. yüzyıldan itibaren bölgede Türk (Turuşka) adı Müslüman kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmıştır.

Mâverâünnehir'de 9.-10. yüzyılda İslamiyet'i kabul eden Türk aile ve beylerinden bazıları şunlardır: Uşrûseneli Afşin (Haydar b. Kâvûs), Sâcoğulları hanedanının kurucusu Ebu's-Sâc, Semerkant İhşidleri, Soğdlu Merzuban et-Türkeşî, Uceyf b. Anbese, Buhara hükümdarları (Buhârhudâtlar), Sulu-Çor'un ahfadından İbn Hakan ailesi, Artuç b. Hakan, Feth b. Hakan, Ebû Müzahim b. Yahya b. Artuç, Ahmed b. Tolun, Fergana İhşidlerinden İhşidlerin kurucusu Muhammed b. Tugc, Bânicûr ailesi ve Eşnâs et-Türkî, Alptekin oğlu İbrahim ve Simcûrîler.

Türklerin Müslüman Olmasını Sağlayan Sebepler

Fetihler: Müslüman Arapların Türkistan'da hakimiyet kurabilmeleri için Türklerin mutlaka İslamiyet'i benimsemeleri gerekiyordu. Bunun farkında olan Emevî komutanlar İslamiyet'in Türkler arasında yayılması için sistemli bir İslamlaştırma kampanyası başlattı. Bu maksatla siyasi, askerî vb. her çeşit yola başvurdular. Eski dinlere ait mabedleri tahrip ettirip mescidler (namazgâhlar) yaptırdılar. Türkler İslamiyet'le büyük ölçüde fetihler sırasında temasa geçmişlerse de büyük kitlelerin İslamiyet'i kabulü, fetih harekatının sönmeye yüz tuttuğu 10. yüzyılda gerçekleşmiştir. Çünkü İslam dini manevi dinamizmini fetihlerin zayıfladığı dönemde çeşitli kavimler ve özellikle Türkler arasında yayılarak devam ettirmiştir. Hatta ilk yıllarda savaşlar yüzünden İslamiyet'in Türkler arasında fazla rağbet görmediği bilinen bir gerçektir. Müslüman Arap kumandanlar siyasi ve askerî hakimiyet tesis ettikten sonra halkın Müslüman olması için maddi ve manevi baskı yaptıkları, bazılarının da Müslüman olan ve camiye gelenlere nakdî mükâfat vadettikleri ileri sürülmektedir. Türkler İslam'a değil Arap istilasına karşı mücadele vermişler ve bu mücadele sona erince büyük bir hızla Müslüman olmuşlardır.

Ticari İlişkiler: Türk ülkelerinde İslamiyet'in yayılmasında şehirler arası ticari ilişkiler önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. İbn Fadlan'ın verdiği bilgilerden İpek Yolu'nu kullanan tüccarların Türkler arasında İslamiyet'in yayılmasında önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. İslamiyet hakkında kısa ve özlü bilgiler edinme fırsatı bulan Türkler özellikle Kur'ân-ı Kerîm'i dinlediklerinde oldukça etkilenmişlerdir. Ticaret kafilesinde yer alan sûfîler ve din adamları onların İslamiyet'i seçmelerinde önemli rol oynamışlardır. Mâverâünnehir ve Horasan'da gerçekleştirilen ilk fetihlerden sonra bölgeye yerleştirilen Müslüman Araplarla Buhara ve Soğdlu tüccarlar arasında kültürel ve ticari münasebetler tesis edilmiş ve kısa süre içerisinde Müslümanları tanıma imkanı bulan Türkler arasında İslamiyet yayılmış, mescid ve medreseler yapılmıştır.

Gök Tanrı ve Allah İnancı: Türkler İslam'dan önce geleneksel Gök Tanrı inancını benimsemişlerdi. Bu inancın başlıca unsurları Gök Tanrı, tabiat güçlerine saygı, atalar kültü ve Gök Tanrı'ya takdim edilen kurban ibadetiydi. Türklerin asıl inancı, Tanrı (Tengri)'yi en yüksek güç ve en büyük yaratıcı kuvvet kabul eden ve semavî bir mahiyeti olan Gök Tanrı diniydi. Hükümdarlar Gök Tanrı tarafından tahta çıkarıldıklarına, zaferleri onun yardımıyla kazandıklarına, çeşitli hile ve tuzaklardan kurtulduklarına inanır ve *"Ey Gök Tanrı sana şükürler olsun!"* diye duygularını dile getirirlerdi. Avar hakanı Bizans imparatoruyla yaptığı bir antlaşmada Gök Tanrı adına yemin etmişti. Gök-Türkler de devletlerinin Gök Tanrı'nın isteğiyle kurulduğuna inanırlardı. Türkler ölüm ve hayatın Tanrı'nın iradesine bağlı olduğuna, insanın fanî, Tanrı'nın ebedî olduğuna inanırlardı.

Kâinatın ezeli ve ebedi Gök Tanrı tarafından idare edildiğine inanan Türklerin, zamandan ve mekândan münezzeh, her türlü yorum ve tasavvurdan uzak bir Tanrı fikrini İslam'ın Allah inancında buldukları için Müslümanlığı benimsemelerini kolaylaştırmıştır. Allah'ın sıfatları, ahiret hayatı, ruhun ebediliği, kıyamet hayatı, kadere iman, ahlak anlayışı sevap, günah, cennet, cehennem, şehitlik, aile hayatı, fetih felsefesi, cihad, adalet, hakimiyet, vatan sevgisi, istiklâl aşkı ve şûra gibi çeşitli konularda İslam dininin ortaya koyduğu prensip ve esaslarda Türklerin

benimsemiş olduğu inanç sistemi ve ilkeler arasında büyük bir uyum olması, onların İslam'a bakış açılarını etkilemiş ve diğer dinlere tepki göstermelerine rağmen İslamiyet'e karşı çıkmak şöyle dursun, kendi istek ve iradeleriyle rahatlıkla benimsemelerini sağlamıştır.

Türkler tarih boyunca Budizm, Zerdüştlük, Maniheizm, Mûsevîlik ve Hristiyanlık gibi inanç sistemlerini benimsemişlerdi; ancak bu dinler ve inanışlar ya Türklerin ananevî inanç ve hayat felsefesine uyum sağlayamamış ya da Türkleri kendi içinde eriterek asimile etmiştir.

Sûfîlerin Tebliği: Türklerin İslamlaşma sürecinde sûfîlerin faaliyetleri de önemli bir yer işgal eder. Ticaretin sağladığı imkan ve fırsatları değerlendiren sûfîler insanların gönlünü kazanarak onların Müslümanlığı benimsemelerini sağlamışlardır. Onlar uclarda kurdukları zaviyelerle Mâverâünnehir'in İslamlaşmasında etkili olmuşlar ve gazi sıfatıyla savaşlara da katılmışlardır. Gaza ruhunu daima canlı tutarak Türklerdeki "alp" ile Müslümanlar arasındaki "gazi" tipini birleştirmişlerdir. Peygamber efendimizin suffa ocağında yetiştirdiği özel öğretmenler, o ölünce gönül ve iyilik bilgisiyle İslam'ın ulaştığı her coğrafyada iyiliğin, güzelliğin ve bilginin kaynağı haline geldiler. İnsanlığa yeniden güzel ve estetiği hissettirerek mazlumların sesi oldular, gerçek dinin iyilik ve ahlak, edep ve sevgi olduğunu hatırlattılar, Türk ülkesinde zaten gelenek olarak yaşayan bu erdemi besleyerek hızla İslamlaşmanın yolunu açtılar.

Peygamberin ocağında aldıkları terbiyeyi Horosan'a taşıyan mükemmel öğretmenler Horasan'ı merkez haline getirdiler, Karahanlıların İslamiyet'i kabulünden sonra da göçebe Türk boyları arasında dolaştılar. Bu sufilerin İslam anlayışının temsilcileri olan fakihler ve kelamcılarla aynı medreseyi de paylaştı; Buhara, Harezm, Belh, Tirmiz gibi şehirlerde ve bozkırlarda İslam'ın kök salmasında etkili oldular.

2. İdil Bulgarları

İslam'ı kabul Eden İlk Türk Devleti Bulgarlar

Türkler arasında İslamiyet'i resmi din olarak kabul eden ilk devlet, İdil (Volga) Bulgar Devleti'dir. 922'de İslam'ı kabul eden Bulgar hükümdarı İlteber Almuş, Abbasi halifesi Muktedir Billâh'a bir elçilik heyeti göndererek kendisine İslam dinini tebliğ edecek din bilginleri (fakihler), cami ve kale yapımına yardımcı olacak ustalar istemiştir. Halife Muktedir de bu isteği memnuniyetle kabul edip Mart-Nisan 921 tarihinde istenen din adamları, usta ve parayı hakana göndermiştir. 16 Mayıs 922 tarihinde toplanan İdil Bulgar beyleri halifenin İslam'a davet mektubunu büyük bir hürmetle ayakta dinlediler. Yeri göğü titreten tekbir sesleriyle Müslümanlığı kabul ettiler. Türkistan'da olduğu gibi burada da Müslüman olan İdil Bulgarları göçebe hayatı terk edip yerleşik hayata geçmeye başladılar. Böylece İdil Bulgarları Müslümanların kuzey-batıdaki temsilcileri oldular ve Başkurtlar gibi Batılı Türk boylarının da İslamiyet'i kabul etmesinde önemli rol oynadılar. İdil Bulgarları arasında Müslümanlığın yayılmasında Harezmli tüccarların da çok önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır.

10. yüzyılda Musevî Hazar hakanının diğer din mensuplarına hoş görüyle davrandığı, İdil'de çok sayıda caminin bulunduğu ve hukukî ihtilaflarına kadıların baktığı on bin kadar Müslümanın yaşadığı bilinmektedir. Ancak Hazarlar Rus istilasına uğrayarak yıkılınca Müslümanlar diğer İslam ülkelerine göç etmişlerdir.

Şerafeddin Mercanî'ye göre Bulgar; dağ, ülke veya şehre verilen isimdir. Arap tarihçi ve coğrafyacılarına göre Bulgarlar bir Türk boyudur. İbn Mes'ud, İbn Fadlan ve Şemseddin ed-Dımeşki bu görüştedir. Bulgarların yöneticilerine "han" ismi vermeleri, onların bir Türk boyu olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Bulgarlar "han" yerine "belekvar" unvanını da kullanıyorlardı ki, bu kelime de yüzde yüz Türkçedir ve

bilmek fiilinden türemiştir. Akıllı, bilgili kimse anlamına gelmektedir. Yine Şerafeddin Mercanî, Mustafa b. Şemseddin'in *Ehter-i Kebir* adlı sözlüğünde Bulgarların Kıpçakların bir kolu olarak geçtiğini söylemektedir.

Ötüken Dağları ve Altaylar çevresinde 552 yıllarında cereyan eden büyük siyasi değişiklikler sonuç olarak yalnız İç Asya'da değil Doğu Avrupa'da da etkisini gösterdi. Avarların egemenliği altında yaşayan Türk urugları 535 tarihlerinden itibaren Bumin ve İstemi (Kağan) kardeşlerin idaresi altında "milli kurtuluş" savaşına başlayarak 552 tarihlerinde, Juan-juan yenince "Türk" adı ile ilk kağanlık kurulmuş oldu. Gök-Türk Kağanlığı süratle büyümüş, İdil ve Don boylarında yaşayan bütün Türk kökenli kavimler, Utigur ve Kutrigur Bulgarları da dahil olmak üzere, Gök-Türk Kağanlığı'nın egemenliği altına girmişti. Bulgarlar üzerindeki Gök-Türk hakimiyetinin 630 yıllarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. 659'da Batı Gök-Türk Devleti'nin çökerek, Çinlilerin hakimiyeti altına girmesiyle Kutrigurların başı olan Kubrat, kendisini Bulgarların hanı ilan etmiş ve böylece Büyük Bulgar Devleti'ni kurmuştu. Yine bu tarihlerde Gök-Türklere tabi olan Hazarların da kendi başlarına bir kağanlık kurduğu görülmektedir. Kutrigurlar, Hazarların baskısıyla Tuna'ya doğru gitmişler ve Asparuh adlı hanlarının idaresinde 671 tarihinde Balkanlara girerek Tuna Bulgarları Devleti'ni kurmuşlardır. Don boyundaki esas Utigur kitlesi ise kuzeydoğu istikametine çıkarak Orta İdil boyuna geldikleri bilinmektedir. Ancak bu hareketin ayrıntısı ve zamanı tespit edilememektedir.

İdil Irmağı'nın orta ve çıkış yeri ile İdil-Kama ırmakları eski zamanlarda beri Türk boylarının toprakları idi. Türkler, bu yerlerde devletler ve şehirler kurmuşlar, yakın ve uzak halklar ile çeşitli ilişkilerde bulunmuşlardı. Bazen savaşmışlar bazen de barış içinde yaşamışlardır. Eski Birleşik Bulgar Türkleri de İdil boyunda devletlerini, 5. yüzyılda kurmuşlardı. Hazar Türkleri ise 8. yüzyıldan beri medeniyet sahasında yüksek bir hayat sürüyorlardı. 9. yüzyılda Hazar topraklarına Kıpçak-Kuman Türkleri geldiler. Bunlar Hazarlar arasına karıştıktan sonra, İdil-Kama Bulgarları arasına geçip onların önemli bölümünü teşkil ettiler. O zamanlarda devlet sınırlarının belli olmayışı, örf ve adetlerinin bir

oluşu, dillerinin benzerliği elbette birbirleriyle kaynaşmalarına büyük etken olmuştur.

Bulgarların Kirmencik, Mamadış ve İdil-Kama sahasında işgal ettiği yerler kesin olarak bilinmemekle beraber, arkeoloji ve yer adları araştırmalarına dayanarak birçok araştırmacı, çeşitli fikirler ileri sürmüşler ve şu sınırları tespit etmişlerdir. Doğuda Şuşma, Çirmişen ve Zey sularının başları, Ik Irmağı'nın başı, kuzeye doğru Vyatka Irmağı, Kazan Irmağı; Batıda Zuye suyundan, Sura (Suru) suyuna kadar; güneyde Çirmişen ile Samar suyuna kadar uzanıyordu. Bu sahanın Fin asıllı olan eski ahalisi olan Çirmişler, Mokşı (Mordva) ve Arlar kültür bakımından Bulgarlardan aşağı olmaları nedeniyle gittikçe Türkler tarafından temsil edilmeye başlandılar. Bulgarların komşuları, güneydoğuda Başkurtlar; İdil ile Orta Don sahasında yaşayan Burtaslar; güneyde Hazarlar ve batıda ise Ruslardı.

Orta İdil coğrafyası bu çağlarda tabii servet ve iletişim için gerekli yollar bakımından çok elverişli bir konuma sahipti. Büyük ırmakları, bereketli toprakları, meraları, ormanları ve sağlam iklimiyle gerçekten yaşam şartlarını taşıyan bir bölgeydi. Bu ülkeye hayat veren İdil (Etil) ve onun kolu Kama (Çolman) Irmaklarıydı. İdil'in en eski adı Fin kökeninden gelen *Rha* idi. Ancak daha sonraları Finler ona *Volga* demişler, Slavlar da bu ismi benimsemişlerdir. *İdil* adı ise Türkler tarafından verilmiştir. Bugün de bütün Tataristan Türkleri bu nehre *İdil* der. Çuvaşlar ise *Atal* derler ki "su" anlamına gelir. İdil Irmağı, İdil-Ural sahasının ekonomik, siyasi ve tarihî gelişmesinde daima tesirini göstermiştir. Bu büyük ırmak, Hazar Denizi'ne akmakla Orta İdil sahasını ve Uralları (Kama vasıtasıyla) Kafkaslar ve İran'a bağladığı gibi, Türkistan-Harezm'den gelen büyük ticaret kervan yolunun üzerinde olması hasebiyle de Türkistan'a, Çin'e dahi bağlamaktaydı.

İdil'in en büyük kolu olan Kama (Çolman) da çok mühim bir ulaşım vasıtası olup, Orta İdil boyunu, Ural ve Batı Sibir ile bağlamakta idi. Bu iki ırmaktan başka daha birçok büyük ve küçük ırmak mevcuttu. İdil'in sağ kolu olan Oka (Uka) Irmağı'nın toplam uzunluğu 1500 kilometredir. İdil-Kama arazisini Rusya'nın merkezi Moskova'ya bağlar.

Bu ırmak sayesinde ticaret malları bu bölgeden Moskova'ya taşınır. Başkurtlar bu ırmağa "akım" manasına gelen *Aga-agım* derler.

İdil'in bir başka sağ kolu olan Züye Irmağı, Kazan'da İdil Irmağı'na birleşir. Bu ırmak Ülgen ülkesinden çıkar ve İdil'e ters istikamette akar. İdil-Kama ırmaklarının kuzey kısımları ve Şuşma ile Zey boyları büyük ormanlarla örtülüydü, bu ormanlarda kıymetli hayvan avlanır, ayrıca çok miktarda ıhlamur ağaçları bulunduğundan arıcılık yapılırdı.

İdil Bulgarlarının Siyasi Tarihi

Türk devletleri içinde İslamiyet'i resmi olarak kabul eden ilk devlet olan İdil Bulgar Devleti'nin ilk yılları hakkında elimizde yeterli bilgi olmamakla beraber, İslamiyet'i kabulünden sonra özellikle Arap dünyasıyla ilişkileriyle dikkat çekmiştir. Ticari faaliyetleri sayesinde İdil Irmağı boylarında zengin bir devlet ve köklü bir uygarlık kurmuş olan Bulgar Türklerinin ilk devirlerinde önemli rolü oynayan faktör, güney komşuları Hazar Kağanlığı olmuştur. Bulgar Devleti'nin Hazar Kağanlığı himayesi altında olduğundan İbn Fadlan da bahsetmiştir. İbn Fadlan, Bulgar Devleti'ne ve halkına İslamiyet'i öğretmek, devlet yöneticilerin istediği kaleyi yapmak ve para yardımında bulunmak üzere Abbasi halifesi Muktedir Billah tarafından yollanan heyetin başkanıdır. İbn Fadlan'ın belirttiğine göre, bu kale Rus Çarını esir alan Yahudilerden korunmak için yaptırılmak istenmiştir.

Bulgar Devleti'nin tabi olduğu Hazar Kağanlığı'nın yalnız üst tabakası Musevi dinini kabul etmişti. Kalan halk ise İslamiyet, Hristiyanlık, Budizm ve eski Türk inancı olan Gök Tanrı dinine mensuplardı. İdil Bulgarları'nın bilinen hanlarından en meşhuru olan Almuş (Almas) Han'ın babası hakkında da kaynaklarda birçok rivayet vardır. Ancak onun kimlik bilgileri hakkında da tarihçiler ortak bir kanaat taşımazlar.

İslamiyet'in kabulüyle beraber, İdil Bulgar Devleti, Hazar Kağanlığı'nın kontrolünden yavaş yavaş çıkmaya başlamıştır. Çünkü İdil Bulgar Devleti'nin doğu komşuları Müslümanlar; kuzey komşuları, dağınık kuzey kabileleri; batı komşuları, Rus knezlikleri; güney komşuları

ise Hazarlardı. Hazarlar hariç, diğer bütün devlet veya devletçikler İdil Bulgar Devleti için herhangi bir tehdit oluşturmamaktaydı. Devrin en güçlü imparatorluğu olan Abbasi Devleti'ni de müttefik olarak arkalarına alınca, politik anlamda tamamen bağımsız oldular. Ekonomik anlamda İdil Bulgar Devleti Hazarlara zaten bağlı değildi. Hazar Kağanlığı devrinde Bulgar Devleti'nin başkenti Bulgar şehri; doğu-batı, kuzey-güney ticareti açısından önemli bir merkezdi. Hazar Devleti'nin yıkılışıyla beraber İdil Bulgar Devleti, Orta ve Aşağı İdil kıyılarında tek güç olarak kaldı. İslamiyet'in İdil Bulgar Devleti'nde resmi din olarak kabulüyle birlikte Bulgarlar ve İslam ülkeleri arasında ilişkiler daha da canlandı. İslamiyet'in resmi olarak kabul edildiği yıl olan 922'den çok az bir zaman sonra, Almuş'un oğlu olan Bulgar hanı, 943-944 yıllarında hacca gitmek üzere yola çıkmış ve Bağdat'a uğramıştı. Bu vesileyle Abbasi halifesi Muktedir Billah'la da görüşmüş, halife ona hediye olarak sancak, siyah kürkler ve değerli eşyalar vermiştir.

İdil Bulgarları'nın yakın komşularının birisi de Rus devletiydi. İki devlet arasındaki ilişkiler zaman zaman dostluk anlaşmaları yapsalar da ekseriyet savaş hali şeklinde cereyan etmiştir. Rus vakayinamelerinde, ilk Rus-Bulgar anlaşmasına dair bilgiler 985 yılına aittir. Bu tarihte yazılmış olan bir belgede şu bilgiler vardır. "*Kiev Knezi Vlademir, Amcası Dobrınya ile birlikte gemilere binip Bulgarlar üzerine yürüdü. Torkları (bu tabir o zamanlar güney Rusya'da bulunan Oğuzlar için kullanılıyordu) atlı olarak ırmak boyundan getirdi ve Bulgarları yendi. Dobrınya, Vlademir'e, "Ben esirleri gözden geçirdim, onların hepsi çizme giyiyorlar. Bunlar (Bulgarlar) bize vergi vermezler, çarıklıları arayalım*" demiştir. Bunun üzerine Knez Vlademir Bulgarlar ile bir anlaşma yapmış ve Kiev'e geri dönmüştür.

985 yılında yapılan anlaşmadan sonra, Ruslar ile İdil Bulgarları arasındaki ilişkiler bir müddet normale dönmüştür. Öyle ki yapılan bu anlaşmadan bir yıl sonra, 986'da Bulgarların Knez Vlademir'e bir elçi göndererek, Rusları İslamiyet'e davet ettiklerini öğreniyoruz. Bir vakayinamede kayıtlı olan bu olayın gerçek olup olmadığını bilmiyoruz; ancak o sırada Bulgarların ve İslam ülkelerinden gelen

diğer Müslümanların, Kiev'de kültür tesirlerinin epeyce olduğu bilinmektedir, ancak onların Bizans'la ilişkileri çok daha fazla olduğundan Ortodoksluğu kabul etmişlerdir. Çok geçmeden Ruslarla Bulgarlar arasında (1006 tarihinde) bir ticaret anlaşması yapılmıştır. 1236 yılındaki Moğol istilasına kadar İdil Bulgarları Rusları Moskova sınırında tutmuş aşağı bölgeye akmasını önlemiştir.

Batu'nun idaresi altındaki Cengiz Han'ın orduları, İran ve Azerbaycan'ı aldıktan sonra 1223 yılında, Kafkasya'daki Şirvan Dağlarını aşarak Deşt-i Kıpçak'a girdiler ve Kalka Irmağı'nda müttefik Kıpçak-Rus ordusunu darmadağın ettiler. Bundan sonra Moğol ordusu Bulgar ülkesine doğru hareket geçti. Bu ilk seferde Bulgarlar, Moğolları burada hezimete uğrattılar. Cengiz orduları, Bulgarlar üzerine saldırı hazırlığı yaparken, Bulgarlar onlardan daha önce davranarak, geçiş yollarına pusu kurdular. Bu pusudan habersiz harekete geçen Moğol ordusu, Bulgarların hazırladığı pusuya düştü ve bu Moğol ordusu, Bulgarlar tarafından imha edildi. Bu olayla Orta İdil boyu Moğol istilasından bir müddet korundu, ticaret bölgede canlılığını yitirmedi. Bundan sonra 1229 ve 1332 yıllarında, Moğollar tekrar hücum ettiler. 1232 hücumunda büyük şehir diye bilinen Biler'i de kuşattılar ama başarılı olamadılar. Bunun üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar. Moğolların bu hücumları aslında düşmanlarının gücünü sınamak için yapılan küçük seferlerdi. Çünkü Subutay komutasındaki esas Moğol ordusu, 1236 yılında Bulgar ülkesini baştan başa ele geçirmiştir. Devrin yazarlarının ifadelerine göre Moğollar, işgal ettikleri yerleri yakıp yıkarak insanlara eziyet etmişlerdir. Canlanmakta olan şehir, kasaba ve köyleri yağmalamışlar, su kanallarını, tarlaları ve sebze bahçelerini tahrip etmişlerdir.

Bu olaylardan sonra Bulgarlar, kendi ülkelerden kuzeydeki yakın bölgelere göç etmeye başladılar. Bulgarların bir kısmı, Knez Yuri Vsevolodoviç'in topraklarına sığındı. Büyük bir kısmı Kazan ötesine göç etti. Neticede Moğollardan önce kurulan Kazan şehri büyüdü, Moğol istilasıyla tahrip edilen Bulgar şehri, kısa zamanda kendini yeniledi. Şimdi Bulgar'da bulunan binalar ve kitabeler Moğol hakimiyeti dönemine aittir. Bulgar şehri, Altınordu döneminde Moğol hanlarının sikkelerinin kesildiği şehirdir.

İdil Bulgarları Nasıl İslamlaştı?

920 senelerinde, Orta Tanrı Dağlarında Karahanlılar, Orta İdil sahasında Bulgarlar az sonra da Aral-Hazar sahasında, Hazar Kağanlığı'na bağlı Oğuzlar, 940-960 yılları arasında ise Çu Havzası'nda yaşayan Türkler tamamen Müslüman oldular. Bu olaylarla birlikte Batı ve Doğu Türkistan'da İslamiyet tamamen yerleşti. 920-960 yılları arasında Türklerin önemli bir kısmı İslamiyet'i kabul etmiş oldu. Bu hadise dünya ve İslam tarihi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Çünkü İslam dini bu coğrafyaya yayılmasıyla cihan dini olarak ilelebet yaşamayı garanti altına almış oldu.

921 yılının Mayıs ayının ortalarında, Abbasi hanedanının Bağdat Halifesi el-Muktedir Billah'ın yanına, uzaktaki Bulgar ülkesinden bir elçilik heyeti geldi. Elçi, Müslümanların siyasi ve manevi otoritesi olan halifeye, İdil Bulgar hanı Almas'ın iki namesini sundu. Almas Han bu namede Bağdat halifesinden ülkesinde İslam'ı anlatacak ve öğretecek öğretmenler, sur ve cami yapımı için ustalar ve maddi yardım talep ediyordu. Bu çağlarda Bulgarların İslamiyet'i kabul ettikleri etrafındakiler ve İslam ülkeleri tarafından biliniyordu. Almas Han'ın bu nâmesi İslamiyet'in o dönemki merkezi olan Bağdat'ta büyük bir heyecanla karşılandı. Aynı zamanda gerek Hazar Devleti'nde ve gerekse onların doğu komşuları olan Uzlarda, İslamiyet her geçen gün hızla yayılmaktaydı. Bütün bu gelişmeler dolayısıyla Bağdat, kendisi ile Avrupa ve Asya arasındaki önemli ticaret yollarını ellerinde tutan Hazarlar, Uzlar ve Bulgarlar arasında İslamiyet'in yayılmasını arzu ediyordu.

Bağdat halifeliğine Almış Han'dan elçi heyetinin gelmesi, halifeliğin dini ve siyasi otoritesi için de çok önemliydi. Çok geçmeden Bağdat halifesi kendi elçilik heyetini, İdil Bulgarları ülkesine gönderdi. Bu elçilik heyetinde İdil Bulgarları hakkında bugün bizlere en önemli tarihi kaynağı bırakan İbn Fadlan elçilik katibi olarak bulunuyordu. Beş bin insan, develerin harici üç bin attan oluşmuş elçilik heyeti, 921 yılının Temmuz ayında Bağdat'tan yola çıkarak Buhara, Uz, Peçenek ve Başkurt ülkelerini aşarak, 12 Mayıs 922'de Bulgar'a ulaştı. Elçilik heyeti burada İdil Bulgarlarının İslamiyet'i resmi olarak kabul ettikleri törene katıldılar ve Almış Han'a halifenin hediyelerini sunup, 923 yılında Bağdat'a geri döndüler.

Bağdat'tan yollanan elçilik heyeti, umulan siyasi ve iktisadi faydaları getirmedi. Yol güzergahında İslamiyet'e davet edilen Uzlar ve Hazarlar İslamiyet'i kabul etmediler, ayrıca halifenin taahhütte bulunduğu nakdi yardım da Bulgar ülkesine ulaşmadı. Bu durum elçilik heyeti ile İdil Bulgarları hanı Almış arasında önemli bir soruna neden oldu.

Bütün bu gelişmeler sonucu, İdil Bulgarları müttefiki Abbasî İmparatorluğu'ndan aldığı destekle 9. yüzyılın sonlarında bölgenin iktisadi ve siyasi yönden en güçlü ülkesi konumuna yükseldi. Orta İdil sahasında bu asrın sonlarından başlayarak zengin Türk İslam medeniyeti doğmaya başladı. 12 muharrem 310 (12 Mayıs 922)'da İdil Bulgarı hanının yanına ulaşan elçilik heyeti, birkaç gün dinlendikten sonra halifenin mektubunu Bulgar hanına sunmuş, bu mektup orada hazır bulunan devlet erkanı tarafından ayakta dinlenmiştir. Abbasî halifesinin gönderdiği ve hükümdarlık alametleri olan hediyeler, Almas Han'a takdim edilmiştir.

Buradaki bilgilerden İdil Bulgarlarının İslamiyet'i bir devlet töreniyle kabul ettikleri görülmektedir. Bu din değiştirme şekli Türk tarihinde benzersiz olarak kalacaktır. Yine İbn Fadlan'ın anlattığına bakarsak, hükümdar camisinde hutbeyi "Bulgarların hükümdarı Yıltavar'ı ıslah et" girişiyle okutuluyordu. İbn Fadlan bunun hata olduğunu, hutbelerin sadece Allah adına okutulabileceğini söylemiş. Bütün bunlar Bulgar ülkesinde dini kurumların ve ibadet normlarının elçilik heyetinin gelişinden çok önceleri var olduğuna delildir.

İdil Bulgarları İslamiyet'i Türkistan merkezli kabul etmişlerdi bu nedenle Hanefi mezhebindeydiler. Ayrıca günümüzde de hala bu mezhepte olmaları bu görüşü kuvvetlendirmektedir. İdil Bulgarlarının İslamiyet'i kabul ettikten sonra çevrelerinde yayılması için çaba gösterdikleri en eski ana kaynaklardan biri olan *Hududü'l-Alem* ve Yakut el Hamevî'nin eserlerinde geçmektedir. Mercanî de bu konu hakkında örnek olarak Başkurtların ve Rusların İslamiyet'e davet edilişini gösterir. Ruslar bu daveti reddetmişler, Müslümanlık yerine Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Başkurtlar ise Bulgarların çabaları sonucu Müslüman olmuşlardır.

3. Karahanlılar

Karahanlılar, 840-1212 yılları arasında Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'da hüküm sürmüş ilk Türk-İslam hanedanı olarak tarihte yerini aldı. Karahanlı toprakları doğu-batı istikametinde Türk devlet idaresine göre ikiye ayrılmış, çifte hükümdarlık anlayışına göre iki kağan tarafından yönetiliyordu. Devletin ilk merkezi Balagasun'du. Karluk, Çiğil ve Yağma gibi Türk boylarının bir araya gelmesinden oluşan Karahanlı Devleti, bazı tarihçiler tarafından "İleg Hanlar" ve "Türkistan Uygur Hanları", Osmanlılar tarafından "Türkistan Hakanları" isimleriyle bilinmektedir. Yine İslam kaynaklarında "el-Hâkaniye, el-Haniye, Müluku'l-Hakaniye, Al-i Afrasiyab, Arslan-Buğra Hanlar" gibi değişik isimlerle de bu devletimiz için kullanıla gelmiştir.

Uygur Devleti'nin Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonra 840 yılında, Karahanlılar Türkistan'ın Mâverâünnehir bölgesinde Bilge Kül Kadir Han tarafından kuruldu. Kadir Han, Mâveraünnehir'e hakim olmak isteyen Samanîler ile uzun bir süre mücadele ettikten sonra, onun büyük oğlu Bazır Arslan Han Karahanlıların hükümdarı olarak "büyük kağan" unvanı ile Balasagun'da, kardeşlerinden Oğulçak Kadir Han ise "ortak kağan" unvanı ile Taraz'da devleti yönetti. Samanîler ile sürekli bir çatışma halinde olan Oğulcak Kadir Han, Samanîler'in Taraz'ı zapt etmesi üzerine, idare ettiği bölgenin merkezini 883 yılında Taraz'dan Kaşgar'a taşıdı. Oğulçak Kadir Han'ın Samanî topraklarına gerçekleştirdiği akınlar ve Samanîlerde başlayan iç çekişmeler, Ebu Nâsır isimli bir Samanî şehzadesinin ve mahiyetindeki Müslüman din adamlarının Karahanlılara sığınmasına sebep olmuştu. Bazır Han'ın oğlu Satuk Buğra Nasır şehzade ile yakın arkadaş olmuş, ondan İslam'ı öğrenmiştir. Müslüman olduktan sonra Abdülkerim adını alan Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i bir devlet dini olarak benimsemesi, neredeyse iki asırdır İslam'ı tanıyan Türklerin bu dine toplu bir şekilde girmesi sonucunu doğurmuştur. Böylelikle Türklerin dinlerini yaymak amacıyla

savaşlarda boy gösteren bu cesur mücahitler Abbasilerin kolu altında zayıflayan İslamiyet'i gururla yeni, güçlü, taze bir Türk çehresiyle tarih sahnesine taşımış oldular. 995 yılında vefat eden Abdülkerim Satuk Buğra Han İslamiyet'i kabul ettikten sonra Samanîler ile ilişkilerini dostluk şeklinde devam ettirmiş, büyük kağan amcası ile Müslüman gönüllülerden yardım alarak mücadelelere girişmiştir. Kendisinden sonra oğlu Musa Baytaş Karahanlı tahtına çıksa da onun hükümdarlığı kısa süreli olmuştur. Müteakiben Karahanlı tahtına kardeşi Baytaş Arslan Han gelerek doğu kağanı Arslan Han'ı mağlup etmiş ve böylelikle Karahanlıların doğu kanadını ortadan kaldırarak Karahanlıları tek bayrak altında toplamıştır. 960 yılında Karahanlı Devleti tamamen bir İslam devleti haline gelmiştir.

Baytaş Arslan'dan sonra büyük kağan olarak devletin doğusuna Ebu'l-Hasan Ali, batısına ise ortak kağan olarak Harun Buğra Han geçmiştir. Ebu'l-Hasan Ali, İslam dinini yaymak amaçlı açtığı savaşlardan birinde 998 yılında vefat etmiştir. Ortak kağan olan Harun Buğra Han ise, Samanîler ile çetin mücadelelerde bulunmuş ve 990'da İsficab'ı zapt etmiş, 992'de ise Mâverâünnehir'in iki önemli merkezi olan Semerkant ve Buhara'yı ele geçirerek Samanîlere karşı mühim başarılar elde etmiştir. Onun bu başarısında Ceyhun sınır olmak üzere Samanî topraklarını paylaşmak için kavilleştiği Samanî Horasan valisi Ebu Ali Simcuri'nin rolü bulunmaktadır. Harun Buğra Han'ın Samanîlerin başkenti Buhara'yı ele geçirmiş olmasına rağmen, hastalanması üzerine burada kalamayıp Kaşgar'a dönmüş, 992 yılında yolda vefat etmiştir.

Harun Han'ın ölümünden sonra devletin batı bölgesinde boş kalan ortak kağan koltuğuna hükümdar olarak Ebu'l Hasan Ali Arslan'ın oğlu, "togan han" unvanını taşıyan Ebu Nasr Ahmed geçti. 998'de babasının ölümünden sonra ise, ortak kağan tahtından büyük kağan tahtına geçerek Karahanlı Devleti'nin hükümdarı oldu. Büyük kağan sıfatıyla Doğu Karahanlı tahtına oturan Ebu Nasr Ahmed Abbasi halifesini tanıyan ilk Karahanlı hükümdarı olarak devrin hakimiyet anlayışı gereği sikkelerde Abbasi halifesinin adı yer almıştır.

Togan Han'ın doğu hükümdarı olarak boşalttığı ortak kağan makamına "ilig han" unvanı ile Nasr Han geçti. Karahanlı hükümdarlarının İslamiyet'i kabul etmiş olmaları Mâverâünnehir ulemasının hoşgörüsünü kazanmalarına sebep olmuş, Samanîler mukavemette bulunmadan Karahanlıların hakimiyeti altına girmiştir. Karahanlıların Samanîlere karşı elde ettikleri bu başarı, Gazneli Devleti hükümdarı, Sebük Tegin'den sonra tahta geçmiş olan oğlu Gazneli Mahmud'u endişendirdi, Hint seferlerine çıkmadan bölgesinin kuzey sahasını emniyet altına almak amaçlı Karahanlılar ile Ceyhun Irmağı'nı sınır belirleyerek Karahanlılar ile bir antlaşma yapmıştır. Aynı zamanda dostluk ilişkilerini kuvvetlendirmek adına Nasr'ın kızlarından biri ile evlenmiştir. Ebu Nâsr, Gazneli Mahmud'un Hindistan seferine gitmesi üzerine Samanî topraklarını ve özellikle Horasan'ı alma niyetiyle, antlaşmaya sadık kalmayarak Horasan'ın bazı şehirlerini ele geçirdi. Haberi alan Gazneli Mahmud, Hint seferini tamamlamadan geri dönüp Karahanlı ordusunu mağlup etti. İlig Nasr Han, Nasr Hoten'i elinde tutan Kadir Han Yusuf b. Hasan'dan yardım aldıysa da 1008'de gerçekleşen Belh Savaşı'nda fil takviyeli Gazneli ordusuna yenik düşmekten kendini kurtaramadı. Bu mağlubiyet Karahanlı ailesinde taht mücadelelerinin başlamasına sebep oldu. İlig Nasr Han bağımsızlığını ilan ederken devletin doğu kısmında hüküm süren büyük hakan Togan Han Ahmed, Gazneli Mahmud ile işbirliği içerisine girdi. İlig Nasr Han'ın Kaşgar üzerine yürümesi ağır kış şartları sebebiyle başarıyla sonuçlanmadı. Sonra Gazneli Mahmud aracılığı ile iki kardeş arasında barış sağlandı.

İlig Han Nasr'ın 1012'de vefat etmesinin ardından yerine kardeşi "arslan ilig" unvanını taşıyan Mansur geçerek, ağabeyini Togan Han Ahmed'i yok sayarak kendisini büyük kağan ilan etti. Fergana, Özkent, Hocend, Buhara gibi pek çok şehri zapt ettikten sonra kardeşi Muhammed'e de Arslan İlig sıfatı vererek, onun hakimiyetini tanımasını sağladı. Ailenin diğer fertleri Ortak Kağan Yusuf Kadir Han ve Ali Tigin büyük kardeşleri Togan Han Ahmed'in yanında olsalar da 1017'de hasta olan Togan Ahmed Han vefat etti. Bunun üzerine Yusuf Kadir Han "büyük kağan" unvanını kendisi kullamak istediğinden Gazneli

Mahmud'dan yardım istemiş, yardıma karşılık alamayınca Arslan İlig Han Mansur ile antlaşma yaparak, Gazneli Mahmud'a karşı birleştiler. Bununla beraber 1019'da Belh civarında yapılan savaşta yenildiler. Yenilgi sonrasında Yusuf Kadir Han, Gazneli Mahmud ile antlaşma yaptı. Bu sırada Arslan İlig Han Mansur'un çok geçmeden birçok şehirde hakimiyetini kurarak gücünü pekiştirdi. Arkasından Yusuf Kadir Han'ın kardeşi Ahmed b. Hasan'ın 1019'da Mansur'un başşehri Özkent'i alması, bir diğer kardeşi Ali Tegin'in ise esir düştüğü Mansur'un elinden kurtulup Selçuklu ailesinden yardım alarak Buhara'yı zapt etmesi (1020), Mansur'un "Arslan İlig" sıfatını verdiği kardeşi Muhammed b. Ali'yi bozguna uğratması gibi Arslan İlig Han Mansur'un aleyhine birtakım gelişmeler de yaşandı. 1024 yılında tahtından vazgeçip züht hayatını seçen Arslan İlig Han Mansur büyük kağan makamını Yusuf Kadir Han'a bıraktı.

Hoten hakimi olan Yusuf Kadir Han Buhara ve Semerkant'ı bir süre idare etti. Ancak bu durum Ali Tegin ve Ahmed'in kendisine karşı ittifak kurmalarına ve Ahmed'in kendisini büyük kağan ilan ederek Balagasun, Hocend, Fergana ve Buhara'yı zapt etmesine sebep oldu. Bunun üzerine Gazneli Mahmud ile antlaşma yapmaktan başka çare bulamayan Yusuf Kadir Han Gazneli Mahmud ile bir araya gelerek Selçukluların Horasan'a yerleştirilmesine ve Buhara'nın Ali Tegin'den alınıp Yusuf Kadir Han'ın oğluna verilmesine razı olmuştur.

Sultan Mahmud hile ile Selçukluların beyi Arslan Yabgu'yu yakalatıp Hindistan'daki Kalincâr Kalesi'ne hapsettirdi. Bu sırada Ali Tegin Buhara ve Semerkant'ı terk edip bozkırlara kaçtı. Yusuf Kadir Han'ın hakimiyetinde ona rakip olacak kimse kalmadığını gören ve güçlenmesinden endişe duyan Gazneli Mahmud, Ali Tegin'i tamamen etkisiz hale getirmekten vazgeçti ve bu fırsat ile Ali Tegin tekrar eski Samanî topraklarını hakimiyeti altına aldı. Aynı zamanda Gazneli Mahmud Karahanlıların güçlenmesine karşı bir tedbir daha almış, Abbasi halifeliğinin Karahanlılarla olan ilişkilerini kendi aracılığı ile yapmasını istemiştir.

Yusuf Kadir Han'ın 1032 yılında vefatıyla, yönetimi Süleyman Arslan Han ve Muhammed Buğra Han ele geçirdi. Bu sırada 1030 yılında tahta çıkan Sultan Mesud kardeşi Muhammed'e karşı başlattığı mücadelede Ali Tegin'den yardım istedi. Bu yardım çağrısı Huttal'ın Ali Tegin'e verilmesi vaadi ile kabul edildi. Sultan Mesud'un Ali Tegin'in yardımı ile tahta geçmesine rağmen, Sultan Mesud sözünde durmayıp Huttal'ı vermeyerek Ali Tegin'e karşı Yusuf Kadir Han'ın oğullarından Muhammed Buğra Han'ı destekledi. Bu münasebet Ali Tegin ile Gaznelilerin arasının açılmasına sebep oldu. Bunun üzerine Ali Tegin, Harizmşah Harun ile anlaşarak Gaznelilere karşı birleşse de ömrü harekete geçmesine izin vermedi, 1034 yılında vefat etti. Akabinde babasının yerine geçen Yusuf, babası zamanında yarım kalan harekatı tamamlamak üzere Harizmşah Harun ile birlikte Çağaniyan'ı zapt ederek Tirmiz'i kuşattı. Ancak bu sefer de müttefiki Harun'un ömrü yetmedi ve 1035'te vefat etti.

Bu sırada İlig Han Nasr'ın oğulları Muhammed ve İbrahim bölgede hakimiyetlerini güçlendirdiler dolayısıyla Yusuf onların yanında çok zayıf kaldı. Karahanlı hanedanı arasında kıyasıya devam eden mücadele sonucunda, 1042 yılında ülke kesin olarak ikiye ayrıldı. İlig Han'ın oğullarından Muhammed Arslan, Kara Hakanlık mevkiinde Büyük Kağan ve İbrahim de Tabgaç Buğra "kara hakan" unvanını alarak, Mâverâünnehir ile Fergana'ya uzanan Batı Karahanlılar Devleti'ni idare etmeye başladılar. Yusuf Kadir Han'ın oğulları Arslan Han Süleyman ile Buğra Han Muhammed de Balagasun, Talas, İsficab, Şaş, Doğu Fergana, Kaşgar ve Hoten'i kapsayan Doğu Karahanlı Devleti'ni idare ettiler.

Doğu Karahanlılar (1032-1210)

Yusuf Kadır Han'ın ölümünden sonra 1032 yılında Doğu Karahanlı kolunun başına oğlu Arslan Han Süleyman geçti. Dindar ve ilim adamlarını koruyan kişiliğinin ön plana çıkmasıyla Şerefüddevle Ebu Şuca lakabıyla anıldı. O dönemde İslamiyet'i yayma gayesi ile Doğu Türkistan'da Kaşgarlı Mahmud'un *Divan*'ına konu olan çetin savaşlar yaptılar. Bu savaşlarda kuzeydoğuda bulunan Yabaku, Basmil ve Çomulları hükümranlığına

katarak henüz daha İslamiyet'i kabul etmemiş Türkleri himayesi altına aldı. Balkaş ve Aral Gölü ve civarı kısa bir süre için de olsa Karahanlı hakimiyetine girdi. Bu mücadelenin sonucunda 1044 tarihinde Bulgar ve Balasagun bölgesinde yaşayan 10.000 çadırlık göçebe Türk topluluğu İslam'a girdi. Arslan Han Süleyman Batı Karahanlılara karşı bir bütün olarak durabilmek amacıyla, kardeşleriyle işbirliği yapmaya karar verdi. Topraklarında huzur ve düzeni sağlamak amacı ile, öncelikle kendisine Balagasun ve Kaşgar yönetimini bırakmayı, hakimiyeti altında geriye kalan Talas ve İsficab'ı kardeşi Muhammed Buğra Han'a ve devletin en doğusunda kalan eyaletleri ise diğer kardeşi Mahmud'a vermeyi uygun gördü. Bu birliktelikte kardeşler Batı Karahanlıların elinde olan Fergana civarındaki bazı yerleri ve Özkent'i ele geçirdi.

1056 yılında Arslan Han Süleyman, kardeşi Muhammed Buğra Han'ın yönetimine vermiş olduğu Talas ve İsficab'a geri almak istemesi üzerine, yenilerek esir düştü ve zindana kondu. Muhammed onu hapsettirdikten sonra Büyük kağanlık makamına kendisi oturdu. Ancak bu görevde bir yıl üç ay kaldıktan sonra yerini büyük oğlu Hüseyn Çağrı Tegin'e bıraktı. Kendi oğlu yerine üvey oğlunun tahta geçmesini kabullenemeyen Muhammed'in ikinci eşi, 1057'de birtakım oyun ve entrikalarla Hüseyn'i zehirlettirerek kendi öz oğlu İbrahim'i tahta çıkarttı. Batı Karahanlıların büyük kağanı İbrahim'in Fergana'yı zapt etmesi üzerine Doğu Karahanlıların kağanı İbrahim b. Muhammed 1059 yılında Batı Karahanlılar ile geçen bir savaşta öldürüldü. Bunun üzerine 1059 yılında yerine Yusuf Kadir Han'ın üçüncü oğlu Tuğrul Karahan Mahmud getirildi.

Karşılıklı bu toprak mücadelesi sonucunda Batı Karahanlılara Sırderyâ ile Hocend arasındaki bölgenin, Doğu Karahanlılara ise Fergana'nın tamamının verilmesi uygun görüldü. 1059-1075 yılları arasında yönetimi sürdüren Mahmud'dan sonra, yerine geçen oğlu Tuğrul Tegin Ömer'in iktidarı iki ay sürdükten sonra yerini Tamgaç Buğra Han'a bırakmak zorunda kalmıştır.

Kaşgar'ı zamanında bir kültür merkezi haline getiren Tamgaç Buğra Han'ın, toprakları başarılı bir şekilde idare etmesine rağmen

Selçuklu sultanı Melikşah'ın 1089'da Mâverâünnehir'de bulunan Özkent'i ele geçirmesinden sonra Tamgaç Buğra Han ona bağlılıklarını bildirmek durumunda kalmıştır. Tamgaç Buğra Han'ın kardeşi Yakub şehzadesi Tegin'in istifa ederek Semerkant tahtına çıkmaya kalkışması, Melikşah tarafından isyan olarak kabul edildi ve ordusuyla üzerine yürüdü. Ağabeyi Tamgaç, Melikşah'ın emri üzerine kardeşini ele geçirerek, teslim etmek üzere Özkent'e hareket ettiği sırada Karahanlı Tuğrul b. Yınal'ın kuvvetlerine esir düştü. 1011 yılında Tamgaç Buğra Han esirlikten kurtulup hakimiyeti ele alarak, oğlu Çağrı Tegin'i kendi namına Yarkent ve civarına hakim atadı.

Büyük kağan olarak 1075-1102 arasında 27 yıl hükümranlık süren Tamgaç Buğra Han döneminde, Balagasun'lu Yusuf Has Hacib'in, *Kutadgu Bilig* adlı eserini kendisine takdim etmesinden de anlaşılacağı gibi, Kaşgar önemli bir kültür merkezi haline gelmiştir. Tamgaç Buğra Han'ın ölümünden sonra büyük kağan olarak Doğu Karahanlı tahtına oğlu Ahmed b. Hasan geçti. Ahmed ilk iş olarak Abbasi halifesi Müstazhir-Billâh'dan kendisini destekleyici bir unvan istedi. Halife de ona Nûrüddevle lakabını takdir etti. Bu ona siyasi bir nüfuz kazandırmaktaydı.

Ahmed 1128 tarihlerinde Karahıtayları mağlup ederek onların ilerleyişini durdurdu. Ancak 1141 yılında vefat edip yerine gelen II. İbrahim b. Ahmed, konargöçerlerin sebep olduğu iç karışıklıklarını giderememesi sebebiyle yardım etmeleri için, Balagasun kapılarını Karahıtaylara açtı. Yardım amacıyla gelen Karahıtaylardan Gürhan Balasagun'u ele geçirdi, burayı başkent yaparak kendisini büyük kağan ilan etti. Balagasun'da kalma şansı kalmayan II. İbrahim kendisine başkent olarak Kâşgar'ı seçti. Bu şekilde Batı Karahanlılar Karahıtaylılara bağlı bir ülke durumuna geldi. II. İbrahim'in Karluk Türkmenlerinin ayaklanmasını bastırmak için Mâverârünnehir'e gittiği sıradaki bir savaşta öldüğü sanılmaktadır. II. İbrahim'den sonra yerine geçen hanlar varlık sürdüremediler. Doğu Karahanlıların son temsilcisi II. Muhammed'in Kaşgar'da bir isyan sırasında ölümünden sonra devlet toparlanamayarak siyasi varlığını kaybetti, tarih sahnesinden çekildi.

Batı Karahanlılar (1052-1212)

Aynüddevle lakaplı Muhammed b. Nasr, Batı Karahanlıları, devletin merkezi Özkent'te büyük kağan olarak idare etmeyi tercih ederken, kardeşi Tamgaç Han İbrahim ise ortak kağan olarak Mâverâünnehir'i Semerkant'tan idare etmeyi tercih etti. Aynüddevle'nin 1052 yılında vefat etmesi üzerine, Batı Karahanlıların en namlı hükümdarı İbrahim b. Nasr, Tamgaç Buğra Karahan unvanı alarak büyük kağanlık makamına getirildi ve Mâverâünnehir'i idare ettiği Semerkant'tan ayrılmayarak Batı Karahanlı Devleti'nin merkezini Özkent'ten Semerkant'a taşıdı.

Batı Karahanlılarının soyu, Muhammed b. Nasr'ın Ahmed ile Abbas ismindeki oğullarının çocuklarının olmaması sebebiyle Tamgaç Han İbrahim b. Nasr üzerinden devam etti. Tamgaç Han İbrahim hakka hukuka hassasiyet besleyen, halkının huzurunu önemseyen, dindar bir hükümdar olarak bilinir. Devleti adilane idare etmek ve iç asayişte sükuneti sağlamak amacıyla yeni düzenlemeler yaptığı, devlete ait kararları kaleme aldığı, fiyat kontrollerini sıkı takip ederek halkı ekonomik bakımdan koruduğu, para işlerini düzenleyerek kendi adıyla "Tamgaç dirhemleri"ni bastırdığı tarih kaynaklarında geçmektedir. Dindar kişiliğinin gerektirdiği bir hassasiyet olaraktan Buhara ve Semerkant gibi merkez yerleri dini müesseselerle zenginleştirmiş, Semerkant'ta büyük bir hastane ve medrese yaptırmıştır. Bunların yanında şehirlere de birçok imaret yaptırmıştır. Tamgaç Han İbrahim Şiî propagandasına karşı çıkarak Mâverâünnehir'e yerleşmiş İsmâilîlerle uğraşmıştır. Aynı zamanda Doğu Karahanlılar kendi içlerindeki ihtilafları fırsat bilerek kendi sahasını Şaş, İlak, Tünhas ve Fergana'yı alarak genişletmiştir. Selçukluların hızla yükselişine şahit olmakla kalmamış, kendi topraklarına saldırılarına da tanık olmuştur. Yapılan bu akınları durdurmak amacı ile, Abbasi halifesinden yardım istemiş olsa da sadece halifenin gönderdiği lakap ve hil'at ile yetinmek durumunda kalmıştır.

Tamgaç Han'ın felç olmasıyla yerine oğlu Şemsülmülk II. Nasr b. İbrahim geçti (1068-1079). II. Nasr, Selçuklu akınlarına babasından daha sert bir şekilde karşılık verdi. Alparslan'ın Mâverâünnehir'deki beklenmedik ölümünü fırsat bilerek 1072'de Tirmiz ve Belh'i zapetti. Selçuklu Devleti'nde başa gelen Melikşah döneminde de mücadelelere

devam edildi. Melikşah zapt edilen Tirmiz'i geri aldıktan sonra Semerkant üzerine yürüdü ancak araya veziri Nizamülmülk'ün girmesi ile 1074'te sulh sağlandı. Anlaşmayla Mâverâünnehir bölgesinde Selçuklu hakimiyeti tanındı. Aynı zamanda II. Nasr'ın Alparslan'ın kızı Ayşe, Melikşah'ın da II. Nasr'ın amcasının kızı Celaliye Hatun (Terken Hatun) ile nikah kıyması iki devlet arasında akrabalık ilişkisi oluşmasına sebep oldu.

Karahanlı hükümdarları içerisinde imar faaliyetlerine en çok önem veren hükümdar olarak geçen II. Nasr Han, şehrin birçok yerine, ribatlar, medreseler, camiler yaptırmıştır. En önemli eseri, 1068'de tamamlanana Buhara (Ulu) Camii'dir. Onun zamanında Buhara şehri, köşkler, havuzlar, bahçeler, korularla bezenmiş bir kent haline gelmiştir.

II. Nasr'dan sonra yerine gelen kardeşi Ebû Şücâ Hızır Han'ın çok kısa süren hükümdarlığı sonrasında tahta oğlu Ahmed gelmiştir. Ahmed'in Semerkant uleması ve halkıyla sürekli ihtilafa düşmesi sebebi ile, huzuru kaçan halk Selçuklu sultanı Melikşah'tan yardım istemiştir. Yardıma olumlu yanıt veren Melikşah, ordusu ile Semerkant'a 1089'da girerek, Ahmed'i Isfahan'a götürerek esir etmiştir. Ahmed Han bir müddet sonra serbest bırakılsa da onun hakimiyetini kabul etmeyen halk, bir süre sonra onu zındıklıkla itham ederek 1095'te idam etmiştir. Sultan Ahmed döneminden sonra ihtilaflar Batı Karahanlıların yıkılışına kadar devam etmiş, başa gelen hanlar bir otorite olmaktan uzak daha çok Selçukluların denetimi altında çalışan devlet adamları haline gelmiştir.

1204 yılında Harizmşahların güçlü olduğu bir dönemde büyük kağan olarak tahta çıkan son Batı Karahanlı hükümdarı Osman, Karahıtaylar ve Harezmşahlarla iki yüzlü ilişkiler içerisine girerek, kendi sonunu hazırladı. Osman'ın Semerkant'ta çıkan bir isyanda Harizmlileri öldürmesi üzerine Harezmşah Muhammed ordusuyla Semerkant'ı fethederek başkent yaptı (1212). Batı Karahanlıları da böylelikle tarih sahnesinden çekilmiş oldular (1212).

Kültür ve Medeniyet

Bütün Türklerde olduğu gibi Karahanlılarda da Tanrı en yüksek varlık olarak tam iktidar sahibi idi. Gökte olduğuna inanılan bu kudreti sonsuz

Tanrı, hükümdarlık anlayışı ile ilişkilendirilmiştir. Tanrı'nın hükümranlık yetkisini, ancak ona layık olan kişiye bahşettiğini düşündükleri için, "kut" olarak ifade edilen hükümdarın gücüne ve yetkisine bir dine itaat eder gibi itaat etmişlerdir. Bu kutsallaştırılmış görevin kan yoluyla babanın hatundan doğan oğullarının hepsine intikal ettiği kabul edilmiştir. Ancak hükümdarlık için konulmuş kesin veraset usullerinin olmaması, hükümdar oğullarının hangisinin hükümdar olacağının kesin olarak bilinmemesine, devlette taht kavgalarının çıkmasına sebep olmuştur.

Eski Türklerdeki itikata göre, Tanrı'nın siyasi hakimiyetini Türklerin başında bulunan "kut"a verdiğine inandıkları için, "kut"u ilahî kaynaklı görmüşlerdir. Tanrı Türklerin istiklali ile ilgilendiğinden, savaşlarda Tanrı'yı mahcup etmemek adına mücadele edilirdi. Tanrı'nın egemenliğini temsil eden bu hükümdar, ona layık bir erke ve idari yetiye sahip olmak zorundadır. "Kut"u bir emanet ve sorumluluk olarak algılayan hükümdar, bu ilahi mesuliyeti en iyi şekilde yerine getirmek için, halkının da huzur ve zenginliğine çaba göstermek zorundadır.

Karahanlılar hükümdarlık alameti olarak "sultan" yerine "beg, ilig, sâhibü'd-devle, hakan ve han" unvanlarını kullanmışlardır. Bu unvanların genellikle Arslan, Buğra, Tonga gibi havyan adları veya "tavgaç, kara, kadir ve kılıç" gibi sıfatlarla beraber kullanıldığını görmekteyiz.

Hükümdarların unvanlarına gelince "Muizzüddevle, Şemsülmülk, Müşeyyidüddevle, İzzü'd-din, Burhânü'l-mülk" gibi Abbasi halifelerince layık görülen lakaplar da kullanılmıştır. Karahanlılar hükümdarları adına minberlerde hutbe okutmak, halifenin adının olması şartıyla yanına hükümdarın kendi adını da yazdırarak para bastırmak, devletin yönetildiği başkent, hükümdarın oturduğu saray, bir resmi devlet çadırı görevini gören otağ (çuvaç), hükümdarlık makamı olan taht, hükümdarlık sembolü olarak başa takılan taç, çetr, devleti temsil eden bayrak, devlet ve hakanlık sembolü olan tuğ, bir çeşit mızıka takımı olan nevbet ve hükümdarın sanatkarane işlenmiş elbisesi hil'at hükümranlığın alametleri olarak kabul edilirdi. Hakanın hanımı "terken hatun", şehzadelere de "tegin" denirdi.

Karahanlılarda devlet teşkilatında hükümdar ve vezirden sonra en yetkili kişi, "Ulu Hacib"dir. Ulu Hacib'in sarayda; hükümdarın halk ile diyalog kurabilmesini sağlamak, halkın çeşitli şikayetlerini dile getirerek halka tercüman olmak, haksızlığa uğrayıp adalet isteyenleri huzura çıkarmak, yabancı devlet elçilerinin işleriyle ilgilenmek gibi geniş idare sahasına sahipti. Ulu hacibin emrinde başka hacibler ile teşrifat memurları, onların emirlerinde de çeşitli işleri gören gulamlar bulunmaktaydı.

Merkez teşkilatının başında hükümdarın en büyük yardımcısı "Yuğruş" adlı vezir, hükümdar adına devleti idare eder ve devlet işlerinin görüşüldüğü Büyük Divan'da başkan olarak bulunurdu. Vezirin hazineyi idare etmek, halkın huzurunu sağlamak, sınırları genişletmek gibi mühim görevleri olmaktaydı. Vezir tayin edilen kimseye, hükümdar tarafından bir unvan, tuğ, davul, zırh, hil'at, eğer takımı, at, vezirlik mührü ve dirlik verilirdi.

Vilayetler ise hanedan mensupları, nâibler ve valiler tarafından yönetilirdi. Karahanlılarda askerî teşkilat, başlıca görevi hükümdar ve sarayı korumak olan saray muhafızları, hükümdarın şahsına bağlı ve ücretli askerlerden oluşan hassa ordusu, bölge ve vilayetleri idareyle görevlendirilen hanedan üyeleri ile öteki devlet adamlarının kuvvetleri ve Çiğil, Karluk, Uğrak, Basmil, Çomullar gibi devlet sınırları içinde yaşayan devlete bağlı Türk boylarına mensup kuvvetlerden oluşmaktaydı. Askerî harekatın durumuna göre kumandanlık hükümdar, hanedan üyesi şehzadeler ya da öteki beyler tarafından yapılmaktaydı.

Karahanlı Devleti İslamiyet'i kabul ettikten sonra, bulundukları şehirleri gerek mimaride gerekse bilim ve edebiyatta İslam'ın imzasını atmışlardır. Doğu Karahanlılarda coğrafyasından ötürü Çin ve Uygur medeniyetlerinin izleri görünse de, Balagasun ve Kaşgar o devirde birer ilim ve kültür merkezi olmuşlardır. Batı Karahanlılarda ise daha çok İslam kültürünün etkisi altında kalmıştır.

Doğu Karahanlıların egemen olduğu bölgelerde Türkçe'nin bir edebiyat dili olabilecek seviyeye getirilmiş olduğunu, Türk İslam Edebiyatı'nın bu

dönemde önemli eserlerinin kaleme alınmış olmasından anlamaktayız. O zamandan kalan en önemli eser 1069/1070 yılında Yusuf Has Hacib tarafından yazılmış olan *Kutadgu Bilig*'dir. Türk-İslam kültürünün en önemli eserlerinden biri olan bu abide, Uygur ve Arap harfleri ile Türk dilinde yazılmıştı ve 6500 beyitten meydana geliyordu. İdeal devlet sisteminin, hükümdarın nasıl davranması gerektiğinden bahsediyordu.

Yine bu devredeki başka bir alim olan Ebü'l-Fütûh Abdulgafûr'un (öl. 1096) günümüze ulaşmayan *Tarih-i Kaşgar* adlı eseri de tarihsel açıdan değerli teliflerden biri olmuştur. 1073-1077 yılları arasında Bağdat'ta, Türkçe'nin güzelliklerini yabancılara göstermek için yazılmış olup, Abbasi halifesi Muktedi'ye sunulan Kaşgarlı Mahmud'un eseri olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* de Türk İslam kültürü için en önemli eserdir. Kaşgarlı Mahmud bu eserinde, Bizans hududundan Çin hududuna kadar muhtelif Türk kabilelerinin lehçelerinden örnekler vererek, Türk dilinin gücünü ve zenginliğini ispat etmeye çalışmıştır. Ayrıca Türk tarihi, coğrafyası, folkloru, siyasi, sosyal hayatı ve inançlarına dair değerli bilgiler bırakmıştır.

Uygur harfleri ile yazılan bir başka Karahanlı devri eseri ise, *Atabetü'l Hakâyık*'tır. Edib Ahmet Yükneki tarafından yazılan bu eser 101 dörtlükten oluşan bir ahlak kitabıdır. Yabancı kelime oranı *Kutadgu Bilig*'e göre daha fazla olan eserdeki başlıca konular bilgi, dil, cömertlik, hırs, kibir, dünyaya karşı tamahtır.

Bugünkü Kazakistan toprakları içerisinde yer alan Yesi şehrinde dünyaya gelen Ahmet Yesevî'nin *Divan-ı Hikmet* adlı eseri de Karahanlılar döneminden bizlere miras kalmıştır. Halkın anlayabileceği bir Türkçe ve hece vezni ile yazılan, halka hitap eden bu eser Türklerin İslam'a giriş süreçlerini hızlandırmış, İslam dininin temel felsefesini yeni Müslüman olan daha çok Türkistan olmak üzere, Türk topluluklarına Yesevilik olarak aşılamıştır. Mevlânâ, Yunus Emre, Hacı Bektâş gibi döneminde yaşamamış olan mühim tasavvuf erbabını ise eseri ile derinden etkilemiştir. Hoca Ahmet Yesevi ve ondan beslenen Türk mutasavvıfları Türk diline dayanan bir İslam'ın yayılmasına hizmet etmişler ve sonra kurulan cihan devletlerine çok kuvvetli temel oluşturmuşlardır.

4. Gazneliler

963-1186 yılları arasında Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da hüküm sürmüş olan Türk hanedanlarındandır. Kurulduğu yerin adını alan Gazneliler, Gazneli Mahmûd'un lakabının Yemînü'd-Devle oluşundan Yemînîler, babası Sebük Tegin'den dolayı da Sebük Teginîler diye de tarihi kaynaklarda yer alır.

9. ve 10. yüzyılda Abbasi halifesinin ve ona bağlı eyaletlerdeki Arap ve İranlı valilerin hizmetinde asker veya muhafız olarak vazife yapan Türkler, Büveyhîler ve Samanîlerin de askerî kuvvetlerinde yer almaktaydılar. 10. yüzyıldan itibaren sayılarını artırarak ağırlıklı olarak Samanîlerin bünyesi altında hizmet vermeye başladılar. Merkezi idarenin zayıfladığı dönemlerde vali olarak atanan Türkler, bölgelerde merkeze gevşek bağlarla bağlı kalmak şartıyla idareyi ele geçirerek hakimiyetlerini güçlendirmekteydiler.

Samanîlerin VI. hükümdarı I. Abdülmelik b. Nuh zamanında Türk kölelerinden biri olan Alp Tegin, zekası ve atılganlığı ile dikkat çekmiş, Abdülmelik'in hacibi olmayı başarmıştı. Abdülmelik'in ölümü üzerine yerine geçen Mansur b. Nuh, zamanında hükümdarlığını istemeyen Alp Tegin'i Horasan sipehsaları olarak tayin ederek görevinden uzaklaştırdı. Bunun üzerine, Belh'e çekilen Alp Tegin, Samanî hükümdarının üzerine gönderdiği 4.000 askeri yendi. Başlarında Lavik adında yerli bir hanedanın bulunduğu Gazne şehrine, hanedana son vererek Türk askerleri ve bölgede yaşayan Türk toplulukları ile beraber yerleşti.

Yerleştiği yerin ismini devletine vererek, Gazne şehrini de başkent yaparak Gazneli Devleti'nin temellerini atan Alp Tegin bundan kısa bir süre sonra vefat etti. Alp Tegin'den sonra yerine, babası kadar başarılı olamayan oğlu Ebu İshak İbrahim geçtiyse de halef bırakmadan vefat etti. Ebu İshak İbrahim'den sonra güçlü bir devlet adamı olarak devletin başına gelen Türk komutanlarından Bilge Tegin'in saltanatı kısa süreli oldu, Gerdîz

Kalesi'ni almaya çalışırken vefat etti (974-75). Daha sonra Bilge Tekin'in yerine Böri Tekin adında bir köle geçmiş olsa da yöneticilikteki zaafından kaynaklı başarısızlığı sebebi ile tahtından uzaklaştırılıp yerine 997'de Alp Tegin'in en güvendiği kişilerden Sebük Tekin geçti. Issık Göl'e sahili olan Barshân'da doğan zeki, dindar, cesur bir hükümdar olan Sebük Tegin'in göreve gelmesiyle, hükümdarlık babadan oğla intikal eden bir saltanata dönüştü. Görünüşte Samanîlere bağlı bir vali gibi görünse de ileriki zamanlarda bağımsız bir devlet kurma gayesi ile sınırlarını genişleterek Zebulistan, Zamindaver, Gür bölgelerini ele geçirdi. Hakimiyet sahasını Doğu Afganistan'daki Zâbülistan'a kadar genişleterek, Afganistan'ın büyük bir kısmını elde eden Sebük Tegin, Zâbülistan eşrafından bir zatın kızıyla da evlenerek bölge halkının gönüllerini fethetti. Yine bu bölgeye yakın diğer Türk gulâm gruplarının denetimindeki Büst şehrini 997'de zapt ederek, Kuzeydoğu Belûcistan'daki Kusdar bölgesinin Zemindâver'e kadar olan geniş bir coğrafyasını hükümranlığına kattı.

Daha sonra zorlu bir fetih bölgesi olan Hindistan'a doğru ilerlemek isteyen Sebük Tegin, onun zamanla büyümesinden tedirginlik duyan Hindistan hakimi Caypal ile karşı karşıya geldi, 979'da Samgan'ı ele geçirerek Caypal'ı yenmiş oldu. Ardından Lâmgân ve Kabil bölgesinin hükümdarı Hindûşâhî racasını yenerek Kabil Irmağı'ndan Peşâver'e kadar olan bölgeyi ele geçirdi. Hindistan'da Hindistan'ın İslamlaştırılması konusunda ilk somut adımların bu dönemde atılması hususunda muvaffak oldu (986-987).

Sebük Tegin cesurca yaptığı bu bağımsız fetihlere rağmen, yine de Samanîlerin hakimiyetini tanıyordu. Hindistan'dan döndükten sonra Ebu Ali b. Simcur ve Faik el-Hasan'ın isyanları sebebiyle Samanî hükümdarı Nuh b. Mansur'un bulunduğu güç durumdan faydalanarak Samanîlerin iç siyasetine karışmaya başladı. Zor durumda olan Samanîlerin emiri II. Nuh, kendisine karşı olan bu ayaklanmayı Sebük Tegin ve oğlu Mahmud'un yardımı ile bastırabildi (995). Sebük Tegin'in isyanı başarı ile bastırması Samanî emiri tarafından "Nasiruddin" unvanına, oğlu Mahmud'un ise "seyfeddevle" unvanına laik görülmesiyle hakimiyetinin daha da güçlenmesine sebep olmuştur. Aynı zamanda Sebük Tegin'in

oğlu (Sultan) Mahmud Horasan orduları komutanlığına getirildi. Gaznelilerin gerçek kurucusu olan Sebük Tegin, 997 yılında vefat edince tahta veliahtı İsmail çıktı. Sebük Tegin'in büyük oğlu Mahmud buna itiraz ederek Gazne tahtını ele geçirdi ve 998'de Gaznelilerin hükümdarı oldu. Sultan Mahmud, II. Mansur b. Nuh'un onu Horasan valiliğinden alması sebebiyle Samanîler ile mücadele etmeye karar verdi. Tam o sırada Samanîlerde Begtüzün ve Faik'in sebep oldukları iç karışıklıklar Sultan Mahmud'un işine yaradı ve Samanî ordusunu Merv'de bozguna uğrattı. Abdülmelik'in Mâverâünnehir'den çekilmesi üzerine boş kalan Horasan Sultan Mahmud'un hakimiyeti altına girdi. Aynı zamanda Karahanlıların da Mâverâünnehir bölgesine girmesiyle, Samanî hakimiyeti son bulmuş oldu.

Daha sonra Gazneli Mahmud Samanîler tarafından kabul görmeyen Bağdat'taki Abbasî Halifesi Kadir-billâh'a, Şafii fakihi olan Ebu Hamid İsferani aracılığı ile, adına Gazne'de hutbe okuttuğu haberini ulaştırdı. Samanîler tarafından kabul görmeyen halife, Sultan Mahmud'un bu davranışını çok iyi karşılayarak, onu "yemînü'd-devle ve emînü'l-mille" unvanlarıyla taltif etti ve ele geçirdiği topraklar üzerindeki egemenliğini kabul ettiğini bildiren, Sultan Mahmud'un hakimiyetinin meşru olmasına sebep olan bir ahidname gönderdi. 999'da etki alanı azalan ve iyice zayıflayan Samanî Devleti Karahanlılar tarafından tarih sahnesinden silindi. Ardından İsmail el-Muntasır Samanî Devleti'ni toparlamak çabasıyla girişimlerde bulunsa da Gazneliler ve Karahanlılar toprakları aralarında paylaşarak buna müsaade etmediler.

Daha sonra Sultan Mahmud Sîstan, Cûzcân, Cagâniyân, Huttel ve Harezm bölgelerini zaptederek topraklarına dahil etti. Horasan'da varlığını güçlendiren Sultan Mahmud, henüz Müslüman olmamış puta tapan Gurluların topraklarına ilki 1011, ikincisi 1020 olmak üzere, iki sefer düzenleyerek, bölgeyi ele geçirdi ve İslamiyet'in yayılması için oralara yüzlerce ilim adamı sevk etti. Fakat Gurluları tam anlamıyla Gaznelilerin itaati altına almak mümkün olmamakla birlikte İslam dininin bu bölgede yayılması oldukça yavaş gerçekleşmiştir.

Sultan Mahmud, Samanî Devleti'ni tamamen kontrol altına alıp bölgede hakimiyetini iyice kabul ettirdi. Artık Hindistan'ı fethetmek ve oralarda İslam dinini hakim kılmak için yeni girişimlerde bulunabilirdi. Bu girişimlere atılmadan önce topraklarını güvenceye almak için komşu devletlerle arasını düzeltmek adına, 1001 yılında Karahanlı İlig Nasr Han ile iki devlet arasındaki sınırı konusunda anlaşıp, Nasr'ın kızı ile evlenerek iki hanedan arasında akrabalık ilişkisi oluşturdu.

Sultan Mahmud on yedi defa askerî hareket düzenleyeceği Hindistan seferlerine başladı. Daha sonra Gazne'nin stratejik bir mevkide oluşunun Kuzey Hindistan fethinin gerçekleşmesinde sağladığı kolaylıklar sayesinde 1003'te Vayhand'ı ele geçirdi. Bu zaferinden sonra kendisine "gazi" unvanı verildi. Ertesi yıl, Karmati mezhebine bağlı olan Murtan'a İslamiyet'i yaymak amacı ile giderek şehri zapt etti ve halkı yıllık vergiye bağladı. Hint racalarının ittifakını kırmak için mücadele veren Sultan Mahmud, 1014'te Keşmir'i aldıktan sonra, Keşmir'e yaptığı düzenli akınlar sayesinde İslamiyet yayılmaya başladı ve Keşmir'de tapınakları ile meşhur olan Muthura şehrinden elde ettiği ganimetler ile Gazne Camii'ni yaptırdı.

Müslümanlığı yaymak için yapılan Hint seferlerinin en meşhuru olan on VI. seferi, 1025-1026'da Somnat'a yapılan askerî harekâtın zafer ile sonuçlanması ile Hintlilerin en kutsal putu olan Somnat putu da dahil olmak üzere binlerce put, yerle bir edildi. Sultan Mahmud'un İslam dünyasında kahraman olarak yankı uyandırmasına ve tanınmasına sebep oldu. Bağdat'taki Abbasî halifesi Kâdir-billâh, Mahmud'a "Sultan" ve ailesine yeni üstünlük ifade eden lakaplar verdi.

Bu sırada Sultan Mahmud yer yer ihtilafa düştüğü Karahanlılar ile savaşmış ve her defasında Karahanlıları mağlup etmiştir. Aynı zamanda topraklarını genişletmek amacıyla Irak'taki Büveyhîler ile de savaşarak Irak-ı Acem diye bilinen bölgeyi hakimiyet bölgesine eklemiştir.

Sultan Mahmud 1030 tarihinde vefat etmiştir. 61 yıllık ömrünün yaklaşık 45 yılını harp sahalarında geçirmiştir. Yapmış olduğu seferlerde yüzlerce putu kırarak, İslam dünyasında "putkıran" lakabını almıştır.

Gazneli Mahmud 1029'da Rey şehrini aldığında oğlu Mesud'u Rey valisi olarak tayin etmiş, Mesud ise eyaletin tamamını ele geçirmişti. Babasının ölüm haberi üzerine, Gazne'ye giderek kendisini sultan ilan eden kardeşi Muhammed ile uzun süren taht mücadelelerine girdi, galip gelerek Gazneli tahtına tek başına oturdu. Sultan Mesud kabiliyetli ve gözü pek bir asker olarak babasının Hindistan politikasını sürdürmek istedi ancak Selçuklular ile sürekli çatışma halinde olması yönetimde babasının yerini dolduramaması sonucunu doğurdu. Sultan Mesud, isyan eden valisi Ahmed b. Yınal Tekin'in harekatını önlemek için Hindistan'a girdi, 1033 yılında Hindistan seferinde Keşmir'in güneyindeki Sarsûtî Kalesi'ni fethetti. Daha sonra Hansi ve Sonipat Kalelerini aldı.

Hindistan'da olduğu sırada, 1035 tarihinden itibaren Selçukluların yurt arayışlarının Gazne bölgesine yakın Horasan'da yoğunlaşması ve giderek Merv, Serahs ve Ferâve arasındaki topraklara yerleşmeleri karşısında Sultan Mesud, Hâcib Bey komutasında Selçuklulara bir ordu gönderdi. 1035'te ordunun Hisâr-ı Tâk'ta, Selçuklulara karşı tutunamayarak mağlup olması karşısında Sultan Mesud bizzat Horasan'a geldi. 1037 ve 1038 yıllarında Çağrı Bey'in ustaca taktikleri yüzünden Gazne ordusu iki defa ağır yenilgiye uğradı, Horasan üzerindeki hakimiyeti zayıfladı. 1038'de Serahs yakınlarında sulh yapılsa da Selçukluların Serahs, Nesa ve Baverd halkını kendi tarafına çekmesi sonucunda Sultan Mesud savaşmaya karar verdi. 1040 yılında üç gün süren Dandanakan Savaşı'nda Gazneliler mağlup oldular ve Sultan Mesud ailesini ve hazinesinden kalanı yanına alarak Hindistan'a doğru çekildi. Ancak Sind Irmağı'nı geçtikten sonra köleleri tarafından yağmalanarak öldürüldü (1041).

Sultan Mesud'un oğlu Mevdûd babasından sonra, amcası Muhammed'i yenerek 1041 yılında Gazneli Devleti'nin tahtına oturdu. Mevdûd de dedesi ve babası gibi Hindistan seferlerine yoğunlaşmak istemekteydi ancak o günün şartları Selçuklulardan dolayı buna pek müsait değildi. Buna rağmen 1044 yılında Hindistan'da Caypal'in oğlunun diğer Hind racaları ile kurduğu ittifakı bozmak için Hindistan'a bir ordu gönderdi ve ordunun başarılı olması ile bölgede tekrar Gazneli

hakimiyeti kuruldu. Ancak Hindistan seferleri bu kadarla kalmak zorunda kaldı. 1049'da Horasan'a girdi fakat Selçuklu Devleti'nin başında olan Alp Arslan tarafından geri püskürtüldü. Sultan Mevlüd Selçuklulara karşı hazırladığı bir ordu ile yola çıkarken öldü.

Mevdûd'un vakitsiz ölümünden sonra taht kavgaları başladı. Sırasıyla II. Mesud ve I. Mesud'un oğlu Ali ve sonrasında Sultan Mahmud'un oğlu Abdürreşîd sultan oldu (1049). 1052 yılında bir Türk komutanı olan Tuğrul, Sultan Abdürreşîd ve on bir şehzadeyi öldürterek Gazneli tahtına çıktı. Daha sonra Tuğrul'un yerine Gaznelilerin başına geçen I. Mesud'un oğlu Ferruhzâd Selçuklulara karşı yer yer başarılar gösterdi. 1059'da vefat etmesi üzerine yerine gelen kardeşi İbrahim, 1059 yılında bir barış anlaşması imzaladı ve 30 yıl süren Selçuklu-Gazneli mücadelesini bitirmeyi başararak 41 yıl boyunca ülkesini sulh içinde idare etti. Bu sulh Gazneli Devleti'nin eski ihtişamlı haline dönüşü için önem arz ettiğinden, anlaşmayı ayakta tutmak için evlilik yoluyla akrabalık kurarak devletini güvence altına almaya çalışmıştır. Bu sakin dönemde Hindistan'a seferler düzenleyerek yeni kaleler fethetti ve Gur bölgesinin kontrolünü ele geçirerek bölgedeki hakimiyetini güçlendirdi. Aynı zamanda sikkelerinde "sultan" unvanına yer veren ilk Gazneli hükümdarı olarak tarihe geçti ve 1099'da vefat etti.

Sultan İbrahim'in yerine geçen ve Hindistan üzerinde hakimiyet kurmak için çok sık sefere çıkan III. Mesud, Hindistan'ın fethini tamamlayamadan 1115 yılında öldü. Tahta geçen oğlu Sultan Şîrzâd taht mücadelelerinden dolayı bir yıl tahtta kalabildi. Gazneli Devleti'nde yaşanan bu karışıklıklara Selçuklu Devleti müdahale etti. Şîrzâd'dan sonra başa gelen Arslan Şah'ın Mesud'la evli olan ve onun ölümü ile dul kalan Melikşah'ın kızına kötü davranması üzerine, Selçuklu Devleti ile arası açıldı ve Selçuklu tarafından esir edildi. Selçukluların Horasan meliki Sencer'in desteğini alan Behram Şah 1117'de Gazneli tahtına oturdu. Behram Şah Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak geçirdiği uzun saltanat yıllarında, Gaznelilerin Hindistan'da kaybolan kontrolünü sağlamak için isyancı racalara karşı uzun mücadeleler verdi. Behram Şah döneminde, her ne kadar Selçuklular ile barış içerisinde olunsa da

Gazneli devleti gücünü kaybetmiştir. Behram Şah'ın Selçuklu sultanı Sencer'e her yıl ödemekle yükümlü olduğu bağlılık vergisi 250.000 altını vermemesi üzerine bu barış 1135 yılında bozuldu ve Selçuklular Gazne'ye kadar geldiler. Selçuklulara karşı koyamayacağını anlayan Behram Şah önce Hindistan'a kaçtı ve sonra af isteyerek tahtına yeniden geçti. 1146'da Gur melikinin Behram Şah'a sığınması ve Behram Şah'ın Gur melikini zehirleterek öldürmesi üzerine Gurlular büyük tehlike arz etmiştir. 1151'de Gurlular güç kazanarak Gazne'ye kadar geldiler, şehri mezarlarına kadar yaktılar. Gazneliler artık yıkılış öncesi son duruma gelmiş olsalar da 1152'de Behram Şah, Gazne'ye yeniden hakim olmayı başardı fakat 1157'de vefat etti.

Ölümünün ardından yerine geçen oğlu Hüsrev Şah da babası gibi Gurlular ile mücadeleye devam etti. Sultan Sencer Oğuzlar tarafından esir alındığından Gaznelilerin bu sultanın yardımından mahrum kalması Gaznelileri zayıflatırken, Sencer tarafından esir edilen Alaaddin'in tekrar Gur meliki olarak serbest bırakılması da Gurluları güçlendirdi. Gaznelilerin bu zor durumundan faydalanan Gurlular hızlıca bölgede hakim olmaya başladılar. Artan baskılar sonucu Hüsrev Şah şehri Gazne'yi bırakarak Lahor şehrine yerleşti ve varlıklarını Hindistan'da sürdürmeye başladılar. Hüsrev Şah'ın 1160'ta vefatından sonra oğlu Hüsrev Melik son Gazneli hükümdarı oldu. 1186'da Gurlulardan Muizüddin'in bir hilesiyle esir düşen Hüsrev Melik'ten sonra Gazneli Devleti sahipsiz kalarak tarih sahnesinden çekilmek zorunda kaldı.

Kültür ve Medeniyet

Devlet Teşkilatı: Samanî Devleti'nin içinde tohumlarını atan, bağımsızlığına yaptığı mücadelelerden sonra kavuşan Gazneli Devleti, yerleşmiş İranlı unsurlardan vazgeçememiş ve genel hatlarıyla İran menşeli bir görünüm arz etmiştir. Devlet idaresinin genel hatları İran kökenli Samanîlerden alan Gazneliler, silahlı bir güç olan ordu ve askerî teşkilatlarında ise eski Türk geleneğine bağlı kalmışlardır.

Gaznelilerde sultan "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" kabul ediliyor ve devletin kesin hakimi olarak sadece onun emirleri uygulanıyordu.

Alp Tegin, Bilge Tegin, Sebük Tegin gibi kölelikten gelme şahsiyetlerin hizmetleri ve zekaları sayesinde aşama aşama devlet kadrolarında yükselmelerinden, sarayda köle olarak yetişmiş kişilerin de sultan olabildiklerini görmekteyiz. Gaznelilerde hükümdarlık müessesesinde hanedanlık ve irsiyet usulüne dayalı yönetim anlayışı da hakim olmuştur. Sultanın görevleri devlette kanun koyma, muhakeme, infaz otoritesi bakımından en üstün olup idam veya af yetkisine sahip olmaktır. Ayrıca Gazne hükümdarlarından en meşhuru olan Mahmud, ilk defa "sultan" unvanını kullanan kişi olmuştur.

Gazneli Devleti'nin Türk unsurlardan uzak olan bölgelere konuşlanmış olmasından dolayı, Türklerden farklı uygulamalar göze çarpmaktadır. Sarayda sıkı bir protokol sistemi uygulanarak, idare eden ile idare edilenler kesin çizgilerle ayrılmışlardır. En üst mevkide sultan ile askerî ve sivil memurlar, onların altında çalışan tüccar, sanatkar ve köylüler bulunmaktaydı. Halkın sultanlar ile direkt görüşmeleri zorlaştırılarak, sultanın iradesine karşı itiraz etme hakları ellerinden alınmış, görevlerinin hükümdarın kudretine itaat etmek olduğu benimsetilmiştir. Buna karşılık olarak sultan onları dıştaki istilalardan ve içteki huzursuzluklardan korumaktaydı. Halk ile sultanın doğrudan temas kuramamalarının yanında, şikayetlerin dile getirildiği "Mezalim Divanı" gibi İslami müesseselere de rastlamak mümkündür.

Devletin İran ve Horasan bölgesi üzerinde kurulmuş olmasının getirdiği bir özellik olarak, halkın büyük bir çoğunluğunun Farsça konuşması ve bürokratik kesimin İranlı unsurlardan meydana gelmesi, devletin resmi dilinin Farsça kabul edilmesine sebep olmuştur.

Emevîlerle başlayan ve Abbasilerle önemli gelişmeler kaydeden merkez teşkilatının hiyerarşisi ve üstlendikleri görevler Gaznelilerde de hemen hemen aynı şekilde devam etmiştir. Merkez teşkilatında beş divan bulunmaktaydı. Başında vezir bulunmakta, devlette en yüksek derecede mali işler ile ilgilenen Dîvân-ı Vezâret, devletlerin ve eyaletlerin muhaberelerini yapan Dîvân-ı Risâlet (Resmi yazışmalar divanı), asker toplama, teşkilatlanma, teçhizat tedariki ve askerin maaşı gibi işlerle meşgul olan Dîvân-ı Arz (Askerî işlerden sorumlu divan),

devletin dahili muhaberat işlerini idare eden Dîvân-ı İşrâf (Devlet görevlilerinin teftişiyle ilgilenen divan) ve hükümdara ait emlaki idare ve hükümdar ailesinin mali işlerine nezaret eden Dîvân-ı Vekâlet (Hükümdar ailesinin mali işleriyle ilgilenen divan) idi. Bunların dışında Dîvân-ı İstîfâ (devletin mali işleriyle ilgilenen divan), Dîvân-ı Berîd (haberleşme işleriyle meşgul olan divan), Dîvân-ı Âb (su işleriyle ilgilnen divan) ve Dîvân-ı Müsâdere'dir (ölen devlet adamlarının mallarına el konulmasıyla ilgilenen divan) gibi farklı görevleri yerine getiren divanlar da bulunmakta idi. Gaznelilerdeki bu kurumlar içerisinde en mühim yeri teşkil eden divan, merkezi yönetimin temelini oluşturan Vezâret Divanı idi. Yönetimde geniş yetkilere sahip olan vezir, onun vekili sıfatıyla devleti yönetirdi.

Gaznelilerde taşra yönetimi eyaletlere ayrılarak idare edilmiştir. Eyaletlerde merkezi yönetime benzer bir yapılanma olmakla beraber, sivil ve askerî yetkilileri bulunur, sivil idarenin başında görevliye “Sahib-i Dîvân” denilirdi. Sahib-i Dîvân, sultan veya vezirin mutlak vekili konumunda vergilerin toplanması, eyalette düzenin korunması, yönetim işlerinin düzenlenmesi, yönetimi altındaki ordunun ihtiyaçlarını karşılaması, yönetimi altındaki diğer görevlileri denetlemesi gibi görevlerden sorumlu idi.

Adli Teşkilat: Müslüman bir devlet olabilmenin ilk gerekçelerinden bir tanesi de adaleti sağlayabilmekti. Diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Gaznelilerde de halka karşı adil olmak, adaleti yayarak zulmü engellemek, sultanların halkına karşı yegane sorumluklarındandı. Gaznelilerde adliye teşkilatında yargı işlerini kadılar yürütmekteydi. Her şehirde bir kadı ve her eyalette bir Kâdı'l-Kudât bulunurdu. Kadı'l-Kudât'lar eyaletlerde görevli olan diğer kadıları denetler ve merkezdeki davalarla ilgilenirlerdi.

Kadıların devlet yönetiminde çok önemli mevkileri olduğundan sadece sultanlara karşı sorumlu olurlar ve vazifelerini kötü yaptıklarında ancak görevlerinden sultan tarafından alınabilirlerdi. Diğer devlet görevlilerine hesap vermek veya hizmetleri altında bulunmak gibi bir duruma düşürülmezlerdi. Mahkemede savunma vekili veya avukatlar

olmadığından kadılardan haksızlığa karşı kararlarında adil olmaları beklenmekteydi. Kadının kendisinin kanun sayıldığı bu kurulu düzende, kadıların ilimleri ve ahlakî meziyetleri göz önünde tutulurdu. Rüşvet, iltimas gibi yollara düşmemeleri için dolgun maaş alırlardı.

Gaznelilerde de diğer İslam devletlerinde olduğu gibi, büyük küçük rütbeye bakmadan halkının şikayetlerini dinlemek amacı ile bizzat hükümdarın başkanlık ettiği, kadıların bakmaktan aciz oldukları davalarla ilgilenen, bugünkü yüksek mahkeme görevini haiz olan Divân-ı Mezâlîm vardı.

Askerî Teşkilat: Gazneliler Türk devletlerinde olduğu gibi güçlü bir orduya sahipti. Gazneliler Türk diyarından uzakta konuşlanmış bir devlet olsa da onu ayakta tutan ordunun esas bölümünü Türkler oluşturmaktaydı. Bu şekilde Gazne yönetiminin kendini güvence altında hissettiğinden bahsedilir. Sultan Mahmud'un ömrünün çoğunu seferlerde geçirmesi Gazne ordusunun onun döneminde en güçlü zamanını yaşadığını göstermektedir.

Gulamlar, düzenli birlikler, eyalet askerleri, ücretli askerler ve gönüllülerden oluşan Gazneli ordusu, Gulâmların çoğunluğu Türk olup yaklaşık 4000 ile 6000 arasında değişmekteydi. Daha sonraki dönemlerde bunlara Hint ve Tacik asıllı askerler de katılmıştır. Gazne ordusunun en önemli gücünü oluşturan gulamların başında "Salâr-ı Gulâm" bulunurdu. Gulamların içinde sultanın çadırını koruyan özel birliklere ise "Gulâm-ı Hâs" denilirdi.

Gazne ordusunda ücretli askerlere de yer verilmiştir. Bunların yanında Sultan Mahmud'un meşhur Hindistan seferlerinde Horasan ve Mâverâünnehir'deki varlıklarından fazlasıyla yararlandığı "mütetavvia" denilen gönüllüler de Gazne ordusunda ücretsiz olarak sadece cihadın faziletine kavuşmak amacıyla savaşlara katılmışlardır. Bunların dışında Oğuzlar, Karluk, Yağma ve Halaçlar gibi Türk boylarından da yardımcı kuvvet alarak faydalanılmıştır.

Gazneli ordusundaki birliklerin çoğu atlı süvarilerdi. Kalelerde muhafız kuvvetleri olarak ve kale kuşatmalarında görev yapmak üzere yaya askerlerinin sayısı azdır. Silah olarak kılıç, ok, yay, kalkan,

mızrak kullanılmaktadır. Kale kuşatmalarında mancınıklardan da faydalanılırdı. Fakat Gazne ordusunun en önemli ve vurucu gücü düşman saflarını bozan ve okçular için uygun atış pozisyonu yaratan, sayıları 1700'e varan savaş filleriydi.

İlmi Hayat: Gazneli sultanları, bizzat iyi yetişmiş ilim adamları olmalarından dolayı ilim ve medeniyet eserlerinin gelişmesine önem vermişlerdir. Sultan Mahmud'un Gazne'ye büyük bir akademi kurarak burayı ilim adamlarının ve şairlerin toplandığı bir müessese haline getirmesinden de anlaşıldığı gibi, İslam kültür ve medeniyetinin kalkınması adına büyük gayret sarf etmiştir. Arkasından gelen sultanlar da Gazneli Mahmud'un izinden gitmişlerdir. Sultan Mahmud, Harezm'i işgal ettiği sırada burada yaşayan değerli astronomi alimi el-Birûnî'yi (973-1048) Gazne'de kurmuş olduğu akademiye getirtmiş ve kendisine büyük değer vermiştir. Birûnî'ye Sultan Mahmud gibi Sultan Mesûd ve Mevdûd da aynı ilgiyi göstermişlerdir. Biruni Sultan Mahmud'un Hint seferlerine katılmış ve burada Sankristçeyi öğrenerek, *Tahkîk mâ li'l-Hind* adlı eseriyle Hint medeniyeti hakkında bilgiler vermiştir. Diğer bir önemli eseri ise, Sultan Mesud'a takdim ettiği astronomi ile ilgili *el-Kanunu'l Mesudi*'dir. Değerli taşlar ve mineraller ile ilgili eseri *Kitabü'l-Cemahir fi Ma'rifeti'l-Cevahir*' ve şifalı bitkilerle ilgili *Kitabu's-Saydala*'yı da Sultan Mevlud'a ithafen yazmıştır.

Gazneliler döneminde tarihçilikte de büyük alimler yetişmiştir. Dönemin en büyük tarihçisi 975-1021 yıllarına ait olayları ihtiva eden *Târîhu'l-Yeminî* adlı eserin sahibi Ebû Nasr Utbî'dir. Bu kitapta özellikle 975-1021 yılları arasındaki olaylar ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Diğer zikredilmesi gereken büyük tarihçiler *Zeynü'l-Ahbâr* adlı eserin müellifi Ebû Saîd Abdülhayy b. Dahhak Gerdizî, *Târîh-i Beyhâk*'ın müellifi Ebu'l-Fazl Muhammed Beyhâkî (1078), *Tafdîlü'l-Etrâk 'alâ Sâ'iri'l-Ecnâd* adlı risalenin yazarı olan ve bir müddet Gaznelilerin hizmetinde çalışan İbn Hassûl'dür.

Gazneliler döneminde sultanlar, alimlere ilgi duydukları gibi şairlere de duymuşlar ve onları saraylarında konuk etmişlerdir. Bu

şairler arasında Türk asıllı Ferruh-i Sistânî, Menuçehr-i Damgânî gibi şairlerin yanı sıra İran asıllı Escedî, Razî, Unsûrî, Rûnî, Senâî, Seyyid Hasan-ı Gaznevî gibi şairler de bulunmaktadır. Fakat bunların içerisinde şüphesiz en meşhuru İran asıllı olan Firdevsî'dir. Osmanlı tarih yazıcılığında da büyük etkisi olan bu büyük şairin 60.000 beyitten meydana gelen *Şehnâme* adlı eserini Sultan Mahmud'a sunmuş ancak daha sonrasında Sultan Mahmud'un eseri için 60.000 gümüş vermesi üzerine, kızarak sultanın aleyhinde hicviyeler kaleme almıştır.

Her ne kadar Gazneli döneminin mimari yapılarının pek çoğu günümüze kadar ulaşamamış olsa da geriye kalan az sayıdaki örnekler Gazne mimarisi hakkında ipuçları vermektedir. 11. yüzyılın başlarında yapılan ve kısmen günümüze kadar gelen bir ordugah cami niteliğinde olan Leşker-i Bâzâr Ulu Câmi Türk mimarisi açısından oldukça önemlidir. Bunun dışında dönemin Arslan Câzib Türbesi, Leşker-i Bâzâr Sarayı gibi yapıları da önem teşkil etmektedir. Ayrıca bu dönemde ticaretin canlandırılması ve güvenliği temin edilmesini sağlayan şehirlerarası ana yollar üzerinde yapılan "Ribat" denilen kervansaraylar da dönemin önemli mimari eserleri arasındadır. Bunlardan en meşhuru Sultan Mahmud tarafından Meşhed yakınında ve Serahs yolu üzerinde yaptırılan "Ribat-i Mahi"dir.

5. Harzemşahlar

Türkistan'ın Harezm bölgesinde Kutbeddin Muhammed Harezmşah tarafından kurulan ve 1230 yılında Anadolu Selçukluları devletinin kazandığı Yassıçemen Savaşı'yla sona eren Müslüman Türk devletidir. Harezm'e hakim olan vali emir ve hükümdarlar "harzemşah" unvanını çok eskiden beri kullanıyorlardı. Tuğrul Bey zamanında Selçuklu hakimiyetine giren Harezm, Sultan Alparslan ve Melikşah dönemlerinde mahalli reislerin arasından seçilen valiler tarafından idare edilmişti. Ayrıca Sultan Melikşah, Harezm gelirlerinin tasarruf yetkisini Anuş Tegin'e vermişti.

1128'de Harezm'in yönetimi Atsız'a verilmiş, bu dönemde de Harezm yarı bağımsız durumunu devam ettirmiştir. Anuş Tekin'in oğlu Kutbeddin Muhammed ise Selçuklulara bağlılığını sürdürerek "harzemşah" unvanı ile bu bölgenin valiliğini sürdürmüştür. Kutbeddin Muhammed'den sonra hükümdarlığı İl Arslan devraldı; bu dönemde hem Irak Selçukluları hem de Karahitaylarla mücadele eden İl Arslan, Sultan Sencer'in ölümü üzerine bağımsızlığını ilan etti. İl Arslan vefat edince yerine geçen Alaaddin Tekiş kendisini Selçukluların devamı ve varisi olarak görmüş ve "sencer" unvanını kullanmıştır. Abbasiler ile iyi ilişkiler kurmuş, Bâtınîlere karşı halifeyi savunmuştur. Bu yüzden Selçukluların varisi olan Harezmşahların yükselişleri Alaaddin Tekiş döneminde olmuştur.

Alaaddin Tekiş, 1182'de Buhara, 1183'te Cüzcan ve Mazenderan, 1187'de Nişabur, 1192'de Rey ve Tahran'ı egemenliği altına almıştır. Başarılı seferlerini Karahitay'ı alarak devam ettirmek istemiş, çok kısa zaman içinde Karahitaylıları da yenerek hükümdarlığını pekiştirmiştir. Alaaddin Tekiş, 1194'te Rey'd bulunan Tuğrul Bey'in ordusunu da yenmeyi başarmış ve Irak Selçuklularını hükümdarlığına katmıştır.

Alaaddin Tekiş'in oğlu olan Alaaddin Muhammed döneminde ise 1204'te Herat, 1206'da Belh, Cüzcan, Toharistan, Sistan, Sicistan,

1207'de Semerkant, 1210'da Taberistan ve Mâverâünnehir Harezm topraklarına katılmıştır. Gaznelilerin rakibi olan Gurlular 1210 yılında tehlike olmaktan çıkarılmıştır. Harzemşah Devleti, 1212'de de Karahanlı Devleti'ne son vererek tüm topraklarını kendi ülkesine katmıştır. Böylece devletin sınırları içine Taşkent, Fergana, Mekran ve Belucistan, Kazvin ve Azerbaycan toprakları da girmişti.

Alaaddin Muhammed'in en büyük rüyası Çin'in mümbit topraklarını ele geçirmekti, bu dönemde Moğollar Çin'i alarak büyük güç haline gelmişlerdi. Harzemşahlar siyaset gereği Moğol tehlikesini görmüş, Moğollarla iyi geçinmeye çalışmış ve Moğollarla ticaret anlaşması imzalamıştı.

Bir Moğol ticaret kervanının Harzemşah valisi İnalcık tarafından yağmalanması ve geri kalanlarının da sakallarının yakılıp geri gönderilmesi yüzünden Moğollarla ilişkiler bozulmuştur; bu olay tarihe Otrar Faciası olarak geçmiştir. Ardından 1220'de bütün ülke Moğolların istilasına uğramış ve bu saldırı Harezm Devleti'nin sonunu hazırlamıştır. Moğollardan kaçan Alaaddin Muhammed Hazar Denizinde bir adada ölmüştür.

Alaaddin Muhammed'in ölümü üzerine tahta geçen Celaleddin Harzemşah 1226'da Tiflis'i ele geçirerek Güney Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya kadar topraklara hakim olmuştur. Ancak Celaleddin Harzemşah'ın Doğu Anadolu'ya egemen olması Anadolu Selçuklular ve Suriye'ye hükmeden Eyyubîleri rahatsız etmiş ve aralarında mücadeleye sebep olmuştur. Bu mücadelenin neticesinde 10 Ağustos 1230'da Yassıçemen Savaşı meydana gelmiştir. Anadolu Selçuklularının karşısında büyük bir yenilgiye uğrayan Celaleddin Harzemşah, 17 Ağustos 1231'de ölmüş ve Harezmşahlar Devleti tamamen ortadan kalkmıştır.

Harezmşahlar bir yönüyle de İran kültürünü taşımaktadır. Sanat tarzları Selçuklu üslubundadır. Devletin yönetim organizasyonu Büyük Selçuklulara benzemektedir. Harezmşahlar, Türkistan'ın Moğol istilasından önce son güçlü devleti olmuşlardır.

Harzemşahlar hükümdarları kendilerini Selçukluların varisi sayıyor, cihan hakimiyeti iddiasında bulunuyorlardı. Bu amaçla Alaeddin Muhammed b. Tekiş, Abbasi halifesini de hakimiyeti altına alarak Sencer ve İskender-i Sani lakaplarını kullanıyordu. Hükümranlık alameti olan bayrak ve çetr, Büyük Selçuklularda olduğu gibi siyahtı. Saraydaki teşrifat Selçukluların protokolü ve sistemiyle aynıydı; vezir, hacib-i has, taştdar, silahdar, camedar, emir-i alem, emir-i şikar, devatdar ve çaşnigir vezirlik sisteminin adlarıydı. Merkezi idarenin ve bürokrasinin başında vezir bulunurdu. "Hace-i büzürg" ve "Nizamü'l-mülk" lakaplarını taşıyan vezir, icrai, askerî ve kazaî yetkilere sahipti. Devletin resmi dili Farsça idi. Devlet işlerini yürüten ve vezirin emrinde çalışan divan teşkilatı Selçuklularla aynıydı. Valilik yapan şehzadelerin ve tabi devletlerin merkezi idarede birer temsilcisi, eyaletlerde ve tabi devletlerde de hükümdarın birer vekili bulunuyordu. Askerî teşkilat da esas itibariyle Selçuklulardan alınmıştı. Atsız zamanında oldukça önemli ve düzenli bir kuvvet teşkil eden Harezmşah ordusu Alaeddin Tekiş döneminde bölgenin en büyük gücü haline gelmişti. Ordunun ihtiyaçları divanı arz tarafından karşılanıyordu. Askerî ikta sistemi aynen Selçuklularda olduğu gibi yürürlükteydi; büyük küçük bütün kumandanlar ve askerî valiler zengin iktalara sahipti. Sultanın yanındaki gulamlardan meydana gelen hassa ordusundan başka eyalet merkezde veya askerî valilerin emrinde önemli askerî birlikler ve sınır boylarındaki kalelerde de muhafız kıtaları vardı. Müslüman olmayan Türkler ve Karahitaylarla yapılan savaşlara mücahid ve dervişler de gönüllü olarak katılıyordu. Adli teşkilatın başında bizzat hükümdar tarafından tayin edilen "akda'l-kudat" unvanlı bir alim bulunurdu; bütün ülkedeki kadıların tayin, azil ve teftişi ona aitti. Ordu mensuplarının şeri kaza ile ilgili iş ve davaları ordu kadısı tarafından görülürdü. Devlet erkanı aleyhine açılan davalarla devlete karşı işlenen suçlar da bizzat hükümdarın başkanlık ettiği Dîvân-ı Mezalim tarafından görülürdü.

Harezm'in başkenti ve merkezi olan Gürgenç maddi bakımdan olduğu kadar ilmi ve edebi açıdan da Horasan şehirleriyle rekabet edecek güçteydi. Atsız devrinden başlayarak Tekiş ve Alaeddin Muhammed

zamanında en seçkin alim ve sanatkarlar bu şehirde yaşıyordu. Hükümdarlar iyi tahsil görmüş, edebi kültüre sahip kişiler oldukları için çevrelerine alim ve sanatkarları topluyor, onları himaye ediyorlardı. Aynı şekilde Buhara ve Merv de kıymetli kütüphane medrese ve vakıflarıyla ilim ve fikir merkeziydi. Sadece Merv'de on kütüphane bulunuyordu. Bunlardan Cuma Camii'nin yanındaki Aziziye Kütüphanesi'nde 12.000, Kemaliye Kütüphanesi'nde yaklaşık 10.000 cilt kitap vardı. Moğol istilasından kısa bir süre önce bölgeyi ziyaret eden Yâkūt el-Hamevî Harzemşahlar ile kıymetli bilgiler kaydetmiştir. Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Necmeddîn-i Kübrâ, Mecdüddin el-Bağdâdî, Şehristânî, Mutarrizî, Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Azîz el-Hârizmî, Şehâbeddin Hivâfî, Nesevî, Nizâmeddin Hârizmî, Ebü'l-Hasan el-Hârizmî, Hüccetü'l-Efâzıl Ali b. Muhammed el-İmrânî el-Hârizmî, Kāsım b. Hüseyin el-Hârizmî, Zeynülmeşâyih Ebü'l-Fazl Muhammed, Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî, Ebû Ya'kūb es-Sekkâkî, Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî, Şâhpûr-i Nîsâbûrî, Zülfikar Şirvânî, Muizzî, Evhadüddîn-i Enverî, Edîb Sâbir ve Reşîdüddin Vatvât dönemin önemli şahsiyetleridir. Harizmşahların Moğol istilası karşısında yıkılması neticesinde birçok alim ve edip ülkesini terk edip Hindistan Suriye, Mısır ve Anadolu'ya kaçmak zorunda kalmıştır.

6. Tolunoğulları, Ihşidoğulları, Sacoğulları

Karahanlılar müstakil ilk müslüman Türk devleti olarak kabul edilir, ancak halkı Türk olmayan Türklerin kurdukları devletler vardır ki, bunlar Karahanlı Devleti'nden daha önce kurulmuştur. Bu bakımdan İdil Bulgarları, Tolunoğulları ve Karahanlılardan önce Müslüman Türk devleti olarak görülebilir.

Abbasi Devleti zamanında Türkistan'dan getirilen Türk çocukları özel olarak yetiştirilip seçkin askerî birliklere veriliyordu. Zamanla bu askerler Abbasi ordusu içinde sayıca arttılar, cesaretleriyle önemli mevkilere yerleştiler, hatta zamanla kendilerine özel askerî şehirler kurularak ayrıcalık kazandılar ki, Samarra bu şehirlere en önemli örnektir. Kendilerine özgü yaşamlarını kurulan bu özel yerlerde devam ettirdiler, dillerini örf ve adetlerini yaşadılar. Bu komutanlardan biri olan Tolun Ahmet 868 yılında Mısır'a vali olmuştu. Kısa bir süre içinde Mısır'dan Lübnan'a bütün topraklar üzerinde hakimiyetini sağlamlaştırdı. Bağdat'ta bulunan halifeye sadık olduğunu söylese de bağımsız hareket ediyordu, devletine de Tolunoğulları Devleti deniyordu. Bu devlet 905 yılına kadar devam edebilmiş, Abbasi Devleti yeniden güçlenince Mısır'ı topraklarına katmıştır.

İhşidoğulları Devleti ise Ferganalı bir Türk olan Suriye valisi Tugaç oğlu İhşid tarafından 933 yılında kuruldu. O da tıpkı Tolun Ahmet gibi 933 yılında Mısır valisi olunca bağımsızlığını ilan ederek devleti kurdu. Filistin ve Suriye'yi topraklarına katarak güçlendi. İhşidoğulları 969 yılında Şiî Fâtımîlerin Mısır'ı ele geçirmesiyle sona erdi.

Sacoğulları ise Abbasilerin Azerbaycan ve Ermenistan bölgesi valisi olan Divdad oğlu Afşın tarafından 889 yılında kurulmuştur. Yaklaşık kırk yıl hüküm sürmüştür. Abbasiler tarafından 929 yılında ortadan kaldırılmıştır.

7. Selçuklular

Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuklular, isimlerini Oğuz Devleti'nin ordu kumandanı Selçuk Bey'den almaktadırlar. Selçuk Bey'in Mikail, Arslan (İsrail), Musa, Yusuf ve Yunus adlarında beş oğlundan bir savaşta şehit düşen Mikail'in oğlulları Çağrı Bey ve Tuğrul beyleri Selçuk Bey büyütmüştür. Selçuk Bey 961 yılında Yenikent'ten Cend şehrine gelmiş ve burayı kendi beyliğine merkez seçmişti. Selçuk Bey Cend'de kalırken oğullarından Arslan 985-86 yılında kendine bağlı Oğuzlar boylarıyla Buhara yakınlarındaki Nur kasabasına göç etti. Selçuk Bey, Karahanlılara karşı zor durumda kalan Samanî hükümdarı İsmail b. Nûh el-Müntasır 1003 yılında yardım etti. Oğlu Arslan Yabgu Samanîlerle birlikte Karahanlıları Semerkant'a yakınlarında Kûhek'te mağlup etmeyi başardı. Ardından aynı tarihlerde Karahanlı hükümdarı İlig Han Nasr'ı Semerkant'ta bir gece baskınıyla yendiler.

Selçuk Bey'in yaklaşık 1007'de ölümünün ardından başa Arslan Yabgu geçti. Arslan Yabgu'nun 4.000 süvariden oluşan güçlü bir ordusu vardı. Buna Selçuk Bey'in diğer oğulları Yusuf (Yinal) ile Musa'nın ve torunları Çağrı ve Tuğrul beylerin de askerleri eklenince oldukça büyük bir güce sahip sayılırdı. Bu sebeple özellikle Karahanlı hanedanının aralarındaki ihtilaflarda etkin rol oynamaya başladı. Karahanlılardan Ali Tegin, Arslan Yabgu ile aralarındaki kuvvetli ittifak sayesinde Buhara'yı ele geçirmişti. Fakat bu gücü etkisizleştirmek isteyen Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han, "Mâverâünnehir görüşmesi" olarak tarihe geçen toplantıda Gazneli Mahmud'la Selçukluların bağımsızlık peşinde olduklarını, nihai olarak Gaznelilerin topraklarında gözü olduğunu ve bölgeye hakim olmak istediklerini öne sürerek bunlara karşı ortak mücadele için ittifak ettiler. Gazneli Mahmud bu toplantının akabinde Arslan Yabgu'yu hile ile Semerkant'a getirterek zindana koydu. 1025 yılında Arslan Yabgu'yu önce Gazne'de sonrasında Hint bölgesindeki

Kâlincâr Kalesi'ne hapsettiler. Arslan Yabgu 7 yıl hapis kaldığı bu kaleden kurtarılamayarak 1032 yılında öldü (1032). Ölmeden önce Arslan Yabgu'nun yeğenleri Tuğrul ve Çağrı beylere haber göndererek Gazneli Mesud karşı koymalarını vasiyet etti. Arslan Yabgu öldükten sonra Selçukluların başına Musa (İnanç) Yabgu getirildi. Fakat yönetim Tuğrul ve Çağrı beyler tarafından yürütülmekteydi.

Mâverâünnehir'de sıkışmış kalan aileleri için Tuğrul ve Çağrı Beyler daha verimli bir toprak arayışına girdiler. Tuğrul Bey çölün içine doğru çekilirken Çağrı Bey, 3.000 kişilik bir süvari birliğinin başında Gaznelilerin hakimiyetindeki Horasan şehrinden Anadolu'nun içlerine doğru hareket etti (1016-1021). Ermeni ve Gürcü topraklarında bir süre kaldıktan sonra ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan tekrar Tuğrul Bey'in yanına geldiler. Arslan Yabgu'nun Kutalmış ve Resul Tegin ismindeki oğulları ile akrabaları Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuz boyları Gaznelilerle Horasan'a geçip Serahs, Ferâve ve Bâverd çöllerini kendilerine yurt tuttular. Böylece Oğuzlardan ilk defa Amuderya (Ceyhun) Irmağı'nın diğer kıyısına ayakbastılar. Fakat burada kaldıkları dönemde haklarındaki şikayetlerden ötürü üzerlerine kuvvet gönderilerek dağıtıldılar.

1030 yılında vefat eden Gazneli Mahmud'un ardından önce Muhammed tahta çıkarıldı. Kardeşinin hükümdarlığını kabul etmeyen Mesud, Isfahan'dan bir orduyla onun üzerine yürüdü. Mesud Gazne'ye doğru yürürken Oğuz beylerinden Yağmur'u da hizmetine aldı. Yahya oğlu Kızıl Bey, Rey yöresinin hakimi olunca Selçuklularla iyi ilişkiler kurdu ve onlara damat oldu. Bu Oğuzlara Rey yöresinde oturdukları için Irak Oğuzları denilmiştir.

Arslan Yabgu ile Karahanlı Ali Tegin'in arasındaki dostane münasebetler işbirliği onun ölümünden sonra devam etti. Harezmşah Altuntaş ile Ali Tegin arasında 1032 yılında cereyan eden Debûsiye Savaşı'nda Karahanlı ordusuna Selçuklu askerleri yardım ettiler. Ali Tegin'in 1035 tarihinde ölümünden sonra tahta geçen oğlu küçük yaşta olduğu için iktidar kumandanların elindeydi. Bu yeni yöneticiler Selçuklularla olan ilişkileri yürütemeyince Selçuklular oturdukları

Nur bölgesinden Harezmşahların topraklarına göç ettiler. Horasan'ı Selçukluların yardımıyla tekrar zapt etmek isteyen Altuntaş'ın oğlu Harun onlara topraklarında kalmak için izin verdi. 1034 yılında Cend hakimi Emir Şah Melik kuvvetli bir orduyla Harezm'e gelerek Selçukluları gafil avladı. Pek çok zayiat veren Selçuklular Ceyhun'un sol tarafına geçmek zorunda kaldılar. 1035 yılında hamileri Harezmşah Harun, bir suikasta kurban giderek ölünce Tuğrul ve Çağrı bey ve diğer ileri gelenler Harezm'den Ceyhun Irmağı'nı geçerek Horasan'a geldiler. Selçukluların etrafına kısa zamanda toplan Oğuz boylarıyla Gaznelilere büyük bir tehdit oluşturmaya başladılar. Aslında Horasan geçiş bir anlamda Selçuklu Devleti'nin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Selçukluların topraklarına geçtiğini Cürcân'da öğrenen Sultan Mesud kaygısını veziri Ahmed b. Abdüssamed'e "Bugüne kadar işimiz çobanlarla idi, şimdi ülkeler zapt eden beyler geldi" diye dile getirdi.

Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı beyler bir mektupla hizmetine girmek istediklerini Sultan Mesud'a bildirdiler. Nesa ve Ferave vilayetlerine karşılık kendisini düşmanlarına karşı savunacaklarını Irak ve Harezm Oğuzlarını da bölgeden süreceklerini bildirdiler. Bunu kabul etmeyen Sultan Mesud, Hâcib Begtoğdı nezaretinde on yedi bin kişilik orduyu Selçuklulara karşı gönderdi. 1035 yılında Gazne ordusu Nesâ yakınlarında yapılan bu savaşta mağlup oldular. Savaşın kazanılması üzerine Selçuklular kendilerine olan güvenleri artarak çok yakında bağımsız bir devlet kurabileceklerine olan inançları tazelendi. Sultan Mesud yenilginin ardından barışı tercih etti. Dihistan'ı Çağrı Bey'e, Nesâ'yı Tuğrul Bey'e, Ferâve'yi Musa Yabgu'ya vermek zorunda kaldı. Yapılan anlaşmaya göre; bir tür özerklik hakkı elde eden Selçuklular buna karşılık Gazneli sultanına bağlı olacaklar ve içlerinden biri devlet merkezi Gazne'de temsil için bulunacaktı. Bunu teyit eden menşur, hil'at, sancak, külah, Türk geleneğine göre eyerli at ve altın kemer gibi hediyeleri Gaznelilerin zafiyeti olarak düşünen Selçuklu beyleri kabul etmediler. Nesâ'da kazanılan zaferin ardından Selçuklulara akın akın Oğuz boyların katılmasıyla daha da güç kazandılar.

Selçuklular, sözde yapılan bu barış anlaşmasına uymayarak Belh ve Sîstan'a kadar yağma akınlarına giriştiler. Olayın ciddiyetini kavrayamayan Sultan Mesud, Hindistan fethiyle uğraşmaktaydı. Sultan Mesud Horasan bölgesindeki vilayetleri korumak ve Selçukluları sindirmek maksadıyla Nîşâbur'da bulunan Hâcib Subaşı'yı 15.000 kişilik bir orduyla gönderdiyse de bir şey elde edemedi. Rey bölgesindeki Irak Oğuzları da Selçukluların Horasan'daki gösterdiği kahramanlığı örnek alarak Rey'de ayaklandılar. Rey valisi Taş-ı Ferrâş'ı öldürüp üzerine Gazne kuvvetini mağlup ettiler. Rey bölgesinin büyük bir kısmına hakim olan Kızıl, Selçuklulara bağlılıklarını bildirdi. Buna karşılık Tuğrul Bey de onu kız kardeşiyle evlendirdi. Sultan Mesud, Hâcib Subaşı'nın bütün imkanlara rağmen üç yıl boyunca Selçuklular ile başa çıkılamaması karşısında büyük bir orduyla karşı konulmasını ve gerekirse bir meydan muharebesi yapılması için emretti. Selçuklular 1038 yılında Serahs yakınlarında Talhâb'da yapılan savaşta Gaznelileri ağır bir hezimete uğrattı. Savaş sonunda Gazne ordusunun bütün hazinesi ve silahları Selçukluların eline geçti. Çağrı Bey Merv'i, Tuğrul Bey Nîşâbur'u, Musa Yabgu Serahs'ı sorunsuz bir şekilde zapt etti. Merv'de Çağrı Bey, Nîşâbur'da Tuğrul Bey adına "melikü'l-mülûk" unvanı ile hutbe okundu. Bu sırada Abbasi Halifesi Kâim-Biemrillâh, Irak'taki Oğuz beyleri vasıtasıyla elçi göndererek zapt olunan yerlerde yaşayan ahalinin Müslüman oluşunu dikkate alarak yağmalama ve her türlü zarar ve ziyandan uzak kalınmasını talep etti. Tuğrul Bey ile eniştesi Rey hakimi Kızıl Bey halifenin elçisine onun isteğini yerine getireceklerini bildirdiler.

Gazne sultanı Mesud, Selçukluların son darbe vurmak için 300 fille donatılmış 50.000 süvari ve piyadeden oluşan ordusuyla birlikte Gazne'den Belh'e geldi (1039). Belh civarında Ulyââbâd denilen yerde Çağrı Bey'in kuvvetlerini bozarak mağlup etti. Bu mağlubiyet karşısında Selçuklu komutanları görüş ayrılığına düştüler. Bazıları Gaznelilerle uğraşmak yerine Cürcân'a ve Irâk-ı Acem ve Anadolu taraflarına fethe çıkmanın daha kolay olacağını teklif ettiler. Çağrı Bey ise bu kaçışın çözüm olmayacağını ve aksine Sultan Mesud'un peşlerini bırakmayacağını öne

sürerek savaşı önerdi. Çağrı Bey'in görüşü kabul edilerek savaşa karar verildi. Serahs Çölü'nde yapılan savaşta Selçuklular yenilince (1039) ümitlenen Sultan Mesud kısa bir süre sonra Selçuklularla tekrar savaşmak zorunda kaldı. Selçuklular, Gaznelilere karşı etkisiz ve tutunamamış görüntüsü veren farklı bir savaş taktiği geliştirerek Gazne ordusunu yıpratarak zor durumda bıraktı. Bu bıktırıcı mücadeleden usanan Sultan Mesud vezirinin tavsiyesiyle Selçuklularla barış yapmak istedi. Selçuklular sözde bu barış teklifini kabul etmelerine rağmen ele geçirdikleri şehirleri boşaltmadılar. Barış şartlarına uymayan Selçuklulardan büsbütün kurtulmak isteyen Gazneli Sultan Mesud 1039 yılında, Selçukluları kovalayamaya başladı ve bu takip Ferâve Çölü'ne kadar sürdü. Kendisinden birkaç misli fazla kuvvetlerle savaşmak yerine Selçuklular oyalama ve yıldırma taktiği geliştirdiler. Gazneli Mesud'un ordusunun önünden savaşmayıp sürekli içerlere doğru geri çekildiler. Bu durum ağırlıklarıyla savaşa katılan Gaznelileri çok etkiledi ve yıprattı. Yorucu bu takipten usanan Sultan Mesud kesin bir netice elde edemeden Nîşâbur'a geri dönmek zorunda kaldı.

1040 yılının ilk aylarında Nîşâbur'dan yola çıkan Sultan Mesud Serahs'a vardığında ülke çapında başlayan büyük bir kıtlıkla karşı karşıya kaldı. Askerinin içinde bulunduğu duruma aldırmaksızın ve vezirlerinin uyarısını hiçe sayarak ordusunu Merv'e kadar yürüttü. Gazne ordusunun seçkin birlikleri Türklerden oluşmaktaydı. Sultan Mesud Merv yakınlarına gelince Selçuklularla savaşmanın akıllıca bir iş olmadığı kanaatine ulaşmasına rağmen Dandanakan Kalesi önünde savaşı kabul etmek zorunda kaldı. Gazne Türk hassa ordusundan bir gurubun Selçuklulara katılmasıyla başlatılan şiddetli bir hücumun ardından Gazneliler dağılarak kaçmaya başladılar. Üç gün müddetle süren savaşı Selçuklular kazandılar (1040). Sultan Mesud 100 kişilik maiyetiyle kaçarken orduyla beraber taşıdığı hazinesini ve diğer ağırlıklarını savaş meydanında bırakmak zorunda kaldı.

Bu galibiyetten sonra Tuğrul Bey tahta çıktı ve kendisini Horasan emiri olarak selamladılar. Dandanakan galibiyetinden sonra Çağrı Bey Merv'de kaldı, Tuğrul Bey Nîşâbur'a, amcaları Musa Yabgu da Herat'a gittiler.

Büyük Selçuklular (1040-1157)

Dandanakan Savaşı'nın galibiyetle tamamlanmasından sonra Tuğrul Bey, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk hükümdarı olarak tahta çıktı (1040-1063). Bu büyük zafer ve Selçuklu devletinin tarih sahnesine çıkışını komşu devletlere fetihnameler gönderilerek ilan edildi. Ebû İshak el-Fukkâî, Tuğrul Bey'in adına elçi olarak halifeye gönderildi. Tuğrul Bey mektubunda "emîrü'l-mü'minîn" olarak halifeyi tanıdığını ve Horasan'da adaleti esas alarak idare edeceğini ve halifeye sadakatten ayrılmayacağını bildirdi. Türk devlet geleneği esasları doğrultusunda ülke toprakları hanedana mensup kimselere paylaştırıldı. Serahs ve Belh ve Ceyhun bölgesiyle Gazne arasında kalan topraklar merkezi Merv olmak üzere Çağrı Bey'e, merkez Herat olmak üzere Büst ve Sîstan yöresini Amcası Musa Yabgu'ya verildi. Tuğrul Bey Başkent Nîşâbur'da kalarak Irak ve batı topraklarını kendi idaresine ekledi.

İbrahim Yinal'a Kuhistan, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış Cürcân ve Damgan, Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey'e Kirman toprakları pay olarak ayrıldı. Fakat hepsi Tuğrul Bey'e bağlı olacaktı. Tuğrul Bey'in kendi soyundan bir çocuğu olmamasının da etkisiyle Çağrı Bey'le aralarında devlet idaresinde hiçbir ihtilaf yaşanmadı. Çağrı Bey Gaznelilerle olan savaşını sürdürerek topraklarına Belh, Tohâristan, Tirmiz, Velvâliç, Kubâdiyan, Vahş şehirlerini dahil etti. 1059 tarihinde Gazneli sultanı İbrahim ile yaptığı sulh antlaşmasına göre her iki taraf o güne kadar ellerinde tuttukları yerleri muhafaza edecekler birbirlerinin topraklarına saldırmayacaktı. Gazne sultanı Mevdûd'un kışkırtmasıyla Tirmiz'i zapt eden, Belh'i almak maksadıyla Ceyhun Irmağı'nı geçen Karahanlı hükümdarı Arslan Han'ın ordusu Alparslan komutasındaki Selçuklu ordusuna yenilerek geri çekilmek zorunda kaldı.

Altuntaş'ın oğlu İsmail, Harezm bölgesini Emir Şah Melik'in elinden Çağrı ve Tuğrul beylerin yardımıyla kurtardı (1042). Mağlup olan Şah Melik, bağlı olduğu Gaznelilerin yanına giderken yolda yakalanarak Çağrı Bey'e getirilip öldürüldü. Harezm bölgesinden bir türlü elini çekmeyen Gazneli sultanı Mevdûd buraların idaresini Kıpçaklara

bıraktı. Fazla direniş göstermeyen Kıpçaklar buraları Selçuklulara terk ettiler. Askerî dehası yanında iyi bir devlet adamı olan Çağrı Bey yetmiş yaşlarında iken vefat etti (1060).

Öte taraftan Tuğrul Bey Dandakan zaferinden sonra sırasıyla 1042-43'te Cürcân'ı arkasından Harezm'i fethederek Rey'i devletin başkenti yaptı. Daha sonra Hemedan'ı fethedip Isfahan'ı vergiye bağladı. Halifenin hamisi olan Büveyhîler ile iyi ilişkiler kurmaya özen gösterdi. Yeğeni Hasan'ın intikamını almak isteyen İbrahim Yinal, Pasinler Ovası'nda Bizans ordusunu yenerek yüklü bir ganimetle geri döndü. 1051'de Isfahan'ı topraklarına dahil eden Tuğrul Bey 1054 tarihinde Azerbaycan ve civarını kendine bağladıktan sonra Anadolu'ya girerek Malazgirt Kalesi'ni kuşattıysa da fethedemedi.

Tuğrul Bey, 1055 yılında Halife Kâim-Biemrillâh'ın davetine uyarak Bağdat'a gitti. Tuğrul beyin maiyetinde gelen askerlere kötü muamelede dahli düşünülen Büveyhî sultanı Hüsrev Fîrûz yakalatılarak önce bir kaleye kapatılarak ardından cezası verilmek üzere Rey'e götürüldü. El-Hüsrev Fîrûz'un Rey şehrinde ölümüyle Büveyhî hanedanının dönemi sona erdi. Bir dostluk nişanesi olarak 1056 yılında halife Çağrı Bey'in kızı Hatice'yi nikahladı. 1058 tarihinde Bağdat'ta halife tarafından Tuğrul bey'e yedi cihan hakimi anlamına gelen yedi siyah hil'at giydirildi ve kendisine "melikü'l-meşrik ve'l-mağrib" unvanı verildi. İbrahim Yinal'ın ayaklanmasını Tuğrul Bey yeğenleri Alparslan ve Kavurd Bey'in yardımlarıyla bastırabildi. Eski bir Türk geleneğine uyularak İbrahim Yinal yayının kirişi ile boğuldu (1059). Aynı tarihlerde Büveyhî kumandanı Arslan Besâsîrî Musul emiri Kureyş b. Bedrân ile ortak hareket ederek Bağdat'ı işgal ettiler. Halife azledilerek Hadîse şehrine gönderildi. Bağdat'ta Fâtımî halifesi adına hutbe okutulmasına başlandı. Bu durum karşısında Tuğrul Bey hemen harekete geçip halifeyi Bağdat'a geri getirdi, olayın tertipçileri Arslan Besâsîrî'yi yakalayıp öldürdü (1060). Tuğrul Bey, Halife Kâim-Billâh'ın kızı Seyyide Hatun ile Şaban 454'te (Ağustos 1062) nikahları kıyıldı, fakat düğün ertesi yıla kaldı. 1063 yılında vefat eden Tuğrul Bey adaletli, şefkatli, doğru, eli açık ve samimi Müslüman bir devlet adamıydı.

Arkasından çocuk bırakmayan Tuğrul Bey, Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı kendisine veliaht tayin etmişti. Ağabeyi Süleyman'ın hükümdarlığını kabul etmeyen Alparslan, Merv'den ayrılarak Kazvin'de kendisini sultan ilan etti, hutbeleri kendi adına okuttu. Ağabeyi Süleyman Kutalmış'ı Damgan civarında yenerek Rey'deki devletin merkezine gelerek tahta çıktı. Nizâmülmülk'ü kendisine vezir olarak atadı. Alparslan, Çağrı Bey'in hakimiyet alanı olan toprakları amcası Tuğrul Bey'in hakimiyetindekilerle birleştirerek Ceyhun ve Dicle arasındaki devasa bir devletin sultanı oldu. Halife tarafından Alparslan da Tuğrul Bey gibi sultan ilan edildi (1064).

Alparslan Gürcistan bölgesinde ve Bizans hakimiyetindeki Ani şehrini fethedip Gürcüleri yıllık vergiye bağladı. Ertesi yıl Bizans elinde olan Kars zapt olundu ve Gürcü kralı Selçuklulara tabi olmayı kabul etti. Anadolu'ya yapılan ardı arkası kesilmeyen akınları durdurmak ve gerekirse tekrar geldikleri topraklara sürmek için Bizans İmparatorluğu'na Romanos Diogenes seçildi. 1070 yılında Mısır'ı teslim almak için yola çıkan Alparslan, Halep önlerinde Romanos Diogenes'in kalabalık bir orduyla İstanbul'dan yola çıktığını öğrenerek geri döndü. Bizans ordusunu Malazgirt Ovası'nda 26 Ağustos 1071 yılında hezimete uğrattı. Bu savaşla Anadolu'nun kapıları bir daha kapanmamak üzere Türklere açıldı. Alparslan 1072 yılında Ceyhun taraflarında Yusuf isminde bir kale komutanının hançeriyle yaralanarak vefat etti.

Alparslan'ın ölümü üzerine yerine veliahtı olan oğlu Melikşah geçti. Melikşah'ın genç oluşundan yararlanarak kaybettiği toprakları almak isteyen Karahanlılar ve Gazneliler, bir taraftan Selçuklu topraklarına saldırırken öte taraftan Kavurd olmak üzere bazı Selçuklu hanedanına mensup beyler başa geçmek için isyana kalkıştılar. Ayaklanmaları bastıran Melikşah'a Halife Kâim-Biemrillâh hükümdarlık alameti bir menşur ve sancak gönderdi (1073). Sultan Melikşah, Hasan Sabbah ve Bâtınîlerle mücadeleyi bir devlet politikası haline getirmesine rağmen nihai olarak Alamut Kalesi'ni zapt edip Bâtınî faaliyetlerini durduramadı. Hatta veziri Nizâmülmülk Bâtınîler tarafından yapılan bir suikastla öldürüldü (1092). Melikşah da vezirinin ölümünden

yaklaşık bir ay sonra Bağdat'ta vefat etti (1092). Melikşah dönemi Selçuklu İmparatorluğu'nun en parlak dönemi olup devletin sınırlarının Kâşgar'dan Ege adalarına, Aral gölü ve Kafkasya'dan Yemen'e kadar uzandığı bir zirve dönemi olarak kabul edilir.

Melikşah'ın vefatından sonra hanedan mensupları arasında taht kavgası başladı. Melikşah'ın en büyük oğlu Berkyaruk, Rey'de hükümdarlığını ilan etti (1092). Berkyaruk Terken Hatun'un küçük yaştaki oğlu Mahmud'u sultan yapma planlarını bozarak onu barışa zorladı. Varılan anlaşmayla Isfahan ve Fars eyaletleri Terken Hatun ile oğlu Mahmud'a bırakılacak, Berkyaruk geri kalan diğer eyaletlerde sultan olarak kabul edilecek, tanınacaktı (1093). Berkyaruk kendine karşı ayaklanmış olan dayısı Azerbaycan Meliki İsmail b. Yâkûtî'yi öldürttü (1093). Bu zaferinden dolayı Berkyaruk, Halife Muktedî-Biemrillâh tarafından "Rükneddin" lakabıyla sultan ilan edildi (1094). Berkyaruk, Suriye Selçuklu sultanı amcası Tutuş'u Rey yakınlarında yapılan savaşta mağlup etti. Tutuş muharebe sırasında öldürüldü (1095). Bir taraftan isyanlarla boğuşurken öte taraftan Kılıçarslan'ı mağlup eden Haçlılar Kudüs'ü ele geçirdiler. Arrân meliki olan kardeşi Muhammed Tapar'la beş kez yapılan savaş sonunda Muhammed Tapar mağlup olup (1103), Ahlat'a çekildi. Ertesi yıl taraflar arasında barış imzalandı. Buna göre Harezm, Horasan Muhammed Tapar'ın öz kardeşi Sencer'in, Irâk-ı Arab ve Irâk-ı Acem, Fars, Hûzistan bölgeleri Berkyaruk'un, Arrân, Azerbaycan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, el-Cezîre ve Suriye Muhammed Tapar'ın hükümranlığına bırakıldı. On iki yıl süren bu saltanat mücadelesi yüzünden yıpranan Selçukluların zafiyeti Haçlıların kolayca Kudüs ve civarını ele geçirmelerine ve Bâtınîlerin güçlenmelerine yol açtığı gibi Anadolu Selçuklu Devleti'nin de büyük oranlarda toprak kaybetmesine sebep olmuştur.

1104 tarihinde vefat eden Berkyaruk'un küçük yaştaki oğlu Sultan Melikşah'ı tahttan indirerek tahta geçen Muhammed Tapar, Selçuklu İmparatorluğu'nu yeniden bir araya getirmeyi başardı. Muhammed Tapar 1107 yılında Bâtınîleri ele geçirdiği yerlerde öldürttü. Döneminde hem Karahanlılar hem Gazneliler kendisine tabi olmak zorunda kaldı. Sultan Muhammed Tapar 1118 yılında vefat etti.

Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine yerine geçen oğlu Mahmud, (1118) Abbasi Halifesi Müs-tazhir-Billâh tarafından sultan ilan edildi, hutbeler onun adına okundu. Fakat Horasan meliki olan amcası Sencer onun hükümdarlığını tanımayarak Haziran 1118'de Sultan Sencer, Gazneli Devleti'ni tekrar Büyük Selçuklulara bağladı. Altmış yıla yakın melik ve sultan olarak yönetimde kalan Sencer, hükümdarlığının son yıllarında Oğuzlarla yapılan bir savaşta esir düştü (1153). Üç yıl esaretin ardından öldü (1157). Sultan Sencer'in ölümüyle Büyük Selçuklu Devleti tarih sahnesinden silinerek sona erdi. Büyük Selçuklu devlet teşkilatı onun zamanında zirveye çıkmıştı. O bakımdan Sencer, teşkilatçılığı nedeniyle Sultan Melikşah ile birlikte örnek hükümdar olarak kabul edilir. Devlet teşkilatına dair resmi yazışmalarının yer aldığı münşeat kayıtları pek çoğu Sencer döneminden kalmadır.

Tuğrul Bey zamanında eski Türk geleneklerine göre paylaşılan Selçuklu toprakları üzerinde çok sayıda Selçuklu hanedanı devlet kurmuşlardır. Bunlardan bazıları Kirman, Suriye, Irak ve Anadolu Selçuklularıdır.

Anadolu Selçukluları (1077-1308)

İlk dönem İslam tarihine dair eserlerde Selâcıka-ı Rûm (Selcûkıyân-ı Rûm) olarak bilinen Anadolu Selçukluları için yakın dönemde Türkiye Selçukluları tanımı da kullanılmaktadır. Büyük Selçuklular bölümünde de anlatıldığı üzere Türkiye Selçukluları Anadolu'nun neredeyse tamamını fethetmiş ve Haçlı seferleri sırasında direniş göstererek İslam dünyasını büyük bir tehlikeden korumuştur. İlk defa olarak denizler üzerinde hakimiyet tesis etmiş, kara üzerinde olduğu gibi denizler üzerinde de büyük zaferlere imza atmıştır. Kurucusu olan Süleyman Şah, Oğuzların Kınık boyundan gelmekte olup Selçukluların önemli ismi Kutalmış'ın oğludur.

1071 yılında kazanılan Malazgirt Savaşı'ndan sonra kısa sürede Anadolu'nun fethine girişildi. Anadolu'nun fethini gerçekleştirmede en büyük çabayı gösteren Kutalmış oğlu Süleyman Şah İznik'i başkent ilan ederek Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurdu (1075-1080). Süleyman Şah

bunun öncesinde 1074'te Konya ve civarını, 1075'te İznik'i de fethetmişti. Özellikle Bizans'ın içinde bulunduğu durumdan faydalanarak devletin sınırlarını İstanbul Boğazı'na kadar genişletti. Bizans kaynaklarında Selçukluların Boğaziçi kıyılarında gümrük daireleri kurarak gelen geçen gemilerden vergi aldığına dair kayıtlar bulunmaktadır. 1081 yılında Süleyman Şah ile Bizans imparatoru Aleksios Komnenos barış antlaşması imzalayarak iki devlet arasında İzmit-İstanbul arasında yer alan Drakon deresi sınır tayin edildi.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin başlattığı fetih hareketleri sonucu bölgeye göçler başladı. Çoğunluğu Türkmenlerden oluşan bu göç dalgasına Bizans'ın idaresinden hoşnut olmayan yerli Rum aileler de katılıyordu. Anadolu'daki etkinliklerini sürdürmek isteyen Ermeni topluluklarının bu yeni yapılanmaya karşı Çukorova ve Kilikya bölgesinde bir araya gelme teşebbüsleri 1082'de Sultan I. Süleyman Şah tarafından durdurularak Tarsus, Adana, Misis şehir ve kalelerinin fethi gerçekleştirildi. Antakya şehrini savaşmaksızın idaresi altına aldı (1084).

Musul-Halep emiri Şerefüddevle'yi yenen Süleyman Şah, Halep kuşatması sırasında Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş'la 1086 tarihinde Aynüseylem'de yapılan savaşta mağlup olarak muharebe meydanında öldü. Savaşta ele geçen oğulları ve hanımı bölgeye gelen Sultan Melikşah tarafından Isfahan'a götürüldü. Süleyman Şah, Anadolu'nun Türkleşmesi konusunda yerine getirdiği fonksiyonları bakımından çok önemli bir lider olarak kabul edilmektedir.

Sultan Melikşah'ın yanında kalan Sultan I. Kılıç Arslan, 1092 yılında babasının tahtına vekalet eden Ebü'l-Kasım'ın öldürülmesi ve arkasından Melikşah'ın da vefatı üzerine Sultan Berkyaruk tarafından serbest bırakıldı. 1092'de İznik şehrine gelen Sultan I. Kılıç Arslan tahta çıktı. Devletin yeniden düzene sokulmasıyla ilgilenirken Bizanslıların saldırılarına karşılık verdi.

Kılıçarslan, fethe giriştiği Malatya seferini yarıda keserek Avrupa'dan gelen ilk Haçlı ordusuna karşı çıktı. Fakat kuşatılan İznik'i kurtaramayıp geri çekilerek İznik'i ve arkasından Eskişehir yakınında

yapılan savaşı da kaybetti (1097). Bununla beraber Haçlılara karşı sürdürdüğü takip savaşlarıyla büyük kayıplar verdiren Kılıçarslan, İznik'in kaybından sonra Konya'yı devletin yeni başkenti yaptı. Bu yenilgilerden sonra Selçuklular, Marmara ve Batı Anadolu bölgelerini Bizans'a terk edip Orta Anadolu'ya çekilmek zorunda kaldılar.

Kılıçarslan, Niksar bölgesine doğru yola çıkan Haçlılara karşı 1101 yılında büyük bir zafer kazandı. Kalan Haçlı kuvvetleri de Ereğli civarında onun tarafından bir kez daha mağlup edildi. Kılıçarslan, (1106) yılında Malatya'yı ele geçirdi. Güneydoğu Anadolu yöresinde bütün beyler Kılıçarslan'a bağlılık bildirdiler. Tabi olan beyleri telkiniyle Büyük Selçuklulara karşı savaş ilan edildi. Kılıçarslan yetersiz sayıda orduyla giriştiği savaşta Selçukluların Musul valisi Çavlı'ya esir düşmemek için atını Habur Irmağı'na sürüp kurtulmak isterken boğularak vefat etti (1107).

Kılıçarslan'ın vefatıyla devletin başına en küçük oğlu Tuğrul Arslan getirildi. Annesinin devletin idaresinde güçlü birine duyulan ihtiyaç karşısında Artuklu beyi Belek'le evlenmesi sadece geçici bir çözüm sağladı (1113). Belek'in 1124 tarihinde ölümüyle Malatya Dânişmendliler tarafından zapt edildi. Fakat bu kargaşa dönemlerinde Bizans durumdan istifade ederek Selçuklu hakimiyetindeki Anadolu'ya saldırdı. Buna karşı mücadele etmek maksadıyla Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar Kılıçarslan'ın büyük oğlu Melikşah'ı (Şehinşah) Anadolu'ya gönderdi. Konya'ya gelerek tahta oturan Melikşah, Aleksisos Komnenos ile altı yıl mücadele etmesine rağmen kardeşi Mesud'un kayınpederi Dânişmendli Emir Gazi'nin yardımıyla onu tahttan indirerek yerine başa geçti (1116).

Sultan I. Mesud, Dânişmendlilerin üzerinde kontrolü ele alarak Anadolu'da yeniden Bizans hakimiyeti kurmak isteyen imparatoru Manuel'i Konya yakınlarında mağlup etti (1146). Ertesi yıl II. Haçlı seferiyle Anadolu'ya gelen Alman-Fransız ordularını Eskişehir yakınlarında ağır bir yenilgiye uğrattı. Sultan Mesud Anadolu'da güveni sağlayarak devleti tekrar istikrar ve yükselişe taşıdı. Sultan Mesud ilk defa Selçuklular adına para bastırmıştır. Onun döneminde Selçuklu toprakları genişleyerek batı ve doğu Anadolu dışında geniş bir bölgeye yayılmıştır.

1155 yılında vefat eden Sultan Mesud'un yerine oğlu II. Kılıçarslan tahta çıktı. Onun en büyük başarısı 1178 tarihinde Dânişmendliler hanedanına son vermesidir. Anadolu'ya gelen Türkmen akınlarını durdurmak için harekete geçen Bizans imparatoru Manuel Komnenos, yediği gece baskınları yüzünden büyük kayıplar verince geri dönmek zorunda kaldı. Fakat Bizans imparatoru Kılıçarslan'dan kardeşi Şehinşah ve Danişmend hükümdarı Zünnun'un topraklarını geri vermesini istedi. Bu isteklerin reddedilmesi üzerine orduyla Anadolu içlerine sefere çıktı. Bizans ordusu Miryokefalon (Karmukbeli) denilen yerde II. Kılıçarslan tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı (1176). Tarihimizde Malazgirt yurt açan bir galibiyet ise bu zafer da yurt tutan olarak tarihlere geçti. II. Kılıçarslan döneminde medreseler, kervansaraylar inşa ettirilmiştir. Hayatının son yıllarında ülkesini on bir oğlu arasında taksim etti. Aynı dönemde İslam dünyasında Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü fethi Avrupa'nın III. Büyük Haçlı seferine sebebiyet verdi. Kalabalık Haçlı ordusunun önü alınamayarak Filistin bölgesine ulaştılar.

II. Kılıçarslan'ın 1192 yılında vefatından sonra yerine önce oğlu I. Keyhüsrev geçti. Daha sonra kardeşi II. Süleyman Şah, 1197 yılında kardeşlerinin ellerindeki bütün toprakları ele geçirerek birliği kurmayı başardı. Bizans'ı vergiye bağladığı gibi Selçuklu sınırlarına tecavüz eden Ermenileri sindirdi. Oğlu III. Kılıçarslan'ın yedi sekiz ay süren hükümdarlığından sonra I. Gıyâseddin Keyhüsrev 1205 yılında tekrar ikinci defa sultanlığı ele geçirdi. Denizli ve Antalya yörelerini zapt ederek (1207) Çukurova'daki Ermeni Krallığı'nı devlete bağladı. İznik'teki Bizanslılarla 1211 yılında girişilen savaşta galip geldi. Savaş meydanında bir düşman askeri tarafından şehit edildi.

Yerine gelen büyük oğlu ve halefi I. İzzeddin Keykâvus Sinop Limanı'nı fethetti (1214). Antalya ve Sinop'un fethinin gelişmekte olan Selçuklu ticaretine büyük katkıları oldu. Ülkenin imarına çalıştı. Ülkenin her tarafına medrese, kervansaray ve camiler inşa ettirdi. 1220'de Viranşehir'de vefat ederek Sivas'taki darüşşifasına defnedildi.

I. Keykâvus'un kardeşi I. Alaaddin Keykubad devri Anadolu Selçukluları tarihinin en parlak devridir. Devrinde yaklaşan Moğol

tehlikesine karşı Konya, Kayseri, Sivas ve diğer önemli şehirlerin surlarını sağlamlaştırdı. Ayrıca fetihlere devam edilerek Erzurum ve Van Gölü'nü içine alan bölge zapt edildi. Antalya'nın doğusundaki Kalonoros Kalesi'ni fethedip (1222) baştan aşağı yeniden inşa imar ederek ismini Alâiye'ye çevirdi. I. Keykubad imar faaliyetleri ve hayırseverliğiyle meşhur olup Anadolu'da yaptırdığı ulu camilerin yanı sıra Konya-Aksaray ve Kayseri-Sivas arasında yaptırdığı iki kervansarayı ve bir hastanesi vardır. 1230 yılında Yassıçimen'de Celaleddin Harzemşah'ı mağlup ederek bir anlamda Moğolların işini kolaylaştırdı. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yükseliş devri I. Keykubad'ın ölümüyle sona erdi (1237). Kendisinden sonra tahta geçen oğlu II. Keyhüsrev ile birlikte gerileme ve çöküş başladı. II. Keyhüsrev'in hükümdarlığının ilk yıllarında Âmid, Selçuklu topraklarına katıldı (1240). II. Keyhüsrev, güçlü bir devlet miras almasına rağmen kendisinin zaafları yüzünden onu koruyamadı. II. Keyhüsrev'in devlet işlerine olan ilgisizliği, korkaklığı, ileri görüşlü olmayışı ve üstüne üstlük eğlencelere düşkünlüğü devletin sonun hazırladı. Önce 1240 yılında Baba İshak isyanı karşısında acze düşüp mağlup oldu. Baba İshak isyanıyla zayıflayan Selçukluları Moğollar Kösedağ muharebesinde mağlup ettiler (1243). Bu mağlubiyet üzerine Anadolu Selçuklu Devleti, Moğollara yıllık vergi vermeyi kabul etti ve barış yapıldı. Buna rağmen devlet içine düştüğü durumdan kendini bir türlü kendini kurtaramayarak bir türlü tekrar toparlanamadı. 1246 yılında II. Keyhüsrev'in vefatından sonra oğlu II. Keykâvus tahta çıktı. II. Keykâvus 3 yıl kadar süren tek başına yönetiminin ardından IV. Kılıçarslan ve II. Alaaddin Keykubad arasındaki taht mücadelesini çözmek için Celâleddin Karatay'ın önerisiyle ortak sultanlık ilan edilerek, her üç sultan adına hutbe okunup para darp edildi.

Sultanların müşterek saltanatı uzun sürmedi. Celâleddin Karatay ve II. Keykubad'ın ölümünden sonra II. Keykâvus ile IV. Kılıçarslan birbirlerine düştüler. Sultan Keykâvus, Moğollara karşı Sultanhanı'nda yapılan savaşta yenildi (1256). Bu aşamadan sonra Selçuklular aralarındaki ihtilafları çözemeyerek zor duruma düştüler. IV. Kılıçarslan ile İzzeddin Keykavus anlaşmazlıkları bir sonuç sağlamadı. İzzeddin Keykâvus Moğollarla yapılan mücadelede başarılı olamayarak Bizans'a

sığındı (1262). II. Keykâvus'un kaçışından sonra tek kalan IV. Kılıçarslan veziri Muînüddin Pervane tarafından Moğollara öldürtülür (1266).

Çocuk yaştaki III. Keyhüsrev'i kullanarak yönetimi elinde tutan Muînüddin Pervane, Moğollara karşı Sultan Baybars'tan yardım alarak (1277) yılında Elbistan Ovası'nda meydana gelen savaşta Moğolları yenilgiye uğrattı. Baybars'ın ardından büyük bir orduyla Anadolu'ya gelen İlhanlı hükümdarı Abaka Han, Memlüklerle işbirliği eden idarecileri ve halkı öldürttü. Tarihçiler, öldürülenlerin sayısını 20.000'e kadar çıkartmaktadırlar. İlhanlılar, Pervâne'yi öldürerek Anadolu Selçuklu Devleti'ni kendi gönderdikleri idarecilerle yönettiler.

Moğollara karşı Karamanoğlu Mehmed Bey, Eşrefoğulları ve Menteşeoğulları'yla birlik olup II. Keykâvus'un sözde oğlu Alaeddin Siyavuş (Cimri)'u Selçuklu sultanlığı tahtına oturttular. (1277) Moğolların gölgesindeki Selçuklu idaresi ise önce Karamanoğlu Mehmed Beyi (1277), daha sonra Cimri'yi (1279) öldürdü.

II. Mesud uzun süren mücadelelerden sonra Argun Han tarafından sultan ilan edildi (1282). Fakat tahta III. Keyhüsrev'i öldürülmesinden sonra Anadolu'ya gelip önce Kayseri'de, ardından Konya'da tahta çıktı (1284). II. Mesud Karamaoğullarıyla ve hanedandan diğerleriyle girdiği uzun mücadeleden sonra Hemedan'da zorunlu olarak ikamete tabi kılındı. İki yıl sonra kardeşi Ferâmurz'un oğlu III. Keykubad tahta çıktı (1298).

Onun idaresindeki beceriksizlik ve halka karşı yaptığı zulümler nedeniyle tahttan indirilerek yerine II. Mesud getirildi (1302). Başarısız bir dönem geçiren II. Mesud (1308) öldü. Her ne kadar arkasından tahta Kılıçarslan b. III. Keyhüsrev çıkmışsa da II. Mesud son Selçuklu hükümdarı olarak kabul edilmektedir.

8. Anadolu'da Kurulan İlk Türk Beylikleri

Anadolu'nun Türk vatanı haline gelmesi Sultan Alparslan'ın 1071 yılında Bizans'a karşı kazandığı Malazgirt Savaşı'nın en önemli neticesiydi. Zaferin hemen ardından 24 Oğuz boyunun büyük bir kısmı Anadolu'ya göç ederek yurtlanmaya başladı. Bununla birlikte Anadolu'da ilk Türk beylikleri de ortaya çıktı.

Saltuklular (1072-1202): Sultan Alparslan Malazgirt zaferinden sonra savaşa katılan komutanlarından Ebü'l-Kâsım İzzeddin Saltuk Bey'e Kars, Bayburt, Erzurum ve çevresini ikta olarak verdi. Böylece Erzurum merkez olmak üzere Ebü'l-Kâsım Bey'in şahsında Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak 1072 yılında Saltuklular Beyliği kuruldu. Haçlılara ve Gürcülere karşı mücadele eden Ebü'l-Kâsım Bey 1102 yılında vefat edince yerine oğlu Ali Bey geçti. Ali Bey Selçuklular arasında cereyan eden taht kavgalarında Sultan Muhammed Tapar'ı destekledi. Ali Bey Artuklu Beyi Necmeddin İlgazi ile birlikte Gürcü kralı David'in saldırılarına karşı koymaya çalıştı. Ancak müttefik Türkmen kuvvetleri Tiflis'te Gürcülere mağlup oldular. Ali Bey'in 1123 yılı dolaylarında vefat etmesi üzerine Saltuklular Beyliği'nin başına biraderi Ebü'l-Muzaffer Ziyâeddin Gazi geçti. Ziyâeddin Gazi 1131 yılında Oltu yakınlarında Gürcü kralı İvani'yi bozguna uğrattı. Erzurum'da bulunan Kale Camii ve Tepsi Minare onun devrinde inşa edildi. Ziyâeddin Gazi'nin 1132 yılında ölmesinin ardından Ali Bey'in oğlu II. İzzeddin Saltuk Bey beyliğin başına geçti. Saltuk Bey Ani'nin Gürcülerin eline geçmesi üzerine bazı Türk beyleriyle ittifak yaparak 1161 yılında sefere çıktı. Ancak Gürcülere mağlup olarak esir düştü. Ahlat Şahı ve Artuklu Beyi'nin yolladığı fidye sayesinde esaretten kurtuldu. Daha sonra Ani'yi Gürcülerin hakimiyetinden kurtarmak için giriştiği çatışmalarda başarılı olamayan İzzeddin Saltuk Bey'in 1168 yılında vefat etmesinden sonra beyliğin başına oğlu Nâsırüddin Muhammed geçti. Erzurum Ulu Camii 1179 yılında onun devrinde inşa edildi.

Nâsırüddin Muhammed Bey 1185 yılında Erzurum'u kuşatan Gürcü kralı David'in ordusunu Türk halkının sebatlı direnişi sayesinde geri püskürtmeyi başardı. Nâsırüddin Muhammed Bey'in oğlu Muzafferüddin'in Gürcü kraliçesi Tamara'ya aşık olduğu ve Gürcistan'a giderek bir süre onunla sarayda yaşadığı rivayetleri vardır.

Nâsırüddin'in ardından Saltuklu tahtına çıkan kız kardeşi Mama Hatun 1201 yılına kadar beyliği yönetti. Daha sonra Nâsırüddin'in oğlu Alâeddin Melikşah Saltuklu beyi oldu. Ne var ki, Gürcüler üzerine sefere çıkan Selçuklu sultanı Rükneddin Süleyman Şah 1202 yılında Alâeddin Melikşah'ı kusurlarından dolayı hapse attırarak Saltuklu Beyliği'ne son verdi.

Mengücüklüler (1071-1228): Malazgirt Savaşı'na katılan komutanlardan biri olan Mengücük Gazi zaferden sonra Sultan Alparslan tarafından Karasu ve Çaltı ırmakları vadilerinin fethedilmesiyle görevlendirildi. Erzincan, Kemah, Divriği ve Şebinkarahisar'ı zapt eden Mengücük Gazi böylece kendi adıyla anılan beyliğin temelini de atmış oldu. Mengücük Beyliği'nin merkezi Kemah'ta türbesi bulunan Mengücük Gazi'nin 1118 yılından önce şehid olarak öldüğü tahmin edilmektedir. Onun ölümünden sonra beyliğin başına oğlu İshak geçti. Melik İshak Malatya'ya saldırarak yağmaladı (1118). Bunun üzerine Artuklu Belek Gazi 1120 yılında Kemah'a girdi. Zor durumda kalan Melik İshak Bizans İmparatorluğu'nun Trabzon valisinden yardım istedi ve onun desteğiyle Belek Gazi'nin üzerine yürüdü. Ancak Dânişmendli Melik Gazi'nin takviye ettiği Belek Gazi Erzincan dolaylarındaki Şiran mevkiinde onları ağır bir mağlubiyete uğrattı. Melik İshak ve Trabzon Valisi Gabras esir düştüler. Gabras fidye ödeyerek kurtulurken, Melik İshak Dânişmendli Melik Gazi'nin damadı olduğu için onun tarafından serbest bırakıldı. Bu hadiseden sonra kayınpederi Dânişmedli Melik Gazi'nin nüfuzu altında kalan Melik İshak'ın 1142 yılında ölmesinden sonra Mengücüklüler Erzincan-Kemah ve Divriği olmak üzere iki ayrı kol halinde hüküm sürdüler. Erzincan-Kemah koluna Anadolu Selçuklu sultanı I. Alâeddin Keykûbat 1228 yılında son verdi. Divriği

kolu ise 1252 yılına kadar Türkiye Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak varlığını sürdürdü. Divriği'de yer alan bugünkü Kale Camii, Ulu Camii ve Kayıtbay Camii Mengücüklüler döneminin eserleridir.

Dânişmendliler (1071-1178): Malazgirt Savaşı'nda Sultan Alparslan'ın ordusunda yer alan önemli emirlerden biri olan Dânişmend Gazi, zaferden sonra kendisine ikta olarak verilen Sivas'ı fethederek Dânişmendli Beyliği'nin temelini attı. Daha sonra Amasya, Tokat, Niksar, Çorum, Kayseri, Zamantı, Elbistan ve Develi'yi da zapt ederek hakimiyet sahasını genişletti. Dânişmend Gazi'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Gümüştegin Haçlı seferlerine karşı Selçuklu sultanı I. Kılıçarslan'la birlikte başarıyla mücadele etti. 1102 yılında Malatya'yı ele geçiren Gümüştegin esir olarak ele geçirdiği Antakya prensi Bohemond'u fidye karşılığında serbest bıraktı. Bu hadiseden sonra fidyeden pay göndermediği Sultan I. Kılıçarslan'la arası açıldı. I. Kılıçarslan 1103 yılında Maraş yakınlarında Gümüştegin'in ordusunu bozguna uğrattı. Sivas'a çekilen Gümüştegin bir süre sonra vefat etti. Onun yerine geçen oğlu Emir Gazi Sultan Kılıçarslan'ın 1107 yılında ölümünün ardından oğulları arasında ortaya çıkan taht mücadelesinde I. Mesud'u destekledi ve onun tahta çıkmasına yardım etti. 1119 yılında Antakya üzerine sefer düzenleyerek Haçlılara karşı büyük bir zafer kazandı. Mengücüklü Melik İshak'ın karşısında Artuklu Belek Gazi'yi destekledi. 1124 yılında Malatya'yı daha sonra da Ankara'yı ele geçirdi. 1130 yılında Ermeni kralı I. Leon'un yardım istemesi üzerine Çukurova bölgesini işgale girişen Antakya prensi II. Bohemond'u mağlup etti. Bunun üzerine Ermeni kralını yıllık haraç ödemeye mecbur etti. Dânişmendlilere en parlak devrini yaşatan Emir Gazi'nin 1134 yılında vefat etmesi üzerine yerine oğlu Melik Muhammed geçti. Onun döneminde ortaya çıkan iç çekişmelerle birlikte Danişmend Beyliği zayıflamaya başladı. Melik Muhammed'in 1143 yılında ölümünden sonra oğulları ve kardeşi arasında cereyan eden taht mücadeleleri neticesinde Dânişmendliler Sivas, Kayseri ve Malatya kollarına ayrıldılar. Sultan II. Kılıçarslan 1175 yılında Kayseri ve Sivas kollarına, 1178 yılında da Malatya koluna son verdi.

Anadolu'nun Türkleşmesine büyük katkı sağlayan Dânişmendlilerin Tokat ve Niksar'da yaptırdıkları Yağıbasan medreseleri, Emir Gazi Kümbeti ve Kayseri Ulu Camii gibi eserler günümüze kadar ulaştı.

Artuklular (1102-1409): Sultan Alparslan'ın emri altında Malazgirt Savaşı'na katılan meşhur Selçuklu komutanlarında biri olan Artuk Bey Anadolu'nun fethinde büyük yararlılıklar gösterdi. Daha sonra Sultan Melikşah'ın iktidarı devrinde Suriye Meliki Tutuş'un hizmetine girdi ve kendisine Kudüs ve çevresi ikta olarak verildi. Artuk Bey'in 1191 yılına doğru vefatı üzerine yerine oğulları Sökmen ve İlgazi geçtiler. Ne var ki, Fâtımîlerin 1198 yılında Kudüs'ü işgali üzerine Sökmen ve İlgazi Güneydoğu Anadolu bölgesine geldiler. Artuklular burada Hasan Keyf (Hısn-ı Keyfâ), Harput ve Mardin merkez olmak üzere üç kola ayrıldılar.

Artukluların Hısn-ı Keyfâkolu 1102 yılında Sökmen Bey'in Hasan Keyf'i almasıyla kuruldu. Onun 1104 yılında ölümünün ardından birbiri ardına Hısn-ı Keyfâ Artuklu tahtına oğulları İbrahim ve Davud beyler çıktı. Musul Atabegi Zengî'yle giriştiği mücadeleyi kaybeden Davud Bey'den sonra 1144 yılında Hısn-ı Keyfâ Artuklu kolunun başına Fahreddin Kara Arslan Bey geçti. Türkiye Selçuklu sultanı I. Mesud ile ittifak yapan Kara Arslan 1150 yılında Harput'u ele geçirdi. Kara Arslan'ın 1167 yılında ölmesi üzerine yerine geçen oğlu Nûreddin Muhammed Bey Selâhaddîn-i Eyyubî'nin himayesine girerek Musul ve Âmid (Diyarbekir) muhasaralarına katıldı. Selâhaddîn Eyyubî hizmetlerinden dolayı 1183 yılında Âmid'i ona verdi. Böylece Hısn-ı Keyfâ Artuklularının merkezi Amîd oldu. 1185 yılında Nûreddin Muhammed Bey'in vefatından sonra yerine geçen oğlu Kutbeddin Sökmen döneminde Hısn-ı Keyfâ Artukluların gücünü muhafaza etti ise de daha sonra iç çekişmeler ve Eyyubîlerin baskısıyla zayıfladı. Son Hısn-ı Keyfâ Artuklu beyi Mesud'un iktidarı devrinde Eyyubî hükümdarı Melik Kamil Âmid ve Hısn-ı Keyfâ'yı zapt ederek 1232 yılında Artukluların bu koluna son verdi.

Artukluların Mardin kolu 1106 yılında Artuk Bey'in oğlu Necmeddin İlgazi tarafından Mardin merkez olmak üzere kuruldu. İlgazi daha sonra Haçlılara karşı üstünlük sağlayarak Nusaybin, Harran ve Halep'i de ele geçirdi. 1119 yılında Antakya hakimi Roger'i Tel İfrîn'de

mağlup ederek Haçlılara karşı büyük bir zafer daha kazandı. 1121 yılında Gürcüler üzerine çıktığı seferde bir başarı sağlayamasa da Irak Selçuklu sultanı Mahmud hizmetlerinden dolayı Meyyâfârîkin (Silvan)'i ona verdi. İlgazi'nin 1122 yılında vefat etmesinden sonra yerine geçen oğlu Timurtaş'ın iktidarı devrinde yeğenlerinden Belek Gazi Harput, Palu ve çevresini ele geçirdi (1112) ve Haçlılara karşı başarıyla mücadele etti. Onun ölümünden sonra hakim olduğu Harput çevresi Timurtaş Bey'in kontrolüne girdi.

12. yüzyılın sonlarına doğru Eyyubîlerin, bir ara Türkiye Selçuklu Devleti'nin, Kösedağ Savaşı'ndan sonra da Moğolların hakimiyeti altına girerek uzun süre varlığını muhafaza eden Mardin Artuklu koluna 1409 yılında Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf son verdi.

Artukluların bir başka kolunu oluşturan Harput, Artuk Bey'in torunu Belek bin Behrâm tarafından 1112 yılında fethedildi. Daha sonra zapt ettiği Palu'yu merkez yapan Belek Gazi Haçlılara karşı yaptığı başarılı savaşlarla dikkat çekti. 1123 yılında Halep'i yeğeni Süleyman'ın elinden alan Belek Gazi ertesi sene giriştiği Münbiç kuşatması esnasında şehid oldu. Onun ölümünden sonra Harput Hısn-ı Keyfa Artuklu kolunun hakimiyeti altına girdi. 1185 yılında Hısn-ı Keyfâ Artuklularından İmâmeddin Ebû Bekir, Hısn-ı Keyfâ'da hakimiyeti Selâhaddîn-i Eyyubî'nin desteğini sağlayan yeğeni II. Sökmen'e bırakmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Harput ve çevresini kendi hakimiyetine alarak burada ayrı bir Artuklu Beyliği kurdu. Onun 1204 yılında vefat etmesinden sonra yerine geçen halefleri Eyyubîlere bağlı olarak iktidarlarını bir süre daha devam ettirdiler ise de 1234 yılında Harput'a bir ordu gönderen Türkiye Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubad Artukluların buradaki hakimiyetlerine son verdi.

Güneydoğu Anadolu bölgesinin Türkleşmesinde büyük rolü bulunan Artuklular yaptıkları imar faaliyetleriyle de Anadolu'nun kültür mirasına önemli katkıda bulundular. Günümüzde Harput'ta bulunan Ulu Camii ve Medresesi, Diyarbakır'daki Artuklu Sarayı, Mardin'deki Hatuniye Medresesi ve Zinciriye Külliyesi, Hıs-ı Keyfâ Köprüsü, Malabadi Köprüsü vb. birçok mimari eser Artuklular devrinde yapılmıştır.

Çaka Beyliği: Oğuzların Çavuldur boyuna mensup olan ve ilk Türk denizcisi olarak bilinen Çaka Bey, Sultan Alparslan'ın Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun fethiyle görevlendirdiği komutanlardan biriydi. Çaka Bey Bizanslılarla giriştiği bir mücadele esnasında esir düştü ve İmparator Nikephoros Botaneiates'in sarayına gönderildi. Burada denizciliği öğrenen Çaka Bey 1081 yılında İstanbul'dan kaçtı. Daha sonra Türkmenlerin yardımıyla İzmir'i ele geçirerek burada bir beylik kurdu. İstanbul'u fethetmek isteyen Çaka Bey bu amaçla kırk gemi inşa ettirerek ilk Türk donanmasını kurdu. Oluşturduğu donanma ile kısa süre içerisinde önce Ege sahillerindeki Foça ve Urla'yı daha sonra da Sakız, Sisam, Midilli ve Rodos adalarını fethetti. Onun faaliyetlerine son vermek isteyen Bizans imparatoru Aleksis Komnen'in gönderdiği donanmayı mağlup ederek ilk deniz zaferini de elde etti. İstanbul'u fethetmek amacıyla İznik hakimi Ebü'l Kâsım'la ve Balkanlardaki Peçenek Türkleri ile ittifak kurdu. Ayrıca kızını Selçuklu sultanı I. Kılıçarslan ile evlendirdi. Böylece Bizans'ı üç taraftan kıskaca almak istiyordu. Tehlikeyi fark eden Bizans imparatoru Aleksis Komnen Kumanlarla anlaşarak onları Meriç Irmağı'na kadar ilerleyen Peçenekler üzerine yolladı. Çaka Bey ve Ebü'l Kasım'dan bekledikleri desteği göremeyen Peçenekler Kumanların saldırısıyla büyük bir bozguna uğradılar. Böylece Türkleri birbirine karşı kullanan Bizans imparatoru tehlikeden kurtulmayı başardı. Çaka Bey'i iyice zayıflatmak isteyen Bizans imparatoru göndermiş olduğu kalabalık donanma ve ona eşlik eden kara birlikleri ile Sisam ve Midilli'yi de üç ay direnmesine rağmen ondan geri almayı başardı.

Çaka Bey kısa süre içerisinde yeni bir donanma hazırlayarak Midilli, Sakız, Sisam ve Rodos'ta tekrar hakimiyet sağladı. Gelibolu istikametinde ilerleyerek Edremit ve çevresini ele geçirdi. Onun bu genişlemesi iki Türk hükümdarını birbirine düşürmek isteyen Aleksis Komnen'in telkinlerini dikkate alan I. Kılıçarslan'ı da tedirgin etmişti. Bunun üzerine aynı zamanda damadı olan Sultan I. Kılıçarslan'ı Bizans imparatorunun entrikasına karşı uyarmak amacıyla ziyarete gitti. Ancak düzenlenen bir ziyafette zehirlenerek öldürüldü (1096). Onun ölümünün ardından Anadolu'ya giren Haçlılar İzmir'i ele geçirerek yeniden Bizans İmparatorluğu'na verdiler.

Moğol İstilasından Sonra Anadolu'da Ortaya Çıkan Türkmen Beylikleri

13. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Türkistan ve Horasan'ın Moğol istilasına uğraması üzerine Oğuz boylarına mensup birçok oymak Anadolu'ya göç etmeye başladı. Türkiye Selçuklu Devleti yöneticileri bu Türkmen gruplarını daha çok Bizans sınırındaki uc denilen merkezlerde yurtlandırdılar ve onlar aracılığıyla Bizans'ı baskı altına aldılar. Kösedağ Savaşı'nda Türkiye Selçuklularının Moğollara mağlup olarak Karakurum'a tabi olması, bir süre sonra merkezi İran olmak üzere İlhanlı ulusunun teşkil edilerek Anadolu'nun İlhanlılara bağlanması üzerine Türkmenler üzerindeki Moğol baskısı arttı. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğol baskısı ve taht kavgalarının meydana getirdiği kargaşalarla zayıflaması Anadolu'da merkezi otoritenin kaybolmasına yol açtı. Bunun sonucunda Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki Türkmen beyleri, kabile gruplarına dayanarak müstakil duruma gelmeye başladılar. Böylece 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da çok sayıda Türkmen beyliği ortaya çıktı.

Osmanoğulları: Oğuzların Bozok kolunun Gün Han soyunun Kayı boyuna mensup Osmanlılar 11. yüzyılda Anadolu'nun fethine gelen Türkmenler arasında yer alıyorlardı. Kayılar öncelikle Türkiye Selçuklu sultanı Alâeddin Keykûbat tarafından Ankara'nın batısında yer alan Karacadağ yöresinde yurtlandırıldılar. O sıralarda Kayı boyu Ertuğrul Bey'in idaresi altında bulunuyordu. Ertuğrul Bey daha sonra Bizans sınırında yer alan Söğüt ve Domaniç'i fethederek Kayı boyunu buralarda yurtlandırdı. Ertuğrul Gazi'nin 1281 yılında ölümü üzerine Kayı boyunun başına oğlu Osman Bey geçti. Osman Bey yaptığı fetihlerle Bilecik, İnegöl, Karacahisar ve Yarhisar'ı Bizans'tan aldı. 1299 yılında Türkiye Selçuklu Devleti'nin içerisinde bulunduğu karışıklıklardan yararlanarak Kayı boyunu hakimiyet kurduğu coğrafyada müstakil hale getirdi. Böylece kurduğu beylik onun adıyla Osmanoğulları olarak anılmaya başladı. Bizans sınırında cihad yapan bir hükümdar sıfatıyla namının artması neticesinde Moğol baskısından kaçan birçok Müslüman Türkmen onun liderliği altına girmeye başladı. Onun vefatından sonra

yerine geçen oğlu Orhan Bey beyliğin teşkilatlandırılmasını tamamlayan adımlar attı. Düzenli ordu kurarak Bursa ve İznik dahil Bizans'ın Anadolu'daki topraklarını büyük ölçüde fethetti. 1353 yılında Çimpe Kalesi'ni ele geçiren Orhan Gazi Rumeli'de fetih hareketlerini de başlattı. Orhan Gazi'nin oğlu I. Murad'ın iktidarı devrinde devlet haline gelen Osmanlı Beyliği zamanla diğer beylikleri de ortadan kaldırarak üç kıtaya hükmeden cihanşimul bir imparatorluk haline geldi.

Karesioğulları: Soyları Dânişmend Gazi'ye dayanan Kalem Bey ve oğlu Karesi Bey, Türkiye Selçuklu Devleti'nin çöküş sürecinde Balıkesir yöresini fethederek bir beylik kurdular (1304). Moğolların baskısından kaçan birçok Türkmen grubunu topraklarında yurtlandıran Karesi Bey zamanla Edremit, Susurluk ve Bergama dahil Çanakkale Boğazı'na kadar olan yerleri ele geçirdi. Karesi Bey'in vefatından sonra oğulları Demirhan ve Yahşi Bey topraklarını iki koldan yönettiler. Demirhan Balıkesir ve çevresine hakimken, Yahşi Bey Bergama yöresini yönetti. Karesioğulları denizciliğe önem vererek bir donanma meydana getirdiler. 1345 yılında Balıkesir'i ele geçiren Orhan Gazi, bu beyliğe son verdi. Bergama'ya çekilen Demirhan Bey, bir süre sonra teslim olmak zorunda kaldı. Karesioğullarının topraklarının yanı sıra donanması da Osmanlılara geçti. Denizciliği iyi bilen Karesi beylerinden Evrenos Bey, Hacı İlbey ve Ece Halil gibi komutanlar Orhan Gazi'nin hizmetine girerek onun fetihlerinde önemli rol oynadılar.

Candaroğulları: Candaroğulları beyliğinin adı, Türkiye Selçuklu Devleti'nde önemli komutanlardan biri olduğu anlaşılan Şemseddin Yaman'ın unvanı olan "candar"dan gelmektedir. Türkiye Selçuklu Devleti askerî teşkilatında sultanın muhafız birliğine mensup askerlere candar, onların komutanlarına da emîr-i candar denilirdi. Muhtemelen Şemseddin Yaman da emîr-i candar makamında bir komutan idi. Nitekim İlhanlı hükümdarı Geyhatu Türkiye Selçukluları arasındaki iç çekişmelere karışan Şemseddin Yaman Candar'a bağlılığından dolayı Eflâni ve civarını ikta olarak verdi. Şemseddin Yaman'ın 1308 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Süleyman Paşa Kastamonu, Safranbolu ve Sinop'u alarak beyliğin sınırlarını genişletti. Beyliğin merkezini de Kastamonu'ya taşıdı. Süleyman Paşa bir süre İlhanlılara

bağlı kalsa da Ebu Said Han'ın 1335 yılında ölmesinin ardından beyliğini müstakil hale getirdi. Süleyman Paşa'nın 1341 yılında vefat etmesinden sonra yerine geçen oğlu Gıyâseddin İbrahim Bey hakimiyetinin ilk senesinde Sinop'u ele geçirmek isteyen Cenevizlileri deniz savaşında mağlup ederek büyük bir zafer kazandı. İbrahim Bey'den sonra beyliğin başına geçen amcası Yakub Bey ve onun oğlu Âdil Bey'in iktidarları devri sükunetle geçti. 1361 yılında Candaroğulları Beyliği'nin başına geçen Âdil Bey'in oğlu "kötürüm" lakaplı Bayezid iktidarının son yıllarında oğullarının taht mücadelesiyle uğraşmak zorunda kaldı. Bayezid'in oğullarından Süleyman Osmanlı sultanı I. Murad'ın verdiği orduyla babasını mağlup ederek Kastamonu'yu zapt edince Bayezid Sinop'a çekilmek zorunda kaldı. Ancak bir süre sonra Osmanlı hakimiyetine karşı Candaroğullarını destekleyen halkın direnişi sayesinde yeniden Kastamonu'ya hakim oldu. Onun 1385 yılında vefatından sonra Sinop ve çevresine oğlu İsfendiyar hakim oldu. Böylece bu yörede *İsfendiyaroğulları* adıyla ayrı bir beylik ortaya çıktı. Candaroğulları Beyliği adıyla anılmaya devam eden Kastamonu yöresi ise Anadolu'da Türk birliğini sağlamak isteyen Yıldırım Bayezid tarafından Süleyman Bey'in mağlup edilmesi neticesinde 1392 yılında ele geçirildi. Yıldırım Bayezid ile Timur arasındaki mücadelede Timur'u destekleyen İsfendiyar Bey Ankara Savaşı'ndan sonra Kastamonu yöresini yeniden beyliğin sınırlarına kattı (1402). Timur hizmetlerinden dolayı ona ayrıca Çankırı ve Kalecik'i de verdi. Ancak daha sonra Osmanlı padişahı I. Mehmed İsfendiyar Bey'e karşı başkaldıran oğlu Kasım'ı destekleyerek onun Kastamonu yöresine hakim olmasını sağladı. Ancak İsfendiyar Bey I. Mehmed'in ölümünden sonra Kastamonu yöresini oğlunun elinden aldı. Böylece Candaroğulları Beyliği'nin birliğini yeniden tesis etti. Osmanlılara bağlı kalarak uzun süre hakimiyetini koruyan İsfendiyar Bey'in 1439 yılında ölümünden sonra oğlu İbrahim Bey Sinop'ta tahta çıktı. 1443 yılında ölen İbrahim Bey'den sonra Candaroğulları Beyliği'nin başına geçen oğlu İsmail Bey'in hakimiyetine ise 1461 yılında Trabzon Pontus Rum İmparatorluğu'na son verdikten sonra Sinop ve Kastamonu yörelerini de topraklarına katan Fatih Sultan Mehmed tarafından son verildi. Böylece Candaroğulları Beyliği'nin toprakları Osmanlı Devleti'ne dahil edildi.

Pervâneoğulları: Türkiye Selçuklu Devleti veziri Muînüddin Süleyman Pervâne, Trabzon Rum İmparatorluğu'nun hakimiyetinde bulunan Sinop'u İlhanlı hükümdarı Abaka'nın müsaadesiyle 1266 yılında fethetti. Bununla birlikte Selçuklu sultanı IV. Kılıçarslan'dan ikta olarak Sinop'u aldı ve yönetimini oğlu Muînüddin Mehmed'in uhdesine bıraktı. Onun Sinop'ta inşa ettirdiği Ulu Camii ve medresesi (Alâeddin Medresesi) devrin en önemli mimari eserleri arasında yer alıyordu. Muînüddin Mehmed babasının 1277 yılında İlhanlı Abaka tarafından öldürülmesi üzerine Sinop'ta bağımsızlığını ilan etti. Böylece Pervâneoğulları Beyliği kuruldu. 1297 yılında vefat eden Mehmed Bey Selçuklu Devleti'ndeki yönetim boşluğundan istifade ederek Sivrihisar'ın vergi gelirlerine el koydu. Ondan sonra beyliğin başına geçen yeğeni Mühezzebüddin Mesud Bey Samsun ve Bafra'yı ele geçirerek sınırlarını genişletti. Cenevizlerin eline esir düşse de fidye karşılığı serbest bırakıldı. 1300 yılında vefat eden Mesud Bey'den sonra beyliğin başına oğlu Gazi Çelebi geçti. Denizciliğe büyük ehemmiyet veren Gazi Çelebi kurduğu donanma ile Kırım ve Kefe taraflarına sefer düzenleyerek Cenevizleri mağlup etti. 1322 yılında Sinop'a saldıran Ceneviz donanmasını ağır bir mağlubiyete uğratarak birçok esir elde etti. Aynı sene vefat eden Gazi Çelebi'nin yerine oğlu olmadığı için kızı geçtiyse de Candaroğlu Süleyman Paşa Sinop'u işgal ederek Pervâneoğullarının hakimiyetine son verdi.

Taceddinoğulları (Canikoğulları): Selçuklu soyundan geldiği öne sürülen Emir Doğanşah İlhanlı hakimiyetinin çökmesinden sonra Amasya için Emir Eretna ile giriştiği mücadelede başarısız olarak 1341 yılında Niksar'a çekildi. Onun 1348 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Tâceddin Bey geçti. Tâceddin Bey Bafra ve Ordu arasında kalan bölgede hakimiyet kurarak bu bölgede yaşayan Çepni boylarını idaresi altına aldı. hakimiyet kurduğu alan Canik olarak da adlandırıldığı için onun beyliği bu adla da anılmıştır. Tâceddin Bey 1379 yılında Niksar'a saldıran tabi olduğu Eretna Devleti'nin komutanı Kadı Burhâneddin'i geri püskürtmeye başardı. Bu tarihten itibaren Eretna Devleti'ne vergi ödemeyi de kesti. Böylece tamamen müstakil hale geldi. Trabzon Rum İmparatorluğu ile iyi ilişkiler kuran Tâceddin Bey Eretna Devleti'ne

son veren Kadı Burhaneddin'in saldırılarına karşı koymaya çalıştı. Ancak bunda başarılı olamadı ve 1386 yılında kendisine başkaldıran oğlu Süleyman Bey'le giriştiği çatışmada hayatını kaybetti. Onun ölümünden sonra Tâceddinoğulları Beyliği Kadı Burhaneddin'in hakimiyeti altına girerek varlığını sürdürdü. Beyliğin başına geçen Mahmud Bey 1398 yılında Kadı Burhaneddin'in ölümünün ardından Yıldırım Bayezid'in hakimiyetini tanıdı. Ancak 1402 yılındaki Ankara Savaşı'ndan sonra Emir Timur beyliğin idaresini Hasan Bey'e vererek Osmanlı hakimiyetini ortadan kaldırdı. Böylece Hasan Bey 25 yıl kadar Niksar ve çevresinde hakimiyetini muhafaza etse de Osmanlı sultanı II. Murad 1427 yılında Taceddinoğulları Beyliğine son verdi.

Germiyanoğulları: 13. yüzyılda Malatya çevresinde yurtlanan Germiyanoğulları, Moğol baskısıyla Batı Anadolu'ya göç ettiler. Türkiye Selçuklu Devleti'nin hizmetine giren Yakub Bey 1300 yılında otorite boşluğundan yararlanarak merkezi Kütahya olmak üzere Germiyanoğulları Beyliği'ni kurdu. İlhanlıları metbu olarak tanıyan Yakub Bey Bizanslılarla mücadele ederek 1304 yılında Tripolis ve Simav dolaylarındaki Angir (Hisarköy)'i fethetti. Ayrıca Bizans'a ait Alaşehir'i vergiye bağladı. Yakub Bey emri altındaki komutanlarından Aydınoğlu Mehmed Bey'i İzmir ve çevresini fethetmekle görevlendirdi. Selçuk ve Birgi'yi fetheden Mehmed Bey burada Germiyanoğullarına bağlı Aydınoğulları Beyliği'nin temelini attı. Yakub Bey'in 1340 yılında ölümünden sonra beyliğin başına geçen oğlu Mehmed Bey Katalanlar tarafından işgal edilen Kula ve Angir'i geri aldı. Onun ölümünden sonra yerine geçen Süleyman Şah devrinde Germiyanoğulları Beyliği üzerine Karamanoğulları ve Osmanoğullarının baskısı arttı. Süleyman Şah bunun üzerine Osmanlılarla dostluk kurdu. Kızı Devletşah Hatun'u Osmanlı sultanı I. Murad'ın oğlu Yıldırım Bayezid ile evlendirdi. Kütahya, Eğrigöz, Simav ve Tavşanlı'yı kızının çeyizi olarak Osmanlılara verdi. Kendisi de Kula'ya yerleşti. 1387 yılında vefat eden Mehmed Bey'in yerine oğlu II. Yakub Bey geçti. II. Yakub Bey I. Murad'ın Kosova Savaşı'nda şehid düşmesinden istifade ederek Karamanoğulları ile anlaşarak daha önce çeyiz olarak verilen bazı yerleri geri almak istedi. Bunun üzerine Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid 1390 yılında

Germiyanoğullarına ait bütün toprakları zapt ederek Osmanlı sınırlarına dahil etti. Emir Timur'un yanına sığınan II. Yakub Bey 1402'deki Ankara Savaşı'ndan sonra topraklarına yeniden sahip oldu ve Kütahya'ya yerleşti. Yakub Bey'in Fetret devrinde I. Mehmed'i desteklemesi üzerine Karamanoğlu Mehmed Bey 1411 yılında Kütahya'yı zapt etti. Ancak I. Mehmed Bursa'ya saldıran Karamanoğullarını mağlup etti ve Germiyan topraklarını yeniden Yakub Bey'e verdi (1414). Böylece Osmanlı himayesine giren Germiyanoğulları Beyliği 1429 yılına kadar varlığını korudu. Yakub Bey, oğlu olmadığı için II. Murad ile görüşerek ölümünden sonra memleketini ona bıraktığını bildirdi. Bir yıl sonra vefat ettiğinde Germiyanoğullarının toprakları Osmanlı Devleti'ne dahil oldu.

Aydınoğulları: Aydınoğulları Beyliği Germiyanoğulları Beyliği'nde subaşı olarak hizmette bulunan Aydınoğlu Mübârizeddin Gazi Mehmed Bey tarafından 1308 yılında Aydın merkez olmak üzere kurulan Türk beyliklerinden biriydi. Selçuk, Efes, Tire, Ödemiş ve İzmir'i ele geçiren Mehmed Bey güçlü bir donanma kurdu. Oğlu Umur Bey Ege Denizi'ndeki Sakız, Bozcaada ve Semadirek adalarına seferler düzenledi. Mehmed Bey'in 1334 yılında vefat etmesi üzerine yerine geçen oğlu Umur Bey Mora'ya seferler düzenledi ve Trakya'da bazı sahil yerlerini fethetti. Alaşehir'i beylik sınırlarına kattı. 1334 yılında İzmir'e saldıran Haçlı donanmasını geri püskürttü. Ancak Haçlılar daha güçlü bir donanmayla İzmir'i 1344 yılında Aydınoğullarının elinden aldı. Umur Bey 1348 yılında İzmir'i geri almak için Rodos şövalyeleri üzerine düzenlediği saldırı esnasında şehid düştü. Onun yerine geçen Hızır Bey devrinde zayıflamaya başlayan Aydınoğulları Beyliği'ne Yıldırım Bayezid son verdi (1390). Ankara Savaşı'ndan sonra yeniden kurulan Aydınoğulları Beyliği'nin Osmanlı hakimiyetine girmemesi için büyük mücadele veren Cüneyd Bey sonunda II. Murad'ın üstünlüğünü tanımak zorunda kaldı. Böylece 1426 yılında Aydınoğulları Beyliği'ne ait topraklar Osmanlı Devleti'nin sınırlarına dahil oldu.

Saruhanoğulları: Türkiye Selçuklu Devleti'nde bir uc beyi olarak görev yapan Saruhan Bey 1313 yılında Manisa, Menemen, Foça ve Kemalpaşa'yı alarak kendi adıyla anılan bir beylik kurdu. Bir donanma

kurarak Ege adalarına akınlar düzenleyen Saruhan Bey'in 1345 yılında ölümünden sonra sırasıyla yerine geçen İlyas Bey, İshak Bey ve Hızırşah devirlerinde Osmanlılarla iyi ilişkiler kuruldu. Saruhan Beyliği'nin kuvvetleri I. Kosova Savaşı'nda Osmanlı ordusunda yer aldı. Ancak I. Murad'ın savaş meydanında şehid düşmesinden sonra Saruhanoğulları Karamanoğullarıyla Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak içerisine girdiler. Bunun üzerine Anadolu Türk birliğini tesis etmek isteyen Yıldırım Bayezid 1390 yılında Manisa ve çevresini zapt ederek Saruhanoğullarının hakimiyetine son verdi. Ankara Savaşı'ndan sonra Timur'un izniyle Saruhanoğulları Beyliği yeniden kurulduysa da son Saruhanoğlu beyi Hızırşah Osmanlı şehzadeleri arasında cereyan eden taht mücadelesinde karşısında durduğu I. Mehmed'e mağlup olarak öldürüldü (1410). Böylece Saruhan toprakları yeniden Osmanlı Devleti'nin sınırlarına dahil oldu.

Menteşeoğulları: Türkiye Selçuklu Devleti'nde uc beyi olarak görev yapan Menteşe Bey tarafından 1261 yılında kurulan beyliğin hakimiyet bölgesi Muğla, Milas, Peçin ve Balat'tan Ege sahillerine kadar uzanıyordu. Menteşe Bey emrine giren Türkmen kuvvetleriyle 1282'de Bizans hakimiyetindeki Aydın ve Sultanhisar'ı fethetti. 1293 yılına doğru ölen Menteşe Bey'in yerine geçen oğlu Mesud Bey kurduğu donanmayla 1300 yılında Rodos adasının önemli bir kısmını fethetti. Ancak Rodos 1308 yılında Papa'nın ve Fransa kralının desteklediği Sen Jan şövalyelerinin eline geçti. 1319 yılına doğru ölen Mesud Bey'den sonra gelen hükümdarlar bilhassa Venediklerin baskısı neticesinde başarılı olamadılar ve taht mücadeleleri içerisine girdiler. Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid 1390 yılında artık oldukça zayıflamış olan Menteşe Beyliği'ne son verdi. Ankara Savaşı'ndan sonra Menteşe Beyliği yeniden kuruldu. İlyas Bey Latinlere karşı deniz seferleri düzenledi. I. Mehmed'in hakimiyetini tanıyan İlyas Bey'in ölümünden sonra Osmanlı sultanı II. Murad 1424 yılında Menteşe Beyliği'ne son verdi.

İnançoğulları: Ladik (Denizli) merkez olmak üzere 1261 yılında uc emiri Mehmed Bey tarafından kurulan bu beylik daha sonra Afyonkarahisar'da hakim olan Sahip Ataoğullarının hakimiyetine girdi. Ne var ki, Mehmed Bey'in torunu İnanç Bey 1311 yılında

topraklarını Sahip Ataoğullarından geri alarak beyliği yeniden kurdu. İlhanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar Moğollara tabi olan İnançoğulları Beyliği'ne 1368 yılında Germiyanoğulları tarafından son verildi.

Sahip Ataoğulları: Türkiye Selçuklu Devleti veziri Sahip Ata Fahreddin Ali'ye ikta olarak verilen Afyonkarahisar, Denizli ve çevresinde 1275 yılında kurulan beylik önce Selçuklulara, daha sonra da İlhanlılara bağlı olarak bir süre varlığını korudu. Ancak İlhanlı Devleti'nin çökmesinden sonra Afyonkarahisar ve çevresi 1342 yılında Germiyanoğulları tarafından zapt edilince Sahip Ataoğullarının hakimiyeti sona ermiş oldu.

Karamanoğulları: Oğuzların Afşar boyuna mensup olan Karamanoğulları, Alâeddin Keykûbat'ın saltanatı devrinde Konya dolaylarındaki Mut ve Ermenek'te yurtlandırıldılar. O sıralarda Karamanoğullarının başında Nûre Sûfi (Nûreddin Bey) bulunuyordu. Haçlılara karşı mücadeleleriyle dikkat çeken Nûre Sûfi'nin ölümünden sonra Karamanoğulları oymağının başına oğlu Kerimüddin Karaman Bey geçti. O 1256 yılında Ermenek'te beyliği kurdu ise de Karamanoğullarının esas güçlendiği dönem onun oğlu Mehmed Bey'in hakimiyeti süresinde gerçekleşti. Mehmed Bey Moğol baskısını kırmak amacıyla Memlük sultanı Baybars'ı Anadolu'ya davet etti. Onun Anadolu'ya gelmesinin ardından Konya'ya giren Mehmed Bey II. İzzeddin Keykavus'un oğlu Siyavuş'u Selçuklu tahtına çıkardı. Ayrıca Türkçeyi resmi dil olarak ilan etti. Ancak Baybars'ın Elbistan zaferinden sonra Anadolu'dan ayrılmasının ardından 1278 yılında İlhanlı orduları Konya'ya gelerek Siyavuş'u ve Mehmed Bey'i öldürdüler. Karamanoğulları Moğol valisi Timurtaş tarafından baskı altına alınsalar da varlıklarını muhafaza ettiler.

Karamanoğulları Türkiye Selçuklu Devleti'nin çökmesi ve 1336'dan sonra İlhanlı Devleti'nin de yıkılması üzerine Konya yöresine hakim olarak burayı merkez yaptılar. Kendilerini Selçukluların vârisi olarak gören Karamanoğulları beyleri başta Osmanlılar olmak üzere diğer Türkmen beylikleriyle mücadele ettiler. Osmanlı sultanı I. Murad kızını Karamanoğlu Alâeddin Ali Bey ile evlendirerek onunla dostluk kurdu. Ne var ki Alâeddin Ali Bey Osmanlılara ait Beyşehir'i zapt edince bu

dostluk bozuldu. Konya üzerine sefere çıkan I. Murad Alâeddin Ali Bey'i bozguna uğrattı. Ancak onu affetti. Osmanlı toprakları üzerine emellerinden vazgeçmeyen Alâeddin Ali Bey bir süre sonra Yıldırım Bayezid Rumeli'de fetihlerle uğraşırken Osmanlı topraklarına yeniden saldırdı. Bunun üzerine Yıldırım Bayezid Karamanoğulları üzerine sefere çıktı ve 1397 yılında cereyan eden Akçay Savaşı'nda Alâeddin Ali Beyi mağlup ederek idam ettirdi. Böylece Karamanoğulları Beyliğinin topraklarını sınırlarına dahil etti.

1402 yılında Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bayezid'i mağlup eden Emir Timur, Karamanoğullarından II. Mehmed Bey'e atalarının topraklarını iade etti. Böylece yeniden teşkil edilen Karamanoğulları Beyliği Fatih Sultan Mehmed'in saltanatına kadar varlığını muhafaza etti. Karamanoğlu Pir Ahmed Bey Osmanlılara karşı Venedik ve Akkoyunlu devletleri ile iş birliği yapınca Fatih Sultan Mehmed harekete geçti ve 1466 yılında Konya ve Karaman'ı ele geçirdi. Toprakları Osmanlı Devleti'ne tabi hale gelen Pir Ahmed Bey ise Akkoyunlulara sığındı. Fatih Sultan Mehmed 1471 yılında Alanya'yı alarak Karamanoğullarının buradaki hakimiyetine de son verdi. Niğde ve Silifke'ye sürülen bazı Karaman beyleri bir süre daha hakimiyetlerini devam ettirdilerse de, Osmanlı padişahı II. Bayezid 1487 yılında Karamanoğulları Beyliği'ne kesin olarak son verdi.

Hamidoğulları: Sultan Alâeddin Keykûbad Türkiye Selçuklu Devleti hakimiyetindeki Antalya, Isparta ve Eğirdir yörelerine Hamid Bey liderliğindeki Türkmenleri yerleştirilmişti. Hamid Bey hizmetlerinden dolayı daha sonra uc beyi oldu. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğol hakimiyetine girmesi üzerine Hamid Bey'in oğullarından Feleküddin Dündar Bey Borlu ve Eğirdir yörelerini alarak Hamidoğulları Beyliği'ni kurdu (1300). Daha sonra Antalya ve çevresini de zapt ederek yönetimini kardeşi Yunus Bey'e bıraktı. Moğol baskısından kurtulmak isteyen Dündar Bey Aydınoğulları, Menteşeoğulları ve Saruhanoğulları ile ittifak yaptı. Ancak onların ayrılıkçı hareketini cezalandırmak isteyen İlhanlıların Anadolu Valisi Timurtaş, saldırıya geçerek Dündar Bey'i mağlup etti ve yakalatarak öldürttü. Isparta ve Eğirdir'i alarak beyliğin bu koluna son verdi. Ancak Timurtaş'ın bölgeden ayrılmasından sonra Dündar Bey'in oğulları Hamidoğulları Beyliği'ni yeniden kurdular.

Hamidoğulları 1381 yılında 80.000 altın karşılığında Beyşehir, Yalvaç ve Seydişehir'i Osmanoğullarına sattılar. Yıldırım Bayezid 1390 yılında beyliğin Antalya koluna (Tekeoğulları) son verdi. Hamidoğulları Beyliği Ankara Savaşı'ndan sonra yeniden kurulsa da sultan II. Murad tarafından 1423 yılında ortadan kaldırıldı.

Eşrefoğulları: Eşrefoğulları Beyliği Türkiye Selçuklu Devleti'nde uc beyi olan Eşrefoğlu Seyfeddin Süleyman Bey tarafından Beyşehir merkez olmak üzere 1284 yılında kuruldu. Süleyman Bey'in 1302 yılında ölümünden sonra beyliğin başına geçen oğlu Mehmed Bey Bolvadin, Ilgın, Seydişehir ve Akşehir'i ele geçirdi. Hamidoğulları ve Karamanoğulları arasında kalan bölgeye hakim olan Eşrefoğulları Beyliği İlhanlı Valisi Timurtaş tarafından 1326 yılında II. Süleyman Bey'in öldürülmesiyle son buldu. Toprakları Karamanoğulları ve Hamidoğulları arasında paylaşıldı.

Dulkadıroğulları: Elbistan ve Maraş merkez olmak üzere doğuda Harput'tan batıda Kırşehir'e, kuzeyde Yozgat ile Sivas'ın güneyinde Gemerek ve Gürün'den Hatay'a kadar uzanan bölgede hüküm süren Dulkadır Türkmenleri, Oğuzların Bozok koluna mensuptu. Bozok ve Ağaçeri Türkmenlerini etrafına toplayan Karaca Bey tarafından 1337 yılında kurulan Dulkadıroğulları Beyliği Memlüklere bağlı idi. Karaca Bey, Eretna Devleti'nden Elbistan'ı alarak beyliğinin merkezi yaptı. Daha sonra Memlük hakimiyetine karşı isyan eden Karaca Bey 1353'te yenilerek öldürüldü. Memlükler onun yerine oğlu Halil Bey'i atadılar. Halil Bey Malatya, Besni, Harput ve Amik'i alarak Memlük kuvvetlerini birçok kez mağlup etti. Ancak 1381 yılında Maraş'a saldıran kalabalık Memlük ordusu karşısında yenilerek Harput'a çekildi ve orada bir suikast sonucu öldürüldü (1386). Halil Bey'in yerine kardeşi Selvi Bey geçti. Selvi Bey de uzun süre direndiği Memlüklere sonunda yenilerek öldürüldü (1395). Onun ölümünden sonra Dulkadıroğullarının başına Yıldırım Bayezid'in desteğini alan Nasreddin Mehmed Bey geçti. Ankara Savaşı'ndan sonra Memlük ve Osmanlı devletleri arasında süren nüfuz mücadelesinde bazen Osmanlı Devleti'nin bazen de Memlüklerin yanında yer alarak varlığını uzun süre devam ettiren Dulkadiroğulları

Beyliği'ne 1515 yılında yapılan Turnadağ Savaşı neticesinde Yavuz Sultan Selim tarafından son verdi.

Ramazanoğulları: Oğuzların Üç-Ok koluna bağlı Yüreğir boyuna mensup Türkmenler Moğol istilasından sonra Adana'nın güneyinde yurtlanmıştı. 14. yüzyılın ortalarına doğru Yüreğir boyunun başında Ramazan Bey bulunuyordu. Çukurova'ya hakim Dulkadırlıların beyi Karaca'nın Memlüklere isyan etmesi sonucu Türkmen emirliğinden azledilmesi üzerine bu göreve Ramazan Bey getirildi (1352). Böylece Memlüklere tabi olarak Ramazanoğulları adıyla anılan bir beylik ortaya çıktı. Ramazan Bey'in 1354'te vefat etmesinden sonra yerine oğlu İbrahim Bey geçti. Memlük hakimiyetine karşı mücadele eden İbrahim Bey, başarılı olamayarak hayatını kaybedince yerine kardeşi Ahmed Bey geçti. Ahmed Bey Adana haricinde, Mersin, Tarsus ve Maraş'ın bir kısmını beylik sınırlarına dahil etti. Ahmed Bey'den sonra Ramazanoğulları beyleri sıklıkla Dulkadıroğulları ve Karamanoğullarıyla mücadele ettiler. Ramazanoğulları Halil Bey (1480-1510) döneminden itibaren Memlüklerle ittifakı keserek Osmanlılarla işbirliği yapmaya başladılar. Hatta Yavuz Sultan Selim'in Memlükler üzerine icra ettiği Mısır seferine katıldılar ve Osmanlı Devleti'ne tabi hale geldiler. Böylece 1608 yılına kadar varlıklarını sürdürdüler.

Eretna Devleti ve Kadı Burhaneddin: Eretna Devleti'nin kurucusu aslen Uygur Türklerinden olan Alâeddin Eretna idi. O İlhanlı ordusuyla Anadolu'ya gelen ve "noyan" unvanı taşıyan emirlerdendi. İlhanlı Devleti'nin en nüfuzlu şahsiyetlerinden Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş'ın vali olarak görevlendirilmesi üzerine onunla birlikte Anadolu'ya gelmişti. 1327 yılında İlhanlı Ebû Said Han, Emir Çoban'ı öldürünce Timurtaş'ta hayatından endişe ederek Mısır'a sığınmaya karar vermiş ve ayrılırken yerini aynı zamanda kayınbiraderi olan Alâeddin Eretna'ya bırakmıştı. Ebû Said Han, Anadolu valiliği görevine Celâyirli Büyük Şeyh Hasan'ı atamış, fakat Şeyh Hasan güven duyduğu Alâeddin Eretna'yı vekili olarak tayin etmişti. Bir süre sonra Ebû Said Han vefat edince Şeyh Hasan İran'a dönmüş, az sonra da İlhanlı Devleti çökmüştü. Bu durumdan yararlanan Alâeddin Eretna, Sivas merkez olmak üzere Kayseri, Ankara,

Niğde, Aksaray, Çorum, Amasya, Erzincan ve Tokat'ın dahil olduğu Orta Anadolu'nun önemli bir kısmına hakim duruma geldi. Başta Memlüklere tabi olduysa da 1341 yılında bağımsızlığını ilan etti. Ancak Çobanoğullarının baskısıyla 1350 yılından itibaren yeniden Memlüklere tabi oldu. Buna rağmen Memlüklere ait Darende'yi topraklarına katmaktan çekinmedi. 1352 yılında vefat eden Alâeddin Eretna'dan sonra devletin başına geçen oğlu Gıyâseddin Mehmed yaşının küçük olması sebebiyle ümerâ ve ulemanın baskısıyla 1354'te tahtını bırakarak Karamanoğullarına sığındı. Ancak yerine tahta çıkarılan kardeşi Cafer Bey'i 1355 yılında mağlup ederek Eretna Devleti tahtına yeniden sahip oldu. Bunda büyük yardımını gördüğü veziri Ali Şah'ı öldürmesi ve sonrasında Moğollara karşı giriştiği mücadelede başarısız olması üzerine bazı memnuniyetsiz emirler tarafından öldürüldü (1365). Yerine on üç yaşındaki oğlu Alâeddin Ali Bey geçti. Onun iktidarı devrinde merkezi otorite sarsıldı ve vilayetlerin emirleri müstakil hareket etmeye başladılar. Bu durumdan istifade eden Karamanoğlu Alâeddin Bey 1375 yılında Eretna Devleti'nin merkezi olan Kayseri'ye saldırarak şehri ele geçirdi. Ali Bey Sivas'a kaçtı ise de Kayseri şehrin kadısı Burhâneddin Ahmed tarafından geri alındı. Burhâneddin Ahmed bu başarısı üzerine 1378 tarihinde vezirlik makamına atandı. Ali Bey 1380 yılında vefat ettikten sonra yerine geçen yedi yaşındaki oğlu II. Mehmed'e Selçuklu soyundan Kılıçarslan naib olarak tayin edildi. Bir süre sonra Kadı Burhâneddin ile Kılıçarslan ve taraftarları arasında hakimiyet mücadelesi ortaya çıktı. Bu mücadeleden zaferle ayrılan Kadı Burhâneddin Sivas'ta tahta çıkarak Eretna Devleti'nin iktidarını ele geçirdi (1381).

Oğuzların Salur boyuna mensup olan Kadı Burhâneddin hükümdarlığı devrinde Candaroğulları, Karamanoğulları ve Taceddinoğulları ile mücadele etti. Timur'a karşı Yıldırım Bayezid ve Memlük sultanı Berkûk ile ittifak kuran Kadı Burhâneddin Akkoyunlu Devleti hükümdarı Karayülük Osman Bey'le yaptığı savaşı kaybederek esir düştü. Sivas'ı kuşatan Karayülük Osman Bey şehir teslim olmayınca Kadı Burhâneddin'i idam ettirdi (1398). Kadı Burhâneddin'in yerine oğlu Alâeddin Bey geçtiyse de Timur tehlikesinden endişe den Sivas halkı şehri Yıldırım Bayezid'e teslim etti. Böylece Kadı Burhâneddin Devleti'nin toprakları, Osmanlı Devleti'ne dahil oldu.

9. Osmanlı İmparatorluğu (1302-1922)*

Bir Cihan Devletinin Doğuşu

Aşiretten Devlete: Osmanlı İmparatorluğu'nun çekirdeği Oğuzların Kayı boyuna dayanır. Kayılar, 13. yüzyılda Anadolu'ya Söğüt ile Domaniç arasına geldiler. Bu esnada aşiretin başında Ertuğrul Gazi vardı. Ertuğrul Gazi'den sonra aşiretin başına geçen küçük oğlu Osman Gazi, Karacahisar Kalesi'ni 1288'de fethederek burayı beyliğin yeni merkezi yaptı. 1299'da Bilecik, ardından da Yenişehir beyliğin merkezi oldu. 27 Temmuz 1302'de Bizans'la Osmanlılar arasında Koyunhisar (Bapheus) Savaşı meydana geldi. Savaşı Osmanlılar kazandı. Bu zafer, Osmanlı hanedanının ortaya çıkışının, dolayısıyla da Osmanlı Devleti'nin kuruluşu olarak kabul edilir.

Osman Gazi, planlı bir şekilde Bursa'yı ve İznik'i ele geçirmeye çalıştı. Amacı bu iki önemli şehirden birini kendisine başkent yapmaktı. Ancak elindeki kuvvetler büyük bir şehri fethetmeye yetmiyordu. Osman Gazi de bölgenin stratejik noktalarını ele geçirerek beyliğinin temellerini güçlendirmeye çalıştı. Zaman zaman Bizans'a ve Moğollara meydan okudu. Ele geçirdiği yerlerdeki Hristiyan ahaliye iyi davrandı. Böylece kuvvet ve müsamaha, cesaret ve tedbir, askerî güç ve strateji gibi unsurları daima birlikte kullandı.

Osman Gazi, 1324'te bir devlet kurucusu olarak vefat etti. Hanedan ve devlet adını Osman Gazi'den alır. Dünyada kurulan en büyük üç imparatorluktan biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu olan Osman Gazi, Marmara Denizi'nin doğusunda küçük bir bölgede tutunmaya çalışan Türkmen topluluğuyla, büyük bir imparatorluğun temelini atmıştı.

---

* Bu bölüm Erhan Afyoncu'nun *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu, Herkes İçin Kısa Osmanlı Tarihi* ve *Osmanlı Padişahları* adlı kitaplarından özetlenerek hazırlanmıştır.

Babasından sonra tahta geçen Orhan Gazi, 6 Nisan 1326'da Bursa'yı fethederek, beyliğin merkezi yaptı. 1329 yılının Mayıs sonu Haziran başında Eskihisar'da (Palekanon) meydana gelen muharebede, imparator komutasındaki Bizans ordusu mağlup edildi. Bu zafer, Osmanlıların Bizans karşısında üstün konuma geçtiklerini gösteriyordu. 2 Mart 1331'de İznik fethedildi. Bu fetih Osmanlılara büyük bir itibar kazandırdı. Zira burası Türkiye Selçuklularının ilk başkentiydi. Ayrıca 1204-1261 yılları arasında da İznik Bizans Devleti'nin merkeziydi.

1345'te Çanakkale-Balıkesir havalisine hakim olan Karesi Beyliği'nin topraklarının alınmasıyla beraber Osmanlılar, bu beyliğin denizcilik tecrübelerinden de istifade ederek, Rumeli'ye geçmeye başladılar.

Osmanlıların, sistemli olarak Rumeli'ye geçişleri ise Bizans imparatoru Kantakuzenos'un, Orhan Bey'den yardım istemesiyle başladı. Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa, 1352'de Sırpları bozguna uğratınca, Rumeli'de yerleşme imkanı buldu. 1354'te Çimbi Kalesi'ne hakim olunması ise Rumeli'de Osmanlı yerleşmesi için bir dönüm noktası oldu.

Orhan Gazi, 16. yüzyılın cihan imparatorluğu haline gelecek Osmanlı Devleti'nin teşkilatlanmasının temelini attı. Orhan Gazi'nin yaptırdığı caminin kitabesine "gaziler sultanı ve ufukların efendisi" yazdırması daha küçük bir beylikken Osmanlı hükümdarlarının ufkunun genişliğini gösteriyordu.

I. Murad, 1362'de babası Orhan Gazi'nin ölümü üzerine tahta çıktı. Saltanatının ilk dönemlerinde Bizans'ın ve Anadolu beyliklerinin ele geçirdikleri toprakları geri aldı. Bizans, 1363'teki antlaşmayla Osmanlıların Avrupa fetihlerini tanıdı. Bu dönemde Anadolu Türk beyliklerinden Germiyanoğulları ve Hamidoğullarının bir kısım toprakları da Osmanlı'ya intikal etti.

1371'deki Balkanlardaki prensliklere karşı kazanılan Çirmen Zaferi'yle, Edirne ve Batı Trakya emniyete alındı. Meriç Nehri tamamen Osmanlı kontrolüne girdi. Osmanlılara karşı Balkanlarda oluşturulmaya

çalışılan direniş kırıldı ve bölgedeki Macar nüfuzu azaldı. Makedonya'daki Sırp prenslikleri, Bulgar kralı ve Bizans imparatoru, Osmanlı hakimiyetini tanıdılar. Daha sonra Orta Bulgaristan'a kadar ilerlendi ve 1385'te Sofya fethedildi. Akabinde Batı Trakya ve Makedonya'nın bir kısmı alınarak Kavala, Drama, Serez, Niş ve Selanik gibi şehirler ele geçirildi.

15 Haziran 1389'da meydana gelen Kosova Savaşı'nda sultanları şehid düşen Osmanlılar, Bosna, Sırp ve Bulgar krallarının ittifakı karşısında büyük bir zafer kazandılar. I. Kosova Zaferi neticesinde Tuna Nehri'nin güneyindeki Balkan bölgesinde Osmanlılara karşı direnebilecek bir kuvvet kalmadı ve Kuzey Sırbistan yolu açıldı.

I. Murad, Balkan devletleri ile mahalli senyörleri Osmanlı'ya tabi hale getirerek, vasal devletlerden mürekkep bir devlet kurdu. Murad Hüdavendigâr zamanında Yeniçeri Ocağı başta olmak üzere teşekkül ettirilen birçok kurumla birlikte Osmanlılar, beylikten devlete geçtiler.

Ankara Savaşı'ndan Fetret Devrine: Babasının şehadetinden sonra tahta çıkan Yıldırım Bayezid 1389-1390'daki iki ayrı seferle Batı Anadolu'daki Aydın, Saruhan, Hamid, Menteşe, Germiyan ve Teke beylikleri ile Bizans'a bağlı Alaşehir'i Osmanlı topraklarına kattı. Karamanoğulları'na ait bazı toprakları da ele geçirdi. Bu fetihlerle Anadolu'nun önemli bir kısmı Osmanlı toprağı haline geldi. Rumeli'de fetihler devam etti.

İstanbul, 1391'de ilk defa Osmanlılar tarafından kuşatıldı. Osmanlıların gerek Rumeli'deki ilerleyişleri gerekse İstanbul'u kuşatmaları başta Macaristan olmak üzere Avrupa devletlerini telaşlandırdı. Kuşatma, Avrupa'dan Osmanlılar üzerine gelen Haçlı orduları yüzünden yarıda bırakıldı. I. Bayezid, İstanbul kuşatmasını kaldırıp, Osmanlı topraklarına giren Haçlıları Niğbolu önlerinde karşıladı. 25 Eylül 1396'daki Niğbolu Meydan Muharebesi'nde zafer Osmanlılarındı. Son büyük Haçlı Seferi olarak nitelendirilen 1396 seferinin büyük bir mağlubiyetle sonuçlanması, Avrupa'da büyük yankı

uyandırdı. Ayrıca Yıldırım Bayezid'e İslam alemi nezdinde büyük bir itibar kazandı.

Timur, Yıldırım Bayezid ile yaşadığı çekişme neticesinde 1402'de Anadolu seferine çıktı. 28 Temmuz 1402'deki Çubuk Ovası'ndaki (Ankara Savaşı) mücadeleyi Yıldırım Bayezid kaybetti ve esir düştü.

Yıldırım Bayezid, babasının Anadolu ve Rumeli'de vasallık bağlarıyla oluşturduğu devleti, merkezi bir imparatorluk haline getirmek istemişti. Bu dönemde kul sistemine ağırlık verilerek, aristokrat Türk ailelerinin devlet üzerinde nüfuzu sınırlandırılmaya çalışıldı. Merkezi bürokrasi düzenlenerek geliştirildi. Yıldırım'ın hükümdarlığı Osmanlı tarihinde ilk merkeziyetçi devlet teşebbüsü dönemiydi. Ancak Ankara Savaşı mağlubiyeti merkezileşmeyi engelledi.

Timur, Anadolu'dan ayrılırken Osmanlı İmparatorluğu'nun tekrar eski haline gelmemesi için topraklarını parçaladı. Anadolu beyliklerinin topraklarını eski bey ailelerine geri verdi. Üç Osmanlı şehzadesini de bulundukları yerlerin emiri olarak tayin etti. Osmanlı Devleti bölünme ve dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. 11 yıl boyunca Yıldırım'ın oğulları arasında mücadeleler devam etti. Uzun ve sancılı bir mücadele döneminin ardından, 1413'te Çelebi Mehmed, Edirne'de tek hükümdar olarak tahta çıktı.

Toparlanma Dönemi: Çelebi Mehmed tahta çıkınca Bizans, Sırbistan, Eflak ve Mora prenslikleri, Osmanlı hakimiyetini ve vergi ödemeyi kabul ettiler. Çelebi Mehmed, 1414'te İzmir Beyi Cüneyd Bey'i mağlup edip, bütün Batı Anadolu'da Osmanlı hakimiyetini yeniden tesis etti. Rumeli'de de Osmanlı hakimiyetini sağlamlaştırdı.

II. Murad, 17 yaşındayken babasının ölümü üzerine 1421'de Bursa'da tahta çıktı. Amcası Mustafa Çelebi'yle mücadeleyi kazanması devleti ikiye ayrılmaktan kurtardı. Menteşe, Hamid ve Germiyanoğlu beyliklerini ortadan kaldırdı. Rumeli'de fetihler devam etti. Yine bu dönemde İstanbul kuşatıldı, ancak fethedilemedi.

II. Murad, 1444 yılında tahtı 12 yaşındaki oğlu II. Mehmed'e bıraktı. Osmanlı tahtına çocuk yaşta bir padişahın geçmesi bir Haçlı seferine

yol açtı. Durumun kötüye gittiğini görülünce, II. Murad ordunun başına geçti. İki ordu 10 Kasım 1444'te Varna önlerinde karşılaştı. Osmanlı ordusu büyük bir zafer kazandı. II. Murad, zafer akabinde tekrar Manisa'ya çekilmesine rağmen 1446'da yeniçeriler isyan edince Edirne'ye gelerek tekrar tahta çıktı.

II. Murad II. kez tahta geçtikten sonra Balkanlarda fetihlere devam etti. Hunyadi Yanoş, Varna'nın rövanşı için harekete geçti. 17 Ekim 1448'de meydana gelen II. Kosova Savaşı'ndaki zafer Osmanlıların Balkanlardaki hakimiyetini kuvvetlendirdi.

II. Murad, Timur istilasından sonra başlayan kargaşa dönemine son verdi. Balkanlardan gelecek Haçlı tehdidine son verdi ve İstanbul'un fethi için gerekli zemini hazırladı. Anadolu beyliklerinin hakimiyetlerini korumak için yaptıkları son çırpınışlar da II. Murad tarafından bertaraf edildi.

Cihan Hakimiyeti

İstanbul'un Fethi: II. Mehmed, babasının ölümü üzerine 18 Şubat 1451'de tahta II. defa çıktığında henüz 19 yaşındaydı. Hemen İstanbul'un fethinin hazırlıklarına başladı. Genç sultan, İstanbul'un fethi için öncelikle Anadolu Hisarı'nın karşısına Rumeli Hisarı'nı inşa ettirdi. İstanbul surlarının kalınlığı ve yüksekliği Osmanlı ordusu için büyük bir dezavantajdı. Genç padişah, daha önce ataları tarafından defalarca kuşatılan, ancak surları bir türlü aşılamayan şehri fethetmek için farklı metotlar kullanması gerektiğinin farkındaydı. Bu yüzden kuşatma taktikleriyle ilgili kitaplar okudu ve kuşatma planları yaptı. O zamana kadar savaş tarihinde etkili olarak kullanılmayan topların aşılmaz surları geçmek için en etkili araç olabileceğini anlamıştı. Bu yüzden Edirne'de yoğun bir şekilde irili ufaklı birçok top döktürttü. Kale kuşatmasında etkin bir şekilde kullanılan lağım, yani toprağın altından tünel kazılarak surların altından patlatma yöntemi için de başta 300 Sırp madenci olmak üzere birçok tünel kazıcıyı ordusunda istihdam etti. Küçük gemilerden oluşan Osmanlı donanmasının Bizans tarafından Haliç'e çekilen zinciri geçememe ihtimaline karşın, Rumeli Hisarı'nın

inşası sırasında, gemileri karadan çekerek Haliç'e indirmek için hazırlık yaptırttı.

II. Mehmed'in bu hazırlıklarına karşı İmparator Konstantin de Avrupa'dan yardım almak için son çare olarak papaya Ortodoks Kilisesi'ni Katolik Kilisesi'yle birleştirmeye hazır olduğunu bildirdi. Halkın ve din adamlarının çoğu ise olup biteni protesto ettiler. Grandük Notaras, VI. Haçlı Seferi'nin acı hatırasını taşıyan Bizanslıların duygularını "Şehirde Latin külahı görmektense Türk sarığını yeğlerim" diyerek ifade etmişti.

2 Nisan'da ilk Osmanlı kuvvetleri surların önüne geldiler. 6 Nisan gecesinden itibaren surlar top ateşi ile dövülmeye başlandı. Müdafiler açılan gedikleri kapatıyor, surların yıkılan kısımlarını tamir ediyorlardı. Zorlu geçen uzun bir kuşatmadan sonra, kuşatmanın 54. günü 29 Mayıs Salı günü sabaha karşı Osmanlı ordusu bütün cephelerde hücuma geçti. Öğlen olduğunda şehir tamamen Türklerin eline geçmişti. Konstantiniyye fethedilmişti, artık II. Mehmed İslam dünyasının en şanlı hükümdarı ve "Fatih"iydi.

İstanbul'un fethi üzerine Hristiyan dünyası bugün bile atlatamadığı bir şoka girdi. Hristiyanlar, İstanbul'un Türklerin eline geçmesini Romalıların Kudüs'ü yakıp yıkması, Hazreti İsa'nın çarmıha gerilmesi ve dünyanın sonu gibi insanlık tarihindeki büyük felaketlerden birisi olarak algıladılar. Haber yayıldıkça her yerde yeni bir Haçlı Seferi düzenleme fikri hakim oldu. Başta papa olmak üzere birkaç yıl heyecanla birlik sağlamaya çalışıldıysa da bir sonuca varılamadı. İtalya'dan Sırbistan'a kadar herkes sıranın kendilerine geldiğine inanıyor ve korkuyordu.

Durdurulamayan Fetihler: Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra hiç vakit kaybetmeden uzun yıllar sürecek bir fütuhata başladı; Sırbistan'ı, Bosna'yı, Arnavutluk ve Mora'yı fethetti. Candaroğulları Beyliği ile Trabzon Rum İmparatorluğu ortadan kaldırdı. Denizlerdeki hakimiyeti kuvvetlendirmek için fetihlere başlanarak Midilli ve birçok adayı fethetti. 1463'te Venedikle başlayan ve 16 yıl süren savaştan galip çıktı.

Osmanlılar, 1473'te Otlukbeli'de Akkoyunlu Uzun Hasan'a karşı kazanılan zaferle Ankara Savaşı (1402) ile oluşan "Timur kompleksi"nden kurtuldular. 1475'te Cenevizlilerin elindeki Kefe ve Kırım'ın sahil kesimi ele geçirildi. Kırım Hanlığı Osmanlılara tabi olmayı kabul etmesiyle Osmanlı Devleti'nin nüfuz alanı Karadeniz'in kuzeyine doğru genişlemeye başladı.

1480'de Rodos'a gönderilen ordu başarısız olurken İtalya seferinde Otranto fethedildi. Ömrü seferlerle geçen Fatih Sultan Mehmed, 1481 Mayıs'ında yeni bir sefere çıktığı sırada, Gebze'de Hünkâr Çayırı (Tekfur Çayırı)'nda öldü. Son seferinin Memlük Devleti üzerine olduğu tahmin edilmektedir.

İmparatorluğun Gerçek Kurucusu: Fatih Sultan Mehmed, devleti bölgesel bir güç olmaktan çıkararak, bir cihan imparatorluğu olmasının yolunu açtı. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek kurucusudur. Fatih döneminde Boğazlarda Osmanlı hakimiyeti kurulup, Balkanlarda sınırlar Tuna'ya kadar genişletildi ve buralardaki topraklar emniyet altına alındı. Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı toprakları birleştirildi. Uzun Hasan tehlikesinin ortadan kaldırılması, hem Osmanlıların Timur'dan itibaren içine girdikleri doğudan gelecek tehlike sendromundan kurtulmalarını, hem de beyliklerin ondan alacağı desteği önleyerek, Anadolu'da hakimiyeti tesis etmelerini sağladı. Kırım'ın ve Karadeniz kıyılarının Osmanlı İmparatorluğu'na dahil edilmesiyle birlikte Karadeniz'de belirli bir üstünlük kuruldu. Fatih'in en önemli icraatından biri de İstanbul'un yeniden imar ve inşasıdır.

Fatih, fetihleri yanı sıra devlet kurumlarının oluşmasında da önemli rol oynadı. Bürokrasiden saray teşkilatına, maliyeden askerî örgütlenmeye kadar birçok düzenleme döneminde yapıldı. Fatih'in hükümdarlık dönemi tarihçilikten edebiyata, mimariden medrese eğitimine, bürokrasiden saray idaresine kadar birçok alanda klasikleşmenin başlangıcıdır. Fatih Sultan Mehmed'in kendisinden sonraki dönemin siyasi, idari ve hukuki yapısını şekillendirmişti.

II. Bayezid'den Yavuz Sultan Selim'e: Fatih ile Yavuz arasında II. Bayezid'in hükümdarlığı askerî başarılar açısından sönük kalır. Ancak bu devirde Osmanlı devlet yapısı gelişmiş ve Fatih döneminde fethedilen topraklarda Osmanlı düzeni kurulmuştur. Fatih döneminde donanmada bazı gelişmeler olduysa da Osmanlı denizciliği esas itibariyle oğlu zamanında teşekkül etti ve donanma bir harp kuvveti haline getirildi. Osmanlı'nın 16. yüzyılda dünya siyasetine yön verecek alt yapısının oluşmaya başladığı görülür. II. Bayezid devri Osmanlı tarih yazıcılığı bakımından da son derece önemli bir dönemdir.

Fatih'in ölümünün ardından tahta çıkan II. Bayezid'in ilk dönemleri kardeşi Cem Sultan'la taht mücadeleleriyle geçti. Hersek, Kili, Akkirman, İnebahtı, Modon ve Koron gibi stratejik yerler fethedildi.

Rusya ile ilk münasebetler de bu dönemde başladı. İspanya'da zor durumda kalan Endülüs Müslümanları ve Yahudiler II. Bayezid döneminde İspanya'ya gönderilen gemilerle kurtarılıp, Osmanlı topraklarına yerleştirildi.

10 Eylül 1509 gecesi saat dörtte İstanbul büyük bir depremle sallandı. 5 ile 13 bin arasında insan öldü, 10 binden fazla insan da yaralandı.

Sultanın hükümdarlığının sonlarında Safevi Devleti, Osmanlılar için büyük bir tehlike arz etmeye başladı. Ancak gerekli önlemler alınamadı.

II. Bayezid'in son yıllarındaki rahatsızlığından dolayı oğulları arasında çekişme başladı. Trabzon valisi Şehzâde Selim, babasına karşı girdiği mücadelenin sonunda askerin desteğiyle 1512'de tahta geçti.

Büyük Fetihler: Yavuz, kardeşleriyle taht mücadelesinin bitmesinden sonra ilk iş olarak Safevi tehlikesini bertaraf etmek için harekete geçti. Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan Türkmenlerin bir kısmının Safevi Devleti'ne olan gönül bağları ve Şah İsmail'in bunlar arasındaki propaganda faaliyetleri Osmanlı topraklarını tehdit etmekteydi.

Yavuz'un sert tedbirleriyle ilerleyen Osmanlı ordusu Çaldıran'da 23 Ağustos 1514'te Safevileri mağlup etti. Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Tebriz ve Azerbaycan Osmanlıların eline geçti. Doğu'da mahalli Kürt beyleri Osmanlı hakimiyetini kabul etti. Safeviler bir müddet sonra Tebriz ve Azerbaycan'ı tekrar ele geçirdiler. Anadolu toprakları ise Osmanlı hakimiyetinde kaldı. 1515'te Turnadağı Savaşı ile Dulkadir Beyliği'ni ortadan kaldırılıp, Çukurova'da hakimiyet sağlandı. Böylece Suriye ve Mısır yolu Osmanlılara açıldı.

Memlüklerin Çaldıran Savaşı'ndan sonra Safevilerle anlaşma yapması Osmanlı-Memlük ilişkilerinin bozulmasına sebep oldu. Yavuz Sultan Selim, Memlük Devleti üzerine sefere çıkarak 1516'da Mercidabık, 1517'de de Ridaniye'de zafer kazanıp günümüzde Mısır, Suriye, Ürdün, Lübnan, İsrail, Filistin ve Suudi Arabistan'ın bulunduğu toprakları fethetti. Memlüklere tabi olan Mekke şerifleri de Mısır'ın fethinin ardından Osmanlı hakimiyetini tanıdılar. Böylece Osmanlılar, Hindistan ticaret yollarının önemli bir kısmına hakim oldular. Portekizlilerin Arabistan Yarımadası'nda ilerleyişleri durduruldu ve bu sayede Hindistan'dan mal akışının önemli bir kısmı tekrar Osmanlı ülkesi üzerinden Avrupa'ya yapılmaya başlandı. Bilhassa Mısır'ın fethedilmesi Osmanlılar açısından İstanbul'un fethi kadar önemlidir. Mısır'ın alınmasıyla Hindistan ticaretinde pay sahibi olunmuş ve buradan elde edilen gelirler, Osmanlı İmparatorluğu'nu ekonomik yönden güçlendirmiştir.

Muhteşem Süleyman: Osmanlı padişahları içerisinde en şanslı olarak tahta çıkan kişi Kanunî Sultan Süleyman'dır. Tek erkek çocuk olması sayesinde kardeşleriyle mücadele etmek zorunda kalmadan, babasının kısa sürede oldukça kuvvetlendirdiği ve zenginleştirdiği Avrupa'nın en büyük devletinin başına geçti. Kanunî tahta çıktığında Osmanlı İmparatorluğu arazi, nüfus ve bütçe açısından Avrupa'daki devletlerin hepsinden daha büyüktü. Osmanlı İmparatorluğu için büyük bir tehlike olan Safeviler, babasının hükümdarlığında

sindirilmişti. Yine Mısır ve Suriye alınarak Hint ticaret yolu Osmanlı denetimi altına sokulmuştu. Yavuz Sultan Selim'in doğu ve güneydeki tehlikeleri ortadan kaldırması, Kanunî devrinde Avrupa'ya karşı rahat hareket edilebilmesini sağladı. Bunun sayesinde de Osmanlılar bu dönemde Avrupa'nın bugüne kadar gelen siyasi çehresinin oluşmasında önemli rol oynayabildiler. Yavuz Sultan Selim, ömrünün son yıllarında tersaneleri genişletip, sayılarını artırarak Osmanlı deniz kuvvetlerini güçlendirmişti. Denizcilik sahasında yaptığı hazırlıklar Kanunî devrinde denizlerde Avrupalı devletlere karşı kazanılan başarıların alt yapısını hazırladı.

Dönemin batılı tarihçileri I. Süleyman'ı "Büyük Türk", "Muhteşem Süleyman" olarak anmışlar, daha sonraki tarihçiler ise Kanunî Sultan Süleyman olarak zikretmişlerdir.

Kanunî döneminde doğu sınırlarının fazla tehdit almaması ve Avrupa'da gelişen şartlardan dolayı asıl hedef Batı oldu. Kanunî döneminde Habsburg İmparatorluğu akrabalık bağlarıyla Avrupa'nın önemli bir kısmına hakimdi. Onların önünde direnen tek güç Fransa ve İngiltere idi. Osmanlıların Avrupa'daki bu mücadeleye karışmaları siyasi dengenin yeniden kurulmasını sağladı. Fransa ve İngiltere gibi milli monarşiler, Osmanlıların, Habsburglara karşı mücadeleye girmesiyle hayat hakkı bulabildi. Yine bu dönemde Avrupa'da ortaya çıkan reform hareketleri de koyu bir Katolik devlet olan Habsburglara karşı gelişebilmesini, Osmanlıların Şarlken'e karşı yaptığı askerî baskıya borçludur. Osmanlıların, Habsburgların Alman kanadını yıpratmaları sayesinde Protestanlık Almanya'da yayılabildi.

Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında daha önce alınamayan Belgrad ve Rodos fethedildi. Osmanlı ordusu 29 Ağustos 1526'da Mohaç Ovası'nda Macar ordusunu imha etti ve Osmanlıların Orta Avrupa hakimiyeti kuvvetlendi. 1529'da Viyana kuşatıldı, ancak başarı sağlanamadı. 1532'de çıkılan Alaman Seferi'nde Osmanlı ordusunun

karşısına hiçbir kuvvet çıkamadı. 1538'deki Boğdan Seferi'nde Bender ile beraber bütün Bucak diyarı (Güney Besarabya) fethedildi. 1541'de Avusturya üzerine yeni bir sefere çıkıldı, Budin merkezli beylerbeylik kuruldu. Daha sonraki seferlerle Macaristan'daki fetihlere devam edildi.

Habsburgların Afrika'yı ele geçirmeleri de bu bölgelerdeki Türk deniz gazileriyle Osmanlıların işbirliği yapması sayesinde önlendi. 1533'te büyük Türk denizcisi Barbaros Hayreddin, kaptanıderya tayin edildi. 1538'de Andrea Doria komutasındaki Haçlı donanması Barbaros Hayrettin Paşa komutasındaki Osmanlı donanması tarafından Preveze'de bozguna uğratıldı. 1560'da Cerbe'de yeni bir deniz zaferi kazanıldı.

I. Selim zamanında Anadolu için önemli bir tehlike olan Safeviler sindirilmişti. Kanunî döneminde mecbur kalınmadıkça veya önemli bir fırsat çıkmadıkça İran üzerine sefere çıkılmadı. İlk İran seferine 1533'te çıkıldı. Irakeyn Seferi'nde başta Bağdat olmak üzere Kuzey ve Orta Irak fethedildi. Daha sonra 1548 ve 1553'te çıkılan iki İran seferi Özbeklere ve bölgedeki diğer Sünni Müslümanlara yardım etme ve Osmanlı topraklarına saldıran Safevilere cevap verme amacıyla yapılmıştı.

İran seferlerinin en önemli sonucu Irak'ın ve Doğu Anadolu'nun Osmanlıların eline geçmesidir. Ele geçirilen yerlerin ahalisinin Osmanlılara sıcak bakmaması yüzünden de fethedilen yerlere uzun süre hakim olunamadı. Bu yüzden Osmanlılar, İran'ı tamamıyla fethedemediler. İran tamamıyla alınamasa da Irak'ın fethiyle Hint ticaret yollarının kontrolü önemli ölçüde Osmanlıların eline geçti.

Kanunî döneminde 29 Mayıs 1555'te imzalanan Amasya Antlaşması iki devlet arasında imzalanan ilk resmi antlaşmadır. Bu antlaşmayla, Osmanlılar fethettikleri toprakları resmen ilhak ettiler ve Safevilerle 40 yıldır süren kötü ilişkilerin yerini 1578'e kadar sürecek bir barış dönemi aldı.

16. yüzyılın başlarından itibaren Portekizlilerin, Hint ticaret yollarına hakim olmaları Akdeniz ticaretine büyük bir darbe vurmuştu. Bu yüzden Osmanlılar, Mısır'ı ele geçirerek bu tehlikeyi bertaraf etmek

istediler. Kanunî devrinde düzenlenen Hint seferleriyle de Portekizlilerin bu bölgelerden atılmasına çalışıldı. Ticaret yollarını emniyet altına almanın yanı sıra Hindistan'daki Müslüman meliklikliklere de yardım da bulunulmak isteniyordu. Hint seferlerinde istenilen başarı yakalanamasa da Osmanlıların faaliyetleri sayesinde Hindistan'dan Akdeniz'e gelen mal akışı Portekizlilerin bu bölgelere hakim olmalarından önceki seviyeye geldi. Portekizlilerle yapılan mücadele çerçevesinde Yemen ve Habeşistan'da Osmanlı hakimiyeti kuruldu. Basra körfezine inildi, Katif ve Bahreyn alındı.

1566'da Zigetvar Seferi'ne çıkıldı. 6-7 Eylül gecesi Kanunî Sultan Süleyman vefat etti.

İhtişamın Son Demleri: Zigetvar'ın fethi sırasında Kanunî ölmüştü. Veziriazam Sokollu Mehmed Paşa bu arada vefatı gizli tutarak olası bir kargaşayı önledi. Şehzâde Selim, babasının vefatının ardından 24 Eylül 1566'da tahta çıktı. II. Selim hiçbir sefere çıkmadı. Sultan, devlet işlerini zaman zaman Osmanlı'nın en önemli devlet adamlarından olan Sokollu Mehmed Paşa'ya bırakmayı tercih etti.

Bu dönemde Süveyş'te bir kanal açılması projesi tekrar gündeme geldiyse de teşebbüsten öteye geçemedi. 1569'da Astarhan (Ejderhan) Seferi'ne çıkıldı, Don ve Volga nehirlerini bir kanalla birleştirme projesi başarıya ulaşmadı.

1571'de Lala Mustafa Paşa'nın serdarlığında Kıbrıs Seferi'ne çıkıldı. Bir yıl içerisinde ada fethedildi. Kıbrıs Seferi, Papalık, İspanya ve Venedik'i bir araya getirdi. Ekim 1571'deki İnebahtı Savaşı'nda Osmanlı büyük bir yenilgiye uğradı. Batı'da oluşan "Yenilmez Türk" algısı ciddi bir yara aldı.

1572'de Osmanlı Lehistan'a müdahale ederek istediği kişiyi Lehistan tahtına çıkardı. Bu dönemde Afrika'da Osmanlı nüfuzu da yayıldı. 1574'te Tunus fethedildi. Böylece Fas dışındaki bütün Kuzey Afrika kıyıları Osmanlı kontrolüne girdi. 1578'deki Vadiüsseyl

(Alkazar) Savaşı'nda Portekiz mağlup edildi ve Fas himaye altına alındı. Yine Orta Sudan'da hakimiyet kuran Bornu hakimi İdris Elevma, bir elçi göndererek Osmanlı'ya itaatini arz etti.

Sokollu, 1579'da şehid edilene kadar 2 yıl Kanunî'ye, 8 yıl II. Selim'e ve 5 yıl da III. Murad'a olmak üzere 15 yıl veziriazamlıkta bulundu. Sokollu Mehmed Paşa'nın 1579'daki ölümünden sonra, devlet idaresinde bazı karışıklıklar yaşandı. III. Murad duruma hakim değildi. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemdeki kurumsal yapısının sağlamlığı, padişahın devlet işlerinden uzak olmasına rağmen imparatorluğun gücünü korumasını sağladı.

Uzun Savaşlar Dönemi: Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyılın sonlarında uzun süreli iki savaşa arka arkaya girdi. 1578-1590 yılları arasında İran Safevi Devleti ile 1593-1606 yılları arasında ise Avusturya ile savaştı. Yıllarca süren bu iki savaştan da kalıcı bir netice alınamadı. Ancak bu uzun ve yıpratıcı savaşlar Osmanlı düzeni için tahrip edici etkiler yaptı ve büyük bir buhrana girmesinin de ana sebeplerinden oldu.

Özellikle Avusturya savaşları Osmanlı ordusundaki problemleri ortaya çıkardı. 1596'daki Haçova Meydan Muharebesi'nde Osmanlı ordusu 1526'daki Mohaç Muharebesi'nden 70 yıl sonra ilk defa bir meydan savaşına çıktı. Bir zamanlar meydan savaşlarında önüne çıkanı deviren ordunun bu özelliği artık kalmamıştı. Osmanlı ordusu devamlı kaçan düşman yüzünden meydan savaşlarındaki ustalığını yitirmiş, kale kuşatmaları üzerine uzmanlaşmıştı. Muharebe kazanılmış, ancak zaferi getiren Osmanlı ordusunun gücü değil, Avusturya ordusunun disiplinsizliği olmuştu.

Avusturya harpleri, 16. yüzyılın sonlarına karşı büyük bir vurucu güç olan Osmanlı ordusunun Avrupa'da gelişen tüfekli piyade ile savaşta yetersiz kaldığını da göstermekteydi. Osmanlı ordusunun ağırlığını teşkil eden timarlı sipahiler, Avusturya piyadesi karşısında etkisiz kalmıştı. Osmanlı İmparatorluğu, piyade asker ihtiyacını Anadolu'daki işsiz gençlerden sağlamaya başladı. Bu yüzden timarlar azaltılıp, tüfekli asker istihdamına yönelindi.

III. Murad ve III. Mehmed'in hükümdarlıkları kapıkulu askerlerinin isyanlarının da arttığı bir dönem oldu.

Buhran ve Dönüşüm Dönemi: Osmanlı İmparatorluğu'nun, 16. yüzyılın sonlarında girdiği kargaşa ve buhran, o dönemde "tagayyür ve fesad" olarak nitelendirilmekteydi. İmparatorluk, 16. yüzyılın sonlarından itibaren değişen dünya şartlarına paralel olarak kendi yapısını değiştirdi. 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde imparatorluğun klasik şeklinden tamamen farklı yeni bir devlet yapısı ortaya çıktı. Osmanlı klasik düzenindeki değişmeler bozulma değil, yeni şartlara intibaktı. İmparatorluk devrin şartlarından dolayı bir buhrana girmiş ve kendini dönüştürmüştü.

Celali İsyanları: 1596-1610 yılları arasında meydana gelen ve Celali Fetreti diye adlandırılan bu dönemde Anadolu baştanbaşa harap oldu. Celali ayaklanmalarının Osmanlı İmparatorluğu'na en büyük zararı mevcut düzeni bozmasıydı. On binlerce insan çoluk, çocuğuyla evlerini terk ederek başka diyarlara gitti. Binlerce köy boşaldı. Devlete vergi veren nüfus azaldı.

Veraset Sisteminde Değişiklik: 17. yüzyıl başlarında Osmanlı veraset sisteminin değişmesi II. Mustafa ile başladı. 1603'te tahta çıkan I. Ahmed'in çocuğunun olmaması sebebiyle kardeşi Mustafa'yı öldürtmemesi, Osmanlı tarihinde bir dönüm noktasıydı.

II. Ahmed'in 1617'de genç yaşta ani ölümü I. Mustafa'ya taht yolunu açtı. Zira I. Ahmed'in oğlu Şehzade Osman 13 yaşında olmasına rağmen tahta ölen padişahın oğlu değil kardeşi Mustafa çıkarıldı. Fakat I. Mustafa kısa bir süre sonra 1618'de tahttan indirilerek, yerine I. Ahmed'in en büyük oğlu Osman geçirildi.

I. Ahmed'in saltanatının ilk aylarında Safeviler, antlaşmayı bozup Osmanlıların daha önce fethettikleri yerleri geri aldılar. Celalilerin 1607'de sindirilmesiyle Safevilere karşı daha etkili bir mücadeleye girişildi.

Sultan, 1609'da bir adâletnâme çıkararak isyanlarla harap olan Anadolu'yu canlandırmaya çalıştı. Safeviler'le devam eden savaş, 1612'de Nasuh Paşa Antlaşması ile sonuçlandı. Osmanlı Devleti 1555'tekine yakın sınırlara çekildi. Ancak İran ile Osmanlı ilişkileri, Şah Abbas'ın 1615'ten itibaren antlaşmanın şartlarına uymaması yüzünden tekrar bozuldu. II. Osman 1618'de tahta çıktığı sırada devam eden İran savaşları yapılan anlaşma ile bitirildi. Ancak Safevilerin 1624'te Bağdat'ı ele geçirmeleri üzerine savaş tekrar başladı.

17. yüzyılda Osmanlı Devleti Kazak saldırılarından dolayı geleneksel doğu ve batı siyasetlerinden daha çok kuzeye yöneldi. Lehistan sınırında bulunan Osmanlı toprakları ile Karadeniz kıyıları Kazakların tehdidi altındaydı. Kazak saldırıları Özi boylarında ve Karadeniz sahillerinde yaşayanların göç etmelerine sebep oldu. Halk, Kazak korkusu yüzünden iç kesimlere çekildi. Kazaklar, Temmuz 1624'te Boğaziçi'ne kadar girip Sarıyer, Tarabya ve bilhassa Yeniköy'ü yağmaladılar. Uzun süre Kazaklarla mücadele edildi. 17. yüzyılda Kazak saldırıları yüzünden defalarca Rusya ve Lehistan ile karşı karşıya gelindi.

II. Osman, Hotin seferinden İstanbul'a döndükten sonra yeniçerilere çeki düzen vermek veya yeni bir ordu kurmak düşüncesi; geleneğin aksine Şeyhülislam Esad Efendi ve Vezir Pertev Paşa'nın kızları ile evlenmesi; teşrifat kurallarına uymayarak kendisini sıradanlaştırması, yararlılık gösterenlere karşı cimri davranması; ısrarla hacca gitmek istemesi gibi durumlar, sonunu hazırladı. Kapıkulu isyanı sonucunda Mayıs 1622'de II. Osman tahttan indirildi ve sabık sultan I. Mustafa tahta çıkarıldı. Genç Osman, o döneme kadar hiçbir Osmanlı hükümdarının uğramadığı korkunç bir akıbetle Yedikule'de katledildi. II. Osman'ın katledilmesi, ülkede pek çok karışıklığa sebep oldu. Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa padişahın kanını dava ederek isyan etti.

Yeniden Toparlanma Dönemi: I. Mustafa'nın ikinci saltanatı da uzun sürmedi ve 1623'te tahta VI. Murad geçirildi. VI. Murad tahta

geçtiğinde 11 yaşındaydı ve o tarihe kadarki Osmanlı hükümdarları içerisinde en küçük yaşta tahta geçen padişahtı.

Abaza Mehmed Paşa 1626'da isyanına son verene kadar çıkardığı sıkıntılar bitmedi. Kırım'da, Yemen'de, Lübnan'da, Mısır'da da isyanlar çıktı. Askere verilen maaş miktarları yükseldi, vergi toplama sistemi bozuldu ve devletin gelirleri düşerken fiyatlar arttı. Bağdat 1624'te Safevilerin eline geçti. 1630'da Bağdat muhasara edildi, ancak bir netice alınamadı.

VI. Murad, 1632'de devlet yönetimine hakim oldu. İçte düzeni sağladıktan sonra İran seferine çıktı ve 1635'te Revan'ı fethetti. Ardından Tebriz ele geçirildi, ancak Osmanlı ordusunun dönmesinden sonra Safeviler Revan'ı geri aldı. Bunun üzerine yeniden sefere çıkan VI. Murad, 1638'de Bağdat'ı fethetti. Bağdat'ın fethinden sonra 1639'da Kasrışîrin Antlaşması imzalandı. Böylece İran ile Osmanlılar arasında 1578'den beri fasılalarla devam eden 61 yıllık savaş sona erdi. Kasrışîrin Antlaşması ile birlikte iki devlet arasında Lale Devri'ne kadar devam edecek bir sınır çizildi.

VI. Murad, 1640'ta, 28 yaşında ölünce devlet otoritesi tekrar sarsıldı. Yerine geçen Sultan İbrahim döneminin en önemli askerî harekâtı 1644'te başlayan Girit Seferi'dir. Ancak sefer Sultan İbrahim döneminde kesin bir netice ile sonuçlanmayıp, kuşatma 25 yıl devam etti. Sultan İbrahim, 1648'de öldürüldü ve tahta 6 yaşındaki oğlu VI. Mehmed geçirildi. Padişahın annesi Turhan Sultan'ın çabalarına rağmen devlet otoritesi bir türlü kurulamadı.

17. yüzyılda padişahların çocuk yaşta tahta çıkmaları devlet yönetiminde bir boşluk meydana getirdi. Bu dönemde devlet idaresinde Harem ve valide sultanlar ön plana çıktı. Hükümdar otoritesinin bulunmadığı bir dönemde Kösem Sultan ve Turhan Sultan'ın devlet yönetimini ele almaları Osmanlı İmparatorluğu'nu otorite boşluğundan bir ölçüde kurtardı. Valide sultanların hanedanın devamını her şeyin üstünde tutması devletin devamını sağladı.

Köprülü Mehmed Paşa'nın 1656'da sadrazam olmasıyla yeni bir dönem başladı. Paşa, masrafları kısıp, hazineye girmesi gereken paraları emniyet altına alarak bütçeyi denkleştirdi. Çanakkale Boğazı'ndaki Venedik ablukasını kaldırdı. Ardından Bozcaada ve Limni'nin geri alınmasıyla Boğazlarda emniyet sağlandı. Venedik tehlikesinin hafiflemesiyle, Anadolu'daki isyanlar ve Erdel'deki Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma faaliyetlerine karşı harekete geçildi. Köprülü, sert tedbirlerle devlet otoritesini yeniden kurdu. Ölümünden sonra yerine oğlu Fazıl Ahmed Paşa sadrazam oldu.

Habsburgların Osmanlı tabiiyeti altında olan Erdel'e müdahale etmeleri üzerine Avusturya'ya savaş açıldı ve 1663'te Uyvar fethedildi. Avusturya sınırını emniyet altına aldıktan sonra Girit meselesi halledildi. Kandiye, 1669'da Osmanlılara teslim oldu. Böylece Girit'te 25 yıldır sürüp giden savaşlar sona erdi.

1672'de Kazak meselesinden dolayı Lehistan üzerine sefere çıkıldı ve bugün Ukrayna'da olan Kamaniçe Kalesi fethedildi. Lehistan, Osmanlı fetihlerini tanıyan Bucaş Anlaşması'nı imzaladı. Lehistan anlaşma şartlarına uymayınca 1673'te savaş tekrar başladı. Osmanlı İmparatorluğu, Lehistan'la yaptığı 1676 ve 1678'deki anlaşmalarla Podolya'ya iyice yerleşti. 1678'de Çehrin Seferi'ne çıkıldı ve kale fethedildi. Bu muharebe Ruslarla yapılan ilk büyük savaştır.

II. Viyana Kuşatması ve Bozgun Yılları: 1683'te Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Viyana'yı kuşattı. İki aydır kuşatılan Viyana düşmek üzereyken 11 Eylül'de Viyana önlerine yardım ordusu geldi. 12 Eylül'de Kahlenberg Tepesi'nde yapılan muharebede Osmanlı ordusu mağlup oldu ve bozgun halinde geri çekildi.

Viyana'yı kurtaran Haçlı ittifakı Osmanlı topraklarına doğru harekete geçti. Avusturya ve Lehistan'ın kazandığı başarılar üzerine cephe genişledi. Venedik 1684'te, Rusya ise 1686'da Osmanlı'ya savaş ilan etti. Osmanlı Devleti, dört cephede birden mücadele etmeye başladı.

1686'da Budin'in işgalinden sonra, Osmanlı askerleri, paniğe kapıldıkları için kendilerinden daha zayıf olan düşman birlikleri karşısında ardı ardına mağlup oldular. Venedikliler Mora'yı işgal ettiler.

Viyana önlerinde yaşanan mağlubiyet ve ardından yaşanan büyük toprak kayıplarıyla üzerine VI. Mehmed, tahttan indirilip, yerine kardeşi II. Süleyman geçirildi. Ancak bozgun durdurulamadı. Avusturya, Belgrad'ı işgal etti. 1689'da Köprülü ailesinden Fazıl Mustafa Paşa sadrazamlığa getirildi. Yeni sadrazam orduyu ve devleti toparlayıp, Niş, Semendire ve Belgrad'ı geri aldı. Böylece Tuna savunma hattı yeniden kuruldu. Ancak Sadrazam Fazıl Mustafa Paşa'nın 1691'deki Salankamen Muharebesi'nde şehid düşmesi üzerine Macaristan'ı yeniden ele geçirme ihtimali sona erdi.

1695'te II. Mustafa'nın tahta çıkmasıyla Osmanlı tarihinde yeni bir dönem başladı. II. Mustafa komutasındaki Osmanlı ordusu Avusturya ordusunu çıktığı iki seferde yendi, ancak 1697'deki üçüncü sefer ise tam bir felaketle neticelendi. 1697 Eylül'ünde Zenta'da alınan mağlubiyet Viyana bozgun yıllarında bir dönüm noktasıydı. Osmanlılar, Zenta Muharebesi'yle kaybettikleri yerleri geri alma hayallerini tamamıyla yitirip, barışa sıcak bakmaya başladılar.

Osmanlı kuvvetlerinin Avrupa'nın dört büyük devletine karşı birçok cephede savaş vermek zorunda kalınması mağlubiyetin önemli faktörlerindendir. Ancak bir diğer önemli faktör ise Osmanlı ordusunun Avusturya'ya karşı yaptığı seferlerde devamlı olarak kale kuşatması ile uğraşması ve meydan savaşında karşılarına çıkılmaması sonucunda askerî yapısının değişmesidir. Ayrıca Avusturya cephesindeki yetenekli komutaların fazlalığına rağmen Osmanlı ordusunda nitelikli komutanların azlığı da mağlubiyetin sebeplerindendir.

Karlofça'dan Nizâm-ı Cedid'e: 1699'da Karlofça Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayla Avusturya, Tımışvar hariç bütün Macaristan ve Erdel'i aldı. Lehistan, Podolya ve Ukrayna'nın Osmanlı hakimiyetinde

olan bölgelerini alırken, bunun karşılığında işgali altında olan Boğdan'ı boşalttı. Venedik ise Mora'yı, Adriyatik Denizi'ndeki birkaç ada ile sahil şeridinden bazı yerleri aldı.

Ruslarla antlaşma 1700'de İstanbul'da imzalandı. Azak Kalesi Ruslara bırakıldı. Ayrıca Rusya, İstanbul'da daimi elçi bulundurma hakkını da kazandı.

16 yıl süren savaşların sonunda imzalanan antlaşmalarla 300 bin kilometrekareden fazla toprak kaybedildi. Bu, imparatorluğu prestij kaybına uğratıp, devlet gururunu incitmiş, buralardan elde edilen gelirlerin de kaybedilmesine sebep olmuştu.

Karlofça'nın Rövanşı: Yaşanan bu gelişmeler sonrasında 1703'te İstanbul'da büyük bir isyan çıktı. Asiler, uzun süredir Edirne'de ikamet eden II. Mustafa'yı tahttan indirdiler ve yerine III. Ahmed'i geçirdiler.

Osmanlılar Karlofça'dan sonra bütün politikalarını bu mağlubiyetlerin rövanşını alıp, eski topraklarına tekrar sahip olmaya göre ayarladılar. Yeni padişah ilk yıllarda âsilerle mücadele ederek tahtını sağlama almak için uğraştı. Avrupa'da patlak veren olaylara müdahil olmayarak iç meseleler üzerine eğildi. Ancak 1709'da Ruslara yenilen İsveç kralı Demirbaş Şarl'ın Osmanlı topraklarına sığınması, Rusya'nın Osmanlı'ya saldırmasına sebep oldu. Bu olay Karlofça'nın rövanşını almak için Osmanlı'ya ilk fırsatı verdi. İki ordu 1711'de Prut Nehri kenarında karşılaştı ve Osmanlı ordusu büyük bir zafer kazandı. Azak geri alındı.

1714'te Karadağlılar Venediklilerin tahriki ile isyan etmeleri üzerine Karlofça'nın rövanşı için ikinci fırsat doğdu. Venedik'e karşı sefere çıkıldı ve Mora'nın yanında Girit'te henüz fethedilmemiş bazı kaleler alındı. Avusturya'nın olaya müdahil olmasıyla Batı'da yeni bir cephe açıldı. Avusturya karşısında 1716'da Petervaradin, 1717'de Belgrad'da iki ağır mağlubiyet alındı. Osmanlı İmparatorluğu, 1718'de imzalanan Pasarofça Antlaşması'yla Mora'yı geri almasına rağmen, Sırbistan'ın büyük bir bölümünü Avusturya'ya verdi.

Pasarofça Antlaşması'yla yaklaşık 35 yıldır süren savaş dönemine son verildi. 1730 yılına kadar sürecek 12 yıllık eğlence ve yenileşme dönemi, yani Lale Devri başladı.

Lale Devri (1718-1730): Osmanlı Devleti, Lale Devri'nde ilk defa yüzünü Batı'ya döndü. Daha önce yapılan ıslahat faaliyetlerinde Osmanlı'nın geçmişi örnek alınırken, bu dönemden sonra yavaş yavaş Avrupa örnek alındı. İstanbul baştanbaşa imar edildi. Uzun süredir bakımsız kalmış devlet binaları, camiler, medreseler, çeşmeler onarıldı. Yeni saraylar, çeşmeler ve suyolları yapıldı. Tercüme heyetleri kurularak çeşitli dillerden eserler Türkçe'ye çevrildi, yeni kütüphaneler kuruldu. Başta çini ve dokuma olmak üzere, çeşitli imalathaneler kuruldu. Yine ilk Türk matbaası bu devirde açıldı. 1720'lerde düzenli bir itfaiye teşkilatı olan Tulumbacı Ocağı kuruldu.

İran Savaşları: 1720'lerde Safevi Devleti'nin parçalanma sürecine girmesi üzerine Rusya Kafkasya'ya girdi. Bunun üzerine 1723'te İran'a giren Osmanlı ordusu, birkaç yıl içerisinde Tiflis, Gori, Nahcivan, Revan ve Gence, Kirmanşah, Meraga, Nihavend, Hemedan, Tebriz ve Erdebil'i fethetti. Kanunî döneminde bile İran savaşlarında bu kadar büyük fetihler yapılmamıştı. Ancak Safevilerin kendilerini toparlayıp, toprakları geri almaya başlaması üzerine meydana gelen huzursuzluk ortamında meydana gelen Patrona İsyanı (Eylül 1730) sonucunda sadrazam öldürüldü, III. Ahmed tahttan indirilerek yerine I. Mahmud çıkarıldı.

İran harpleri I. Mahmud döneminde devam etti. İran'da tahtı ele geçiren Nadir Şah ile 1736'da antlaşma yapıldı. Ancak bu antlaşma çatışmaları tam olarak bitirmedi. Aralıklarla 23 senedir devam eden İran harpleri, iki taraf arasında 4 Eylül 1746'da Kazvin'de imzalanan ve Kasrışîrin Anlaşması'ndaki sınıra benzer bir muhtevaya sahip anlaşma ile sona erdi.

Daha sonraki yıllarda İran'da yönetimi ele geçiren Zend Kerim Han, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. 1775'te Basra'yı işgal

edip, Bağdat çevresini ve Güneydoğu Anadolu'yu da yağmaladı. Ancak kalıcı bir netice alamadı.

Osmanlı-Rusya/Avusturya Savaşları: 1736'da Rusların Azak'a saldırarak Osmanlı topraklarına tecavüzlerde bulunması savaşa sebep oldu. Avusturya da 1737'de Osmanlı topraklarına saldırdı. Başlarda bocalamasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu, üç yıllık savaşın sonunda Avusturya'yı pes ettirdi. Osmanlı Devleti, 1739 Belgrad Antlaşması'yla, Belgrad ve Şebeş'i aldı ve iki devlet arasında Tuna ve Sava nehirleri hudut oldu. Avusturya'nın savaştan çekilmesi üzerine Rusya işgal ettiği topraklardan geri çekildi. Azak Kalesi yıkılıp, arazisi tarafsız hale getirildi.

Osmanlı İmparatorluğu bu savaşla Pasarofça Antlaşması'nda uğradığı kayıpları telafi ettiği gibi, güçlenen Rusya'nın yayılışına da set çekti. Bu savaş Karlofça Antlaşması'nın rövanşının son raunduydu. Yapılan bu reformlar ve komuta kademesinin kuvvetli olması 1736-1739 savaşlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun başarıya ulaşmasının sebeplerindendi.

Osmanlı İmparatorluğu en kötü döneminde Avrupa'nın en kuvvetli devletlerinden ikisi ile yaptığı savaştan başarı ile çıkmıştı. Bunda, yapılan reformların büyük rolü vardı. Ancak 1768 yılına kadar süren uzun barış döneminde reformlar terkedildi. Bu durum 18. yüzyıl Osmanlı reformlarının genel karakteriydi: Tehlike kapıya dayandığı zaman reform yap, uzaklaşınca terk et. 29 yıl süren barış tam bir rehavet dönemi oldu.

1768'de Osmanlı-Rus Savaşı patlak verdi. Savaşın ilk yılında bazı başarılar kazanılmasına rağmen, 1770'te Larga ve Kartal'da büyük mağlubiyetler alındı, Çeşme'de Osmanlı filosu yakıldı, 1771'de Kırım istila edildi ve Ruslar Tuna'yı aştı. Temmuz 1774'te Osmanlı tarihinin en ağır antlaşmalarından birisi Küçük Kaynarca Antlaşması imzalandı. Azak başta olmak üzere toprak kaybı yaşandı, Kırım bağımsız bir statü kazandı. Ruslara, İstanbul'da bir kilise inşası, ticari imtiyazlar, daimi elçi, bulundurma gibi haklar ve savaş tazminatı verildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş yılları 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra başlar. Osmanlılar, ilk defa bu savaşta tek bir devlet karşısında ağır bir mağlubiyet aldı ve bundan sonra bir daha belini doğrultamadı. Bu durumda da en önemli sebeplerden birisi 1739'daki başarıdan sonra tehlike geçti diye yapılmakta olan askerî yeniliklerin terkedilmesi ve rehavet ortamına girilmesidir. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Sanayi İnkılâbı'nın meydana getirdiği gelişmeler yüzünden Avrupalı devletlerle ara gittikçe açıldı ve olaylar Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine gelişti.

Ruslar, kısa bir süre sonra 1783'te Kırım'ı işgal ettiler. Müslüman Türklerin yaşadığı Kırım'ın, Rus hakimiyetine geçmesi, Türk milletinde şiddetli tepki ve üzüntü meydana getirirken, Kırım'ın geri alınması arzusu uzun yıllar Osmanlı politikasının temelini oluşturdu. Halk Kırım'ın kurtarılmasını istiyordu. İngiltere ve Prusya da Osmanlı'yı Rusya'yla savaşa teşvik ediyordu. Bu sırada Avusturya ve Rusya "Grek Projesi" adı altında Osmanlı İmparatorluğu'nu ortadan kaldırarak, Bizans'ı yeniden kurmayı planladılar. 1787-1792 yılları arasında Osmanlılar ile Avusturya ve Rusya arasında beş yıl süren bir savaş çıktı. Avusturya cephesinde düşman durduruldu. Ancak Rus orduları Osmanlı kuvvetlerini arka arkaya mağlup etti. Fransız İhtilali'nin Avrupa'da yarattığı tehdit yüzünden, savaştan çok büyük kayıplara uğranılmadan çıkıldı. Avusturya'yla 1791'de Ziştovi, Rusya'yla da 1792'de Yaş Antlaşması yapıldı.

İç Karışıklıklar: 1757'de tahta geçen III. Mustafa döneminde merkezî otoritede zaaf meydana geldi, Anadolu'da ve Rumeli'de yerel güçler etkili oldu. Mısır'da Bulutkapan Ali Bey kendi idaresini kurdu. Tunus ve Cezayir gibi uzak vilayetlerde sıkıntılar yaşandı.

Suriye'de isyan edip Ruslarla iş birliği yapan Zahir Ömer'in isyanı 1775'te bastırıldı. Anadolu'da uzun zamandır karışıklıklara sebep olan leventler 1775-1776'da büyük oranda sindirildi. Mısır'da huzursuzluk çıkaran Kölemenler bertaraf edildi. Diğer taraftan Bağdat Kölemenleri devlet otoritesine sıkıntı yarattı. Mora'daki karışıklıklara 1779'da son

verildi. Güneyde Arap Yarımadası'nda ise Vehhâbîliğin yayılmasının önüne geçilemedi.

III. Selim döneminde Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerinde birçok isyan çıktı. Pazvandoğlu İsyanı bunların en meşhurlarındandır. Arabistan'daki Vehhabî isyanı ise iyice büyüdü ve âsiler Mekke'yi bile işgal ettiler. Sırplar 1804'te isyan ederek Belgrad'ı ele geçirseler de bu isyan büyümeden sona erdirildi.

Mısır'ın İşgali: 1798'de Napolyon kısa sürede Mısır'ı işgal edip, Suriye'ye doğru ilerlediyse de Akkâ'da durduruldu. Daha sonra Fransızlar, İngilizler'in desteği ile Mısır'da mağlup edildi ve 1801'de buradan tamamen çekildiler. Bu karışıklıklardan istifade eden Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Mısır'da idareyi ele geçirdi. Buna mukabil devletin Fransa ile tekrar yakınlaşması Rusya ve İngiltere ile savaşa sebep oldu. 1807'de başlayan savaşta İngilizler, İstanbul önlerine bir donanma gönderdiler ve İskenderiye'yi işgal ettiler.

Batılılaşma Dönemi

Nizâm-ı Cedid: III. Selim, 1787'den beri Avusturya ve Rusya'ya karşı yürütülen iki cepheli bir savaşın keşmekeşi içinde 1789'da tahta çıkmıştı. Savaşın sona ermesinden sonra Avrupa'daki karışıklıklar sayesinde Osmanlılar, bir müddet nefes alıp yeniliklere başlayabildiler. Bu dönemki reformların ismi olan Nizâm-ı Cedid ise geleneksel düzen yerine yeni düzeni ifade etmekteydi. Reformlarda artık örnek Avrupa'ydı.

III. Selim'den önce birçok padişah ıslahat yapmışsa da bunlar bir program dahilinde değildi. III. Selim, ıslahatlara girişmeden önce Avrupa'yı tanımak için Batı'ya elçiler gönderdi. Viyana'ya giden Ebubekir Ratib Efendi'nin Avusturya'daki askerî sistemi ve diğer kurumları anlatan eserini inceleyen padişah, kendi düşüncelerini de ilave ederek bir ıslahat programı hazırlamaya başladı. Ayrıca ileri gelen devlet adamlarının 22'sinden yapılması gereken ıslahat için layiha hazırlamalarını istedi. Askerî konuların yanı sıra idari, mali, siyasi alanlarda da yapılacak

reformları içeren 72 maddelik bir program hazırlandı. Baron de Tott ve 1794'ten sonra Fransa'dan getirtilen diğer uzmanların da tavsiyeleri ve gözetimleri altında Nizâm-ı Cedid uygulamaları başladı.

Avrupa tarzında yeni bir ordunun kurulmasına çalışıldı. Birçok yeni kanun çıkarılarak düzenlemeler yapıldı. Nizâm-ı Cedid askerinin oluşturulmasına, alınan büyük mağlubiyetlerden dolayı ilk başta bir tepki olmadı. Başlangıçta yeni askerî teşkilat 12 bin kişi olarak tasarlandı. İstanbul'un yanısıra Anadolu'da da Nizâm-ı Cedid askerî yetiştirildi. Bunların yanında yeniçerilerin ıslah edilmeye çalışılması ise bir netice vermedi. Top dökümhaneleri ve silahhaneler çağdaşlaştırılarak humbaracı ve lağımcı ocaklarında düzenlemeler yapıldı. Yeni ordunun askerleri için Levent ve Selimiye'de kışlalar yapıldı. Ayrıca Avrupalı devletlerden askerî uzmanlar getirilerek Avrupai usullerde düzenlemeler yapıldı. Nizâm-ı Cedid'in uygulanması için gereken parayı karşılamak amacıyla yeni bir hazine (İrâd-ı Cedid) oluşturuldu.

Askerî eğitim ve öğretim faaliyetlerinde de düzenlemelere gidildi. 1775'te kurulmuş olan Deniz Mühendishanesi ıslah edildi ve 1795'te Kara Mühendishanesi açıldı. Bu okullara gereken kitapların basımı için Mühendishane Matbaası kuruldu ve bir kütüphane oluşturuldu. Donanma yeni baştan dizayn edildi. Tersane genişletildi, gemiler modernleştirildi. Donanmadaki askerler arasında yeni bir hiyerarşik düzen oluşturuldu. İdari sistem yeniden örgütlendirilmeye çalışıldı. Ulema ile ilgili yeni bir kanun çıkarılarak bu sınıfın ıslahına çalışıldı. Maliye de ise ticari ve iktisadi bazı yenilikler yapıldı. Osmanlı parasının korunması için tedbirler alındı.

III. Selim'in icraatları ve son dönemdeki başarısızlık, kendine karşı bir muhalefet oluşmasına sebep oldu. Mayıs 1807'deki Kabakçı Mustafa İsyanı sonucu tahttan indirildi. Tahta VI. Mustafa çıkarıldı. Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın kendisini tekrar tahta çıkarmak için İstanbul'a yürümesi, asilerin III. Selim'i katletmelerine sebep oldu. II. Mahmud ise canını zor kurtardı. Alemdar, duruma hakim olunca, II. Mahmud tahta çıkarıldı.

Eylül 1808'de, bazı âyanlarla Sened-i İttifak imzalandı. Âyanlar kendi bölgelerinin meşru idarecileri olarak tanındı, onlar da emirlere itaat edeceklerine dair söz verdiler. Kasım 1808'deki yeniçeri isyanında Alemdar Mustafa Paşa öldürüldü.

II. Mahmud'un tahta geçtiği sırada Rusya ve İngiltere ile savaş sürmekteydi. Avrupa'da Napolyon'un faaliyetleri Osmanlı'nın nefes almasını sağladı. İngiltere ile 1809'da Kal'a-i Sultaniye Antlaşması yapıldı. Rusya ile olan savaş Osmanlı aleyhine gelişse de Napolyon'un Moskova Seferi'ne çıkmasıyla 1812'de Bükreş Antlaşması imzalandı; Rusya, Baserabya dışında ele geçirdiği bütün topraklarından geri çekilmeyi kabul etti. Osmanlı ise Sırplara özerklik vereceğini taahhüt etti. Avrupa'daki gelişmeleri lehine kullanan Osmanlı, 1813'te Sırbistan'a girerek isyanı kontrol altına aldı.

Osmanlı topraklarına yönelik İran sınır saldırıları 1818'den itibaren hız kazanınca başlayan savaş, 1823'te iki devletin eski sınırlarına çekilmeyi kabul etmesiyle sonuçlandı.

1821'de başlayan Rum isyanı milletlerarası bir mesele haline geldi. Sonunda Navarin'de Osmanlı donanmasının yakılması ve Yunanistan'ın bağımsızlığıyla sonuçlandı.

Cezayir, 1830'da Fransızlar tarafından işgal edildi. 1833'te yapılan antlaşma ile Mısır'ın idaresi isyan ederek Kütahya'ya kadar ilerleyen Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya bırakıldı. Bu olayda Osmanlı'ya yardımcı olan Rusya'yla Hünkâr İskelesi'nde bir ittifak antlaşması yapıldı ve Boğazlar üzerinde önemli haklar verildi. Diğer taraftan 1838'de imzalanan ve İngilizlere büyük ticari imtiyazlar veren Balta Limanı Antlaşması, İngilizlerin Osmanlı'nın yanında yer almasını sağladı. Ancak Osmanlı Devleti'ndeki üretime büyük zarar verdi.

II. Mahmud'un Reformları: Bu dönemde köklü değişiklikler yaşandı. Merkezi idarenin güçlendirilmesi için çeşitli ıslahatlar yapıldı. 1826'da Yeniçeri Ocağı kanlı bir şekilde kaldırılarak orduda yeniden

yapılanmaya gidildi. Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı bir ordu kuruldu. Avrupa'dan uzmanlar getirildi. Askerî tabip, cerrah ve eczacı yetiştirmek üzere 1827'de Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye ve Cerrahhane kuruldu. 1834'te Redif Teşkilatı kurularak ilk defa ihtiyat sistemi ve yedek ordu teşkil edildi. 1834'te Mehterhane kaldırılarak Mızıka-yı Hümâyûn kuruldu. Süvari ve piyade subaylarının yetişmesi için 1835'te Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şahane açıldı. Yine bu dönemde vakıf meselesinden arazi düzenlemelerine, kılık kıyafetten nüfus sayımına, nezaretlerin kuruluşundan yasama ve danışma meclislerinin kuruluşuna, pasaport usulünden posta yollarına, padişah resimlerinin devlet dairelerine asılmasından ilköğretimin zorunlu hale getirilmesine kadar pek çok alanda yenilik ve ıslahat yapıldı. Reformların sultanı II. Mahmud, 28 Haziran 1839'da veremden vefat etti. Sultan Mahmud'un reformları imparatorluğun klasik yapısını tamamen değiştirdi.

Tanzimat Dönemi: 3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı ilan edildi. İçeride ve dışarıda yaşanan bazı sorunlardan dolayı ilan edilen ferman, temelde devlet ile kişiler arasındaki ilişkiyi tayin ederek keyfi idarenin önüne geçmeyi kapsıyordu. Fermanın ilanından sonra "Padişah frenkleşti, Mehmed Ali Paşa Müslüman kaldı", "Reşid Paşa, gâvurlarla anlaştı" gibi sözler dilden dile dolaştı.

Tanzimat'ın iki esas gayesi vardı: Bunların ilki, Sırp (1804) ve özellikle Yunan (1821) ayaklanmalarında kendini bulan ve imparatorluğu temellerinden sarsan milliyetçi fikirlerin önünü almaktı. Giderek bir Osmanlı milleti oluşturmak fikri bu endişeden kaynaklandı. Osmanlıcılık siyaseti imparatorluğun son demlerine kadar devam etti. İkinci gayesi ise merkezi otoriteyi imparatorluğun tamamında hakim kılmaktı.

Tanzimat Fermanı, geleneksel yapıda ciddi değişimlerin yapılacağının resmen ilan edilmesiydi. Tanzimat reformları ülkenin bütün bölgelerinde aynı anda yürürlüğe konulmadı. Pek çok düzenleme önce belirli bir örnek bölgede denendikten sonra, imparatorluğun

diğer bölgelerine de teşmil edilmeye çalışıldı. Eyaletlerdeki birçok vali, hedeflenen merkeziyetçi yapı yüzünden fermana soğuk baktı.

Mısır, 1839'da tekrar sıkıntı çıkarsa da devletler nezdindeki yoğun diplomatik girişimler sonucunda İngilizlerin yardımıyla Kavalalı'nın istekleri, Mısır valiliği veraset kaydıyla kendisinde kalmasıyla sınırlandırıldı.

1845'te Lübnan ve Suriye'de karışıklıklar yaşandı. Avrupa'daki 1848 İhtilalleri Osmanlı'yı da olumsuz etkiledi. Avusturya'ya karşı bağımsızlık savaşı veren Macarlar Osmanlı'ya sığındı. Avusturya ve Rusya'nın tehditlerine rağmen sığınanlar iade edilmedi.

Kudüs'te ortaya çıkan kutsal yerler sorunu, Rusya ile olan ilişkileri olumsuz etkiledi. Rusların Ortodoksları himaye talebi reddedilince Eflak işgal edildi. Bu durum üzerine Osmanlı 1853'te Rusya'ya savaş ilan etti ve Kırım Harbi başladı. İngiltere, Fransa ve Piyemonte Osmanlı'nın yanında yer alırken Avusturya ve Prusya tarafsız kaldı. Savaş, Mart 1856'da imzalanan Paris Muahedesi ile son buldu. Böylece Osmanlı'nın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı, antlaşmayı imzalayan devletlerin garantisi altında olacaktı.

Savaştan sonra Osmanlı'ya yardım eden devletler, Osmanlı'dan Islahat Fermanı talebinde bulundular. Fransız ve İngiliz elçileriyle birlikte hazırlanan metin, Paris Kongresi'nden önce, 18 Şubat 1856'da ilan edildi. Fermanda Müslümanlar ile gayrimüslimlerin askerlikten vergiye, hukuktan eğitime kadar her alanda eşit oldukları ifade edildi. Ferman beklenen sonucu vermedi ve Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında çatışmalar çıktı. 1859'da bazı asker, ulema ve memurlar sultanı tahttan indirme teşebbüsünde bulundular. Ancak bu girişim başarısızlıkla sonuçlandı. Sorumluların Kuleli'de hapsedilmeleri ve yargılanmalarından dolayı bu hadiseye Kuleli Vak'ası denildi.

1839'da tahta çıkan Sultan Abdülmecid, halkın arasına katılıp milletinin meseleleriyle ilgilenen bir padişahtı. Devlet kurumlarını sık

sık teftiş ederdi. 1844'te İzmit, Mudanya, Bursa, Gelibolu, Çanakkale ve Adalar'ı, 1846'da Rumeli şehirlerini dolaştı. Yabancı elçilerle görüşmeye başladı. Bu dönemden itibaren Avrupalı elçilerin imparatorluktaki etkileri oldukça arttı. Sultan daha önce görülmeyen uygulamalara imza atmıştı. III. Napolyon'un "Legion d'honneur" nişanını kabul ederek, ilk defa Avrupalı devletlerden nişan kabul eden padişah oldu. Fransız elçisinin 1856'da İstanbul'da verdiği baloya katıldı. Bu dönemde sanayi, maliye, eğitim ve idari alanlarda birçok reform yapıldı. 1840'ta İngiliz asıllı Churchill'in çıkardığı Ceride-i Havadis, ilk özel gazetemiz oldu. İlk defa kâğıt para basıldı. Kırım Harbi sırasında ilk defa dış borç alındı. Alınan borçların bir kısmıyla saraylar yaptırıldı. Dolmabahçe Sarayı, Beykoz Kasrı, Küçüksu Kasrı, Mecidiye Camii, Teşvikiye Camii, Gureba Hastanesi, Yeni Galata Köprüsü bu dönemde inşa edildi.

1861'de tahta geçen Sultan Abdülaziz'in hükümdarlığı sırasında Tanzimat reformları devam etti. Osmanlı, bir süredir yeni hamleler yaparak yeniden güçlenmeye çalışıyordu. Ancak dış müdahaleler yüzünden devletin hükümranlık hakları ortadan kalkmaya başladı. Karadağ'da, Hersek'te isyanlar çıktı ve Avrupalılar bunları bahane ederek baskılarını arttırdılar. Lübnan'da Maruniler ve Dürziler arasında hadiseler çıkarken, Balkanlarda Sırplar, Karadağlılar ve Romenler isyan ettiler. 1867'de Girit'te çıkan isyan bastırılsa da özel bir yönetim öngörüldü. 1875'te Hersek'te muhtariyet için başlayan isyan Bosna'ya yayıldı, daha sonra Bulgaristan'a sıçradı. Mısır'da Osmanlı'ya karşı bağlılığın azaldığının farkında olan sultan, otoriteyi güçlendirmek için 1862'de Mısır'a gitti. Sultan Abdülaziz seyahat amaçlı olarak ülke dışına çıkan ilk padişah oldu. Avrupa seyahatine çıkan sultanın yolculuğu, 46 gün sürdü ve Paris, Londra, Viyana gibi önemli Avrupa başkentlerini dolaştı. Sultan Abdülaziz gördüklerini kendi ülkesinde uygulamak için çabaladı. Rumeli'de büyük çaplı demiryolu yatırımına girişti. Tahta çıktığında 452 kilometre olan demiryolu ağı onun zamanında 1344 kilometreye çıktı. Metro (tünel) ve tramvay ilk defa Türkiye'ye geldi. Mevcut karayolları tamir edildiği gibi yeni yollar yapıldı. Boğaziçi'nde

gemi çalıştırmak üzere Şirket-i Hayriye kuruldu. Eğitim alanında 1868'de Mekteb-i Sultani, yani Galatasaray Lisesi açıldı. 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayınlanarak eğitimin yaygınlaştırılmasına girişildi.

İmparatorluk, dış borç yükünü daha fazla taşıyamadı ve sonunda ilk borç alışından 21 yıl sonra, 1875'te mali açıdan iflas etti. Borçların tahsili için 1881'de Düyûn-ı Umûmiye kuruldu.

1871'den sonra Yeni Osmanlılar muhalefetlerini şiddetlendirerek Meşrutiyet taleplerini daha fazla duyurmaya başladılar. Midhat ve Hüseyin Avni paşalar, Abdülaziz'i kendileri ve devlet için tehlikeli görüp tahttan indirmek için faaliyete geçtiler. 1876'da Sultan Abdülaziz darbeyle tahttan indirildi ve V. Murad tahta çıkarıldı.

Son Büyük Sultan: Sultan Abdülaziz'i tahtan indirenler yerine V. Murad'ı geçirmişlerdi. Ancak V. Murad'ın hastalığı artınca Sultan Abdülaziz'e karşı darbe yapanlar, bu defa da V. Murad'ı tahttan indirip, II. Abdülhamid'i tahta çıkardılar. II. Abdülhamid tahta geçerken özellikle Midhat Paşa ile Meşrutiyet'i ilan edeceğine dair pazarlık yapmıştı.

II. Abdülhamid, Yeni Osmanlılara Meşrutiyet'i ilan edeceğine dair söz vererek 31 Ağustos 1876 tahta çıktı. İlk anayasamız olan Kanun-ı Esasi kabul edildi. Anayasa gereğince 3 ay içinde seçimler yapılarak 19 Mart 1877'de meclis çalışmaya başladı. Mayıs 1878'deki Çırağan Baskını'yla V. Murad'ı tekrar tahta çıkarma teşebbüsü sultanı Yıldız Sarayı'nda kapalı bir hayata doğru itti.

Rusya Hristiyanların haklarını koruma bahanesiyle Osmanlı'ya savaş ilan etti. 93 Harbi diye bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde alınan ağır mağlubiyetler ve toprak kayıpları sonucunda Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması imzalandı. Şartları oldukça ağır olan antlaşmaya, başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletleri tepki gösterdi. Haziran 1878'de toplanan Berlin Kongresi'nde kendi çıkarlarına uygun bir antlaşma metni oluşturdular. Büyük devletler

Berlin Antlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu sağlama aldıklarını söylemişlerdi. Ancak üzerinde 5,5 milyon insanın yaşadığı 212 bin km²'lik arazi Osmanlı hakimiyetinden çıkmıştı. Bazı meclis üyelerinin 93 Harbi'ndeki başarısızlıklardan sultanı sorumlu tutmaları, padişahın 13 Şubat 1878'de meclisi süresiz olarak tatil etmesine sebep oldu. Ancak Kanun-i Esasi yürürlükten kaldırılmadı. 93 Harbi'nin ardından Kıbrıs, 1881'de Tunus ve 1882'de de Mısır kaybedildi.

Kısa bir süre sonra devlete hakim olan Sultan Abdülhamid, izlediği siyasetle topraklarını elde tutmaya çalıştı. 1897'de Yunanistan ile meydana gelen savaşta zafer kazanıldı. Bağımsızlık peşinde olan Ermeniler, 21 Temmuz 1905'de Yıldız Hamidiye Camii'nde Cuma selamlığı çıkışında sultana bombalı bir saldırı düzenlediler. Saldırı amacına ulaşmasa da 26 kişi öldü, 58 kişi yaralandı

II. Abdülhamid'in iktidarının son yıllarında İttihad ve Terakki Cemiyeti ülke siyasetinde etkisini artırdı. Sultan 23 Temmuz 1908'de anayasayı yeniden yürürlüğe koymak zorunda kaldı. 31 Mart Vak'ası meydana geldi. İttihatçılar ayaklanmanın sultan tarafından tertip edildiğini iddia ettiler. Sultan Abdülhamid tahttan indirildi. Yerine Sultan Reşad geçirildi.

II. Abdülhamid'in 33 yıllık hükümdarlığı imparatorluğun içten ve dıştan saldırılara uğradığı çok zor bir dönemdi. Sultan Abdülhamid, büyük devletler arasındaki rekabeti sürekli körükleyen, tarafsız, bağımsız, çoğu zaman barışçı, bazen tavizkâr, fakat yeri geldiğinde de tehditkâr bir dış politika takip etti. Günümüzde varlığını devam ettiren birçok müessese bu dönemde kuruldu. Eğitimden maliyeye, ulaşımdan haberleşmeye, sağlıktan ziraate, sanayiden sosyal meselelere dair önemli atılımlar yapıldı. Sultan Abdülhamid zamanında her vilayette mektepler, hastaneler, yollar, çeşmeler yapıldı. Hicaz Demiryolu da dış yardım alınmadan bu dönemde inşa edildi.

İmparatorluğun Son Günleri (1909-1922): II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra devlet yönetimi İttihad ve Terakki

Cemiyeti'nin kontrolüne geçti. İttihatçılar, çöken bir imparatorluğu kurtarmak üzere yönetime gelmişlerdi, ancak tam tersi oldu. Kısa sürede imparatorluk paramparça oldu.

1911'de İtalya, Libya'yı işgal etti. 18 Ekim 1912'de Uşi Antlaşması imzalanarak bölgedeki İtalyan hakimiyeti kabul edildi. 8 Ekim 1912'de Balkan Savaşı çıktı. Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ birleşerek Osmanlı İmparatorluğu'na saldırdılar. Osmanlı ordusu ağır bir mağlubiyet aldı. Mayıs 1913'te imzalanan Londra Antlaşması ile Edirne dahil olmak üzere Rumeli kaybedildi. Vatanlarını kaybeden yüzbinlerce Türk İstanbul ve Anadolu'ya göç etti. Balkan devletlerinin kendi aralarında anlaşamamaları üzerine II. Balkan Savaşı çıktı. Bulgar ordularının Trakya'yı tahliye etmesi üzerine Enver Bey'in öncülüğündeki Türk kuvvetleri 1913'te Edirne'yi geri aldı.

23 Ocak 1913'teki kanlı Bâbıâli baskınıyla Kâmil Paşa hükümeti düşürüldü. Sadrazam olan Mahmud Şevket Paşa, bir suikast sonucu 11 Haziran 1913'te öldürüldü. Suikast sonrasında muhalifler Sinop'a sürüldü. II. Meşrutiyet'in ilanıyla başlayan çok partili siyasi hayat sona erip, 1918'in sonuna kadar sürecek mutlak İttihad ve Terakki iktidarı başladı.

2 Ağustos 1914'te Almanya ile ittifak anlaşması imzalandı. 27 Ekim'de Osmanlı'ya sığınan Yavuz ve Midilli gemileri Osmanlı donanmasıyla birlikte Alman Amirali Souchon komutasında Karadeniz'e açılarak Rus gemilerini batırdı. Ardından Sivastopol ve Novorosisk'i topa tuttu. Rusya, 2 Kasım'da Türkiye'ye savaş açtı. Rusya'yı İngiltere ve Fransa takip etti. 22 Aralık 1914-15 Ocak 1915 tarihleri arasında yapılan ve on binlerce şehid verilen Sarıkamış Harekatı başarısız oldu. 1915'te Ermenilerin isyan ederek Osmanlı'ya zarar vermeleri, çeteler kurarak yüzbinlerce sivil Türk'ü öldürmeleri üzerine özellikle Karadeniz ile Doğu ve Orta Anadolu'daki Ermeniler imparatorluğun diğer bölgelerine tehcir edildi. 19 Şubat 1915-9 Ocak 1916 tarihleri arasındaki Çanakkale Savaşları tarihin gidişatını değiştirdi. Çarlık Rusya'sı çöktü, Winston

Churchill istifa etti. Millî Mücadele ruhu ortaya çıktı. Mustafa Kemal Paşa, bu savaşlarda parladı.

Sultan Vahdeddin tahta çıktığında Osmanlı İmparatorluğu savaşı kaybetmişti ve topraklarının önemli bir kısmı işgal edilmişti. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandı. Ülkeden kaçan İttihadçılar Divan-ı Harb'de yargılandı.

Mondros'tan sonra başlayan işgalleri kabul etmeyen Türk milleti direniş başlattı. Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkarak Millî Mücadele'nin başına geçti. 12 Ocak 1920'de Son Mebusan Meclisi açıldı. 17 Şubat'ta mecliste Misak-ı Millî kabul edildi. 16 Mart 1920'de ise İstanbul resmen işgal edildi ve birçok vatansever Malta'ya sürüldü. 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması imzalandı. TBMM'de Sevr'i imzalayanlar ve Damad Ferid Paşa idama mahkum edildi.

Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde Millî Mücadele başarıya ulaşarak vatanımız düşmanlardan temizlendi. Millî Mücadele'nin hemen ardından TBMM, 1 Kasım 1922'de saltanatı kaldırdı. Sultan Vahdettin, 17 Kasım'da Malta'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. TBMM, bu gelişme üzerine 19 Kasım'da Abdülmecid Efendi'yi halife seçti. 3 Mart 1924'te ise hilafet kaldırılıp hanedan mensupları yurtdışına sürüldü. Böylece bir dönem sona erdi.

10. Memlükler (1250-1517)

Devlet, adını, Eyyubî hükümdarı el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un Kıpçak ülkesi ve Kafkasya'dan getirtip Ravza adasındaki kışlalara yerleştirdiği Türk asıllı memlüklerden almaktadır. Eyyubîler memlükleri, özel eğitimlerden geçirerek devletin önemli alanlarındaki hizmetlerde kullanıyorlardı. Memlük Devleti, Necmeddin Eyyûb'un memlüklerinden olan İzzeddin Aybek tarafından kuruldu. Aybek, Necmeddin Eyyûb, ölünce onun eşi Şecerü'd-Dürr ile evlenerek hükümdarlığını ilan etti ve Memlük Devleti kurulmuş oldu. Memlüklerde saltanat diğer devletlerin aksine büyük komutanların seçimi ile yapılmaktaydı. İzzeddin Aybek'ten sonra Nureddin Ali, sultan oldu; fakat Kutuz, komutanların desteği tahtı ele geçirdi. Kutuz döneminde Moğollar Bağdat'ı işgal ederek birçok Müslümanı ve Abbasi Halifesini öldürdü. Moğollar, Bağdat'tan sonra Suriye üzerinden Filistin'e doğru ilerlemeye başladı. Kutuz ordusu ile Moğolları Ayn Câlut mevkiinde karşılayarak yenilgiye uğratmayı başardı. Komutanları Ketbuğa Noyan da dahil Moğol ordusu imha edildi. Bu zaferle Memlükler İslam dünyasının en büyük devleti haline geldiler. Zafer sonrası Kutuz, savaşın kazanılmasında büyük rol oynayan Baybars ile siyasi rekabete girişti ve öldürüldü. Kutuz'u öldürülmesinden sonra Baybars, sultan oldu. Devletin gerçek kurucusu sayılan Baybars ile birlikte Memlük tarihinde yeni bir dönem başladı. Saltanatına dini meşruiyet kazandırmak ve bu sayede hakimiyetini kuvvetlendirmek isteyen Baybars, Abbasi ailesinden birini halife ilan ederek, Abbasi hilafetini Mısır'da yeniden kurdu. Böylece hilafetin hamisi sıfatıyla bütün İslam ülkeleri üzerinde nüfuz sahibi oldu. Baybars iktidarında idari düzenlemelerde bulunup haleflerinin takip edeceği siyasetin temellerini de attı ve devlete merkeziyetçi bir hüviyet kazandırdı. İlhanlılara karşı İslam dünyasını korumaya çalışan Baybars, Anadolu'ya girerek Elbistan'da Moğolları yenilgiye uğrattı. Bu seferin ardından vefat

eden Baybars'ın yerine oğlu Berke sultan oldu; fakat iktidarı kısa sürdü. İktidar Memlüklerin büyük sultanları arasında gösterilen Kalavun'un eline geçti. Baybars'ın siyasetini devam ettiren Kalavun, İlhanlılar, Ermeni Krallığı ve Haçlı kontluklarıyla mücadele etti. Suriye'ye saldıran İlhanlı ordusunu Humus civarında ağır bir yenilgiye uğrattı. Kalavun'dan sonra oğullarını iktidarı bırakmadılar ve devleti uzun müddet yönettiler. İlk olarak Kalavun'un oğullarından el-Melikü'l-Eşref Halil sultan oldu. Halil ordusuyla Akka'yı ele geçirerek bölgedeki iki yüz yıllık Haçlı varlığını ortadan kaldırdı. Halil'in bir suikast sonucu öldürülmesinin ardından sırasıyla kardeşleri Muhammed, Ketbuğa, Laçın ve II. Baybars sultan oldular. Kalavun'un oğulları sultan olmalarına rağmen Muhammed harici iktidar da başarılı olamadılar. Muhammed'in 31 yıllık iktidarından sonra oğulları yerini dolduramadı. 1382'den itibaren Çerkes Memlükleri devlette etkin oldular ve iktidarı ele aldılar. İktidarı ele alan ilk Çerkes Memlük sultanı Berkûk, Timur'a karşı Osmanlılar ve diğer Müslüman devletlerle ittifaklar kurdu. Berkûk'tan sonra devletin başına Ferec geçti. Onun döneminde Timur Suriye'yi istila etti ve şehirleri tahrip etti. Ülkede istikrarı sağlayamayan Ferec bir isyan sonucu öldürüldü. Komutanların ittifakıyla Şeyh el-Mahmudî sultan oldu, Suriye ve Mısır'da çıkan isyanları bastırdı. İtaatten ayrılan Karamanoğulları'nı itaate mecbur etti ve bağımsızlık teşebbüsünde bulunan Güneydoğu Anadolu'daki Türkmen beyliklerine fırsat vermedi. El-Mahmûdi'den sonra Barsbay sultan oldu. Barsbay uzun iktidarı içinde Memlük tarihinin en önemli deniz seferlerini gerçekleştirerek Kıbrıs'ı fethetti ve Kıbrıs kralını vergiye bağladı. Ancak devletin bozulan ekonomisini düzeltemedi. Barsbay'dan sonra Seyfeddin Çakmak sultan oldu ve ülkede istikrarı sağladı. Bu dönem devlet için bir huzur dönemi oldu. Seyfeddin Çakmak, Saint-Jean şövalyelerine karşı başarıyla mücadele etti. Müslüman hükümdarlarla iyi ilişkiler tesis etti. Seyfeddin Çakmak sonrası iktidara gelen sultanlar pek başarılı olamadılar. Yirmi sekiz yıl saltanat süren ve Çerkes Memlüklerinin büyük sultanı Kayıtbay'ın iktidara gelmesi ile Memlükler eski güçlerini tekrar elde ettiler. Kayıtbay ilk iş olarak Osmanlılar ile karşı karşıya

geldi. İki tarafın orduları arasında Çukurova'da cereyan eden savaşlar beş yıldan fazla sürdü ve on beş yıllık bir barışın imzalanmasıyla sonuçlandı. Kayıtbay bu dönemde iyice bozulan ekonomiyi düzeltmeye çalıştı. Kayıtbay'ın ardından Memlük Devleti'nde siyasi ve ekonomik sıkıntılar tekrar baş gösterdi. Ekonomi tamamen bozuldu. Dirayetsiz emirler kısa sürelerde sultan olmalarına rağmen istikrar sağlayamadan tahtı bırakmak durumunda kaldılar. Bu dönemde iktidara gelen Kansû Gûri, ekonomiyi düzeltebilmek için yeni tedbirler aldı. Vergiler arttırıldı. Vakıflar ve hayır müesseselerinden vergi alındı. Fakat bu durum devletin ekonomisinin daha da bozulmasına neden oldu. Bu dönemde Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail'i Yavuz Sultan Selim, Memlüklere bağlı olan Dulkadıroğulları beyliğini ortadan kaldırdı. Yavuz Sultan Selim'in Güneydoğu Anadolu'daki faaliyetleri iki ülkeyi savaşın eşiğine getirdi. Kansu Gûri'nin, Yavuz Sultan Selim'e karşı Şah İsmail ile ittifak kurması, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferine çıkmasına neden oldu. Yavuz Sultan Selim, Mercidabık Savaşı'nda Memlük ordusunu yenilgiye uğratarak Suriye'yi egemenliği altına aldı. Kansu Gûri savaş meydanında öldü. Memlükler, Kahire'de Tomanbay'ı sultan ilan ederek Yavuz Sultan Selim'e karşı hazırlanmaya başladılar. Tomanbay, Yavuz'un itaat teklifini kabul etmedi. İki ordu Ridâniye Savaşı'nda karşı karşıya geldi. Savaş Osmanlı ordusunun galibiyeti ile sonuçlandı. Savaş sonunda kaçmasına rağmen bir müddet sonra yakalanan son Memlük Sultan'ı Tomanbay'ın idam edilmesi ile Memlük Devleti son buldu.

11. Karakoyunlular, Akkoyunlular

Karakoyunlular (1351-1469)

Doğu Anadolu, Azerbaycan, Irak ve İran'da iki yüzyıla yakın hüküm süren Karakoyunlu Devleti, Erciş, Erzurum ve Musul arasındaki Türkmen obalarını bir araya getirmeyi başaran Bayram Hoca tarafından kuruldu. Devleti kuran Bayram Hoca, İlhanlıların yıkılışı ile Celâyiroğulları ve Mardin Artukluları ile mücadele etti. 1380 yılında Bayram Hoca öldü ve yerine kardeşinin oğlu Kara Mehmet Bey geçti. Kara Mehmet Bey de Artuklular ve Celâyirliler ile mücadele ederek onlara üstünlüğünü kabul ettirdi. Timur'un batıya gönderdiği orduları durdurmayı başaran Kara Mehmet Bey, Tebriz'i ele geçirerek başkent yaptı. Kara Mehmet Bey, kardeşinin oğlu Kara Hasan Bey ile yaptığı savaşta ölünce yerine oğlu Mısır Hoca, onun ardından da Kara Yusuf hükümdar oldu. Devletin gücünü artırmaya çalışan Kara Yusuf, Timur'un kendisine itaat etmesi yönündeki emrini kabul etmedi. Timur, Celâyirlileri ve Karakoyunluları itaat altına almak üzere batı seferine çıkınca Kara Yusuf ve Ahmet Celâyir önce Memlük sultanına sığınmak istediler. Talepleri kabul görmeyince Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid'e sığındılar. Ankara Savaşı'ndan sonra ülkesine dönen Kara Yusuf, Timur'un takibinden kurtulamayarak Mısır sultanına iltica etti ve Şam'da bir yıl tutsak edildi. Serbest kalmasının ardından ülkesine dönen Kara Yusuf, tekrar eski gücünü toplamayı başardı. Kara Yusuf, Timur'un torununu iki defa yenerek Azerbaycan'ı ele geçirdi. Ahmet Celayir'i de Tebriz civarında yenerek Irak'ı hakimiyetine aldı. Akkoyunlular karşısında zor durumda kalan Mardin Artuklularına yardım etti ve Mardin'i kendi egemenliğine aldı. Kara Yusuf, 1420 yılında Timur'un oğlu Şahruh'un üzerine gönderdiği orduyu karşılamak üzere hasta olmasına rağmen Tebriz'den hareket etti; fakat yolda öldü. Kara Yusuf'tan sonra devletin başına oğlu İskender Bey geçti. İskender Bey ilk olarak Mardin'e hücum eden Akkoyunlu Osman Bey üzerine yürüdü

ve onu mağlup etti. İskender Bey bu galibiyetin ardından Şahruh'un ordusunu Eleşkird yakınlarında karşıladı. Şahruh'un ordusu karşısında dayanamayan İskender Bey Mardin'e çekilmek zorunda kaldı. Cesur ve yetenekli bir kumandan olan İskender Bey yenilgiye rağmen gücünü tekrar toplamayı başararak Doğu Anadolu'ya tekrar egemen oldu. Tebriz'i tekrar ele geçirdi. Şahruh'un kendisine doğru sefere çıkması sonucu İskender'e bağlı birçok bey Şahruh'a itaat etti. İskender, beylerinin ihaneti ile savaşa girişemedi ve Osmanlılara sığındı. Şahruh'un geri dönmesinin ardından tekrar Azerbaycan'a dönen İskender Bey, kardeşi Cihanşâh tarafından bertaraf edildi. İskender'in ölümü ile Irak hariç bütün Karakoyunlu ülkelerinin hakimi olan Cihanşâh döneminde Karakoyunlular, imparatorluk haline gelerek en parlak zamanını yaşadı. Cihanşâh ilk olarak Şahruh'u metbu tanıdı ve ondan gelecek tehlikelerden kurtuldu. Ardından Gürcistan ve Bağdat seferleri ile buralarda hakimiyetini kabul ettirdi. Şahruh'un ölümü ile Timurlular arasında başlayan taht mücadelelerinden faydalanarak Kazvin, Sultaniye, Rey, Isfahan ve Kirman'ı ele geçirdi. Cihanşâh için bu dönemde Akkoyunlular tehlike oluşturmaya başladı. Uzun Hasan idaresindeki Akkoyunlular üzerine Rüstem adlı bir komutanı ile ordu sevk eden Cihanşâh Horasan seferine çıkarak Irak-ı Acem hakimiyetini perçinledi. Uzun Hasan'ın, Karakoyunlu ordusunu Amid önünde yenilgiye uğrattığını haber alan Cihanşâh, 1467 yılında Uzun Hasan üzerine sefere çıktı. Uzun Hasan'ın baskınına uğrayan Cihanşâh'ın ordusu dağıldı ve Cihanşâh kaçarken öldürüldü. Cihanşâh'ın öldürülmesinin ardından yerine oğlu Hasan Ali geçti. Uzun Hasan üzerine sefere çıkmasına rağmen yenilgiye uğradı. Akkoyunlular karşısında başarılı olamayan Hasan Ali, Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmet Mirzâ tarafından yakalanarak öldürtüldü. Hasan Ali'den sonra Karakoyunlu beyleri Cihanşâh'ın diğer oğlu Yusuf Mirzâ Fars bölgesinde hükümdar ilan edildi. Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmet Mirzâ, Yusuf Mirzâ üzerine yönelerek onu da yenilgiye uğrattı ve idam ettirdi. Yusuf Mirzâ'nın idam edilmesi ile Karakoyunlu Devleti son buldu.

Akkoyunlular (1340-1514)

Akkoyunlu Türkmenleri Oğuzların Bayırdır koluna mensuptur. Moğol istilası üzerinden Anadolu'ya gelen Akkoyunlular, Diyarbekir'in Ergani yöresine yerleşerek Artuklulara bağlandılar. Akkoyunlular, yerleştikleri bölgede Avşar, Kaçar, Bayat, Çepni, İnallı gibi boyların oymaklarını bayraklarını altında toplamayı başardılar. 1340 yılından itibaren Tur Ali Bey idaresinde Trabzon Rum İmparatorluğu'na yaptıkları akınlar ile tarih sahnesine çıktılar. 1348 Trabzon kuşatması sonucu Tur Ali Bey, Rumlarla anlaştı ve imparatorun kızı ile oğlu Kutluk Bey evlendirilerek akrabalık tesis edildi. Tur Ali Bey'den sonra Kutluk Bey Akkoyunluların başına geçti. Kutluk Bey, oğullarını şehirlere emir tayin etmesine rağmen Kadı Burhaneddin devletinin hizmetinde kaldı. Kutluk Bey sonrası Akkoyunluların başına oğlu Ahmet, onun ardından da Karayülük Osman Bey geçti. Kadı Burhaneddin'in emrinden ayrılan Osman Bey, üzerine gelen Kadı Burhaneddin'i bir baskınla yakalayarak öldürttü. Sivas'ın Osmanlıların hakimiyetine girmesi ile Mısır sultanı Berkûk'un hizmetine giren Osman Bey bir müddet sonra Azerbaycan'a geçerek Timur'un hizmetine girdi. Timur ile Ankara Savaşı'na katılıp Osmanlılara karşı savaşan Akkoyunlular, Timur'un Diyarbekir'i kendilerine yurt vermesi ile devlet olma yoluna girdiler. Bu dönemde Osmanlı ve Memlükler ile iyi geçinen Osman Bey, Karakoyunlular ile mücadeleye girişti. Osman Bey, Karakoyunlu İskender ile yaptığı savaşta yenildi ve öldürüldü. Osman Bey'in öldürülmesinin ardından devletin başına Ali Bey geçti. Ali Bey'den sonra Hamza Bey döneminde devletleşme yönünde önemli adımlar atıldı. Hamza Bey'in ardından devletin başına Cihangir Bey geçti; fakat Cihangir Bey, kardeşi (Uzun) Hasan Bey'in baskıları sonucu emirliği ona bırakmak durumunda kaldı. Kardeşlerinin bağlılığını kazanarak hanedan içi birliği sağlayan Uzun Hasan, devletin sınırlarını genişletmeye başladı. Karakoyunlulara karşı yaptığı savaşları kazanan Uzun Hasan, bu devleti ortadan kaldırarak topraklarını ele geçirdi. Gürcistan üzerine seferler düzenleyerek burayı vergiye bağladı. Doğudaki başarıları sonucunda yönünü batıya çeviren Uzun Hasan, Osmanlı topraklarını ele geçirmeye niyetlendi. Fatih

Sultan Mehmed ile 1473 yılında yaptığı Otlukbeli Savaşı'nı kaybetmesi ile yönünü tekrar doğuya dönmek zorunda kaldı. Yenilgi sonrası Uzun Hasan, devletinin merkezini Amid'den Tebriz'e taşıdı. Burada devletinin ilim, bilim ve sanat yönlerinden gelişmesi için çalışmalar yaptı. Adil, ahlaklı, halka karşı şefkatli ve ilim adamlarına saygılı bir hükümdar olan Uzun Hasan, 1478 yılında öldü. Uzun Hasan'ın ölümüyle oğulları arasında taht mücadeleleri başladı. Devletin başına geçen Halil Bey, Uzun Hasan'ın büyük oğluydu. Dirayetsiz ve siyasi yönden zayıf karakterli olan Halil Bey karşısında kardeşi Yakup Bey, Akkoyunlu beylerini yanına çekmeyi başardı. Beylerin desteği ile abisi Halil Bey'i tahtan indiren Yakup Bey hükümdar oldu ve bir müddet daha devletin eski gücünü korumasını sağladı. Yakup Bey 12 yıllık iktidarında Gürcistan'a seferler düzenledi ve Memlüklere karşı devletinin doğu vilayetlerini korumayı başardı. Ayrıca devlet için tehlikeli hale gelen Safevi şeyhi Haydar üzerine gidildi ve yapılan savaşta Haydar öldürüldü. Yakup Bey 1490 yılında bir veba salgını sonucu öldü ve devlet yıkılma sürecine girdi. Yakup Bey'den sonra Akkoyunlu şehzadeleri arasında taht mücadeleleri başladı. Birçok şehzade farklı vilayetlerde bağımsızlık ilan etti ve birbirleri ile savaşlara girişti. Siyasi çekişmeler sonucunda devlet teşkilatı tamamen çöktü. İktidar mücadeleleri içinde dağılmaya yüz tutan Akkoyunlu Devleti'ndeki bu durum 1500 yılında Erdebil'e, oradan da 300 kadar müridi ile Erzincan'a gelen genç Safevi şeyhi İsmail'e yaradı. Şeyh İsmail, 1501'de Nahcivan yöresinde Akkoyunlu emiri Elvend'i yenip Tebriz'e girdi. Burada hükümdarlık tahtına oturan Şeyh İsmail, On İki İmam adına hutbe okutup para bastırdı. Safevi Devleti böylece resmen kurulmuş oldu. Son Akkoyunlu şehzadesi Murad'ın 1514 yılında bir savaşta öldürülmesi ile Akkoyunlular tamamen ortadan kalktı.

12. Safeviler (1501-1736)

Devlet, adını Erdebil'de bulunan Safeviyye tarikatının kurucusu Şeyh Safiyyüddin'den almaktadır. Safevi Devleti Avşar, Çepni, Ustacalu, Dulkadır, Rumlu, Şamlu, Tekelü, Kaçar Türkmenleri başta olmak üzere Anadolu Havzası'ndan İran'a geçen Türkmenlerin desteği ile Şah İsmail tarafından kuruldu. Şah İsmail etrafında toplanan Türkmen kuvvetleri ile Akkoyunlu Elvend'i mağlup ederek Tebriz'i ele geçirerek tahta çıktı. Şah İsmail gücünü artırarak sırasıyla Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Fars, Kirmân ve Bağdat'ı ele geçirerek sınırlarını genişletti. Özbek Şeybânî Han'ı yenerek Ceyhun'a kadar olan bölgelerde hakimiyetini tesis etti. Şah İsmail doğudan sonra yönünü batıya Osmanlı topraklarına döndü. Casusları aracılığıyla Anadolu'da isyanlar çıkmasını sağlayarak Osmanlı sultanı II. Bayezid'i zor durumda bıraktı. Yavuz Sultan Selim'in tahta çıkışı ile Osmanlı-Safevi ilişkileri savaş halini aldı. Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'in Anadolu'daki faaliyetleri engellemek üzere sefere çıktı ve 1514 yılında Şah İsmail'i Çaldıran ovasında ağır bir yenilgiye uğrattı. Çaldıran yenilgisinden sonra sakin bir hayat yaşayan Şah İsmail ölünce, yerine oğlu I. Tahmasb geçti. Küçük yaşta tahta çıkan Tahmasb döneminde ülke doğudan ve batıdan baskı altındaydı. I. Tahmasb elli iki yıllık iktidarında doğuda Özbekler, batıda ise Osmanlılar ile mücadele etmek durumunda kaldı. 1555 yılında Osmanlılar ile Amasya anlaşmasını yapan Şah I. Tahmasb bir müddet Osmanlı tehdidini önlemeyi başardı. Doğu da ise Özbeklere karşı başarılı savaşlar yaparak üstünlüğünü Özbeklere kabul ettirdi. I. Tahmasb'ın ölümünden sonra tahta sırasıyla II. İsmail ve Muhammed Hudâbende çıktı. Bu iki şah zayıf karakterli olmaları sebebiyle uzun süre tahtta kalamadılar. I. Abbas'ın Muhammed Hudâbende'yi tahttan indirip Kazvin'de tahta çıkması ile Safeviler eski güçlerini toparlamaya başladılar. İç karışıklıkları halleden Şah I. Abbas ilk olarak Horasan'ı elinde tutan Özbekler üzerine yöneldi. Sefer sonucu Şah Abbas, Herat, Nişabur ve Meşhed'i geri

alarak hakimiyetini Belh, Merv ve Esterabad'a kadar genişletti. Özbek tehlikesini bertaraf ettikten sonra yeniden batıya yönelen Şah Abbas, Azerbaycan, Nahçıvan ve Revan'ı geri almayı başardı. Şah Abbas vefat ettikten sonra tahta torunu Şah Safî geçti. Şah Safî tahta çıktığında Osmanlı orduları Revan'ı ele geçirdi. Şah Safî bir müddet sonra Revan'ı geri aldı. Osmanlı sultanı IV. Murad, doğu seferine çıkarak Bağdat'ı ele geçirdi. Bağdat'ın Osmanlılara geçmesi ile iki devlet arasında Kasrışîrin anlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile Osmanlı-İran sınırı geniş ölçüde belirlenerek iki ülke arasında uzun süreli bir barış dönemi başlamış oldu. Şah Safî'nin ölümünün ardında oğlu Muhammed Mirza, II. Abbas adıyla tahta oturdu. II. Abbas döneminde Basra körfezinde daha fazla etkin olmaya çalışan Hollandalılara yeni kapitülasyonlar verildi. II. Abbas'ın ölümüne yakın Fransızlar da bazı imtiyazlar elde etmeyi başardılar. II. Abbas'ın vefatının ardından yerine oğlu Safi Mirza, Şah Süleyman adıyla tahta geçti. Şah Süleyman, barış yanlısı bir dış politika takip ederek İran'ı savaştan uzak tutmaya çalıştı. Kişm Adası'nı işgal edip Benderabbas'ı topa tutan Hollandalılara karşı asker sevk etmek yerine onlarla müzakerelerde bulundu. Şah Süleyman'ın dirayetsiz yönetimi ile Safeviler için çöküş süreci başladı. Şah Süleyman'ın ölümünden sonra tahta oğlu Hüseyin Mirza oturdu. Eğlence ve işret ile vakit geçiren Hüseyin Mirza dönemi, isyanlar dönemidir. Birçok bölgede şahın yaptığı israflar ve devlet ile meşgul olmaması sebebiyle isyanlar çıktı. Gürcü birliklerinin desteği ile bastırılan isyanlar sonucunda Safevi sarayında Gürcüler etkin hale geldiler. Şah Hüseyin, Kandahar valisi Mîr Mahmut'un isyanını bastıramadı ve Mîr Mahmud'un başkenti kuşatması sonucu teslim olmak zorunda kaldı. Afganların İran'a hakim olmaya başladığı bu dönemde, Nâdir Han, Kazvin'e kaçmış olan şehzade Tahmasb'ı, II. Tahmasb unvanı ile Şah ilan ettı. Fakat bir müddet sonra Nâdir Han onu tahttan indirerek yerine Tahmasb'ın bir yaşındaki oğlu III. Abbas'ı tahta geçirdi. Kendisi de saltanat naibi oldu. Ancak Abbas'ın çocuk yaşta olmasından faydalanarak 1736'da Nâdir Şah unvanı ile tahta geçti. Böylece Safevi Devleti tamamen ortadan kalktı.

13. Büyük Moğol İmparatorluğu

12. yüzyılın başlarında Moğollar arasında siyasi birlik mevcut değildi. O sıralarda Moğol adı ortak ulusu ifade eden etnik bir adlandırma olarak henüz kullanılmıyordu. Bugünkü Moğolistan'ın kuzeydoğusunda Onon ve Kerülen ırmakları civarında dağınık halde yaşayan Kereit, Nayman, Merkit, Borçiğin ve Kongrat gibi göçer kabileler bahadır, seçen, noyan gibi unvanlara sahip reislerinin önderliğinde hayvancılıkla uğraşıyor ve artan nüfuslarını doyurmak için yeni meralar arıyorlardı. Bu kabileler arasında Türk soylu olup zamanla Moğollaşanlar (Kereit, Nayman, Merkit vb.) vardı. Ayrıca Çin seddi civarında yaşayan Öngütler gibi Türklüğünü muhafaza eden kabileler de bulunuyordu. Buyir Nor Gölü civarında yaşayan Çin'in müttefiki güçlü Tatarlar tüm bu kabile gruplarını baskı altında tutarak onların güneye inmelerini engelliyordu.

Moğol ulusunu meydana getiren kabile grupları arasında ilk birleşme teşebbüsü Cengiz Han'ın atası Kabul Kağan'ın inisiyatifi ile gerçekleşti. O, mensup olduğu Borçiğin kabilesine dayanarak diğer kabileleri hakimiyeti altına aldı ve onları Moğol genel adıyla birleştirmeyi başardı. Ancak çok geçmeden Çin'in kışkırtmalarıyla Moğol kabileleri arasında artan rekabet yüzünden bu siyasi birlik bozuldu. Kabul Kağan'ın oğullarından biri olan Kutula Kağan'ın Moğolları birleştirme teşebbüsleri de Buyir Nor Tatarlarının muhalefeti neticesinde sonuçsuz kaldı.

İstikbalin Cengiz Han'ı Temuçin'in babası olan Yesugai Bahadır Kabul Kağan'ın torunlarından biriydi ve Borçiğin kabilesinin Kiyat boyuna mensuptu. Yesugai, Merkit kabilesinden Hoelun Hatun'u kaçırarak evlenmişti. Bu evlilikten 1155 yılında dünyaya gelen Temuçin dahil üç oğlu ve bir kızı oldu. Babası dokuz yaşına geldiğinde Temuçin'i Kongrat kabilesinden Dei-Seçen'in kızı Börte ile nişanladı. Temuçin Moğol geleneğine göre kayın pederinin yanında kaldı. Yesugai eve

dönerken düşman Tatarlar tarafından kendisi için verilen ziyafete katıldı. Ancak yemeğine katılan zehir yüzünden öldü. Temuçin babasının ölümünü haber alır almaz yurduna döndü. Yesugai'in ölümünden sonra boy mensupları çocuklarıyla tek kalan Hoelun Hatun'u hayvanlarını da alarak terk ettiler. Böylece annesi, üç erkek kardeşi Kasar, Kaçiun ve Temüge ve iki üvey kardeşi Bekter ve Belgütey ile yalnız kalan Temuçin ailesine bakmak için avcılıkla meşgul olmak zorunda kaldı. Temuçin bu zorlukların yanı sıra kendisini hedef alan Tayçiutların reisi Targutay Kırıltuk'la uğraştı. Borçiğinler arasında yönetimi ele geçiren Targutay, Temuçin'in ilerde kendisine rakip olabileceğini ön görerek onu yakalattı ve işkenceyle yok etmeye çalıştı. Ne var ki Timuçin Sulduslarm reisi Sorkanşira ve oğulları Çilaun ve Çimbay'ın yardımıyla onun elinden kurtuldu. Aynı sıralarda çalınan atlarını yardımıyla kurtardığı Arulat reisinin oğlu ve ilerde kendisinin en iyi noyanlarından biri haline gelecek olan Boğorçu ile dostluk kurdu.

Temuçin 18 yaşına geldiğinde nişanlısı Börte ile evlendi ve bağlılığını bildirmek üzere Tula Irmağı kıyısında yurtlanan Keraitlerin kralı Tuğrul'un yanına gitti. Tuğrul vaktiyle Temuçin'in babası Yesugei Bahadır'ın yardımını gördüğü için onu hoş bir şekilde karşılayarak himayesi altına aldı. Böylece Temuçin Tuğrul'un emrine girdi. Bir süre sonra Toktagho-beki'nin başında bulunduğu bir Merkit çetesi Temuçin'in çadırına baskın yaparak karısı Börte'yi kaçırdı. Temuçin Cacirat kabilesinin reisi Camuka ve hamisi Tuğrul'un yardımıyla Börte'yi Merkitlerin elinden kurtardı. Ancak bu hadiseden bir müddet sonra doğan büyük oğlu Cuçi'ye her zaman şüpheyle baktı. Temuçin yardımından dolayı Camuka ile kan kardeş (anda) oldu. Yaklaşık bir buçuk yıl birlikte göçer hayatı yaşadıktan sonra her ikisi de Moğol kabilelerine han olmak istediklerinden dolayı dostlukları bozuldu.

Temuçin amcası Darıtay Oçigin, Jurkin kabilesinin reisi Seçebeki, Kutula Kağan'ın oğlu Altan Oçigin, Kuçar gibi akrabalarının yanı sıra Celayir, Kıyat ve Barın kabilelerinin desteğini aldı. Böylece bu Moğol asilzadeleri tarafından 1196 yılına doğru han ilan edilse de Tuğrul ve Camuka gibi ihtiraslı rakiplerinin ve güçlü düşman Buyir Nor

Tatarlarının varlığından dolayı başkaldırmak için bir süre daha uygun şartların oluşmasını bekledi.

1198 yılına doğru Çin İmparatorluğu ile Kerait kralı Tuğrul arasında Tatarları ortadan kaldırmak amacıyla bir ittifak tesis edildi. Tuğrul'un yanında yer alan Temuçin, Tatarların mağlup edilmesinde büyük rol oynadı. Bu zaferden sonra Tuğrul, Çin imparatorundan kral veya hükümdar anlamına gelen "vang" unvanını aldı. Temuçin bu sefere katılmayan Seçe-beki başta olmak üzere bazı yakınlarını idam ettirdi. Bu hadiseden sonra Tuğrul, Nayman kralı İnanç Bilge'nin desteklediği kardeşi Erke-kara tarafından tahtından indirildiğinde en büyük desteği Temuçin'den gördü. Temuçin'in yardımıyla Kerait tahtını tekrar ele geçirdi. Buna rağmen Tuğrul Temuçin'e vefa göstermedi. Naymanlara karşı düzenlediği sefer esnasında Temuçin'e haber vermeden geri çekildi. Temuçin zorlukla Naymanların baskınından kurtuldu. Bozkır geleneğinde ihanet anlamına gelen bu hareketine rağmen Tuğrul'a duyduğu bağlılığı sürdürdü. Aynı sıralarda Naymanlar Kerait ülkesine saldırdığında Tuğrul'un yardımına en iyi savaşçılarını yollayarak Naymanları geri püskürttü. Bu muharebeden sonra Tuğrul ve Temuçin Tayiçiutlara karşı sefer düzenleyerek onları mağlup ettiler. Temuçin'in eski düşmanı Targutay da çatışmada öldürüldü. Naymanların mağlubiyetinden dehşete düşen Katakinler, Salciutlar, Dörbenler, mağlup Tatarların geri kalanları ve Kongratların ileri gelenleri ittifak kurarak bir suikastle Tuğrul ve Temuçin'i öldürmeye karar verdiler. Fakat kayın pederi Day-Seçen tarafından durumdan haberdar edilen Temuçin ansızın saldırarak onları Buyir Gölü yakınında bozguna uğrattı.

Camuka 1201 yılına doğru Kerulen Irmağı'nın aşağı akımındaki Argun'un kıyısında toplanan kurultayda Caciratlar, Tayiçiutlar, Kongratlar, İkiresler, Körlaslar, Dörbenler, Katakinler ve Salciutlar gibi Temuçin'e düşman kabileleri etrafına topladı ve Merkitler, Oyratlar, Naymanlar ve Tatarların desteği ile kendisini han ilan ettirdi. Ne var ki, Temuçin Tuğrul'un desteği ile üstünlük sağladı ve Camuka'yı Argun'un güneyine çekilmeye mecbur etti. Temuçin bu zaferden bir yıl sonra Tayiçiutların üzerine bir kez daha giderek onları tamamen mağlup etti.

Daha sonra babasını öldüren Çağan ve Alçı Tatarları üzerine giderek onları büyük bir yıkıma uğrattı. Temuçin bu zaferden sonra Merkit kralı Tokto'a'nın saldırısını da püskürttü.

1203 yılına doğru Temuçin ile Tuğrul'un arasında düşmanlık ortaya çıktı. Bunun zahiri sebebi Temuçin'in oğlu Cuçi'ye Kerait kralının kızını istemesiydi. Zira Tuğrul bu isteği geri çevirmişti. Esasen Temuçin'in artan gücü Tuğrul'u tedirgin etmeye başlamıştı. Oğlu Sengün'ün teşvikiyle Camuka'nın tarafını tutmaya ve gizlice Temuçin'e saldırmaya karar verdi. Fakat durumu öğrenen iki çoban Temuçin'e saldırı planını bildirdi. Bunun üzerine Keraitlere saldırmak zorunda kalan Temuçin mağlup olarak Buyir Nor'a kadar geri çekildi ve karısının kabilesi Kongratlara sığındı (1203). Bu arada Camuka Temuçin'e karşı kin duyarak Tuğrul'un yanına sığınan Moğol asilzadeleri ile anlaşarak Kerait kralını katletmek için anlaşmıştı. Ancak zamanında haber alan Tuğrul elini çabuk tutarak onları mağlup etti. Camuka Naymanlara sığınmak zorunda kaldı. Böylece Temuçin'e karşı kurulan ittifak dağıldı. 1203 yılı sonlarına doğru Tuğrul'un gücünün iyice zayıfladığını anlayan Temuçin Keraitler üzerine giderek onları bozguna uğrattı. Oğlu Sengün'le birlikte Naymanlara sığınan Tuğrul kendisini tanımayan bir asker tarafından öldürüldü. Bu zaferden sonra Naymanlar üzerine giden Temuçin onları Kangay mevkiinde bozguna uğrattı. Ağır yaralanan Nayman kralı bir süre sonra öldü, daha sonra ele geçirilen Camuka da Temuçin'in emriyle idam edildi. Nayman kralının oğullarından biri olan Küçlük bu hezimetten kurtularak Karahıtay ülkesine kaçmayı başardı. İlerde tahtı ele geçirerek Moğolların karşısına Karahıtay Gurhan'ı olarak çıkacaktı.

Naymanlar üzerine elde ettiği seferden sonra başta bazı Merkit çeteleri olmak üzere Moğolistan'daki son muhalif unsurları da ortadan kaldıran Temuçin 1206 yılında düzenlenen büyük kurultayda "Cengiz Han" unvanını aldı. Böylece Moğol İmparatorluğu teşkil edilmiş oldu. Bununla birlikte idaresi altındaki Moğolları on, yüz, bin ve tümenlere ayırarak askerî teşkilata göre tertip etti. "Cengiz Yasası" adı verilen düzenlemeleri yürürlüğe koyarak toplumsal nizamı sağladı. Bundan sonra Cengiz Han'ın askerî faaliyetleri hız kazandı.

Cengiz Han ilk olarak Oyrat ve Yenisey boylarındaki Kırgızları itaat altına alındı. Bu başarıyı Beşbalık ve Kansu Uygur devletlerinin Moğol İmparatorluğu'na bağlanması takip etti. 1209'da Tangutların vergiye bağlanması ve 1211-1212 kışında Kin Devleti'nin mağlup edilerek Pekin'in ele geçirilmesi Cengiz Han'ın uluslararası siyasetteki önemini arttıran hadiseler oldu. Ancak onun devletinin büyük bir dünya imparatorluğu haline gelmesi batı seferiyle bağlantılı olarak cereyan etti.

Tarihe Otrar faciası olarak geçen ve 450 kişilik Cengiz Han'a bağlı ticaret kervanının Harzemşahlar Devleti'nin Otrar Valisi tarafından katledilmesi hadisesi adeta batı seferini fitilleyen ateş oldu. Cengiz Han'ın tazminat ve Otrar valisinin kendisine teslim edilmesi talepleri Muhammed Harzemşah tarafından reddedildi. Ayrıca Harzemşah'a göndermiş olduğu elçilerden biri öldürüldü. Buna rağmen soğukkanlılığını muhafaza eden Cengiz Han öncelikle Harezmşahlar Devleti ile Moğol İmparatorluğu arasında yer alan Karahıtay İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmakla işe başladı. Nitekim Cengiz Han'ın ünlü noyanlarından Cebe'nin komutasındaki Moğol ordusu 1218 yılında Karahıtayları mağlup ederek bu devleti yıktı. Daha sonra 1219 yılında Cengiz Han yönetimi altındaki 200.000 kişilik Moğol ordusu ile Harezmşahlar Devleti üzerine başlattığı seferle bir yılı aşkın bir sürede Otrar, Buhara, Semerkant, Hocend, Ürgenç gibi İslam doğusunun mühim ticaret ve kültür merkezlerini ele geçirerek tahrip etti.

Harezm'in ve Mâverâünnehir'in tahribatından sonra Cengiz Han'ın emriyle harekete geçen Cebe ve Sebudey noyanlar 40.000 kişilik orduyla Horasan'dan Azerbaycan'a girdiler ve Kafkasya'da Alan, Çerkez ve Lezgileri mağlup ettiler. Yaklaşan Moğol tehdidine karşı birleşen Kıpçak-Rus ordusunu 1223 yılında Kalka Irmağı kenarında bozguna uğrattıktan sonra Suğdak'ı yağmaladılar ve büyük ganimetle Cengiz Han'ın yanına dönmek üzere harekete geçtiler. Ancak dönüş yolunda İdil Bulgarları onları pusuya düşürerek mağlup ettiler. Moğollardan Cebe ve Sebudey dahil çok azı kurtularak Cengiz Han'ın yanına ulaşabildi.

1225 yılında büyük başarılarla ve ganimetlerle Moğolistan'a dönen Cengiz Han'ın son seferi Tangutlar üzerine oldu. Ancak Tangutları

mağlup ettikten sonra 1227'de vefat etti. Cengiz Han vefat etmeseydi Tangutlardan sonra bütün Çin'i ele geçirmek maksadıyla Kin Devleti üzerine de sefer yapmayı planlıyordu.

Cengiz Han öldüğünde oğullarına Mançurya'dan Doğu Avrupa'ya uzanan geniş toprakları miras bıraktı. İleri görüşlü devlet adamı olması hasebiyle henüz hayattayken varisini belirledi ve ele geçirdiği toprakları oğulları arasında paylaştırarak onların hakimiyet alanlarını tespit etti. O böylece oğulları arasında meydana gelebilecek herhangi bir taht kavgasının önünü almayı planlıyordu. Buna göre Ögedey'in büyük han olarak kendisinin yerine geçmesini vasiyet etti. Tarbakatay, İmil, Kara-İrtiş ve Urungu ırmaklarının havzalarını da Ögedey ulusu olarak ona verdi. Büyük oğlu Cuci'ye Altay Dağları ve Batı Sibirya'dan başlayarak İdil-Ural bölgesi ve ötesini verdi. Ayrıca batıda Moğol atlarının ayak basabileceği her yeri ele geçirmesi hakkını da ona tanıdı. Fakat Cuci babasından önce vefat ettiğinden dolayı ona verilen yurtlar ve uluslar yani Cuci ulusu Cengiz Han tarafından Cuci'nin oğlu Batu'nun idaresine bırakıldı. İkinci oğlu Çağatay'ı yasa işlerinden sorumlu kılarak Beşbalık yöresinden Ceyhun'a kadar uzanan toprakların idarecisi olarak tayin etti. Böylece Çağatay ulusunun temeli atıldı. Küçük oğlu Tuli'ye ise Odtiğin sıfatıyla asıl Moğol topraklarını bıraktı. Cengiz Han'ın vefatından sonra naip olarak ülkeyi yöneten Tuli 1229 yılında büyük kurultayı topladı. Böylece Ögedey, Han seçilerek Cengiz Han'ın vasiyeti yerine getirildi. Aynı kurultayda Kin Devleti'ne sefer düzenlenerek Çin'e tamamen hakim olunması, Harzemşahlar Devleti'nin kalıntılarının temizlenmesi, İdil boyu ve Rusya üzerine büyük bir sefer tertip edilmesi gibi stratejik kararlar da alındı.

Ögedey Han'ın iktidarı devrinde 1229 yılı kurultayında alınan kararlar çerçevesinde Büyük Moğol İmparatorluğu genişlemeye devam etti. 1231 yılında başlayan seferler neticesinde Kin Devleti yıkıldı ve toprakları Moğol İmparatorluğu'na dahil edildi (1234). Kore vergiye bağlandı. Curmağun Noyan komutasında batıya yollanan kuvvetler, Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya girdi ve Celaleddin

Harzemşah'ın ordusunu 1231'de Diyarbakır yakınlarında bozguna uğrattı. Türkiye Selçuklu Devleti sultanı Alaaddin Keykubat 1235 yılında Ögedey Han'ın tabiiyet teklifini kabul etmek zorunda kaldı. Muhalefetin ortadan kaldırılmasıyla İran'daki şehirler de Moğol idaresi altına alındı. Bu amaçla Curmağun Noyan İran'da genel vali olarak görevlendirildi. 1236'da Kafkasya'da ilerleyen Moğol birlikleri Ermeni Krallığı ve Gürcü topraklarını hakimiyet altına aldı. Bütün Moğol prens ve komutanlarının katıldığı ve Cuci'nin oğlu Batu Han komutasına verilen Moğol birlikleri 1236'dan başlayarak 1242 yılına kadar devam eden Doğu Avrupa seferiyle Kıpçakları hakimiyet altına aldılar, İdil Bulgar Devleti'ni mağlup ettiler, Vladimir, Suzdal, Kiev vb. Rus knezliklerini ele geçirdiler. Ayrıca batıda Polonya ve Macaristan üzerine iki koldan ilerleyerek Krakov'u zapt ettiler. Macar kralı Bela'yı ağır bir mağlubiyete uğratarak Hırvatistan'a doğru ilerledikleri sırada Karakurum'dan Ögedey Han'ın 1241 yılında vefat ettiği haberi geldi. Bunun üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar. Böylece Moğol tehdidinden dehşete kapılan merkezi Avrupa rahat bir nefes aldı. Batu Han dışındaki sefere katılan komutanlar Karakurum'a döndüler. Batu Han ise İdil boyuna çekilerek Bulgar şehrinde karargahını kurdu ve kendisine verilen topraklarda Altın Orda Devleti'nin temelini attı.

Ögedey Han askerî başarılarının yanı sıra önemli idari düzenlemeleriyle de dikkat çekti. Zira devlet hayatında yam (posta) istasyonlarının kurulması, kuyuların açılması, idari binalar kurularak garnizonlar oluşturulması gibi birtakım yeni düzenlemeler yaptı. O ayrıca Karakurum'da bir saray yaptırıp etrafını surlarla çevirttirdi ve orayı gerçek bir başkente dönüştürdü. Böylece Ögedey Han döneminde Moğol İmparatorluğu'nun sınırları ve gücü artmaya devam etti.

Ögedey Han, yerine torunu Şiremûn'un geçmesini istemesine rağmen eşi Töregene Hatun, kendi oğlu Güyük'ün Han olmasını arzuluyordu. Hanedanın büyüklerinden Batu ise Güyük'e karşıydı. Görüş birliği sağlanamamasından dolayı büyük kurultay ancak 1246 yılı ilkbaharında toplanabildi. Bu yüzden yaklaşık beş yıl süresince Töregene Hatun naip olarak Büyük Moğol İmparatorluğu'nu yönetti.

Töregene Hatun'un naipliği döneminde İran'da Curmağun Noyan'ın yerine Mugan'a vali olarak gönderilen Baycu Noyan, emrindeki birliklerle 1243 yılında Kösedağ Savaşı'nda Gıyaseddin Keyhüsrev'i mağlup etti, Sivas ve Kayseri'yi yağmaladı. Böylece Türkiye Selçuklu Devleti vergiye bağlanarak tamamen Moğol İmparatorluğu'na tabi hale getirildi.

1246 yılında yapılan büyük kurultayda Güyük, kurultaya katılmayan Batu'nun muhalefetine rağmen büyük han olarak seçildi. Bu sırada Papa'nın elçisi Plano Carpini de Karakurum'da bulunuyordu. Nitekim o Güyük'ün Papa'ya hitaben yazdığı ve ondan Moğol İmparatorluğu'na itaat etmesini talep ettiği mektubu Vatikan'a ulaştırdı.

Güyük Han'ın iktidarı fazla uzun sürmedi. Zira 1248 yılında vefat etti. Dul eşi Oğul Kaymiş naip olarak 1251 yılına kadar yönetimi üstlendi ve oğlu Kuça'yı tahta çıkarmaya çalıştı. Fakat Batu ona muhalefet ederek Tuli'nin büyük oğlu Mönge'yi Han olması için destekledi. Bunda başarılı da oldu. Yeni Han Mönge ilk iş olarak kendisine muhalif olan Ögedey ve Çağatay soyundan çok sayıda Cengizoğlu'nu öldürttü. Daha sonra 1253'te büyük bir kurultay toplayarak doğu ve batı yönünde seferler icra edilmesini kararlaştırdı. Aynı yıl Fransa kralı Louis'in elçisi Vilhelm Rubruck Han'ı ziyaret etti.

Kurultay kararları çerçevesinde uzak doğuya yapılan seferlerle 1258'de Kore hakimiyet altına alındı. Delhi Sultanlığı'na yapılan seferle birçok ganimet elde edildi. Mönge Han kardeşi Hülâgü'yü Ortadoğu'ya sefer yapmakla görevlendirdi. Bununla birçoğu itaat altına alınan başta İran olmak üzere Ortadoğu ülkelerinin de aynı Cuci ve Çağatay uluslarında olduğu gibi idari olarak doğrudan Cengizoğullarından temsilciler eliyle yönetimini sağlamak ve siyasi hakimiyeti merkezileştirmek amaçlanıyordu. 1253'te Karakurum'dan hareket eden Hülâgü'nün ilk darbesini İsmailîler yedi: 1256'da Alamut ele geçirilerek Batıniler ortadan kaldırıldı. 1258'de büyük bir katliam eşliğinde Bağdat'ın da alınmasıyla Moğol İmparatorluğu'na bağlı üçüncü ulus da teşkil edilmiş oldu. Mönge Han, Çin'i fethe yolladığı diğer kardeşi Kubilay'a destek olmak amacıyla 1258'de sefere çıktı ve

Song İmparatorluğu'nu kuzey, batı ve güneyden kuşattı. Ancak 1259'da vefat edince Çin'in tamamen zaptı engellendi.

Mönge Han, Cengiz Han ve Ögedey Han'ın doğu ve batı yönünde genişleme siyasetini devam ettirmesinin yanında, devleti merkezileştirmek ve bozulan mali yapıyı yeniden tesis etmek amacıyla birtakım idari düzenlemeleri hayata geçirdi. Bilhassa vergi alanında önemli kararlar aldı. Son dönemlerde hazineye borcu olan tabilerin borçlarını tahsil etti. Doğrudan Karakurum tarafından atanan genel valiler aracılığıyla yönetilen Horasan gibi yerlerde nüfus sayımları yapılarak alınması lüzumlu vergiler belirlendi. Göçerlerden kopçur denilen yüz koyundan bir koyun vergi alındı. Yerleşik halktan olan tacirlerden tamga vergisi, tarım arazilerinden de kılan vergisi tahsil edildi. Dini hoşgörü gereğince bütün din adamları vergiden muaf tutuldu.

Mönge Han'ın vefatından sonra kardeşleri Kubilay ile Arık Buka arasında taht kavgası yaşandı. Kubilay Çin sınırında, Arık Buka ise Karakurum'da topladıkları kurultaylarda kendilerini büyük han olarak ilan ettiler. Ancak iki kardeş arasındaki mücadeleden Kubilay zaferle ayrıldı (1261). Kubilay Çin seferini devam ettirmek ve Çin'i daima kontrol altında tutmak niyetinde olduğundan dolayı başkenti Karakurum'dan Dadu (Hanbalık veya Pekin)'ya taşıdı. 1268'den 1279'a kadar sürdürdüğü seferlerle Song İmparatorluğu'na son vererek Çin'in tek hakimi oldu. Çin tarihinde Kubilay'la birlikte başlayan ve 1368'e kadar devam eden Moğol hakimiyeti devresi Yuan hanedanı dönemi adlandırmasıyla ifade edilir.

Kubilay Çin'in fethiyle uğraşırken bir yandan da Ögedey Han'ın torunu Kaydu'nun isyanıyla mücadele etmek zorunda kaldı. Zira Imıl Irmağı ile Tarbagatay Dağlarındaki topraklarında hüküm süren Kaydu, Tuli sülalesine karşı kendi meşruluğunu ihya etme çabasındaydı. Öncelikle 1267 ile 1269 arasında Çağataylı Barak'ı yenmiş ve onun elinden İli ve Kaşgarya'yı almıştı. Kaydu bu zaferin ardından, Altın Orda Hanı Mengü Timur'la da ittifak kurarak han unvanını kullanmaya başladı. Kubilay ona engel olmak amacıyla oğlu Nomokan'ı gönderdiyse

de netice alamadı. Kaydu, daha sonra Mançurya'da tımar sahibi Moğol prensi Noyon'la ittifak kurdu. Kubilay meselenin ciddiyetini idrak ederek büyük bir orduyla Noyon'u mağlup etti (1288). Neticede Kaydu Kubilay'ın vefatına kadar ciddi bir sorun oluşturmaya devam etti.

Kubilay Han Çin'i kontrol altında tutmak amacıyla birtakım idari tedbirler aldı. Buna göre üç temel devlet organı kurdu: vergilerden, çalışanlardan, törenlerden, savaşlardan, hukuktan ve kamu işlerinden sorumlu bir Genel Sekreterlik; Kuzey Çin'de konuşlandırılmış askerî birliklerin yönetiminden sorumlu Askerî İşler Dairesi; görevlileri ve imparator buyruklarının yerine getirilip getirilmediğini denetleyen bir Sansür Dairesi. Ayrıca yapılan diğer düzenlemelere göre hakimiyet tamamen Han'ın elinde olacak, ödül ve cezaları o belirleyecek, önceki Çin hanedanının belirlediği vergiler kaldırılacak, vergiler muntazaman toplanacak, Karakurum'da da bir yönetim merkezi faaliyet gösterecekti. Kubilay Han bu tedbirlerin yanı sıra Çin'de memuriyete girişte uygulanan Konfüçyüs bilgisi sınavını iptal ederek Moğolların memur olmalarını sağladı. İmparatorluk nüfusunu üçe böldü. Buna göre en üst sınıfı Moğollar, ikinci sınıfı yabancılar, en alt sınıfı da Çinliler oluşturdu. Çinlilerin bazı önemli görevlere getirilmelerini de yasakladı. Kubilay Han bu tedbirlerle kalabalık Çin nüfusu arasında Moğolların ayrıcalığını sağlayarak onların eriyip gitmesini önlemek istiyordu.

Kubilay Han ekonomide de bazı önemli ıslahatları yürürlüğe soktu. Güney Çin'i Pekin'e bağlayan büyük kanalın inşası, kâğıt para basımı, yam teşkilatının kurulması, ticaretin teşvik edilmesi olumlu icraatlarındandı. Ancak Moğollar lehine yapılan düzenlemelerle Çinli köylüler ve kölelerin durumu daha da kötüleşti. Bu durum ilerde Moğollara karşı çıkacak isyan hareketlerini körüklüyordu.

Kubilay Han döneminde Uzakdoğu'da önemli askerî faaliyetler icra edildi. 1268 ve 1271 yıllarında Japonya kralından Moğol hakimiyetini tanıması talep edildi. Japonların Moğol hakimiyetine karşı direnmesi üzerine 1281 yılında Moğol, Çinli ve Korelilerden oluşan büyük bir orduyla Japonya'ya çıkartma yapıldı. Moğol ordusu Japonları yenilgiye

uğrattıysa da tayfun çıkmasından dolayı Kore-Çin donanması yok olunca büyük zayiatla geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu mağlubiyete rağmen Kubilay Han 1288'de Annam Krallığı ile Çampa Krallığı (Vietnam)'nı vergiye bağladı. 1293'te Endonezya, 1294'te de Kimmer Krallığı ile Birmanya Moğol hakimiyetini tanıdı. Aynı yıl Kubilay Han vefat etti. Marco Polo'nun deyimiyle o "Adem'den bugüne kadar yeryüzüne gelmiş geçmiş insanların, ülkelerin ve hazinelerin en kudretli adamı" idi.

Kubilay'dan sonra Moğol tahtına torunu Timur Olcaytu (1294-1307) çıktı. Timur Olcaytu Kangay'ın batısındaki Moğolistan'da ve Orta Asya'da hakimiyetini muhafaza eden Kaydu'ya karşı daha önce dedesinin yürüttüğü mücadeleyi sürdürdü. Kaydu'nun müttefiki Çağataylı Duva 1297-1298'de saldırıya geçerek Moğolistan'daki imparatorluk ordularının kumandanı Öngüt Körgüz'ü esir aldıysa da Tangutlara karşı başarısız oldu. Kaydu son hamlesini 1301'de Karakurum'a saldırarak gerçekleştirdi. Ancak yenildi ve geri çekiliş esnasında öldü. Onun oğlu Çeper, Çağataylı Duva'nın gayretiyle Büyük Kağan'ın hakimiyetini tanıdı. Böylece Ögedey ulusunun isyanı sona erdi.

Timur Han dedesi Kubilay gibi dini müsamaha sahibiydi. Onun döneminin ilgi çekici şahsiyetlerinden biri Kur'an'ı ezbere bilen Prens Ananda idi. Timur Han onu Budizm'e döndürmeye çalışsa da başarılı olamadı. O Han'ın muhalefetine rağmen umumi valisi olduğu Tangut ülkesinde İslamiyet'i yaymaya gayret etti. 1307'de Timur Han'ın vefatından sonra ortaya çıkan siyasi yozlaşmayla birlikte istikrarın bozulmasıyla Togan Timur'un imparator olduğu 1339 yılına kadar çok sayıda Cengizoğlu [Kayşan (1307-1311), Bayantu (1311-1320), Suddhipâla (1320-1323), Yesün Timur (1323-1328), Toğ Timur (1328), Kusala (1328-1329), Toğ Timur- 2. kez (1329-1332), Rinçenpal (1332-1333), Merkit kabilesinden Bayan] tahta çıktı.

Togan Timur döneminde askerî seferler kesildiği gibi Moğol iktidarına karşı bazı isyan hareketleri de ivme kazandı. Buna karşılık yalnızca Tibetli Lamaların arkadaşlığına bel bağlayan Togan Timur

iradesiz, zayıf karakterli ve sefahat düşkünü olmasından dolayı iç meselelerle ilgilenmedi. Nitekim 1351 yılında Çin'de "Kızıl Bandajlar" adıyla yayılan isyanlar 1368'e kadar geniş bir alana yayılarak iç savaş haline dönüştü. Sonuçta 1368 yılında Cu Yuancang adlı Çinli komutan rakiplerine karşı üstünlük kurarak Çin'de Moğol İmparatorluğu'nun hakimiyetine son verdi. Böylece Çin'de iktidara Ming hanedanı geldi. Moğollar da Çin'den kovuldular. Moğol Devleti (Kuzey Yuan) ise artık Karakurum'un yeniden merkez olduğu bugünkü Moğolistan topraklarıyla sınırlandı.

Son Yuan imparatoru Togan Timur 1370'te Yingçang'da öldü. Onun oğlu Ayurşiridara Yuan İmparatorluk yetkisini almayı başardıysa da geçici başkentinde Ming kuvvetlerinin saldırısına uğradı. Gafil avlanıp boyun eğdiğinden küçük bir kuvvetle Gobi üzerinden Karakurum'a kaçabildi. Bununla birlikte Karakurum bir kez daha Moğol hanının merkezi oldu. Ancak Minglerin onu Karakurum'da dahi görmeye tahammülleri yoktu. Bu yüzden 1372'de 100.000 kişilik Çin ordusu Karakurum'a taarruz etti. Ancak Ayurşiridara Tula Irmağı kenarındaki çatışmada zafer kazandı ve onları geri püskürtmeyi başardı.

Ayursiridara Yuan hanedanını hala Ming'lerin dışında bir güç olarak tutma çabasındaydı. Ancak Moğollar Ming ordusu tarafından birkaç küçük mağlubiyete uğratılmıştı. Gene de kaybettiklerini geri alma iddialarından vazgeçmediler. Ayurşiridara Ming hanedanının teslim olma ve barış tekliflerini tamamen reddetti. Bu uğurda Çinlilerin onu itaate ikna etmek amacıyla esir ettikleri oğlu Maidiribala'ya karşı nazik davranışlarını bildiren mektubunu bile görmezden geldi. O sınır baskınlarına devam etti ve kuvvetlerinin toplanmasına çabaladı. Ancak Çin'e tekrar hakim olma düşüncesi hayalden öteye geçmedi. Ayurşiridara'nın 1378'de vefat etmesinden sonra yerine kardeşi Tokuz Timur geçti.

Çin iktidarına rakip olma iddiasını Tokuz Timur'un şahsında devam ettiren Moğollara öldürücü darbe vurmak isteyen Ming'ler 1388'de 100.000 kişilik orduyla Moğolistan'a girdi. Tokuz Timur'un

ordusu Karagöl ve Kerulen Irmağı arasındaki Buyir Nor'un güneyinde mağlubiyete uğratıldı. Sağ kurtulan Tokuz Timur de sığındığı akrabalarından biri tarafından öldürüldü. Bu mağlubiyetle Kubilay hanedanı o kadar itibar kaybetti ki, Moğol kabilelerinden pek çoğu muhtariyetlerini ilan etmeye başladılar. Onun ölümüyle birlikte Kubilay ulusu zayıf hanların kısa süreli iktidarları devresine girdi. Engke Jorigtu (1389-1392)'dan sonra tahta çıkan Elbeg (1393-99)'e karşı Yenisey Kırgızlarının lideri Ügeçi metbuluğu reddetmiş ve onu yenerek öldürmüştü. Ancak onun kabileler üzerindeki hakimiyeti uzun sürmedi. Zira Asodların reisi Aruktay ve Oyratların reisi Ma-ha-mu (Batula) tarafından mağlup edildi.

15. yüzyılın ilk yarısında tahta çıkan Gung Timur (1400-1408), Öljei Timur (1408-1410), Delbeg (1411-1415) ve sonra gelenler Oyratların elinde kukla hükmündeydiler. Onların Moğol kabileleri üzerindeki kontrolü olsa olsa sembolikti ve hiçbiri Yuan hanedanının devamı oldukları iddiasında değildi. Sonuçta 15. yüzyıl boyunca kabileler arası çatışmalar artarak devam etti. Bu süreçte Oyratların liderleri olan Togan ve onun oğlu Esen-tayci Moğolistan tarihinde ön plana çıkan şahsiyetler oldu. Onların yayılma alanları daha çok İli, Yulduz ve Kuça ile Turfan bölgelerinde hüküm süren Cengizoğulları tarafına yönelikti. Bilhassa Esen-tayci (1439-1455) Balkaş Gölü'nden Baykal Gölü'ne, oradan Büyük Çin Seddi'ne kadar yayılan sahada hüküm sürdü. Hatta 1445'te şimdiki Jehol'a tekabül eden Çin eyaletini ele geçirdi. 1449'da Çinlileri ağır bir mağlubiyete uğratarak yüz binden fazla Çinli öldürdü ve İmparator Ying-tsong'u esir etti. Ancak Pekin saldırısı başarısız olunca imparatoru serbest bırakarak Çin'le barış yaptı (1453). Onun 1455'te ölümünden sonra yerine oğlu Amasancı geçti. Oyratlar onunla birlikte doğudaki Moğollara karşı üstünlüklerini kaybetseler de yukarı Yenisey'den İli Vadisi'ne kadar uzanan bölgede varlıklarını sürdürdüler ve 16.-17. yüzyıl boyunca bilhassa Kazakistan ve Türkistan'ı tehdit ettiler.

Oyratların, yani Batı Moğollarının Esen'den sonra kudretleri azaldıysa da doğu Moğolistan'daki Cengizoğulları bundan hemen

yararlanamadılar. Zira kabile mücadelelerini sürdürüyorlardı. Ancak Oyratların lideri İsmail'i mağlubiyete uğratan Batu Möngke Dayan Han'la birlikte Cengizoğulları yeniden Moğol kabileleri üzerinde kontrolü sağladı (1480). Dayan Han Ordos'a hakim olmaya çalıştı ve iyi bir teşkilatlanmayla 1500'de Çin'e saldırdı. 1517, 1523 ve 1532 yıllarındaki saldırılarda bazen Pekin'e kadar yaklaştı. O aynı zamanda Oyratlarla mücadeleyi de sürdürdü.

1532-1543 yılları arasında bir tarihte vefat eden Dayan Han'dan sonra Cengizoğullarından son dikkat çekici şahsiyet Altan Han (1543-1583) oldu. O Çin'in kuzey sınırlarını tehdit etti. Hatta 1550'de Pekin'in dış kesimlerini yağmaladı. Çinli kaçaklardan faydalanarak Çin usulünde bürokratik düzenlemeler yaptı. Çin seddinin yakınında yeni başkent olarak Kuku-khoto (mavi kent)'yu kurdu. 1571'de Çin'le barış yaptı. Buna göre Moğollar at karşılığında Çinlilerden dokuma ürünleri alabilecekti. Altan Han bilhassa Moğolları Tibet Budizmine sokma çabalarıyla dikkat çekti. Onun 1583'te vefatından sonra Moğollar asla geçmişin azametli dönemlerini yakalayacak birliği sağlayamadılar. Neticede İç Moğolistan 1636'da Çin'de iktidarda bulunan Mançu hanedanının hakimiyeti altına girdi. Dış Moğolistan ise 1691'de Çin'e boyun eğdi ve bu durum 1921'de Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin ilanına kadar sürdü.

14. Çağatay Hanlığı

Cengiz Han'ın taksimatına göre Issık Göl çevresi, İli Havzası, Çu ve Talas bozkırlarının yer aldığı bölgelerin idaresi Çağatay'a verildi. Cengiz Han ayrıca Çağatay'ın maiyetine Haraçar, Müngge, İdohuday ve Kokoços adlı binbaşıları verdi. Binbaşılar Barulas, Celayir, Suldus ve Barın kabilelerinden binlikleriyle Çağatay'a katıldı. Bu dört binlikten başka ele geçirilen Nayman kabilesinden de sekiz bin kişilik topluluk Çağatay'ın ordasına dahil edildi. Böylece Çağatay ulusu teşkil ediliyordu. Altaylardan Ceyhun'a kadar uzanan geniş bozkırların hakimi olan Çağatay'ın yazlık karargahı İli Havzası'ndaki Almalık şehrine yakın Kuyas mahallinde yer alıyordu. Kışlık karargahı ise Yedisu Havzası'ndaki Kayalık şehri yakınlarında bulunuyordu. Bununla birlikte Mâverâünnehir'deki şehirlerin idaresi Cengiz Han'ın koyduğu kural çerçevesinde doğrudan Büyük Moğol hanına tabi valiler aracılığı ile sağlanıyordu. Böylece Buhara, Semerkant gibi kadim şehirler Hocend'de oturan Türk asıllı valiler Mahmud Yalavaç ve onun halefleri Mesud Yalavaç, Ebubekir Yalavaç (1289-1298), Satılmış Yalavaç (1298-1303) ve Sevinç Yalavaç (1303-1306) tarafından idare edildi.

Cengiz Han 1227 yılında vefat etmeden kısa bir süre önce yasa hususunda Çağatay'a uyulmasını emretmişti. Cuçi daha önce vefat ettiğinden dolayı hanedanın en yaşlı üyesi durumunda olan Çağatay dik başlı ve sert mizacına rağmen babasının vasiyeti gereği büyük han seçilen kardeşi Ögedey'i destekledi ve ona itaatte kusur etmedi. Çağatay Han çoğunlukla Müslümanların yaşadığı ülkelere hakim olmasına rağmen kasaplık hayvanların kesilmesi ve akarsularda yıkanılması hususlarını yasaya aykırı bulduğundan ötürü İslamiyet'e karşı düşmanca tavır takındı. Buna rağmen veziri Kutbeddin Habeş Amîd bir Müslümandı.

Çağatay Han döneminde vuku bulan en önemli hadise 1238-1239 yıllarında Buhara ve çevresinde Moğollara karşı bir halk ayaklanması

şeklinde patlak veren Turabî isyanıydı. Mâverâünnehir'deki şehirlerin yönetiminden Ögedey Han'a karşı sorumlu olan vali Mahmud Yalavaç, isyanın bastırılması için bizzat meşgul oldu. Ne var ki Çağatay Han yetkisi olmadığı halde onu vazifesinden azletti. Durum Ögedey Han'a intikal edince Çağatay haddini aştığını anlayarak ondan özür dilemek zorunda kaldı. Ögedey Han onun gönlünü aldı, fakat Mahmud Yalavaç'ın yerine bu defa oğlu Mesud Yalavaç'ı umumi vali olarak tayin etti. Mesud Yalavaç Turabî isyanını bastırarak Mâverâünnehir'de sukûneti sağlamayı başardı.

Çağatay Han vefat etmeden önce veliahdı olarak torunu Kara Hülâgü (1242-1246)'yü tayin etmişti. Kara Hülâgü Çağatay'ın 1221 yılında Bamiyan kuşatması esnasında ölen büyük oğlu Mitügen'in oğluydu. Ancak Kara Hülâgü'nün saltanatı kısa sürdü. Zira 1246 yılında Güyük Han, Karakurum'da büyük han olarak seçilince onu azl etti ve yerine Çağatay'ın beşinci oğlu Yisun Mönge'yi tayin etti. Gerekçesi oğul duruken torunun han yapılmasıydı. Yisun Münge Han (1246-1251) eğlence ve içki düşkünü olduğu için devlet işleriyle daha çok hanımı Tayşi Hatun ve veziri İmam Bahaeddin Merginanî ilgileniyordu. 1251 yılında Karakurum'da Mönge Han büyük han olunca Ögedey hanedanını destekleyen Yisun Mönge'yi azl etti. Çağatay ulusunun hanı olarak Kara Hülâgü'yü atadı ve onu amcası Yisun Mönge'yi öldürmekle görevlendirdi. Ancak Kara Hülâgü emrine verilen orduyla ülkesinin idaresini almaya giderken yolda öldü. Onu takviye eden kuvvetler dul kalan eşi Organa Hatun'un emrine girdi. Organa Hatun büyük Kağan'ın buyruğunu yerine getirerek Yisun Mönge'yi öldürttü. Vezirlik makamına da yeniden Habeş Amîd'i getirdi. Organa Hatun Moğol yasası gereğince naip olarak 1261 yılına kadar Çağatay ulusunu yönetti.

1259 yılında Büyük Moğol imparatoru Mönge Han vefat edince kardeşi Arık Buka Hanlığı'nı ilan etti ve Çağatay ulusunun başına Karakurum'da bulunan Çağatay'ın Baydar adlı oğlundan torunu olan Algu'yu atadı. Arık Buka kardeşi Kubilay'la taht mücadelesi içerisinde olduğu için Çin'den Moğolistan'a erzak sevkiyatı kesilmişti. Bu yüzden Algu'ya tahta çıkınca Moğolistan'a erzak ve askerî malzeme sevk etmesini

emretti. Ne var ki Çağatay ulusunu müstakil hale getirmek isteyen Algu tahta çıkınca Arık Buka'nın buyruğunu yerine getirmedi. Bunun üzerine Arık Buka ordusuyla Algu'nun üzerine gitti. Mâverâünnehir'e kaçan Organa Hatun ve Mesud Yalavaç da Arık Buka'ya katılmışlardı. 1262 yılında vuku bulan çatışmalarda başta Algu üstünlük sağladıysa da sonunda zaferi Arık Buka kazandı. İli Havzası'na giren Arık Buka'nın ordusu her tarafı yağmaladı. Ne var ki 1263 yılında Kubilay'ın ordularının kendi üzerine geldiğini öğrenince burayı terketmek zorunda kaldı. Ayrılmadan önce Organa Hatun ve Mesud Yalavaç'ı barış yapmak için Algu'ya gönderdi. Böylece Kubilay'a karşı arkasını sağlama almak istiyordu. Algu Semerkant'ta huzuruna çıkan Organa Hatun ile evlendi. Mesud Yalavaç'ı da eski görevine atadı. Ancak Mesud Yalavaç artık Karakurum'a değil, Algu Han'a bağlı olacaktı. Böylece Mâverâünnehir'deki şehirlerden toplanan vergiler Çağatay hanına gönderilmeye başlandı. Bu durum aynı zamanda Çağatay ulusunun müstakilliği anlamına geliyordu.

Algu Han Harezm'de Batu Han'ın ele geçirdiği Otrar ve çevresini geri almayı başararak sınırlarını genişletti. 1266 yılında Algu Han vefat ettikten sonra yerine Kara Hülâgü'nün oğlu Mübarekşah geçti. Ancak Kubilay Han Çağatay ulusunun başına geçmesi için Mitügen'in torunu Barak'a yarlık verdi. Mübarekşah Barak Han'a direnmeyerek onun emrine girdi. Barak Han da onu av emiri olarak görevlendirdi. Barak Han Kubilay Han'ın Beşbalık bölgesine vali olarak tayin ettiği Moğoltay'ı kovarak yerine kendi valisini atadı. Ayrıca Kubilay Han'ın sevk ettiği 6.000 kişilik bir orduyu geri püskürttü. Barak Han Ögedey ulusunu yeniden ihya etmeye çalışan Kaydu ile de savaştı. İlk savaşı kazanarak büyük ganimet elde etse de 1267 yılında Kaydu'nun müttefiki Altın Orda hanı Mengü Timur'un gönderdiği kuvvetlere mağlup olarak Semerkant'a çekilmek zorunda kaldı. Ne var ki, Kaydu Kubilay'a karşı serbestçe hareket etmek istediği için Barak Han'a barış teklif etti. Neticede her iki tarafın temsilcilerinin katılımıyla 1269 yılında Talas Vadisi'nde büyük bir uzlaşma kurultayı yapıldı. Burada varılan anlaşmaya göre İli ve Doğu Türkistan'ın Kaydu'nun hakimiyetine geçmesi karşılığında Barak Han Mâverâünnehir'in üçte ikisine hakim olacaktı. Ancak şehirlerin idaresi

Kaydu'ya tabi vali olarak Mesud Yalavaç'ın yönetimine bırakılacaktı. Böylece Çağatay ulusu Kaydu'nun şahsında Ögedey ulusunun üstün hakimiyeti altına giriyordu.

Kaydu üstünlüğünü kabul ettirdiği Barak Han'ı Kubilay'ın müttefiki İlhanlı Abaka'nın üzerine sevk etti. Ceyhun'u geçen Barak Han ilk çatışmada Abaka'nın kardeşi ve Horasan valisi Buçin'i mağlup etti. Nişabur'u yağmaladıktan sonra Herat Melik'i Şemseddin Kert'i kendine tabi kıldı ve vergi ödemeye mecbur etti. Ancak Azerbaycan'dan yetişen Abaka Han 22 Temmuz 1270 tarihinde Barak Han'ın ordusunu Herat yakınlarında bozguna uğrattı. Mâverâünnehir'e çekilen Barak Han, Buhara'da kışı geçirdi ve "Sultan Gıyaseddin" adını alarak Müslüman oldu. Bu hadiselerden yaklaşık bir yıl sonra Abaka Han ordusunu Çağataylar üzerine yollayarak Buhara'yı yağmalattı. Barak Han son bir umutla Kaydu'nun yardımını almak için Taşkent'e gitti. Ancak onun durumundan yararlanmak isteyen Kaydu 20.000 kişilik bir orduyla Çağatay ülkesine girerek yağma yaptı. Bu sıralarda Barak Han vefat etti. Bu arada Çağatay ulusunun başına Çağatay Han'ın dördüncü oğlu Sarban'ın oğlu olan Nikbay Han geçmişti. Nikbay Han Buhara'yı yağmalayan İlhanlı ordusunu geri püskürtmeyi başardı (23 Ocak 1273). Onun kısa saltanatından sonra Kaydu'nun yarlığı ile Çağatay'ın yedinci oğlu Kadatı'nın oğlu Buka Timur (1274-1277) Çağatay ulusunun hanı oldu.

Saçkıran hastalığından vefat eden Buka Timur'un yerine Kaydu'nun yarlığı ile Barak'ın oğullarından Duva Han (1277-1307) geçti. Duva Han Kaydu'nun Kubilay Han ve halefi Timur Olcaytu Han'a karşı yürüttüğü mücadelede onun en önemli yardımcısı oldu. Ancak Kaydu 1301 yılında Karakurum'u Kubilay taraftarlarının elinden almak için giriştiği savaşta hayatını kaybedince Duva Han müstakil olma fırsatını yakaladı. Kaydu'nun yerine geçen oğlu Çapar gücünün zirvesine ulaşan Timur Olcaytu Han'a karşı koyacak meziyetten yoksundu ve Duva Han ile birlikte onun metbuluğunu tanımak zorunda kaldı. Daha sonra Timur Han'la ittifak kuran Duva Han Çapar'ın kuvvetlerini mağlup ederek İli ve Kaşgar bölgesini Kaydu ailesinden geri almayı başardı (1306). Duva

Han'ın 1299 yılında Gazne valisi olarak görevlendirdiği oğlu Kutluk Hoca Afganistan'da hakimiyet tesis etti. Böylece Çağatay topraklarının bütünlüğü yeniden tesis edildi.

Duva Han 1297-1306 yılları arasında Hindistan'ı zapt etmek ve ganimet elde etmek amacıyla ordularını altı kez bu ülkeye sevk etti. Ne var ki Çağataylı ordusu her seferinde Hindistan'a hakim durumdaki Halaçların güçlü direnişi ile karşılaştı. Böylece Hindistan seferlerinden bir netice elde edemedi. Askerî faaliyetlerinin yanısıra imar işlerine de önem veren Duva Han devrinde Fergana bölgesinde Andican şehri kuruldu. Duva Han yaklaşık otuz yıl süren salatanattan sonra 1306 yılının sonlarına doğru vefat etti. Onun ardından oğulları Küncük Han (1307-1308) ve Taligu Han (1308-1309)'ın kısa saltanatlarından sonra Çağatay ulusunun başına İsen Buka Han (1309-1319) geçti. Duva'nın oğlu olan İsen Buka Han tahta çıkarken Çağatay ulusunda nüfuzu oldukça fazla olan kardeşi Kebek'in büyük desteğini gördü. 1312 yılında Büyük Moğol imparatoru Buyantu Han Çağataylı şehzadelerinden Yasavur Oğlan'ı eline yarlık vererek Çağatay ulusuna han olarak gönderdi. İsen Buka Han onu Doğu Türkistan'daki Kara-Hoca hududunda durdurmaya çalıştıysa da mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldı. Ancak Kebek, Yasavur'la mücadele ederek onun hanlık makamını ele geçirmesini engelledi ve onu İlhanlı ülkesine kaçmak zorunda bıraktı. İsen Buka Han Horasan hakimiyeti için İlhanlılarla mücadele etti. Ne var ki 1314 yılında Horasan'a giren Kebek'in komutasındaki Çağataylı ordusu İlhanlı kuvvetleri tarafından geri püskürtüldü. Ancak bu yenilgiden bir yıl sonra Çağataylı ordusu Murgab yakınlarında İlhanlı kuvvetlerini mağlup etmeyi başardı.

İsen Buka Han 1319 yılında vefat edince yerine kardeşi Kebek Han (1319-1326) geçti. Kebek Han Çağataylı hanedanı içerisinde ilk defa namına para darbettiren hükümdar oldu. Kebekî adı verilen bu sikkeler Kebek Han'ın müstakil olmasının ilk işaretiydi. Kebek Han'ın önemli yeniliklerinden biri de Kaşga Irmağı Havzası'nda Nahşeb (Nesef) şehrinden iki buçuk fersah ötede Karşi adında bir saray inşa ettirmesiydi.

Kebek Han 1324 yılında Hindistan'a bir sefer düzenledi. Ancak Delhi'ye kadar ilerleyen Çağataylı ordusu Gıyaseddin Tuğluk Şah'ın kuvvetlerine mağlup olarak geri çekildi. 1326 yılına doğru vefat ettiği anlaşılan Kebek Han'dan sonra kardeşi İlçigiday Han Çağatay tahtına çıktı ise de birkaç ay sonra vefat etti. Bunun üzerine Duva'nın bir diğer oğlu Alâeddin Tarmaşirin Han tahtına çıktı. Alâeddin Tarmaşirin Han (1326-1335), Mübarekşah ve Barak Han'dan sonra Müslüman olan üçüncü Çağatay hanıydı. Onunla birlikte Çağataylı sülalesi de süratle İslamlaştı. İbn Batuta'nın oldukça dindar bir şahsiyet olarak tanımladığı ve Türkçe konuştuğunu ifade ettiği Alâeddin Tarmaşirin Han, 1328 yılında yaptığı seferle güneyde memleketini Delhi Sultanlığı hudutlarına kadar ulaştırdı. Göçer kabile gruplarını yerleşik hayata geçirmek için gayret etti. Hanlığı'nın son dört senesinde kurultay toplamak için Çağatay ulusunun merkezi olan Almalık bölgesine hiç gitmediğinden dolayı Cengiz Yasası'na riayet etmemekle suçlanan Alâeddin Tarmaşirin Han 1335 yılında azledildi ve daha sonra katledildi.

Alâeddin Tarmaşirin Han'dan sonra Çağatay Hanlığı hızla çöküş dönemine girdi. Sık sık hanların değiştiği bu dönemde Cenkşi Han (1336-1337), Bozan Han (1337-1338) ve Yisun Timur Han (1338-1340)'dan sonra Çağatay ulusunun başına geçen Kazan Halil Han (1340-1345) dikkat çekici bir şahsiyetti. Oldukça dindar bir Müslüman olan Kazan Halil Han'ın iktidarı devrinde Karşi Sarayı'na iki menzil mesafede Zincir Saray inşa edildi. Müstakil hareket eden son Çağataylı hükümdarı olan Kazan Halil Han kendisine başkaldıran ulus emirlerinden Kazagan tarafından mağlup edilerek öldürüldü. Bu hadiseden sonra Duva'nın torunu Buyan Kulı Han tahta oturmakla birlikte Mâverâünnehir'de fiili hakimiyet Emir Kazagan'a geçti. Çağatay Hanlığı'nın Talas Vadisi, Issık Göl yöresi, İli Havzası ve Doğu Türkistan coğrafyasında ise başında Bulacı adlı emirleri bulunan Duğlat kabilesi etkili olmaya başladı. Böylece Çağatay Hanlığı doğu ve batı olarak iki kısma ayrıldı.

Batı Çağatay Hanlığı'nda 1370 yılında Emir Timur'un Mâverâünnehir'e hakim olmasına kadar Emir Kazagan (1345-1358), ona halef olan oğlu Emir Abdullah (1358-1359) ve torunu Emir Hüseyin (1359-1370) iktidarı ellerinde tuttular. Duğlat kabilesinin nüfuz sahibi

olduğu Doğu Çağatay Hanlığı'nda ise İsen Buka'nın oğullarından biri olan Tuğluk Timur, Duğlat emiri Bulacı tarafından Aksu'da han tahtına çıkarıldı. Tuğluk Timur Han (1347-1363) 1360-1362 yıllarındaki askerî faaliyetleri ile Mâverâünnehir'i kendisine bağlayarak Çağatay Hanlığı'nı kısa bir süre için yeniden birleştirmeyi başardı ise de onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu İlyas Hoca Emir Hüseyin ve Timur'un kuvvetlerine karşı tutunamayarak Mâverâünnehir'den çekildi. 1365 yılında son bir teşebbüsle Mâverâünnehir'i geri almaya çalıştı. Tarihe Bataklıklar Savaşı adıyla geçen çatışmada Emir Hüseyin ve Timur'un kuvvetlerine üstünlük sağladı ise de kuşattığı Sermerkand halkının sebatlı direnişi karşısında İli'ye dönmek zorunda kaldı. Bu hadiseden sonra İlyas Hoca'yı ve on sekiz oğlunu katleden Duğlat Emiri Kamerüddin Doğu Çağatay Hanlığı'nda iktidarı ele geçirdi. Tuğluk Timur'un oğullarından biri olan Hızır Hoca Bulacı'nın oğlu Hudaydad'ın himayesi altında katliamdan kaçırılarak Kaşgar'da saklandı.

Batı Çağatay Hanlığı'nda hakim duruma gelen Emir Timur, Kamerüddin üzerine 1375-1390 yılları arasında altı büyük sefer icra ederek onu tahttan uzaklaştırdı. Bu hadiselerden sonra Tuğluk Timur Han'ın katliamdan kurtulan oğlu Hızır Hoca, Duğlatların yeni emiri olan Hudaydad'ın desteği ile Doğu Çağatay Hanlığı tahtını ele geçirmeyi başardı. Oldukça sofu bir Müslüman olan Hızır Hoca Budist Uygurları İslamlaştırmak için mücadele etti. 1397 yılında Emir Timur ile barış yaparak kızını onunla evlendirdi. Hızır Hoca'nın 1399 yılında vefat etmesinden sonra Doğu Çağatay tahtına sırasıyla üç oğlu Şem-i Cihan (1399-1408), Muhammed (1408-1416) ve Nakş-i Cihan (1416-1418) çıktı. Her üçü de Emir Hudaydad'ın vesayeti ve himayesi altında kaldılar.

Hızır Hoca'nın torunu Veys Han (1418-1429) iktidarı süresince Oyratlarla ve Timurlu hükümdarı Uluğ Bey'in desteği ile Kaşgar'a hakim olan Muhammed Han'ın oğlu Şir Muhammed Oğlan'ın isyanıyla mücadele etti. Veys Han'ın ölümünden sonra oğulları Yunus ve II. İsen Buka taht mücadelesine girişti. Duğlat emiri Seyid Ali'nin desteği ile II. İsen Buka galip gelince Yunus Semerkant'a kaçarak Timurlu hükümdarı Uluğ Bey'in yanına sığındı.

II. İsen Buka (1429-1462) uzun saltanatı devrinde Doğu Çağatay Hanlığı sahasının tamamında hakimiyet kurdu. Bu dönemde Aksu ve Kuça bölgelerini II. İsen Buka adına idare eden Duğlat emiri Seyid Ali bir süre Timurlu hükümdarı Uluğ Bey'in hakimiyetine giren Kaşgar'ı 1434 yılında geri alarak mamur hale getirdi. II. İsen Buka ise 1451 yılında Sayram, Türkistan ve Taşkent'e sefer düzenleyerek birçok yeri yağmaladı. Ebu Said onu Talas yakınlarında yenilgiye uğrattıysa da daha sonra yeniden toparlanarak Andican'a saldırdı. Onun saldırılarından kurtulmak isteyen Timurlu hükümdarı Ebu Said II. İsen Buka'nın ağabeyi Yunus'u öne sürmeye karar verdi. Ebu Said'in verdiği orduyla harekete geçen Yunus Han İli ve çevresinde hakimiyet kurdu, fakat Kaşgar'ı almak isteyince Duğlat emiri Seyid Ali ve II. İsen Buka'nın orduları tarafından ağır bir yenilgiye uğrayarak yeniden Ebu Said'e sığınmak zorunda kaldı.

II. İsen Buka Ebu'l-Hayr Han'ın Özbek Hanlığı'ndan ayrılarak kabileleriyle birlikte kendisinin himayesine giren Canibek ve Kerey sultanları Yedisu'da Çu Vadisi ve Kozbaşı bölgelerinde yurtlandırdı. Böylece Kazak Hanlığı'nın temeli atıldı. II. İsen Buka Han'ın vefatından sonra yerine geçen tecrübesiz ve genç oğlu Dost Muhammed Han (1462-1469) Kaşgar'ı yağmalamak isteyince Duğlat kabilesinin desteğini kaybetti. 1469 yılında kendisine karşı umumi bir isyan çıkmışken vefat etti. Onun ölümünün ardından Aksu'yu ele geçiren amcası Yunus bütün Doğu Türkistan'a hakim oldu. Yunus Han (1469-1487) iktidarının ilk yıllarında İli Vadisi'ni istila eden Oyratlara mağlup oldu ve Türkistan'a çekildi. Ancak yağma yapan Oyratlar kısa süre sonra geri çekildiler. Bu arada Kaşgar, Yarkend ve Hotan çevresi Yunus Han'a başkaldıran Seyid Muhammed'in torunu Ebu Bekir Mirza'nın kontrolüne girdi. Esas topraklarında hakimiyeti kaybeden Yunus Han, Ebu Said'in ölümünden sonra oğulları Ahmed ve Ömer Şeyh arasında meydana gelen taht mücadelelerinden faydalanarak Taşkent ve Sayram'ı aldı. Taşkent'e yerleşen Yunus Han 1387 yılında orada vefat etti. Onun yerine Taşkent'e hakim olan oğlu Mahmud Han Özbek Han'ı Ebu'l-Hayr'ın torunu Muhammed Şibanî'yi himayesi altına aldı. Daha sonra onun desteğiyle Timurlu mirzaları

Ahmed ve Ömer Şeyh'in Taşkent'i ele geçirmek için gerçekleştirdikleri saldırılara karşı koydu. Yardımlarından dolayı Muhammed Şibanî'yi Türkistan şehrinin valisi yaptı. Yunus Han'ın diğer oğlu Ahmed ise Moğol kabilelerinin talebiyle Turfan şehrinde yerleşti. Ahmed Han (1487-1504) İli Vadisi'ni tehdit eden Oyratları mağlup etti. Daha sonra Kazakları bozguna uğrattı. 1499 yılında Duğlat emiri Ebu Bekir Mirza'dan Kaşgar ve Yengi Hisar'ı aldı. Böylece Doğu Türkistan üzerine yeniden Çağataylı hakimiyetini tesis etti. Bu arada 1500 yılına doğru Buhara ve Semerkant'ı alarak Mâverâünnehir'de hakim duruma gelen Muhammed Şibanî, 1502 yılında hamisi Mahmud Han'a saldırdığında Ahmed Han kardeşinin yardımına geldi. Ne var ki, Muhammed Şibanî Ferganada Aksu yakınlarında vuku bulan savaşta onları mağlup ederek Taşkent ile Sayram'ı zapt etti. Ahmed ve Mahmud hanların her ikisini de esir alan Muhammed Şibanî zamanında yardımlarını gördüğü için onları yine de serbest bıraktı. Böylece Aksu'ya dönen Ahmed Han 1504 yılında vefat etti. Onun yerine geçen oğlu Mansur Han (1504-1544) Aksu, Üçturfan, Bay, Kuça, Çalış (Karaşehir), Turfan ve Kumul'da hakimiyet kurdu. Amcası Mahmud Han ise Moğolistan hakimiyeti için Mansur Han'ın kardeşleri olan yeğenleri Halil ve Said sultanlarla giriştiği mücadeleyi kaybederek Muhammed Şibanî Han'a sığınmaya karar verdi. Ancak 1508 yılında Muhammed Şibanî Han'ın emriyle Hocend Irmağı'nda boğdurtuldu. Bu arada Kaşgar ve çevresi yeniden Duğlat emiri Ebubekir Mirza'nın kontrolüne girdi. Said Sultan 1514 yılında Kaşgar, Yengi-Hisar, Yarkend ve çevresini Duğlat emiri Ebubekir Mirza'dan alarak burada ağabeyinden ayrı bir iktidar kurdu. Böylece Yarkend (Saidiye) Hanlığı'nın temelini attı. Turfan ve İli bölgesine hakim olan Mansur Han Hami (Kumul) şehrini alarak sınırlarını genişletti. Kardeşi Said'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Abdurreşit Han'dan Kaşgar ülkesini iki kez almaya kalktı ise de başarılı olamadı. 1530 yılında Oyratları mağlup etti. Onun 1544 yılında vefat etmesinden sonra yerine geçen oğlu Şâh Han 1570 yılına kadar Turfan ve çevresine hükmetti. Şâh Han'dan sonra Turfan tahtına çıkan Muhammed Han ve halefleri devrinde Doğu Çağatay Hanlığı sahasında Yarkend, Kaşgar, Aksu ve Hotan gibi küçük hanlıklar ortaya çıktı.

15. Altın Orda Devleti

Cengiz Han 1224 yılında Moğol ordularınca zaptedilen toprakları oğulları arasında paylaştırdı. Büyük oğlu Cuçi'ye Altay Dağlarından başlayarak İrtiş'in batısında yer alan Doğu Deşt-i Kıpçak'ı verdi. Ayrıca henüz zaptedilmemiş İdil-Ural bölgesi ile batıda Moğol atlarının ayağının basacağı her yerin feth edilmesi hakkını da Cuçi'ye tanıdı. Cuçi İrtiş'in orta akımında bir yerde otağını kurdu. Ancak henüz babası hayattayken 1227 yılı Şubat ayında vefat etti. Cengiz Han bunun üzerine Cuçi'ye verdiği toprakları onun oğulları arasında paylaştırdı. Bu taksimata göre sağ kol olarak İdil boyu ile daha batıda fethedilmesi planlanan bölgeleri Batu'nun idaresine bıraktı. Ayrıca ona hakimiyet alameti olarak altın busağalı Ak Orda'yı kurdurdu. Bu yüzden onun soyundan gelen hanlar Ak Orda hanedanını meydana getirdiler. Cengiz Han Batu'nun ağabeyi Orda İçen'e ise gümüş busağalı Gök Orda'yı kurdurduğu için onun neslinden gelen hanedanlığa Gök Orda hanedanlığı denildi. Böylece Orda İçen'e sol kol olarak bugünkü Kazakistan sınırları içerisinde bulunan güneyde Sığnak şehri dahil Karatağ'dan Sırderya'nın Aral Denizi'nin doğu kıyısındaki ağzına, kuzeyde de Sarısu Havzası'nın Turgay Havzası'ndan ayrıldığı Uludağ Sıradağlarına kadar uzanan saha verildi. Cengiz Han küçük torunu Şiban'a da pûlad busağalı hazırlattı. Güney Ural'ın doğusunda İlek ve Irgız ırmaklarının bulunduğu bölge de Şiban'ın hakimiyetine bırakıldı. Bununla birlikte Şiban ve Cuçi'nin odalıklarından olan 17 oğlu Batu'nun maiyetine verildi. Böylece Batu ağabeyi Orda İçen'in de tasdiki ile Cuçi ulusunun "büyük han"ı olarak seçildi. Batu Han maiyetine verilen 17 kardeşinin her birinin emrine bir miktar nöker verdi ve Zaysan beyleri olarak hakimiyetleri için onlara belirli yurtları tahsis etti. Küçük kardeşi Berke'yi emir-i kebir rütbesinde görevlendirdi. Böylece Büyük Moğol İmparatorluğu'na bağlı Cuçi ulusu teşkil edildi. Cuçi ulusunu meydana getiren başlıca hanedanlar yukarda bahsedildiği üzere Ak Orda ve Gök Orda adıyla belirlenmesine

rağmen 1260 yılından itibaren müstakil hale gelen Cuçi ulusu için tarih literatüründe Altın Orda adının kullanılması benimsenmiştir.

Batu Han'ın komutası altında bütün Moğol prenslerinin katılımıyla 1236-1240 yıllarında icra edilen II. Deşt-i Kıpçak Seferi neticesinde İdil Bulgar ülkesi ve Kırım Yarımadası dahil bütün Deşt-i Kıpçak bozkırı Cuçi ulusunun topraklarına katıldı. Ayrıca Rus knezlikleri üzerinde de hakimiyet kuruldu. Macaristan'a kadar ilerleyen Moğol birlikleri Ögedey Han'ın 1241 yılında vefat ettiği haberi ulaşınca geri çekildi. Batu Han dışındaki bütün hanedan mensupları Karakurum'a döndü. Batu Han ise fethedilen bölgelerin yönetim üssü olarak İdil Bulgarlarının başkenti olan Bulgar şehrinde otağını kurdu. Böylece Batı Sibirya, İdil-Ural bölgesi, Deşt-i Kıpçak, Harezm'in kuzey batısı, Kırım Yarımadası ve Kuzey Kafkasya'nın dahil olduğu muazzam bir coğrafyada Altın Orda Devleti'nin temeli atıldı. Altın Orda Devleti'nin kurulduğu alanda Kıpçak, Oğuz, Bulgar vb. Türk grupları meskundu. Bu yüzden diğer uluslara kıyasla Cuçi ulusu çok daha hızlı bir şekilde Türkleşti. Böylece Cuçi ulusunu meydana getiren Türk kabileleri genel olarak Tatarlar adını aldılar.

1255 yılında Batu Han'ın vefat etmesinden sonra Mengü Han Batu'nun oğlu Sartak'a Cuçi ulusunda hanlık etmesi için yarlık verdi. Ne var ki, Sartak Moğolistan'dan İdil boyuna gelirken yolda vefat etti. Yerine kardeşi Ulakçi geçse de o da kısa süre sonra öldü. Böylece Cuçi ulusunda iktidar Batu'nun Müslümanlığı kabul eden kardeşi Berke'ye geçti. İslam ülkelerinden bürokratlar, tüccarlar ve hukukçular yeni hanın yanına akın ettiler. Hanın Müslümanları himaye etmesine rağmen Altın Orda'da İslamiyet resmi din haline gelmedi. Berke Han devrinde Saray şehri inşa edilerek Altın Orda Devleti'nin başkenti yapıldı.

Berke Han hakimiyetinin ilk dönemlerinde Moğol İmparatorluğu'na bağlı kaldı. 1257 yılında imparatorluğun genel nüfus sayımını kuzeydoğu Rusları dahil tabi kılınan topraklarda organize etti. 1259 yılında Mönge Han'ın vefatından sonra Karakurum ile ilişkiler bozuldu. Berke Han Kubilay ile Arık Buka arasındaki Büyük Moğol İmparatorluğu tahtına sahip olmak için başlayan mücadelede Arık Buka'yı destekledi.

Ancak zaferi Kubilay kazandı. Berke Han ona tabi olmak istemedi ve onun hakimiyetini sadece resmi olarak tanıdı. O zamandan itibaren Ruslarla Moğol makamları arasındaki münasebetler Altın Orda Devleti ile sınırlandı.

Berke Han Bizans imparatoru Mikhail Paleolog'un saldırılarına karşı Bulgarlara yardımda bulundu. 1261 yılında Emir Nogay komutasındaki Altın Orda kuvvetleri Bizans ordusunu bozguna uğratarak Bulgaristan'ın güneyini Mikhail Paleolog'un istilasından kurtardı. Bizans İmparatorluğu üzerine baskısını arttıran Berke Han'ın gönderdiği ordu Trakya'yı yağmalayarak İstanbul'da tutsak olan Selçuklu sultanı İzzeddin Keykavus'u esaretten kurtardı.

Berke Han'ın dış siyasetinin esasını Kafkasya hakimiyeti için İlhanlılarla mücadele meydana getiriyordu. 1258 yılında Mönge Han'ın kardeşi Hülâgü Bağdat'ı ele geçirerek Abbasi Halifeliği'ne son vermiş ve İran, Irak, Suriye'nin bir kısmı ve Azerbaycan'da yeni bir devlet olarak Hülâgü ulusunu (İlhanlılar) teşkil etmişti. Ne var ki, Berke Han en azından Azerbaycan'ın Cuçi ulusuna ait olduğunu iddia ediyordu. Bu yüzden iki komşu ulus arasında uzun süre devam edecek olan çatışmalar dönemi başladı. Bu mücadelede Altın Orda Devleti ile Mısır Memlük Devleti yöneticileri İlhanlılara karşı ittifak kurdu. İlhanlılar ile Cuçi ulusu arasında ilk büyük savaş 1262 yılında Kür Irmağı'nın kuzeyinde cereyan etti. Çarpışmada Hülâgü Han zafer kazandı. Berke Han geri çekilmek zorunda kaldı. Hülâgü aynı yıl Cuçi ulusu emirlerinden Nogay komutasındaki bir Altın Orda birliğini de Derbent yakınlarında bozguna uğrattı. Daha sonra savunmasız kalan Deşt-i Kıpçak bozkırını yağmalamaları için askerlerini Terek Irmağı'nın yukarısına gönderdi. Ne var ki, hızlı bir şekilde yeni bir ordu toplayan Berke Han 1263 yılı başlarında İlhanlı kuvvetlerini Demirkapı Savaşı'nda mağlup etmeyi başardı. Bu mağlubiyete rağmen Azerbaycan Hülâgü Han'ın hakimiyetinde kalmaya devam etti. Berke Han Hülâgü Han'ın 1265 yılında vefat etmesinden sonra İlhanlı tahtına çıkan Abaka Han ile sulh yaptı. Ancak çok geçmeden çatışmalar yeniden başladı. Emir Nogay

komutasındaki Altın Orda ordusu ile İlhanlı Yeşmut'un kuvvetleri arasında 1265 yılında Kür Irmağı'nın Aksu kolu yakınında cereyan eden savaşta her iki tarafta ağır kayıplar vererek geri çekildi.

Berke'nin 1266 yılında ölümünden sonra Altın Orda tahtına Batu Han'ın torunu Mengü Timur (1266-1280) çıktı. İktidarının henüz başında bastırdığı paraların üzerine Kubilay Han'ın adı ve tamgasının yerine kendi adının ve hanedanının tamgasının basılmasını emretti. Böylece Cuçi ulusu resmi olarak Moğol İmparatorluğu'ndan müstakil hale geldi. Buna rağmen Mengü Timur Han Kubilay Han'ın baskısıyla İlhanlı Abaka Han ile 1269 yılında barış anlaşması yaptı. Ancak çok geçmeden her iki tarafın da zaman zaman üstün geldiği çatışmalar yeniden başladı. Altın Orda ordusu 1270 yılında İlhanlıların müttefiki Bizans İmparatorluğu üzerine sefer düzenledi. İmparator oldukça değerli hediyerlerle ve tam itaat ilan ederek Altın Orda kuvvetlerinin yıkımından kurtulabildi. Yedi yıl sonra Mengü Timur Han Rus knezlerinin kuvvetlerinin de katıldığı ordusunu yollayarak Kuzey Kafkasya'daki Alan şehri Dedyakov'u ele geçirdi. Altın Orda kuvvetleri şehri yakıp yıktıktan sonra geri döndü.

Mengü Timur Han kiliseleri ve din adamlarını vergiden muaf tutarak Ruslar üzerindeki baskıyı azalttı. Rostov ve Novgorod knezliklerine çeşitli imtiyazlar tanıyarak Baltık bölgesi ile doğu Rus bölgeleri arasındaki ticareti geliştirmeye çalıştı. Ayrıca Cenovalı ve Venedikli tüccarların Kırım'da ticari faaliyetler yapmalarına izin verdi. Tarih kaynaklarına göre Mengü Timur Han oldukça adil, kudretli ve akıllı bir hükümdardı. Onun devrinde halk büyük refah içerisinde yaşadı.

Mengü Timur Han'dan sonra Altın Orda tahtına çıkan oğlu Tuda Mengü (1280-1287) muktedir bir hükümdardan ziyade sofu bir Müslüman idi. Devlet işleri yerine şeyhlerle arkadaşlık ediyordu. Hatta bazı kaynaklar onun deli olduğunu iddia etmektedir. Tuda Mengü Han'ın tahttan feragat etmesinden sonra yerine geçen amcası Tula Buka (1287-1291) döneminde Cuçi ulusunda gerçek iktidar yavaş yavaş Emir

Nogay'ın eline geçti. Bu dönemde Altın Orda Devleti'nin Azerbaycan'a hakim olmak için İlhanlılarla mücadelesi devam etti. 1290 yılında Karasu Irmağı kenarında cereyan eden savaşta Altın Orda kuvvetleri Argun Han'ın ordusu karşısında bozguna uğradı. Emir Nogay İlhanlılara karşı başarısız olsa da batı taraflarında müstakil bir dış siyaset yürüttü. Lehistan, Macaristan, Sırbistan ve Makedonya'ya seferler düzenledi. Kaynatası olan Bizans imparatoru VIII. Mikhail Paleolog'un ricası üzerine defalarca Bulgaristan'ı istila etti. Bulgar Çarı ve Sırbistan Çarı kendilerini Nogay'ın vassalı olarak ilan ettiler. Vladimir büyük knezi Dmitriy Aleksandroviç dahil bazı Rus knezleri de onun himayesine girdiler. Nogay birçok knezliklerde han olarak kabul gördü. Onun nüfuzundan rahatsız olan Tula Buka'yı 1293 yılında tahttan indirerek yerine Mengü Timur Han'ın oğullarından Tokta'yı çıkardı.

Tokta Han ilkbaşta istemeyerekte olsa yaşlı Emir Nogay'a boyun eğdi. Fakat zamanla kendini kudretli hissetmeye başlayınca hakimiyeti kendi üzerinde toplamak amacıyla mücadele etmeye başladı. 1293 yılında kardeşi Tudan'ı orduyla Ruslar üzerine tenkil seferine yolladı. Tudan'ın ordusu Nogay'ın himayesi altına giren knezleri bozguna uğrattı. Fiili iktidar yavaş yavaş Tokta Han'ın eline geçmeye başladı. İç çekişmelerden yorulan kabile zadegânı da hükümdarın güçlü olmasını arzuluyordu. Nogay'la açık mücadele kaçınılmaz bir şekilde yaklaşıyordu. Hanın ve emirin orduları birkaç kez savaş meydanında çarpıştı. Nihayet 1300 yılında Nogay mağlup edildi ve yakalanarak öldürüldü. Böylece Deşt-i Kıpçak'ta sükunet ve istikrar yeniden tesis edildi. Cuçi ulusu gücünün zirvesine ulaşacağı bir döneme girdi.

Nogay'ın ölümünden sonra Altın Orda'nın Balkanlardaki nüfuzu azaldı ve Bulgar Krallığı ile Sırp Krallığı vassal durumdan çıktılar. Ancak Tokta Han Rus knezleri üzerinde zayıflayan nüfuzunu arttırmayı başardı. Cuçi ulusunu kargaşadan kurtararak yeniden yükselişe geçiren Tokta Han 1312 yılında vefat ettiğinde oğulları kendisinden önce öldüğü için kardeşi Tuğrul'un oğlu Özbek Han (1312-1341) Saray'da tahta çıktı. Özbek Han İslam dinini kabul etmiş ve Muhammed adını

almıştı. Özbek Han'ın ilk önemli icraatı İslamiyet'i Altın Orda Devleti'nin resmi dini haline getirmesi oldu. Böylece İslamiyet bütün Deşt-i Kıpçak'ta hızla yayılmaya başladı. Müslüman ülkelerinden birçok din adamları, tüccarlar ve zanaatkarlar Altın Orda Devleti'ne geldi. Şehirlerde çok sayıda mescidler ve medreseler inşa edildi. Cengiz yasalarının yerini İslam hukuku almaya başladı. Böylece Cuçi ulusu adeta bir Müslüman Sultanlığına dönüştürüldü. Özbek Han 1330 yılında Saray el-Cedid adıyla yeni bir başkent kurarak Altın Orda Devleti'nin merkezi yaptı.

Özbek Han aktif bir dış siyaset yürüttü. Buna göre Memlüklerle geleneksel hale gelen ittifakı sürdürdü. Litvanya, Lehistan ve Çağatay Hanlığı üzerine ordularını sevk etti. Tokta Han döneminde ara verilen İlhanlılarla askerî mücadeleyi yeniden başlattı. Altın Orda orduları 1318-1319 ve 1335 yıllarında Azerbaycan'a girdi, fakat orada tutunmayı başaramadı. Özbek Han'ın siyasi mücadelesinde en yakın adamlarından olan Beklerbek Kutluk Timur ve büyük Hanşa Taydula önemli rol oynadı.

İktisadi ve askerî gereksinimlerden dolayı değerli madenlere olan talep ve aynı şekilde Rus vassalların tam itaati Altın Orda yönetiminin Rus knezlikleriyle ilişkilerinde değişiklik meydana getirdi. Ruslar Altın Orda yönetimi tarafından belirlenen miktardaki haracı artık kendileri toplayarak düzenli bir şekilde göndermek zorundaydı. Özbek Han'ın bu siyaseti knezlerin birbirlerinin kanını akıtmasının temel sebebi oldu. Onların bazıları idam edildi. Özbek Han Moskova ve Tver knezlikleri arasındaki rekabetten faydalanarak sırasıyla Vladimir knezi Daniloviç Moskovskiy'e (1317), Tver knezi Yuriy Mihayloviç'e (1322) ve Aleksandr Mihayloviç'e (1325) "büyük knezlik" yarlıklarını verdi. 1327 yılında Tver'de çıkan Altın Orda karşıtı ayaklanmanın bastırılmasından sonra büyük knezlik yarlığı ve bütün Rus ulusundan haraç toplama yetkisini Moskova knezi İvan Daniloviç Kalita ve sonra da Semen İvanoviç Gordıy'a verdi. Onların siyasetlerinden memnun kalan Özbek Han Rus topraklarına askerî sefer düzenlemek için bir sebep görmedi. Bundan dolayı Rus kronikleri bu dönemi "kırk yıl sessizlik" ifadesiyle belirtmektedirler.

Özbek Han'dan sonra büyük oğlu Tinibek (1341-1342) kısa bir süre hüküm sürdü. Zira küçük kardeşi Canibek tarafından öldürülerek tahttan indirildi. Canibek Han (1342-1357) dış ilişkilerinde Özbek Han'ın siyasetini devam ettirdi. İvan Daniloviç Kalita'nın oğullarının Vladimir Büyük Knezliği üzerindeki hak iddialarını ve Litvanya hükümdarı Olgerd'le mücadelelerini destekledi. Tarih kaynaklarında adil ve kudretli bir hükümdar olarak tasvir edilen Canibek Han annesi Taydula Hatun'un Ortodoks din adamlarını himaye etmesine müdahale etmedi. Taydula Kırım'daki İtalyan tüccarlarına ticaret yapma hakkı tanıyan yarlıklar dahi verdi.

Canibek Han devrinde Altın Orda Devleti gelişmeye devam etti. Deşt-i Kıpçak'ta asayiş sağlandı. Ticari yollar boyunca kervansaraylar inşa edildi. Canibek Han devrinde önemli hadiselerden biri veba salgını dolayısıyla Cuçi ulusunda çok sayıda insanın hayatını kaybetmesiydi.

Canibek Han İlhanlı Devleti'nin 1335 yılında yıkılmasından sonra Azerbaycan'da hakim olan Çobanoğullarının hükümdarı Emir Eşref'i mağlup ederek Tebriz'i aldı (1336). Böylece Altın Orda hanlarının yaklaşık yüz yıl boyunca zapt etmeye çalıştığı Azerbaycan kısa süreliğine de olsa Altın Orda Devleti'ne bağlandı. Canibek Han oğlu Berdibek'i 50.000 kişilik bir orduyla Azerbaycan'da bırakarak Saray'a doğru yola çıktığında hastalandı. Ulus emirlerinden Kanglı Tulubay Berdibek'e haber yollayarak babasının ölmek üzere olduğunu ve bir an önce yanına gelmesini bildirdi. Canibek Han haberi olmadan yanına gelen Berdibek'e kızdı. Ne var ki, Berdibek'le anlaşan Tulubay'ın adamları otağına girerek Canibek Han'ı öldürdüler. Bununla da yetinmeyen Berdibek 12 kardeşini öldürerek yalnız kendi oğlunu hayatta bıraktı. Böylece tahta sahip olmak için bütün rakiplerini ortadan kaldırdı. Bundan dolayı ona "kökün kırgan köten han" denilmiştir. Ayrıca Han olma hevesiyle yerini terketmesi yüzünden Azerbaycan da kısa süre içerisinde elden çıkmış oldu. Berdibek Han (1357-1360) içki ve eğlence düşkünlüğü yüzünden üç yıllık saltanattan sonra vefat etti. Onun ölümüyle birlikte Batu Han ile başlayan Ak Orda hanedanı son buldu.

Berdibek Han'ın ölümünden 1380 yılına kadar geçen sürede iç karışıklıklar yüzünden Altın Orda tahtına birbiri ardına 20'ye yakın Han (Kulpa, Nevruz Bey, Hıdırbek, Timur Hoca, Ordu-Melek, Kildibek, Timur Bulat, Murad, Bulat Hoca, Aziz, Abdullah, Hasan, Hacı Çerkes, Alibek, Karıhan, Arabşah, Urus Han, Toktoga, Timur Melik) çıktı. Altın Orda Devleti tarihinde fetret dönemi (1360-1380) olarak adlandırılan bu süreçte Deşt-i Kıpçak'taki gerçek iktidar ulus emirlerinden en kudretlisi olan Mangıt kabilesinin beyi Mamay Mirza'nın şahsındaydı. Bu dönemde Altın Orda'nın istikrarsızlaşmasından Ruslar faydalandılar. Moskova knezi Dmitriy gücünü arttırarak Ryazan haricindeki bütün Rus knezliklerini hakimiyeti altına almayı başardı. Moskova knezinin artan gücünü kırmak isteyen Mamay 1378 yılında Ryazan bölgesinde vuku bulan savaşta Ruslara yenildi. İntikamını almak amacıyla 2 yıl sonra daha büyük bir orduyla Moskova knezinin üzerine gitti. Ne var ki, Don Irmağı yakınlarında cereyan eden Kulikova Meydan Muharebesinde taktik hatalar yüzünden Ruslara karşı ikinci kez mağlup oldu. Ruslar üstün gelmelerine rağmen savaşta çok büyük kayıplar vermişlerdi. Bu yüzden Saray'dan yarlık almaya ve haraç ödemeye devam ettiler. Yine de Tatarları yenebileceklerini anlayarak büyük moral kazandılar.

Altın Orda Devleti'nin fetret döneminden çıkarak yeniden yükselişe geçmesi Toktamış Han'ın faaliyetleri ile gerçekleşti. Toktamış Han babasını öldüren amcası Urus Han (1377-1378)'dan kaçarak Türkistan hükümdarı Emir Timur'a sığınmıştı. Ondan aldığı destekle yürüttüğü sebatlı mücadeleden sonra 1379'da bütün Doğu Deşt-i Kıpçak'a otoritesini kabul ettirdi. Nihayet 1380 yılı sonbaharında Kırım'a çekilmiş olan Mamay Mirza'yı Kalka Irmağı kenarında mağlup ederek bütün Cuçi Ulusunu hakimiyeti altında birleştirdi.

Toktamış Han'ın ilk icraatı 1382 yılında Moskova'yı ele geçirerek yakıp yıkmasıydı. Toktamış bu zaferin neticesinde hem Kulikova Meydan Muharebesi'nin intikamını almış oldu, hem de Ruslar üzerinde siyasi nüfuzunu arttırdı. Bu hadisenin hemen akabinde bütün Rus knezleri Toktamış Han'dan yarlık almak için Saray'a geldiler ve oğullarını rehin

olarak onun yanında bıraktılar. Ayrıca vergilerini düzenli olarak ödemeye devam ettiler. Böylece Rus knezlikleri yeniden baskı altına alındılar.

Toktamış Han Altın Orda Devleti'nin kuruluşundan beri hak iddia ettiği Azerbaycan ve Harezm'i de hakimiyeti altına alarak Cuçi ulusunu yeniden ihya etmek istiyordu. Ne var ki, Harezm'i devletine bağlayan Emir Timur aynı sıralarda Azerbaycan'da faaliyet yürütüyordu. Bu durum iki bozkır hükümdarını karşı karşıya getirecekti. Onlar arasında düşmanlığı ortaya çıkaran adımlar Emir Timur'u Cengiz Han soyundan gelmediği için meşru görmeyen Toktamış Han tarafından atıldı. Onun Harezm'de kendi adına para bastırması, Timur'a karşı Osmanlı Devleti ve Memlüklerle ittifak kurması ve Azerbaycan'a saldırarak Tebriz'i yağmalaması düşmanlığı açık bir hale getirdi. Neticede Kunduzca Irmağı kenarında 1391 yılında cereyan eden ilk savaş Emir Timur'un zaferiyle neticelendi ise de Toktamış Han kaçarak hayatını kurtarmayı başardı. Timur'un büyük ganimetlerle Semerkant'a dönmesinden sonra Deşt-i Kıpçak'ta hakimiyetini yeniden tesis etti. Ne var ki Timur, Gürcistan'da faaliyetlerde bulunurken Toktamış Han'ın ordusunun Derbent'i geçerek Şirvan'a girdiğini duyunca hemen harekete geçti. 1395 yılında Terek Irmağı kenarında vuku bulan ikinci savaşta da zafer Timur'un tarafında oldu. Toktamış Han yine kaçmayı başarmıştı. Ancak Timur bu kez ordusunu onun arkasından yollayarak Deşt-i Kıpçak'ta büyük tahribat meydana getirdi. İdil boyunda ve Kırım Yarımadası'nda bulunan birçok şehir Timur'un askerlerince yağmalandı. Cuçi ulusunda iktidar güçlü Mangıt Kabilesine mensup Edigey Mirza'nın desteğiyle Timur Kutluğ Han'a geçti. Ancak fiili hakimiyet Edigey Mirza'da kaldı. Toktamış Han iktidarı yeniden ele geçirmek istediyse de yenilerek Litvanya kralı Vitovt'un yanına sığındı. Vitovt Toktamış Han'ı Saray tahtını geri alabilmesi için destekledi. Bunun karşılığında Toktamış Han'ın yardımıyla Moskova knezliğini alacaktı. Fakat Toktamış ile Vitovt'un müttefik kuvvetleri 1399 yılında Edigey Mirza'nın ordusu tarafından bozguna uğratıldı. Böylece Toktamış Han'ın Deşt-i Kıpçak'ı yeniden kendi hakimiyeti altına almak için yaptığı son askerî teşebbüs de başarısızlığa uğradı.

Cuçi ulusunun iktidarını belirleyen siyasi kudretin sahibi Edigey Mirza 1399 yılında Timur Kutluğ'un vefat etmesinden sonra Altın Orda tahtına birbiri ardına Şadibek (1399-1406) ve Puladbek (1406-1410)'i çıkardı. Fakat onlardan hiçbiri ülkenin kaderinin tayin edilmesinde Edigey Mirza'nın elinde bir kukla han olmaktan öteye gidemedi.

Edigey Mirza 1408 yılında vergi ödemeyi aksatan Moskova Knezliği üzerine sefer düzenledi. Pereyaslavl, Rostov, Dmitriev ve Serpuhov gibi Rus şehirlerini zapt ettikten sonra Moskova'yı kuşattı. Ancak Moskova halkı kurtuluş akçası olarak 3.000 gümüş ruble ödeyince kuşatmayı kaldırarak geri döndü.

Edigey Mirza 1410 yılında Pulatbek ölünce yerine Timur Kutluğ'un oğlu Timur Sultan'ı tahta çıkardı. Kızlarından birini de onunla evlendirdi. Buna rağmen Timur Han müstakil hareket etmek için kayınpederine karşı çıkarak onu mağlup etti. Ancak onun müstakil iktidarı uzun sürmedi. Zira 1411 yılında Toktamış Han'ın oğlu Celaleddin Sultan tarafından yenilerek tahttan indirildi. Kırım'a kaçan Edigey Mirza burada topladığı orduyla 1416 yılında Litvanya kralı Vitovt'u büyük bir hezimete uğrattı ise de İdil boyunda Toktamış Han'ın bir diğer oğlu Kadir Berdi'nin kuvvetlerine mağlup olarak esir düştü ve 1419 yılında öldü. Onun ölümünden sonra Cuçi ulusunun iktidarını elde etmek isteyen birçok han ortaya çıktı. Neticede iç çekişmeler yüzünden parçalanma sürecine giren Altın Orda Devleti 15. yüzyılın ortalarına doğru dağıldı. Böylece Deşt-i Kıpçak'ın farklı bölgelerinde müstakil Kazan Hanlığı, Kırım Hanlığı, Kasım Hanlığı, Nogay Ordası, Şibanî Devleti (Özbek Hanlığı), Kazak Hanlığı ve Sibir Hanlığı ortaya çıktı. Altın Orda Devleti'nin merkezi toprakları ise Ulu Orda veya Taht İli adıyla varlığını 1502 yılına kadar devam ettirdi. Ayrıca Ulu Orda'nın yıkılmasından sonra aşağı İdil boyunda müstakil bir Tatar Türk devleti olarak Astarhan Hanlığı ortaya çıktı.

16. İlhanlı Devleti

Batı İran ve Azerbaycan İlhanlı Devleti kurulmadan önce doğrudan Moğol İmparatorluğu'na bağlı bürokratlar aracılığıyla yönetildi. Moğol askerî valileri Curmağun Noyan (1229-1241) ve ondan sonra Baycu Noyan (1241-1256)'ın karargahı Azerbaycan'daki Mogan ve Erran'dı. Ayrıca bu askerî valilerin emirleri altına verilen sivil idareden sorumlu yardımcıları (Cin Timur, Körgüz, Argun Aka) Horasan ve İran'da vergileri toplayarak Karakurum'a yollamakla görevlendirilmişlerdi. Bu süreçte Moğol ordusu Doğu Anadolu'da bazı yerleşimleri tahrip etti ve Celaleddin Harzemşah'ın son kalıntılarını ortadan kaldırdı (1231). Baskı altına alınan Anadolu Selçuklu Devleti 1236 yılından itibaren iç işlerinde serbest olmak kaydıyla Büyük Moğol İmparatorluğu'na tabi hale geldi. Curmağun Noyan'ın gayretiyle Gürcüler hakimiyet altına alınarak yıllık vergiye bağlandı (1239). 1243 yılında Baycu Noyan komutasındaki Moğol ordusu Anadolu Selçuklu kuvvetlerini Kösedağ Savaşı'nda mağlup etti.

Azerbaycan'daki Moğol Genel Valiliğinin askerî başarılarına rağmen hem sivil idarede hem de hakimiyet altına alınan devletlerle bağlantılı olarak bazı sorunlar ortaya çıktı. Bölgenin Karakurum'a uzak konumu sebebiyle değişiklikler, buyruklar, bağlı hükümdarların yarlık almak için gelmeleri, aziller veya atamaların ulaşması hayli zaman alıyor ve bu durum aksaklıklara sebep oluyordu. Ayrıca tertipledikleri suikastlerle düzeni sarsan Mazendaran taraflarındaki Batıniler (İsmâilîler) ve Moğol nüfuzuna karşı direnen Bağdat Halifeliğiyle alakalı Karakurum'a pek çok şikayet geliyordu. Nihayet Mönge Han bu sorunları gidermek ve devleti merkezileştirmek amacıyla batıya küçük kardeşi Hülâgü'yü göndermeye karar verdi. Bu düşüncesini 1251 yılında Karakurum'da topladığı kurultayda tasdik ettirdi. Bunula birlikte Hülâgü'ye Batı İran, Şam, Mısır, Rum ve Ermeni ülkelerinin fethedilmesi talimatı verildi. Uzun hazırlıklardan sonra 1256 yılının hemen başında

büyük bir orduyla Amuderya'yı geçen Hülâgü Aralık ayının sonuna kadar Mazenderân, Meymûnduz ve Alamut gibi kalelerde hakim olan Batınileri ortadan kaldırdı. Bu arada Hülâgü Azerbaycan'da yerleşmek istediğinden dolayı Baycu Noyan'a Anadolu'ya geçmesi için emir verdi. Bunun üzerine Baycu Noyan Anadolu'da uygun bir yer ayarlaması için Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykâkus'a haber yolladı. Ancak Selçuklu sultanı Moğolların doğrudan Anadolu'ya yerleşmelerinden çekindiği için bu isteğe karşı direndi ve savaş hazırlıklarına başladı. Sonuçta Konya'ya kadar ilerleyen Baycu Noyan komutasındaki Moğol ordusu Sultan Hanı mevkiinde Selçuklu ordusunu ikinci kez bozguna uğrattı. Zaferden sonra bir kısım Moğol askerlerini Anadolu'da uygun yerlere konuşlandıran Baycu Noyan Hemedan'da bulunan Hülâgü'nün yanına gitti. Batınilerin işini halleden Hülâgü Bağdat'taki Halife Müstasım'a teslim olması için haber yolladı ise de istediği karşılığı alamayınca üç kol halinde Bağdat üzerine yürümeye karar verdi. Bunun neticesinde 1258 yılı Şubat ayında Moğol ordusunca tamamen zapt edilen Bağdat'ta büyük bir yıkım ve katliam başladı. Teslim olmalarına rağmen Müslüman halk kılıçtan geçirildi. Hülâgü'nün Nesturi Hristiyan olan eşi Dokuz Hatun'un himaye ettiği Hristiyan ahaliye ise dokunulmadı. Halife Mustasım da öldürüldü. Böylece Abbasi Halifeliği ortadan kaldırıldı. Bağdat'ın alınmasından sonra Hülâgü Hemedân üzerinden Azerbaycan'a dönerek Tebriz ve Maraga şehirlerini merkez haline getirdi. Musul Atabeki, Fars Atabeki'nin oğlu ve Selçuklu tahtına çıkmak isteyen II. Keykâvus ile IV. Kılıçarslan Hülâgü'nün yanına gelerek bağlılıklarını bildirdiler.

Hülâgü Irak'ın ardından Mönge Han'ın talimatı gereğince Suriye ve Mısır'ı da zapt etmek istiyordu. Bu amaçla derhal Kilikya Ermeni kralı I. Hetum ve Antakya-Trablusşam Prensi VI. Bohémond'la ittifak kurdu. Böylece Yakındoğu Müslümanlarına karşı Moğolları sevinçle karşılayan Hristiyanlarla işbirliğine girdi. O sıralarda Şam ve Halep Eyyubî hanedanından Melik Nasır'ın kontrolü altında bulunuyordu. Ayrıca merkezi Silvan'da olan Diyarbakır ve çevresine hakim Eyyubîlerden Melik Eşref'in başında bulunduğu Meyyafârîkîn Emirliği, Moğollara direniyordu. Buna karşılık Moğolların saldırısından çekinen Melik

Nasır 1259'da Hülâgü'ye oğlu Melik Aziz'i yollayarak tabi olduğunu bildirdi ise de bir sonuç elde edemedi. Zira Hülâgü Batı Mezopotamya ve Suriye'yi ele geçirmekte kararlıydı. Bu amaçla öncelikle oğlu Yeşmut'u Ermeni ve Gürcü kuvvetleriyle takviye ederek Meyyafârîkîn (Silvan) üzerine yolladı. İki yıl direnen şehir ancak Hülâgü'nün Suriye seferi dönüşü sonrasında Moğolların eline geçecekti. Hülâgü ise 1259 yılı sonbaharında Suriye seferine çıktı. Ermeni ve Gürcü birliklerinin de yer aldığı Moğol ordusu Cizre, Harran, Nusaybin ve Suruç'u zapt ettikten sonra Urfa'da kışı geçirdi. İlkbahar'da tekrar harekete geçen Moğol ordusu Münbiç, Rakka ve Caber kalelerini ele geçirdi. Yaklaşan Moğol tehdidine karşı Suriye hakimi Melik Nasır yeğeni Turanşah'ı Halep'te bırakmış, kuvvetlerini de Şam'ın kuzeyindeki Bere Kalesine yerleştirmişti. Ne var ki Moğol ordusu 1529 yılı Aralık ayında Halep'i ele geçirerek şehirde büyük bir katliam ve yıkım gerçekleştirdikten sonra Hülâgü'nün talimatıyla yönünü Şam'a çevirdi. Korkuya kapılan Melik Nasır Mısır'a kaçtı. Onun ayrılmasından sonra direniş imkanından yoksun kalan Şam'ın yönetici zadeganı tahribattan kurtulmak amacıyla şehrin anahtarlarını Hülâgü'ye gönderdiler. Böylece Hülâgü'nün öncü kuvvetlerini komuta eden Kit-Buğa Noyan 5 Mart 1260 tarihinde Şam'a girdi. Ancak Hülâgü'nün talimatı gereğince şehirde herhangi bir katliam veya yıkım gerçekleştirmedi. Şam'ın zapt edilmesinden sonra Moğol orduları Gazze'ye kadar ilerlediler.

Hülâgü Suriye'nin işgalinden sonra Altın Orda hükümdarı Berke Han'ın Kafkasya üzerinden Azerbaycan'ı tehdit etmesi üzerine Kit-Buğa Noyan'ı emrine verdiği 20 Bin kişilik kuvvetle Suriye'de bırakarak İran'a döndü. İslamiyet'i benimseyen Berke Han Bağdat'ta Müslümanların katledilmesine tepki duyuyordu. Ayrıca Azerbaycan'ın Cuçi ulusuna ait olduğunu iddia ediyordu. Bu arada Memlük sultanı Kutuz emiri Baybars'ı bir orduyla Suriye üzerine yolladı. 3 Eylül 1260 tarihinde Ayn-Calûd yakınında cereyan eden savaşta Memlük ordusu Suriye'de bırakılan Moğol kuvvetlerini mağlup etmeyi başardı. Esir edilen Kit-Buğa gönderildiği Kahire'de idam edildi. Böylece Suriye Moğollardan geri alınanarak Fırat'ın doğusuna kadar uzanan bölge Memlüklerin

kontrolüne girdi. Hülâgü 1260 yılı Kasım ayında başka bir ordusunu Suriye üzerine yolladı ise de Moğollar Müslüman kuvvetleri tarafından geri püskürtüldü. Bu hadiselerin hemen ardından Azerbaycan'ı almak isteyen Berke Han Kutuz'un vefatından sonra Kahire'de tahta çıkan Memlük sultanı Baybars (1260-1277) ile ittifak kurdu ve Hülâgü'ye karşı savaş ilan etti. İlk büyük savaş 1262 yılında Kür Irmağı'nın kuzeyinde cereyan etti. Çarpışmada Hülâgü Han zafer kazandı. Berke Han geri çekilmek zorunda kaldı. Hülâgü aynı yıl Cuçi ulusu emirlerinden Nogay komutasındaki bir Altın Orda birliğini de Derbent yakınlarında bozguna uğrattı. Hülâgü böylece savunmasız kalan Deşt-i Kıpçak Bozkırını yağmalamaları için askerlerini Terek Irmağı'nın yukarısına gönderdi. Ne var ki, hızlı bir şekilde yeni bir ordu toplayan Berke Han 1263 yılı başlarında İlhanlı kuvvetlerini Demirkapı Savaşı'nda mağlup etmeyi başardı. Bu mağlubiyete rağmen Azerbaycan Hülâgü Han'ın kontrolünde kalmaya devam etti.

Aladağ'da bir saray ve Hoy'da tapınaklar inşa ettiren Hülâgü Han'ın 1265 yılında vefat etmesinden sonra yerine büyük oğlu Abaka Han (1265-1282) geçti. Kubilay Han'dan yarlık alarak iktidarını tasdik ettiren Abaka Han döneminde İlhanlıların başkenti Maraga'dan Tebriz'e taşındı. Abaka Han Mikhael Paleologos'un kızı Despina Maria ile evlenerek Bizans imparatoru ile ittifak kurdu. Böylece Altın Orda-Memlük ittifakına karşı koymaya çalıştı. İktidarının hemen başında Azerbaycan'ı ele geçirmek isteyen Berke Han'ın ordusunun saldırısını püskürttü (1266). 1269-1270 yıllarında Merv ve Nişabur'u zapt ederek Horasan'ı işgal eden Çağataylı Barak Han'ı Herat yakınlarında bozguna uğrattı. Abaka Han daha sonra 1272 yılı sonlarına doğru Çağataylılar üzerine bir ordu yolladı. Buhara'yı zapt eden İlhanlı ordusu büyük katliam ve tahribat yaptıktan sonra Çağataylı Nikbay Han tarafından mağlup edilerek geri püskürtüldü.

Abaka Han döneminde batıda bilhassa Suriye'ye hakim olmak amacıyla Memlüklerle mücadele de devam etti. Memlük sultanı Baybars 1277 yılında Selçuklu topraklarına girerek Elbistan yakınlarında İlhanlılara bağlı bir Moğol ordusunu mağlup etti. Bozgunu haber alan Abaka Han derhal Anadolu'ya gelerek yenilgiden sorumlu tuttuğu

başta Vezir Muîneddin Pervane olmak üzere Selçuklu yöneticilerini cezalandırdı. Abaka Han 1281 yılında kardeşi Mengü Timur'un komutası altında 50.000 kişilik bir Moğol ordusunu Suriye üzerine yolladı. Ermeni, Gürcü ve Franklardan oluşan 30.000 kişilik müttefik kuvvetleri de Moğolları destekledi. Ne var ki, Memlük sultanı Kalavun Humus yakınlarında bu kalabalık İlhanlı ordusunu mağlup etmeyi başardı. Böylece Moğollar bir kez daha Fırat'ın doğusuna geri çekilmek zorunda kaldı. Bu mağlubiyetten kısa süre sonra Abaka Han vefat etti (1 Nisan 1282).

Abaka Han'dan sonra İlhanlı tahtına kardeşi Teküder Han (1282-1284) çıktı. Müslüman olarak Ahmed adını alan Teküder Han İlhanlı Devletini hızla İslamlaştırmaya çalıştı. Memlüklerle barış ve ittifak yapmak istedi. Ancak onun siyasetinden hoşnutsuz olan gayrımüslim yönetici zadegânın girişimiyle Ahmed Teküder Han tahttan indirilerek öldürüldü. İhanlı tahtına ise Abaka'nın oğlu Horasan Valisi Argun Han (1284-1291) çıkarıldı.

Argun Han Sadüdevle adlı bir Yahudiyi başvezir yaptı ve maliye işlerini onun sorumluluğuna verdi. Sadüdevle Moğol beylerinin köylüleri yağmalamalarını ve halktan aşırı vergi almalarını engelledi. Böylece iktisadi ve sosyal hayatı düzene soktu. Tebriz yakınlarında Arguniye adını alan bir şehir inşa ettirdi.

Argun Han Memlüklere karşı Hristiyan dünyası ile ittifak kurmaya çalıştı. Horasan Valisi olarak görevlendirdiği oğlu Gazan'ın yanına başkumandan olarak atadığı Emir Nevrûz'un 1289 yılında çıkardığı isyanı bastırdı. Kaçmayı başaran Nevrûz Ögedey hanedanının temsilcisi Kaydu'nun yanına sığındı. Argun Han'ın ordusu 1290 yılında Azerbaycan'a girmek isteyen Altın Orda ordusunu Kafkasya'daki Karasu'da mağlup etti. Böylece Argun Han döneminde kuzey ve batı sınırları muhafaza edildi.

Argun Han'ın 1291 yılında vefat etmesinden sonra kardeşi Geyhatu (1291-1295) İlhanlı tahtına çıkarıldı. Geyhatu döneminin en dikkat çekici icraatlarından biri mali durgunluğu canlandırmak için kağıt

para bastırılmasıydı. Ancak kağıt para tedavülü iktisadi hayatı olumsuz etkileyince bu uygulmaya kısa süre sonra son verildi. Eğlence ve içki düşkünü olan Geyhatu Han'ın iktidarı oldukça kısa sürdü. Zira şehzade Baydu'nun desteklediği memnuniyetsiz yönetici zadegân tarafından tahttan indirildi ve bir yay kirişi ile boğdurulmak suretiyle öldürüldü. Baydu, Han olduysa da daha önce Horasan'da isyan çıkaran Emir Nevrûz'un desteklediği Argun Han'ın oğlu Gazan tarafından tahttan indirilerek öldürüldü. Onu destekleyen emirler de iç karışıklıklara sebep olduklarından dolayı idam edildi.

Gazan Han (1295-1304) İhanlı tahtına çıkmasını sağlayan en büyük destekçisi Emir Nevrûz'un telkinleriyle Müslüman olmuştu. Bu yüzden onu vezirlik makamına getirdi. Ancak çok geçmeden Memlük sultanı ile ittifak kurmakla suçlayarak onu idam ettirdi. Böylece Gazan Han iktidarını güçlendirdi. Onun döneminde İlhanlı Devleti resmi olarak İslamlaştı. Çiftçileri yağmadan ve ağır vergilerden himaye ederek tarım üretimini destekledi ve ülkesini mamur hale getirdi. Gazan Han büyük vezir olarak atadığı Reşüdeddin'i Moğol tarihi yazmakla görevlendirdi. Reşüdeddin meşhur eseri Câmiü't-tevârih'i ancak Olcaytu Han devrinde tamamlayabildi.

İlhanlı Devleti'ne en parlak devrini yaşatan Gazan Han döneminde Sulamış adında Baycu Noyan'ın torunlarından biri Karaman hanedanının kurucusu Türkmen emiri Mahmud Bey'in yardımıyla Anadolu'da bağımsız bir beylik kurma teşebbüsünde bulundu. Bu isyan 1299 yılında Gazan Han'ın gönderdiği Moğol ordusu tarafından bastırıldı. Gazan Han İlhanlı hükümdarlarının Suriye'ye hakim olma siyasetini devam ettirdi. Bu amaçla 1299 yılı Aralık ayında Halep'i işgal etti, sonra da Humus yakınlarında Memlük ordusunu mağlup ederek Şam'a girdi (Ocak 1300). Ancak bu zafere rağmen Suriye İlhanlıların elinde kalmadı. Zira Gazan Han Çağataylılardan Kutluk Hoca'nın Fars ve Kirman'a saldırarak yakıp yıkması üzerine İran'a dönmek zorunda kalınca Suriye yeniden Memlüklerin kontrolüne girdi. Gazan Han ülkesinde asayişi sağladıktan sonra 1303 yılında Suriye'ye Kutluk Şah

komutasında bir ordu gönderdi ise de İlhanlı kuvvetleri Memlüklere yenilerek geri çekilmek zorunda kaldı. Bu İlhanlıların Suriye'ye yaptıkları son sefer oldu.

Gazan Han'ın 17 Mayıs 1304 tarihinde vefat etmesinden sonra yerine kardeşi Olcaytu Han (1304-1316) geçti. Müslüman olan Olcaytu Han devletin başkentini 1305 yılında Tebriz'den İran'ın kuzeybatısında yer alan Sultaniye şehrine taşıdı. Onun iktidarı döneminde Memlüklerle sınır muharebeleri yaşandı. Olcaytu Han batıda Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra Anadolu'da karışıklıklar çıkaran Türkmen beyleriyle uğraşmak zorunda kaldı. Anadolu'da çıkan isyanlar Emir Çoban'ın gayretleriyle bastırıldı. Altın Orda Devleti ile daha çok diplomatik ilişkiler kuruldu ve ufak tefek çatışmalar haricinde kuzey sınırı muhafaza edildi. Olcaytu Han doğuda İlhanlılara bağlı Kert hanedanı tarafından yönetilen Herat'ta ayaklanma çıkaran Melik Fahreddin'le uğraşmak zorunda kaldı. Neticede İhanlı ordusu 1307 yılında ayaklanmayı bastırdı. Ayrıca Horasan'a saldıran Çağataylılar da sorun teşkil etti. Ne var ki, zaman zaman elden çıksa da Horasan İlhanlı Devleti'nin hakimiyetinde kalmaya devam etti.

Olcaytu Han'ın 16 Aralık 1316 tarihinde Sultaniye'de vefat etmesinden sonra İlhanlı tahtına henüz 11 yaşındaki oğlu Ebu Said (1316-1334) çıktı. Ebu Said Han iktidarının ilk on yılında daha önce Horasan Valisi iken Atabeki olan Sevinç Noyan ve bilhassa ordunun komutanı Emir Çoban'ın vesayetinde kaldı. Bu dönemde Çağataylı Yasavur Horasan'ı bir süreliğine zapt etmeyi başardı (1318). Ancak Yasavur, Çağatay Hanı Kebek tarafından öldürülünce Horasan yeniden İlhanlıların hakimiyetine girdi. Emir Çoban 1322 yılında oğlu ve Anadolu Valisi Timurtaş'ın isyanını bastırdı. Ebu Said Han döneminde Altın Orda Hanı Özbek Han'ın Azerbaycan'ı İlhanlılardan alma çabaları da Emir Çoban'ın gayretleriyle engellendi. Emir Çoban 1325 yılında Horasan'a saldıran Çağataylı Alaaddin Tarmaşirin Han'ın ordusunu mağlup etti ve Gazne'yi ele geçirdi. Emir Çoban'ın askerî zaferleriyle nüfuzunun artması iktidarı artık paylaşmak istemeyen Ebu Said'i rahatsız etmeye

başlamıştı. Neticede Emir Çoban'ın İlhanlı Devleti'ni muhaza etmek için bütün gayretlerine rağmen Ebu Said Han'la arası açıldı. Bunun en önemli sabebeplerinden biri de Ebu Said'in Emir Çoban'ın evli kızı Bağdat Hatun'a karşı duyduğu ilgiydi. Moğol yasası gereği Han bir kadınla ilgilenirse ve kadın evliyse kocasının onu derhal boşaması icab ediyordu. Emir Çoban Ebu Said'in evli kızına duyduğu bu ilgiden rahatsız oldu ve onun kendisini ortadan kaldırmak niyetinde olduğunu anlayarak Horasan'a gitti ise de Herat'ta Melik Gıyaseddin tarafından yakalanarak idam edildi (1327). Bu hadiseden sonra Emir Çoban'ın oğlu Anadolu Valisi Timurtaş Mısır'a kaçtı. Ancak o da orada öldürüldü.

Emir Çoban'ın ölümünden sonra devleti ayakta tutacak kudret ve kabileyetten yoksun Ebu Said Han'ın iktidarının son döneminde İlhanlı Devleti çöküşe geçti. Bu dönemde eşinden boşanarak Ebu Said ile evlenen Bağdat Hatun yönetimde etkili oldu. Nihayet 1335 yılında veliahtsız olarak vefat eden Ebu Said'den sonra İlhanlı Devleti dağılma sürecine girdi. Emirler İlhanlı tahtına Kubilay'ın kardeşi Arık Buga'nın neslinden gelen Arpagon'u çıkardılarsa da, yeni han 1336 yılında çıkan bir isyan neticesinde öldürüldü. 1338 yılında Emir Çoban'ın torunu Hasan Tebriz'i ele geçirerek Azerbaycan ve İran'a hakim oldu. Celayir kabilesinden Uzun Hasan da Bağdat'ta müstakil bir hükümdarlık kurdu ve ölünce yerine oğlu Üveys geçti. 1355 yılında Altın Orda hanı Canibek Çobanoğlu Hasan'ın ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Eşref'i mağlup ederek Tebriz'i ele geçirdi, ancak kısa süre sonra Deşt-i Kıpçak'a geri döndü. Bu durumdan istifade eden Üveys 1358'de Tebriz'i zapt etti ve böylece Azerbaycan ve Batı İran'ın hükümdarı oldu. Bu bölge daha sonra Kara Yusuf adlı Karakoyunlu Türkmen aşireti reisi tarafından hakimiyet altına alınacaktı (1387). İlhanlı Devleti'ne bağlı Horasan'da ise üç ayrı hanedan ortaya çıktı: Herat merkezli Kertler, 1337 yılında Horasan'ın batısında Sebzvâr'ı ele geçiren Serbedarîler ve Horasan'ın kuzeybatısında Bistâm ve Mazenderan çevresine hakim olan Toga Timurlular. Ayrıca 1358'de Fars ve Kirman'da hakim olan Muzafferiler ortaya çıktı. Tüm bu hanedanlar Emir Timur'un ortaya çıkmasına kadar varlıklarını korudular.

17. Timurlu Devleti

Tarihte Türkistan'ın çıkardığı en büyük cihangir olan Emir Timur 1336 yılında Mâverâünnehir'de yer alan Keş şehri yakınlarındaki Hoca Ilgar köyünde dünyaya geldi. Babasının adı Turagay annesinin adı ise Tekina Hatun idi. Turagay Barlas kabilesinin emiri idi. Timur'un ilk gençlik yıllarında Barlas kabilesinin başında amcası Hacı Barlas bulunuyordu. Çağatay ulusu ise Karaunas kabilesinin emiri Kazagan'ın fiili yönetimi altındaydı. Emir Kazagan'dan sonra oğlu Emir Abdullah ulus emirleriyle giriştiği mücadelede öldürüldü (1358). Onun yerine geçen oğlu Emir Hüseyin'in hakimiyet kurmaya çalıştığı dönemde Mâverâünnehir bölgesi siyasi karışıklıklara sahne oldu. Bu durumdan faydalanan Moğolistan'a hakim Doğu Çağatay hanı Tuğluk Timur 1360 yılında Mâverâünnehir'i zapt etti. Onun önünden kaçan Hacı Barlas dahil birçok beyin aksine Timur, Tuğluk Timur Han'a bağlılığını bildirdi. Bunun üzerine Tuğluk Timur Han Keş ve civarının idaresini ona bıraktı. Ancak Tuğluk Timur Han Moğolistan'a döndüğünde Emir Hüseyin yeniden Mâverâünnehir'e hakim oldu. Bunun üzerine 1361 yılında Tuğluk Timur Han ikinci kez Mâverâünnehir'i zapt etti. Bu kez oğlu İlyas Hoca'yı temsilcisi olarak Semerkant'ta bıraktı. Timur'u ise İlyas Hoca'nın müşaviri yaptı. Ne var ki Timur, İlyas Hoca'nın adamlarının zalimane hareketleri yüzünden bulunduğu yeri terk ederek kayınbiraderi Emir Hüseyin'in yanına gitti ve onunla birlikte Horasan'a kaçtı. Burada birkaç yıl ayağından yaralanarak aksak lakabını aldığı çatışma dahil macera dolu bir hayat yaşadıktan sonra Mâverâünnehir'e gelerek Emir Hüseyin'le birlikte İlyas Hoca'ya karşı mücadeleye girişti. İlyas Hoca, Emir Hüseyin ve Timur'un kuvvetlerine karşı tutunamayarak Mâverâünnehir'den çekildi. Ancak 1365 yılında son bir teşebbüsle Mâverâünnehir'i geri almaya çalıştı. Tarihe Bataklıklar Savaşı adıyla geçen çatışmada başlangıçta Emir Hüseyin ve Timur'un kuvvetlerine üstünlük sağladı ise de kuşattığı Semerkant halkının sebatlı direnişi karşısında İli'ye çekilmek

zorunda kaldı. Böylece Belh'te yerleşen Emir Hüseyin Mâverâünnehir'in hakimi oldu. Emir Timur ise Keş ve Semerkant'ın idaresini üzerine aldı. Ancak Emir Hüseyin Semerkant'ta çıkan bir ayaklanmadan Timur'un adamlarını sorumlu tutarak onlardan kurtuluş akçesi olarak çok yüksek meblağlar talep edince araları açıldı. Timur karısının mücevherlerini dahi vererek adamlarını kurtarmaya çalıştı. Bir süre sonra Timur'un hanımı Emir Hüseyin'in kız kardeşi Olcay Terken Hatun'un vefat etmesinden sonra ikisi arasındaki düşmanlık açık bir şekilde ortaya çıktı. Neticede 1370 yılına doğru Cengiz Han soyundan Suyurgatmış'ı Semerkant'ta tahta çıkaran Timur, Emir Hüseyin'i ortadan kaldırmak üzere Belh'i kuşattı. Şehri zapt ettikten sonra Emir Hüseyin'i yakalattı ve adamlarından birinin ölümünden sorumlu tutarak onu idam ettirdi. Böylece Mâverâünnehir'in fiili hakimiyetini ele geçirdi. Timur buna rağmen ömrü boyunca han unvanını kullanmadı. Bunun yerine daha mütevazı olan emir unvanını kullandı. O böylece faaliyetlerine meşruiyet kazandırmak amacıyla Suyurgatmış Han adına (hanbazı) ülkeyi yönetti. Belh'i ele geçirdikten sonra Emir Hüseyin'in hareminde bulunan Kazan Han'ın kızı Saray Mülk Hanımı nikahına aldı. Böylece Moğolların damadı manasına gelen "güregen" unvanını da elde ederek soyunu Cengiz Han nesliyle birleştirdi..

Emir Timur Mâverâünnehir'de iktidarı ele geçirdikten sonra bir takım askerî ve idari düzenlemeler yaptı. Ordusunu tümen, binlik ve yüzlüklere ayırarak onluk sisteme göre tertip etti. Tavacı adıyla askerî işlerden sorumlu bir divan teşkilatı kurdu. Bu divanın katiplerine bahşi deniliyordu. Ayrıca mali işleri teşkilatlandırmak amacıyla katiplerine vezir denilen Divan-ı Mal'ı kurdu. Şer'i vergiler haricinde tüccarlardan tamga adıyla örfi vergi alınmasını kararlaştırdı. Vilayetlere daruga denilen valiler tayin etti. Bu darugalar sorumlu oldukları bölgelerde vergi toplamak ve yargı işlerini halletmekten sorumluydular.

Emir Timur askerî ve idari düzenlemelerini yaptıktan sonra ilk faaliyetlerini batı tarafında Harezm, doğu istikametinde de Moğolistan üzerine gerçekleştirdi. Harezm'i Cuçi ulusu adına idare eden Kongrat Kabilesinin Beyi Hüseyin Sûfi Çağatay ulusuna ait olan Hive ve Kat'ı

zapt etmişti. Timur barış yoluyla amacına ulaşamayınca 1370-1379 yıllarında Hüseyin Sûfi ve halefleri üzerine gerçekleştirdiği dört büyük seferle Harezm'i zapt etti. Emir Timur bir yandan Harezm'i hakimiyet altına almaya çalışırken öbür yandan da asi kabilelerin isyanlarını bastırmaya çalışıyordu. 1375 yılında Timur'a karşı başkaldırarak Semerkant'ı kuşatan Celayirlerin Beyi Adilşah Behram ve Kıpçakların Beyi Sur Buka mağlup edildikten sonra Moğolistan'da hakim Duğlat emiri Kamareddin'in yanına sığınmışlardı. Timur Celayirleri ve Kıpçakları cezalandırdıktan sonra Moğolistan üzerine yürüdü. Ancak ağır kış şartlarından dolayı Semerkant'a döndü. Emir Timur bundan sonra 1376-1390 yılları arasında Doğu Çağataylıları üzerine beş büyük sefer düzenledi. Ne var ki, bütün seferlerde üstünlük sağlayarak büyük ganimetlerle merkezi Semerkant'a döndüyse de Kamareddin'i ele geçirmeyi başaramadı.

Emir Timur Harezm ve Moğolistan meseleleriyle uğraşırken 1376 yılında Deşt-i Kıpçak'tan Toktamış Oğlan Semerkant'a geldi. Toktamış kendisini ortadan kaldırmak isteyen amcası Urus Han'dan Timur'un yanına sığınmıştı. Timur Toktamış'ı himaye ettikten sonra emrine asker vererek Deşt-i Kıpçak hakimiyeti için onu destekledi. Toktamış Deşt-i Kıpçak'a hakim olmak için Urus Han ve haleflerine karşı ilk üç teşebbüsünde mağlup olmasına rağmen Emir Timur onu desteklemekten vazgeçmedi. Neticede Toktamış 1378'de dördüncü girişiminde amacına ulaşarak Altın Orda tahtına hakim olmayı başardı.

Emir Timur Harezm'i hakimiyeti altında aldıktan sonra Horasan ve İran üzerinde yayılma siyaseti güttü. İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra İran siyasi olarak parçalanmış bir durumdaydı. Herat ve civarında Kertler (1245-1383), merkezi Sebzvar olmak üzere batı Horasan'da Serbedarlılar (1337-1381), merkezi Curcan olmak üzere Astarâbâd, Mazenderan, Damgan, Bistam ve Simnan taraflarında Toga Timurlular (1337-1410), merkezi Şiraz olmak üzere Fars ve Kirman bölgelerinde Muzafferiler (1294-1393) ve merkezi Bağdat olmak üzere Irak-ı Arap, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'da Celayirliler (1336-1432) hüküm sürüyorlardı.

Emir Timur 1379 senesinde düzenlediği kurultaya Herat Meliki Gıyaseddin'in katılmamasını bahane ederek 14 yaşındaki oğlu Miranşah'ı Horasan üzerine gönderdi ve sonra kendisi de gelerek 1381 yılında Herat'ı zapt etti. Timur Herat'ı zapt ettikten sonra Sebzvar'a girerek buranın hakimi Hâce Ali bin Müeyyed'i kendisine tabi hale getirdi. Hâce Ali 1386 yılına kadar Timur'un hizmetinde kaldıktan sonra öldürülecekti. Onun ölümüyle birlikte Serbedarlıların Horasan'daki hakimiyeti sona erecekti. Timur'un 1381 yılı Horasan seferinde Toga Timurlulara ait Astrâbâd'a kadar ilerlemesi üzerine korkuya kapılarak kaçan Emir Veli, onun Semerkant'a dönmesinden sonra ülkesine yeniden hakim olmuştu. Ne var ki, Emir Timur 1382 yılında Emir Veli'nin Sebzvar'a saldırması üzerine Horasan'a ikinci kez sefer düzenledi. Emir Veli aman dileyince Timur seferi yarıda keserek Herat'a döndü. Burada Gıyaseddin Pir Ali'yi maiyetiyle birlikte Semerkant'a ikamete gönderdi. Ne var ki, Gıyasseddin Pir Ali 1383 yılında Herat'ta çıkan isyan bahane edilerek hanedan üyeleriyle birlikte idam edilecekti. 1382 Horasan seferi esnasında Muzafferi hükümdarı Şah Şuca adamlarını değerli hediyelerle yollayarak Timur'a bağlılığını bildirmişti. Bununla birlikte Timur 1393'te, Fars ve Kirman bölgelerini zapt ederek Muzafferilerin hakimiyetine son verecekti. Toga Timurlu Emir Veli ise Timur'un sevk ettiği kuvvetler 1384 yılında ülkesine gelince Azerbaycan'a kaçmak zorunda kalacaktı.

Timur Horasan işleriyle meşgul olurken Deşt-i Kıpçak'ta hakimiyeti ele geçiren Toktamış hamisine karşı faaliyetlere girişmişti. Zira 1383 yılında Harezm'de kendi adına para bastırdığı gibi 1385'te Kahire'ye elçilerini yollayarak Memlük sultanı Berkûk'la ittifak kurdu. Son hamlesi ise Timur'un hedefinde olan Azerbaycan'a saldırarak 1386 yılı başlarında Tebriz'i yağmalamasıydı. Henüz Toktamış'ı karşısına almak istemeyen Timur 1386 yılı ilkbaharında tarihe 3 yıllık sefer olarak geçen askerî faaliyetini başlattı. Semerkant'tan hareket eden Timur öncelikle hac kervanlarını yağmalayan Luristan hakimi Melik İzzeddin'i cezalandırmak amacı ile Hürremâbâd'a geldi ve bu yöreyi

yağma ve tahrip etti. İzzeddin'i de yakalatarak maiyetiyle birlikte Semerkant'a gönderdi. Daha sonra Azerbaycan'a doğru yöneldi. Onun geldiğini haber alan Irak-ı Arap ve Azerbaycan hükümdarı Ahmed Celayir Tebriz'den Bağdat'a kaçtı. Böylece Emir Timur Tebriz'i kolayca zapt etti. Daha sonra cihad amacıyla Gürcülerin üzerine giderek Tiflis'i fethetti. Ayrıca Şirvan ve Gilan meliklerini de itaat altına aldıktan sonra kışlamak üzere Karabağ'a geldi. Bu sıralarda Toktamış Derbend'i aşarak Samur Irmağı kenarında ortaya çıkınca Timur önlem almak amacıyla ona karşı bir birlik gönderdi. Toktamış Timur'un gönderdiği kuvvetlere saldırınca arkadan gelen Miranşah'ın başında bulunduğu ordu tarafından Derbent'in ötesine püskürtüldü.

Timur Karabağ'da bulunduğu sırada Erzincan emiri Taharten kendisine gelerek bağlılığını bildirdi. Bu arada başta Van Gölü yöresi olmak üzere Kara Mehmed'in liderliğinde Doğu Anadolu'da bir devlet kurmuş olan Karakoyunlu Türkmenlerinin[1] üzerine bir sefer tertip

---

1 Karakoyunlu Türkmenleri Anadolu'ya geldiklerinde ilk önce Celayirlerin hizmetine girdiler. Ancak bir süre sonra liderleri Bayram Hoca'nın inisiyatifiyle Erzurum, Erciş ve Musul'a kadar olan bölgede siyasi birlik sağladılar. Bayram Hoca'nın 1380 yılında ölmesi üzerine yerine oğlu Kara Mehmed Bey eçti. Mardin çevresine hakim Artukluları mağlup eden Kara Mehmed Bey iç karışıklıklarla uğraşırken öldürüldü (1389). Yerine oğlu Kara Yusuf Bey geçti. Kara Yusuf Timur'la giriştiği mücadeleyi kaybedince Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid'e sığındı. Bu durum Timur ile Yıldırım Bayezid'in aralarının açılmasına sebep olacaktı. Kara Yusuf Timur'un vefatından sonra oğlu Miranşah'ı mağlup ederek merkezi Tebriz olmak üzere Azerbaycan'ı yeniden yönetimi altına aldı. 1409 yılında Ahmed Celayir'i mağlup ettikten sonra Basra körfezine kadar Irak'a da hakim oldu. 1419 yılına doğru hakimiyet sahasını Timurluların Irak-ı Fars Eyaletine ait Sultaniye ve Kazvin'e kadar genişletmesi Şahruh'un onun üzerine sefer yapmasına sebep oldu. Ancak Şahruh'un Tebriz'e doğru ilerlediği esnada vefat etti. Yerine geçen oğlu İskender Bey Şahruh'a karşı koyamasa da Azerbaycan Karakoyunlu Türkmenlerinin hakimiyetinde kalmaya devam etti. Şahruh Azerbaycan'a üç sefer düzenlese da Karakoyunlu Türkmenlerini itaat altına alamadı ve bölgenin yönetimini Kara Yusuf'un oğullarından Cihan Şah'a bıraktı. Ancak Cihan Şah Doğu Anadolu'da Uzun Hasan liderliğinde güçlü bir birlik kuran bir başka Türkmen Aşireti Akkoyunlularla giriştiği mücadeleyi kaybedince Azerbaycan 1469 yılında Akkoyunluların hakimiyetine girdi.

etmeye karar verdi. Ne var ki, Timur'un yolladığı öncü birlikleri Çapakçur yöresindeki sarp dağ geçitlerinde Türkmenler tarafından bozguna uğratıldı. Bunun üzerine Kara Mehmed'i ele geçiremeyeceğini anlayan Timur İran'a dönmeye karar verdi. Dönüşte isyan eden Şah Şuca'nın oğlu Zeynelâbidin'i cezalandırmak üzere Hemedan'a geldi ve direniş gösteren halkı kılıçtan geçirdi. Şiraz da zapt edilince Zeynelâbidin kaçmak zorunda kaldı (1387).

Timur güney İran'da meşgulken Toktamış Mâverâünnehir'e doğru harekete geçti. Timur'un oğullarından Ömer Şeyh Otrar yakınlarında onu durdurmaya çalıştıysa da mağlup oldu. Önünde engel kalmayan Toktamış Buhara'ya kadar ilerleyerek birçok yeri yağmaladı. Aynı sıralarda Harezm'de başını Süleyman Sûfi'nin çektiği Kongratlar dahil birçok kabile de Timur'a karşı isyan başlattı. Bunun üzerine Timur 1388 yılında hızla Harezm'e girerek Ürgenç'i zapt etti, Süleyman Sûfi ise kaçarak Toktamış'ın yanına sığındı. Timur Toktamış'ı cezalandırmak üzere 1390 yılının sonbaharında harekete geçti. Kışı Taşkent'te geçirdikten sonra, Otrar yakınlarına geldiğinde Toktamış elçilerini yollayarak af dilese de, Savran üzerinden bozkıra girdi. Ardından Tobol, Yayık ve Samara ırmakları kat edildikten sonra öncü birlikler Toktamış'ın öncü kuvvetleri ile vuruşmaya başladı. Nihayet 27 Nisan 1397 tarihinde Kunduzca denilen yerde taraflar karşılaştı ve savaş Timur'un zaferiyle neticelendi. Büyük ganimet elde edilmesine rağmen Toktamış ele geçirilemedi.

Timur Toktamış'a karşı elde ettiği zaferden 11 ay sonra Semerkant'a döndü. Ancak 1392 senesinde Semerkant'tan ayrılarak kendi hakimiyetini tanımayan Şiraz hakimi ve Muzafferi hanedanının yöneticisi Şah Mansur'a karşı savaşa tutuştu. Şah Mansur savaş sırasında öldürüldü ve hanedanın tüm üyeleri katledildi (1393). Timur daha sonra Isfahan ve Hemedan üzerinden gelerek Şiraz'ı aldı. Artık Irak-ı Arap bölgesine dayanmıştı. Onun yaklaşması üzerine Ahmed Celayir Bağdat'ı terk etti. Böylece şehri kolayca ele geçirdi. Bunu Tikrit'in zaptı izledi. Timur buradan Erzincan emiri, Karamanoğulları,

Dulkadiroğulları, Karakoyunlu ve Akkoyunlu[2] beyleri ile Sivas ve Kayseri bölgelerine hakim Kadı Burhaneddin'e mektuplar göndererek onlardan kendisine itaat etmelerini talep etti. Ayrıca Memlük sultanı Berkûk'a da elçilerini yolladı. Daha sonra Kerkük, Erbil, Musul, Mardin ve Diyarbekir'i zapt etti. Üçkilise'ye geldiğinde Erzincan emiri Taharten gelerek bağlılığını bildirdi. Onunla birlikte Karamanoğulları ve Dulkadiroğulları beyleri de Timur'a bağlılıklarını bildirdiler. Bu arada Memlük sultanı Berkûk Timur'un Kahire'ye gönderdiği elçileri öldürterek düşmanlığını açıkça belli etti. Ayrıca Kadı Burhaneddin, Berkûk, Yıldırım Bayezid ve Toktamış Timur'a karşı bir ittifak kurdu. Timur kendisine karşı kurulan bu ittifakı dağıtmak için Sivas üzerinden

2 Akkoyunlu Türkmenleri Oğuzların Üç-Ok kolunun Bayındır boyuna mensuptu. 14. yüzyılın ortalarına doğru Tur Ali Bey öncülüğünde Horasan bölgesinden göç ederek Urfa, Diyarbakır ve Bayburt taraflarında yurtlandılar. 1463 yılında ölen Tur Ali Bey'in torunu Kara Yülük Osman Bey bir süre Kadı Burhaneddin'in hizmetinde bulundu ise de aralarının bozulması üzerine Akkoyunlu Türkmenlerinin desteği ile onu mağlup ederek öldürdü. Emir Timur ile ittifak kurması ve onun Anadolu seferlerine kuvvetleriyle destek vermesi Akkoyunlu Türkmenlerin talihinin yükselişine yardımcı oldu. Timur hizmetlerinden dolayı Malatya ve Diyarbakır'ı Kara Yülük Osman Bey'e verdi. Timur'un vefatından sonra da haleflerine bağlılığını sürdürerek Karakoyunlularla sürekli çatıştı. Nitekim 1435 yılında onlarla girdiği bir çatışma esnasında öldürüldü. Onun yerine geçen oğlu Ali Bey kardeşleri ile taht mücadelesine girişti. Neticede Ali Bey'in oğlu Uzun Hasan rakiplerine üstünlük sağlayarak 1453 yılında Akkoyunlu Devleti'nin merkezi Diyarbakır'da tahta çıktı. Uzun Hasan Karakoyunluları mağlup ederek 1469 yılında Azerbaycan'ı ve daha sonra da Horasan'ın bir bölümünü hâkimiyeti altına aldı. Başkentini Tebriz'e taşıdı ve Gürcüler üzerine sefer düzenleyerek onları vergiye bağladı. Hasankeyf yöresindeki Eyyubî hanedanına son verdi. Osmanlı Devleti'ne karşı Trabzon Pontus Rum Devleti, Venedikler ve Karamanoğulları ile ittifak kurdu. Bunun üzerine Fatih Sultan Mehmed 1473 yılında yapılan Otlukbeli Savaşı'nda Uzun Hasan'ı mağlup etti. Böylece Doğu Anadolu toprakları Akkoyunlu Devleti'nin hâkimiyetinden çıktı. Uzun Hasan'ın 1478 yılında ölümü üzerine aşiretler arasında büyük karışıklıklar çıktıysa da onun oğlu Yakup Bey 1490 yılına kadar iktidarı muhafaza etmeyi başardı. Onun vefatından sonra ülkenin parçalanmış siyasi durumundan faydalanan İran hükümdarı Şah İsmail 1502 yılında Akkoyunlu Devleti'ne son verdi.

Suriye'ye gitmeye karar verdiyse de Erzurum'a ulaştığında birden geri dönerek Gürcistan'a geldi ve Toktamış'ın işini bitirmeye karar verdi. 15 Nisan 1395 tarihinde Terek Irmağı kenarında vuku bulan savaşta Timur'un ordusu bir kez daha Altın Orda kuvvetlerini bozguna uğrattı. Deşt-i Kıpçak'ta birçok şehri ve kabileyi yağmaladıktan sonra 1396 yılında Semerkant'a döndü.

Timur 1397-1398 yıllarında Hindistan üzerine bir sefer tertip etti. Delhi yakınlarında Tuğluk hanedanından II. Mahmud Han'ı mağlup ettikten sonra şehri ele geçirdi. Böylece büyük ganimetlerle Semerkant'a döndü. Timur Hindistan seferi ile meşgul olduğu sıralarda Yakındoğu'da siyasi dengeler değişmeye başladı. Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid Emir Timur'un müttefiki Karamanoğlu Alaaddin Beyi mağlup ederek Konya, Larende ve Aksaray'ı topraklarına kattı. Kadı Burhaneddin'in 1398 yılında Akkoyunlu beyi Kara Yülük Osman tarafından öldürülmesi üzerine de Amasya ve Sivas'ı zapt etti. Ayrıca 1399 yılında Sultan Berkûk'un ölümünün ardından Memlüklere ait Malatya, Divriği ve Darende'yi işgal etti. Bu arada Timur'un Azerbaycan'da görevlendirdiği oğlu Miranşah 1396 yılında Hoy civarında attan düştükten sonra dengesiz hareketler yapmaya başlayarak kendisini içki ve eğlenceye vermişti. İsraf yaparak hazinesini boşaltmıştı. Onun bu durumundan yararlanan bazı beyleri suistimallerde bulunmuşlardı. Ayrıca karısı Hanzâde'ye karşı da kötü davranışlarda bulunuyordu. Bu yüzden Emir Timur'a onunla ilgili şikayetler geliyordu.

Timur Hindistan seferinden döndükten sonra hem Miranşah meselesini halletmek hem de Toktamış üzerine ikinci kez gittiği için Yakındoğu'da yarım kalan seferini tamamlamak üzere 10 Eylül 1399 tarihinde Semerkant'tan harekete geçti. Rey'e ulaştığında Miranşah'ı huzuruna kabul etti ve bazı beylerini sorumluları cezalandırmaları için Tebriz'e yolladı. Timur kısa süre sonra da Sultaniye üzerinden Karabağ'a gitti. 1399-1400 yılı kışını burada geçirdikten sonra Bingöl üzerinden Sivas'a doğru hareket etti. Bu sırada Timur'un azılı düşmanları olan Ahmed Celayir ve Kara Yusuf Yıldırım Bayezid'in yanına sığındılar. Sivas'a gelen Timur şehri tahrip ettikten sonra Memlükleri cezalandırmak

amacıyla Suriye'ye gitti. Yıldırım Bayezid Timur'un ayrılmasından sonra Sivas'ı tekrar zapt etti ve bununla da yetinmeyerek Erzincan ve Kemah'ı Timur'un müttefiki Erzincan emiri Taharten'den aldı. Bu arada Timur Halep, Hama, Humus ve Dımaşk'ı ele geçirdi. Memlük sultanı Ferec çatışmaktan korkarak Kahire'ye kaçtı. Timur yine de Mısır'a sefer yapmadı. Bunun yerine Ahmed Celayir'in ülkesini yağmalayarak Karabağ'a döndü.

Timur Suriye'de iken Yıldırım Bayezid'e mektup yollayarak ondan oğullarından birini yanına rehin göndermesini, göndereceği hil'atı giymesini ve Kara Yusuf'u kendisine iade etmesini talep etmişti. Boyunduruk altına girmeyi reddeden Yıldırım Bayezid Timur'a gönderdiği mektupta savaşmayı göze aldığını belirterek ona meydan okumuştu. Benzer mektuplaşmalar Timur Karabağ'a gittikten sonra da devam etti. Ne var ki, tüm bunlar savaşa hazırlanan her iki taraf açısından da bir anlam ifade etmiyordu. Nihayet Emir Timur 1402 yılı Mart ayında harekete geçti. Her iki ordu 28 Temmuz 1402 tarihinde Çubuk ovasında tarihe Ankara Savaşı olarak geçen çarpışmada karşı karşıya geldi. Osmanlı ordusunda yer alan Kara Tatarların ve Yıldırım Bayezid'in topraklarını zapt ettiği Anadolu beylerinin kuvvetlerinin karşı tarafa geçmesi sonucu savaş Timur'un lehine sonuçlandı. Ankara Savaşı neticesinde Osmanlı ordusu yok edildi, Yıldırım Bayezid esir edildi, Osmanlı Devleti taht kavgalarının yaşandığı fetret dönemine girdi, Türkmen beylerine topraklarının iade edilmesiyle Anadolu Türk birliği bozuldu, Rumeli'de Türk ilerleyişi durdu ve Bizans İmparatorluğu'nun ömrü 50 yıl kadar uzadı.

Timur Ankara Savaşı'ndan sonra başta Bursa, Konya ve Aksaray olmak üzere birçok yeri ordusuna yağmalattıktan sonra İzmir üzerine gitti. Şehri Rodos şövalyelerinden alarak Aydınoğullarına verdi. Bu arada Bizans imparatoru gönderdiği elçileri aracılığıyla Emir Timur'a değerli armağanlar sunarak bağlılığını bildirdi.

Timur Semerkant'a dönerken 30.000 çadır kadar Kara Tatarı da yanında Mâverâünnehir'e göçürdü. Timur'un son seferi Çin üzerine

oldu. Ne var ki, Otrar'a ulaştığında hastalandı ve 19 Şubat 1405 tarihinde vefat etti.

Timur vefat etmeden önce ülkesinin yönetimini oğulları ve torunları arasında paylaştırmıştı. Henüz 1375 yılında vefat eden büyük oğlu Cihangir'in oğlu Pir Muhammed'i Belh, Kabil ve Kandahar taraflarının valisi olarak görevlendirmişti. 1391 yılında Diyarbakır yakınlarında ölen ikinci oğlu Ömer Şeyh'in oğulları Pir Muhammed, Rüstem, İskender ve Baykara'ya Şiraz, Hemedan ve Isfahan'ı bırakmıştı. Üçüncü oğlu Miranşah Azerbaycan ve Irak-ı Arap bölgelerinden sorumluydu. Ne var ki, akli dengesini kaybettiğinden oğlu Ömer Mirza'nın vesayeti altında bulunuyordu. Miranşah'ın Ebu Bekir ve Halil adında iki oğlu daha vardı. Timur'un küçük oğlu Şahruh ise Horasan valisi olarak Herat'ta bulunuyordu. Bununla birlikte Timur veliahdı olarak torunu Pir Muhammed ibn Cihangir'i tayin etmişti. Fakat elini çabuk tutan Halil ibn Miranşah 18 Mart 1405 tarihinde Semerkant'ı zapt ederek dedesinin tahtını ele geçirdi. Pir Muhammed Kandahar'dan gelerek onunla çatışmaya giriştiyse de mağlup olarak Afganistan'a geri çekildi ve bir süre sonra Halil Sultan tarafından satın alınan kendi vezirinin eliyle öldürüldü.

Halil Sultan'ın iktidarı döneminde Emir Timur'un mirası kısa süre içerisinde elden çıkmaya başladı. Zira Timurlu şehzadeleri dikkatlerini taht kavgalarına vermişken Celayir Beyi Ahmed 1405'te Bağdat'ı Timurlulardan geri aldı. Ayrıca Doğu Anadolu'da tekrar hakim duruma gelen Kara Koyunlu Beyi Kara Yusuf, Ebu Bekir Mirza'yı mağlup ederek 1406 yılında Tebriz'i zapt etti. Miranşah oğlu Ebu Bekir Mirza ile birlikte Tebriz'i geri alabilmek için 1408 yılında Serd-rûd mevkiinde Kara Yusuf'la tutuştuğu savaşı kaybedince Azerbaycan Timurluların elinden tamamen çıkmış oldu. Bu savaşta Miranşah da hayatını kaybetti. Batıda kayıplar yaşanırken tecrübesiz Halil Sultan Semerkant'taki iktidarını muhafaza edebilmek uğruna yanındaki emirler ve beyler için hazinesini harcayarak israf etti. Ayrıca hanımı Şâdel-mülk devlet işlerine karışarak Timur'un saygın beylerini rencide ediyordu. Bu durumda emirler ve beyler ayaklanarak Horasan Valisi Şahruh'u Semerkant'a çağırdılar.

Halil Sultan amcasına karşı direnemeyerek tahtı ona vermek zorunda kaldı. Böylece 1409 yılında Timurlu Devleti'nin iktidarı Şahruh'a geçti. Şahruh Semerkant'ı oğlu Uluğ Bey'in idaresine bırakarak Herat'a döndü. Herat Timurlu Devleti'nin başkenti haline geldi.

Şahruh'un ilk icraatlarından biri rahmetli ağabeyi Ömer Şeyh'in oğullarının Fars eyaletindeki anlaşmazlıklarına müdahale etmek oldu. 1414-1415 yıllarında Fars eyaletine yaptığı seferlerle Ömer Şeyh'in oğullarının iktidarına son verdi ve bu bölgenin yönetimini Şiraz'a yerleştirdiği kendi oğlu İbrahim Mirza'ya bıraktı. Şahruh artık Kara Yusuf'la hesaplaşmak istiyordu. Kara Yusuf 1410 yılında Tebriz yakınlarında yapılan savaşta Ahmed Celayir'i mağlup ederek Irak-ı Arap (Bağdat) bölgesini de topraklarına katmış ve büyük bir güç haline gelmişti. Onun son olarak 1419 yılında Timurluların Fars eyaletine bağlı Sultaniye ve Kazvin'i zapt etmesi üzerine Şahruh harekete geçti. Ancak Timurlu ordusu henüz gelmeden Kara Yusuf vefat etti. Onun oğlu İskender, Şahruh'a karşı koymak istediyse de mağlup olarak kaçtı (1421). Şahruh daha sonra Azerbaycan'a iki başarılı sefer daha düzenlediyse de Azerbaycan'da Kara Koyunlu Türkmenlerinin hakimiyetine engel olamadı.

Şahruh 1425 yılında oğlu Uluğ Bey'i Moğolistan'a sefere yolladı. Uluğ Bey'in komuta ettiği Timurlu ordusu Doğu Çağataylıları mağlup etti. Ancak bir süre sonra Moğolistan'a hakim Duğlat kabilesinin Beyi Hudaydat'la anlaşarak sulh sağladı. Şahruh askerî seferlerden başka uzun süren saltanatı devrinde bilhassa başkenti Herat'ı mamur hale getirdi. 1447 yılında Fars eyaletinde kendisine başkaldıran torunu Mirza Muhammed ibn Baysungur'un üzerine giderken Rey'de vefat etti. Onun ölümünden sonra Semerkant'ta bulunan oğlu Uluğ Bey Timurlu Devleti'nin tahtına çıktı. Uluğ Bey bir hükümdardan ziyade ilim adamı kimliği ile tarihte iz bıraktı. O yöneticisi olduğu Semerkant'ta açtığı rasathanesi ve etrafına topladığı Ali Kuşçu, Gıyaseddin Kaşî ve Kadızade-i Rumî gibi devrin en meşhur ilim adamları ile Mavareünnehir'in kültür hayatına damgasını vurdu. Bununla birlikte Timurlu sultanı olarak iktidarının ikinci yılında Belh'te bulunan oğlu Abdullatif'in isyanı neticesinde hayatını kaybetti. Timurlu tahtını zapt eden Abdullatif ise

baba katili sıfatıyla ancak 6 ay hüküm sürebildi ve uğradığı bir suikast sonucu öldürüldü. Suikastçılar hapiste bulunan Şahruh'un İbrahim Sultan'dan torunu Mirza Abdullah'ı hükümdar olarak seçti. Ne var ki Miranşah'ın torunlarından Ebu Said o sıralarda Doğu Deşt-i Kıpçak'ın kudretli Özbek hanı Ebu'l-Hayr'ın yardımıyla Abdullah'ı mağlup etti ve Semerkant tahtını ele geçirdi. Bununla birlikte Ebu Said Herat ve Horasan hakimiyetini Şahruh'un oğlu Baysungur'dan torunu olan Ebu'l-Kasım Babür'e terk etmek zorunda kaldı.

Ebu Said'in iktidarının ilk günlerinde Doğu Çağatay hanı II. İsen Buka Türkistan sınırlarına saldırarak Sayram, Yesi ve Taşkent'i yağmaladı. Bunun üzerine Ebu Said onun peşine düştü ve Talas yakınlarında yakalayarak ordusunu bozguna uğrattı. 1457 yılında Ebu'l-Kasım Babür'ün vefat etmesinden sonra Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah Herat'ı zapt etti. Durumu öğrenen Ebu Said derhal Horasan üzerine yürüdü. Ne var ki, Cihanşah Azerbaycan'da oğlu Hasan Ali'nin neden olduğu karışıklıktan dolayı Ebu Said ile sulh yaparak Herat'ı bıraktı (1458). Böylece Horasan'ı da hakimiyeti altına alan Ebu Said adeta Timurlu Devleti'ni yeniden birleştirdi. Bununla birlikte Horasan'a hakim olmak için ittifak kuran Timurlu mirzaları İbrahim ve oğlu Alâüddevle ile Sencer'i 1459 yılında Serahs ve Merv arasında vuku bulan savaşta mağlup etti. Ayrıca 1461 yılında Uluğ Bey'in torunlarından Mirza Muhammed Cuki'nin Mâverâünnehir'de çıkardığı isyanı 2 yıl uğraştıktan sonra güçlükle bastırdı. Böylece muhalifleri ortadan kaldıran Ebu Said iktidarını pekiştirdi.

Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah 1467 yılında Kiğı yakınlarında Akkoyunlu Beyi Uzun Hasan'la giriştiği savaşta mağlup olarak hayatını kaybetti. Bu hadiseden sonra Azerbaycan dahil Karakoyunlu toprakları Timurluların eski müttefiki Akkoyunluların eline geçti. Azerbaycan'ı Akkoyunlulardan geri almak isteyen Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali Ebu Said'i Uzun Hasan'a karşı kışkırttı. Ebu Said Timurluların eski topraklarına yeniden sahip olmak ümidiyle Uzun Hasan'a savaş ilan ederek harekete geçti. Ancak sefer esnasında Aras Irmağı'nı geçerken Uzun Hasan'ın kuvvetleri tarafından pusuya düşürüldü ve yakalanarak idam edildi (1469).

Ebu Said'in ölümünden sonra Amuderya'dan batıda kalan bölgeler Ömer Şeyh'in torunu Hüseyin Baykara'nın kontrolüne girdi. Böylece Horasan'a hakim olan Hüseyin Baykara 1473'te Belh'i de zapt ederek oğlu Bediüzzaman Mirza'nın idaresine verdi. Onun iktidarı devrinde imar faaliyetleri ile mamur hale getirilen Herat tarihinin en parlak devrini yaşadı. Hüseyin Baykara'nın sarayında görevli olan Ali Şir Nevaî ve tarihçi Mirhond kıymetli eserlerini onun himayesiyle kaleme aldılar. Mâverâünnehir'de ise Ebu Said'in oğulları her biri başka şehirde hüküm sürmeye başladı. Semerkant'a bulunan Ahmed Sultan ile Fergana'ya hakim Ömer Sultan birbirleriyle mücadele ediyorlardı. Ne var ki, artık yerel hükümdarlardan başka bir anlam ifade etmiyorlardı. Bu arada onların birbiriyle çekişmesinden yararlanan Doğu Çağatay hanı Yunus Taşkent ve Sayram'ı Timurluların elinden alarak Taşkent'e yerleşti. Onun vefatından sonra da oğlu Mahmud Taşkent hükümdarı oldu. Mahmud Han Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Ebu'l-Hayr'ın kurduğu Özbek Devleti'nin dağılmasından sonra yanına sığınan torunu Muhammed Şibanî'ye hizmetlerinden dolayı Yesi şehrini verdi. 1494'te Fergana hükümdarı Ömer Sultan ve ağabeyi Ahmed Sultan ardı ardına vefat etti. Ömer Sultan'ın yerine oğlu geleceğin Hindistan fatihi Babür Mirza geçti. Ahmed Sultan'ın yerine ise kardeşi Mahmud Mirza geçti. Ne var ki o da kısa süre sonra vefat etti. Onun vefatı üzerine üç oğlu Mesud, Baysungur ve Ali taht mücadelesine tutuştular. 1498 yılına doğru Semerkant tahtına Ali Sultan çıktı. Timurluların iç mücadeleler neticesinde zayıflamasından Muhammed Şibanî kârlı çıktı. O Özbek kabilelerinin desteğiyle 1500 yılına doğru Buhara ve Semerkant'ı zapt ederek Timurlu sultanlarının Mâverâünnehir'deki hakimiyetine son verdi. Daha sonra da hamisi Mahmud Han'a saldırarak Taşkent ve Sayramı ele geçirdi (1503). 1506 yılında da Bediüzzaman Mirza'dan Belh'i aldı. Muhammed Şibanî Herat'ı kuşatmak üzere yola çıktığı esnada Hüseyin Baykara vefat etti. Onun vefatından sonra oğulları Muzaffer Hüseyin ve Beddiüzzaman Mirza arasında cereyan eden taht mücadelesinden faydalanan Muhammed Şibanî 1507 yılında Herat'a girerek Timurlu Devleti'ne tamamen son verdi.

18. Babürlüler

Gâzî Zahîrüddîn Muhammed Babür, 15 Şubat 1583 tarihinde Fergana'da doğmuştur. Baba tarafından soyu Timur'a dayanıp, Timur'un dördüncü kuşaktan, anne tarafından ise Cengiz Han'ın on beşinci kuşaktan torunudur. Babası Ömer Şeyh Mirza, annesi Kutluğ Nigâr Hanım (Yunus Han'ın kızı)'dır. Babür, Zahîrüddîn Muhammed adını İslamî geleneğe göre almıştır. Hoca Nasrüddin Ubeydullah tarafından verilen bu ismin yanına, eski Türk geleneğine uyularak "kaplan veya panter" anlamına gelen Babür adı da eklenmiştir.

Babür'ün çocukluğu hakkında pek bir şey bilinmiyor. Babası Fergana'da küçük bir Timurlu Prensliği hakimi idi. Babür, annesi ile birlikte Endican Kalesi'ndeyken babasının bir kaza sonucu ölümü üzerine, henüz on iki yaşında olmasına rağmen 10 Haziran 1494 günü Fergana hükümdarı olmuştur. Babür'e babasından kalan topraklar fazla geniş değildi. O tarihlerde Fergana Vilayeti; doğudan Kaşgar, Batıdan Semerkant, güneyden Bedehşan, kuzeyden ise Almalık (Almatı) ve Yengi (Otrar) ile çevriliydi.

Babür'ün siyasi mücadelelerini üç ana kısımda ele alabiliriz: Fergana hakimiyeti (1494-1504), Kabil hakimiyeti (1504-1526) ve Hindistan hakimiyeti (1526-1530). Babür, siyasi hayatının başlangıcında akrabalarıyla ve kendisini tanımayan kumandanlarla uğraşmak zorunda kaldı. Amcası ve Semerkant hakimi Sultan Ahmet Mirza sıkıntısından kurtulduktan sonra Taşkent hakimi Sultan Mahmut ile mücadele etti. Babür'ün asıl hedefi Endican'da saltanat sürmek değil, atalarının daha önceki yıllarda sahip oldukları Semerkant'ı ele geçirmekti. Nitekim saltanatının ilk yıllarında bu arzusunu gerçekleştirerek kısa sürede olsa 1497 ve 1501 yıllarında iki kez Semerkant'a hakim olmuştur. Fakat Mâverâünnehir'in kuzeyindeki Özbek tehlikesi ata yurdunu kaybetmesine sebep olmuştur.

Babür'ün en tehlikeli rakibi Özbek hükümdarı Muhammed Şeybâni Han (1500-1510) idi. Bu arada İran'da Safevi Devleti'ni kuran ve sınırlarını Ceyhun ötesine kadar genişletmek isteyen Şah İsmail vardı. Şah İsmail Özbeklerle olan düşmanlığı sebebiyle Babür ile Özbeklerin mücadelesine katılmak zorunda kalmıştır. Babür, 1501 yılında Ser-i Pûl Meydan Savaşı'nda Özbeklerle giriştiği mücadelede mağlup olunca Taşkent'teki dayısının yanına sığındı. Yakınlarının, dostlarının vefasızlığına kızarak 1504 yılına kadar inzivaya çekildi. Daha sonra, yanında bulunan az sayıda Türk ve Moğollarla birlikte Hindukuş Dağlarını aşarak Kabil'e indi ve kan dökmeden şehri ele geçirip buraya yerleşti (1504).1507 senesinde de Kandahar'ı zapt etti. Babür geleceğini Afganistan'da inşa etmeye karar verdi ve Kabil merkezli yeni bir devlet kurdu. Ayrıca Kandahar Kalesi'nin fethiyle, Hindistan-Afganistan ve İran yolunu kontrol altına aldı. Buna rağmen Mâverâünnehir'e hakim olmak emelinden vazgeçmeyen Babür, 1511'de Safevilerin yardımıyla Semerkant ile Buhara'yı ele geçirdi. Fakat Babür'ün bu bölgedeki hakimiyeti yalnızca bir yıl sürdü. Önce Safeviler, akabinde Babür Özbeklere yenildi. Çok geçmeden Babür Semerkant'ta tutunamayacağını anladı ve Hisar'a ardın da Ceyhun'un güneyine çekildi.

1514 yılında Şah İsmail'in Çaldıran Savaşı'nda Yavuz Sultan Selim karşısında yenilmesi üzerine Özbekler yeniden Mâverâünnehir'de güçlendiler. Bu durum karşısında Safevi desteğinden tamamen mahrum kalan Babür bütün ümitlerini kaybetmiş vaziyette Kabil'e geri döndü. Kunduz taraflarında bir müddet kaldıktan sonra 1522'de Kandahar'ı tekrar ele geçirdi. Artık Fergana, Semerkent ve Horasan'da kendisine hayat hakkı tanınmayacağını anlayan Babür yönünü Hindistan'a çevirdi. Babür, 1519-1526 yılları arasında Hindistan'a beş büyük sefer düzenledi ve böylece Hindistan'ın kuzeyini de ülkesinin sınırları içerisine almış oldu. Babür'ün kesin ve en büyük Hindistan seferi 1525 senesinde gerçekleşti. Evvela Pencap'ı istila etti ve hemen ardından Delhi üzerine yürüdü. Bu sırada Kuzey Hindistan'ın hakimiyeti Lûdîler'in elinde ve başlarında İbrahim Lûdî bulunmaktaydı. Babür İbrahim'in üzerine yürümek için Panipat Ovası'na geldi ve karargahını kurdu. Lûdî'nin

ordusu çok kalabalıktı ve üstelik bin kadar da fil bulunmaktaydı. Buna karşılık Babür'ün askerlerinin sayısı 12.000 civarındaydı. 21 Nisan 1526 günü iki ordu şiddetli bir savaşa tutuştular. Ateşli silah kullanan Babür karşısında İbrahim Lûdî ağır hezimete uğradı ve hayatını kaybetti. Böylece Lûdîler'in hakimiyeti sona ererken, Babür Delhi ve Agra'yı ele geçirerek Kuzey Hindistan'da Babürlüler hanedanını kurdu. Yavaş yavaş Kuzey Hindistan'ı tamamen hakimiyet altına alırken en büyük düşmanı Raçputların reisi Rânâ Sangâ'yı 16 Mart 1527 günü ağır bir yenilgiye uğrattı. Babür, bu savaştan sonra "gazi" unvanını aldı. 1527-1529 yılları arasında, ülkesindeki isyanların hepsini bastırdı ve bağımsız beyliklerin çoğunu ortadan kaldırdı. Babür son olarak Ganj Irmağı'nı geçip Bengal hükümdarı Nusret Şah'ı yenerek Agra'ya döndü (24 Haziran 1529).

Babür, 1530 yılında İbrahim Lûdî'nin annesi tarafından Çeşnigir Ahmed vasıtasıyla verilen ve uzun vadede etkisini gösteren zehir yüzünden yatağa düştü. Babür'ün sağlığı giderek kötüleşmeye başladı. Artık sonunun yaklaştığını anlayan Babür devlet büyüklerini toplayarak Humayun'un veliahtlığını kabul ettirdi ve kısa bir süre sonra da 25 Aralık 1530 günü Agra'da öldü. Agra'da toprağa verilen Babür'ün cesedi daha sonra, vasiyeti gereğince Agra'dan alınarak merasimle Kabil'e nakledildi. Babür arkasında dört oğul ve üç kız çocuğu bırakmıştır. Oğulları; Hümâyun, Askerî, Hindal ve Kamran'dır. Kâmrân ve Humâyûn Çağatayca eserler yazmışlardır. Kızları ise; Gülrenk, Gülçehre ve Gülbeden Begimler'dir. Gülbeden, Hümâyun'un hayatını ve faaliyetlerini kaleme alarak, bir kadın yazar olarak devrine damgasını vurmuştur. Babür'ün 1526-1530 yıllarına ait altın, gümüş ve bakır paraları günümüzde değişik ülkelerin müze koleksiyonlarını süslemektedir.

Babür'ün Şahsiyeti

Babür; üstün bir komutan, mahir bir diplomat ve aynı zamanda büyük bir devlet kurucusu olarak, Türk ve dünya tarihinin önde gelen şahsiyetleri arasında yer almaktadır. Babür; şair, edebiyat nazariyatçısı, bestekar ve hattatlığının yanında mimarlık, peyzaj mimarisi, botanik,

zooloji, astronomi, tarih, İslam fıkhı gibi değişik ilim dalları ve konular ile ilgilenen çok yönlü bir insan idi. Kılıç kuşanmada, ok atmada, at biniciliğinde bütün rakiplerini yenen Babür, savaş meydanında askeriyle omuz omuza çarpışan yiğit bir cengaverdi. Babür, haksızlığa asla tahammül edemez, zorbalık ve yağmacılık yapanları ölümle cezalandırırdı. Masum halkın ekinlerini ve mallarını yağmalayan çapulcuları, öldürttükten sonra teşhir ettirirdi.

Babür'ün en büyük tutkusu çokça okumak ve devamlı olarak yazmaktır. Ondaki yazma sevdası, çağdaşları Şah İsmail, Şeybâni Han, Hüseyin Baykara, Selim ve Kanunî'deki gibi sadece bir merak olarak kalmamış, Türk dili ve edebiyatına eserleriyle önemli katkılar sağlamıştır. Babür, sahip olduğu bir şeyler yapma ruhu ve sanat-estetik merakıyla Uygur harfleri ve stili ile Arap harflerini kaynaştırarak yeni bir yazı çeşidi, yani Hatt-ı Babüri'yi icat etmiştir. Şiir de Babür'ün hayatının vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Hayat felsefesi ve sanatkar ruhunun aynası olan şiirleriyle kendini çevresindekilere sevdirmiş onlar üzerinde aynı zamanda manevi hakimiyet de kurmuştur. Türk tarihinde edebiyatla, tarihle meşgul olan hatta eserler veren pek çok hükümdar vardır. Fakat Babür, sanatkar bir hükümdar olmaktan öte hükümdar bir sanatkardır.

Babürlüler Devleti (1526-1858)

Temelleri Babür tarafından atılan ve kısa sürede Hindistan ile Afganistan'da yükselen Babürlüler, Batılılar tarafından Moğul (Mughal) diye adlandırılmıştır. Direk Moğollara bağlanmaması gereken ve Timur neslinden olan sülaleyi en doğru ifade eden isim Timurlu veya Babürlüler olmuştur. Kurucusunun 1530 yılında ölümü üzerine "nâsıreddin" unvanıyla oğlu Hümayun tahta çıktı. Hümayun, başa geçtikten sonra pek çok güçlükle karşılaştı. İlk yıllarda kardeşi Kamran Mirza ile uğraşmak zorunda kaldı. Babür'e yenilip Bengul'e kaçan Muhammed Lûdî, taht değişikliğinden istifade ederek Babürlerin topraklarına saldırdı. Bunun üzerine Hümayun ordusuyla harekete geçerek onu bozguna uğrattı (1531). Afganistanlı bir sülaleye mensup

Şir Şah'ın isyanı karşısında çaresiz kalan Hümayun, Şir Şah karşısında 1539-1540 yıllarında iki kez mağlup oldu. Kuzey Hindistan'a hakim olan Şir Şah tehlikesi sebebiyle Safevilere sığındı ve 1540-1555 yılları arasında Hindistan hakimiyetini kaybetti. 1554 Şir Şah'ın ölümü üzerine harekete geçen Hümayun önce Afganistan'ı tamamen sükunete kavuşturdu. 1555 yılında Hindistan'da Babürlü hakimiyetini yeniden şiir ile meşgul olan ve birde Divan'ı bulunan Hümayun'un 1556'da ölümü üzerine 14 yaşındaki oğlu Ekber Babürlü tahtına geçti. Şubat 1556'da tahta çıkan Ekber'in ilk senelerinde devletin idaresi babasının yardımcısı Bayram Hanı elinde kaldı. Bayram Han, Ekber tarafından Han-ı Hanan yani başvezirlik makamına yükseltildi.

Ekber tahta geçtiğinde devletin toprakları çok fazla değildi. Çocuk yaşta birisinin tahta geçmesini fırsat bilen Surilerle 5 Kasım 1556'da Panipat'ta savaştı. Savaşta Ekber Şah galip geldi ve Agra ile Delhi'yi yeniden elde etti. Bayram Han'ın yardımlarıyla devlete yönelik ilk tehditleri ortadan kaldıran Ekber, 1556-1557 yıllarında Delhi, Tahir ve Agra arasındaki bölgede hakimiyetini sağlam temellere oturttu. Takip eden yıllarda Malva, bağımsız Rajput devletlerini, Gücerat ve Handuş'i ele geçirdi. 1573 yılında Bengal topraklarını ülke sınırlarına kattı. Kabil ve Kandahar'ı alarak Hindistan'ın istilalarına geçitlik yapan kuzey-batı sınırında emniyeti sağladı. Ekber Şah, Safeviler ile dostça münasebetler tahsis ederken, Osmanlı Devleti'yle de temas kurdu. Fakat düşünülen ittifak gerçekleşemedi. 1600 yılında Babürlüler ordusu Ahmednagap'i ele geçirdi ve Nizımşah Sultanlığı'na son verdi.

Ekber Şah, Sünni olan devletin inancı ile bağdaşmayan "Dîn-i İlâhî" adı ile derleme bir din kurmakla, İslamiyet'e olan düşmanlığını açıkça ortaya koydu. Bu uydurma din sayesinde bütün tebaası üzerinde manevi ve ruhani hükümdarlığını tesis etmek istedi. Mecûsî, Brehmen ve Hristiyanlara istedikleri hürriyeti tanırken, Müslümanlara zulüm ve işkence etti. Ekber'in din düşmanlığını, zamanının büyük âlimlerinden İmâm-ı Rabbâni hazretleri Mektubât adlı eserinde uzun anlatmaktadır.

Babürlüler Devleti'nde ilk teşkilatlanmayı Ekber gerçekleştirmiştir. Bu dönemde toprak dağıtımı, damgalama düzeni ve mali alanda önemli

reformlar uygulamaya konulmuştur. Ekber Şah yakalandığı dizanteri hastalığından kurtulamayarak 25-26 Ekim 1605'te vefat etti.

Ekber'in, ölümünden önce veliaht tayin ettiği Selim adlı oğlu, Muhammed Cihangir adıyla tahta geçti. Otuz beş yaşında olan Cihangir, saltanat değişikliğinden faydalanarak başkaldıranların Delhi'ye bağlanması için çalıştı. Döneminde 1612 senesinde Bengal'de çıkan bir Afgan ayaklanması bastırıldı. Daha sonra Mevâr Rajası Amar Singh, kuvvetini arttırarak devlete karşı ayaklandı. Yapılan mücadele sonunda Amar Sing, boyun eğmek ve barış istemek mecburiyetinde kaldı. Oğlu rehin olarak Babürlü sarayına gönderildi. Dekken bölgesindeki Nizamşâhların Habeş asıllı kumandanı Melik Amber, Bâbürlülerin başka işlerle meşgul olmasından, kumandanların arasındaki anlaşmazlıklardan da istifade ederek Ahmednagar'ı 1608 senesinde ele geçirdi. Bu durum karşısında şehzade Hürrem komutasındaki Babürlü ordusu 1616 senesinde kaybedilen bütün toprakları geri aldı. Bu başarılarından dolayı Cihangir Şah, oğluna "şah cihan" lakabını verdi. 1622 senesinde Safevi hükümdarı Şah Birinci Abbas, Babürlüler üzerine yürüdü. Kandehar'ı ele geçirdi. Cihangir Şah, Safevilere karşı ordu hazırlamaya çalıştı. Cihangir Şah, 1627 senesi Ekim ayının yirmi sekizinde Keşmir'den, Lahor'a dönerken yolda vefat etti. Cihangir Şah, yirmi iki yıllık saltanatı boyunca başarılı bir hükümdar olarak devleti idare etmiştir. Marata, Sih, Afgan, Bengal ve şehzade isyanlarını maharetle bastırmıştır. Bu döneminde Avrupalıların Babürlülere ilgisi hayli artmış ve Cihangir'in sarayını batılı elçiler sık sık ziyaret etmişlerdir.

Cihangir Şah'dan sonra oğlu Şah Cihan, "şehabeddin" unvanı ile tahta geçti. Kısa bir süre sonra devlete bağlı olarak Dekken'de hüküm süren küçük devletler Babürlüler için tehlike arz etmeye başladı. Bunların başında hükümdarlıkları ismen devam eden Nizamşahlar gelmekte idi. 1630 senesinde harekete geçen Şah Cihan, Nizamşahları, Devletâbâd'a kadar sürdü ve Darur şehrini ele geçirdi. Ertesi sene Devletâbâd'ı da alarak, Nizamşahları ortadan kaldırdı. Orta Hindistan'ın diğer güçlü devleti Kutbşahlar idi. Bunlar Şiîliği benimsediklerinden, Sünni olmaları için Şah Cihan tarafından bir ferman yollandı ve Safeviler adına okunan

hutbenin kendi adına okunmasını istedi. Büyük bir orduyla Dekken'e gelince, Kutbşahlar korktular. Hutbede, dört halifeyi ve Şah Cihan'ı zikrettikleri gibi, senelik bir miktar vergi ödemeyi de kabul ettiler. Böylece bu devletlerle olan meseleler Babürlülerin lehine halledildi.

Şah Cihan 1657 senesinde hastalanınca oğulları arasında taht kavgası başladı. Evrengzib Âlemgir Şah adındaki oğlu, kardeşlerine karşı üstünlük sağladı ve başkente yürüdü. Babasını tahtından indirerek gözaltına aldı. 1658 senesi Temmuz ayında Agra'da sultanlığını ilan etti. Şah Cihan sekiz yıl daha ömür sürdü. Şah Cihan devrinde Babürlü mimarisi en parlak devrini yaşadı. Onun ilk eserlerinden en meşhuru eşi Banu Begim için 1630 senesinde inşa ettirdiği, yirmi iki senede tamamlanan ve bir benzeri bulunmayan Tac Mahal idi. Ölünce de Tac Mahal'e eşinin yanına gömüldü. Evrengzib Âlemgir Şah döneminde 1662 senesinde Bengal Valisi Mir Cumlâ, bir orduyla Assam'a gönderildi ve buradaki Raja mağlup edildi. 1665 senesinde Hindistan'ın batı tarafındaki Marathaklardan Şivacı üzerine yüründü ve uzun mücadeleler sonucunda idaresindeki toprakların büyük bir kısmı alındı. 1667 senesinde Afgan kabilelerinden Yûsufzailerin, 1672'de de Afridilerin isyanları bastırıldı. Ayrıca Babürlüler ordusu 1685-1686 yıllarında Kutbşahlar ve Âdilşahlar üzerine yürüdü. Âdilşahların başkentini ele geçirerek devletlerine son verdi. Evrengzîb Âlemgîr Şah dış siyasete önem verdi. Hükümdarlığında Safeviler ile olan saldırmazlık anlaşması devam ettirildi. Mekke Şerifi'ne elçiler yollanarak, büyük maddi yardımda bulunuldu. Bu devrede, Osmanlı Babürlüler münasebetleri de hayli ilerledi. Ayrıca batılı devletlerden İtalya, Fransa ve İngiltere ile de ticaret ağırlıklı temaslar oldukça sıklaştı. "Ebü'l-muzaffer, muhyiddîn evrengzib ve gazi" unvanlarına sahip olan Âlemgir Evrengzib Şah, yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 3 Mart 1707'de Ahmednagar'da vefat etti.

Babürlüler Devleti, Evrengzib'den sonra büyük devlet olma vasfını kaybetmeye başladı. Çökme alametleri 18. yüzyılda iyice hissedildi. Evrengzib'den sonra tahta geçen oğlu Birinci Şâh-ı Âlem Bahadır Şah, devlet işlerini düzene koyduktan sonra, Rajput meselesini halletmek

istedi. Fakat bu arada ayaklanan kardeşi ile mücadele edip, onu bertaraf etti. Bir müddet asilerle uğraştı ve 1712 senesinde Lahor'da vefat etti. Yerine geçen oğlu Cihândâr Şah'ın saltanatı bir sene sürdü. Yerine kardeşi Ferruh geçti. Ferruh'un zamanında devlet büyük iç mücadelelere sahne oldu. Bu yüzden parçalanmalar meydana geldi. 1722 senesinde Safevilerin yıkılması ile yeni bir birlik teşkil edip İran tahtına çıkan Nadir Şah, 1738 senesinde sefere çıkıp, Kabil'i işgal ederek Pencab ve Delhi'yi aldı. Nadir Şah'ın ölümünden sonra bağımsızlığını ilan eden Ahmed Şah Dürrânî, 1757'de Delhi ve Agra'yı yağmaladı. Hindistan'ı işgal etti. Kuzeybatı Hindistan'da büyük bir devlet kurdu. Babürlüler hükümdarı II. Âlemgir Şah veziri Gazleddin tarafından öldürülünce, 1760 senesinde İkinci Şâh-ı âlem tahta geçti. İngilizlerin çıkardığı fitnelerle devlet iyice zayıflamıştı. Zor durumda kalan Şâh-ı Âlem, İngiliz idaresine giren ilk Babürlü hükümdarı oldu.

1837 senesinde Babürlülerin son hükümdarı II. Bahadır Şah hükümdar ilan edildi. 1857 senesinde II. Bahadır Şah, büyük bir ayaklanma ile Delhi ve çevresini aldı. Adına para bastırmaya ve hutbe okutmaya muvaffak oldu. İngilizler buna şiddetle tepki gösterdiler. Hindistan'daki İslam düşmanları, Hindular ve hain vezir Ahsenullah Han'ın yardımı ile İngiliz askerî Delhi şehrine girdi. Evleri, dükkanları basıp, malları ve paraları yağma ettiler. Zulümlerle kadın ve çocukları kılıçtan geçirdiler. İçecek su bile bulunmaz oldu. Hümayun'un türbesine sığınan çok yaşlı Bahadır Şah'ı, çoluk çocukları ile elleri bağlı olarak Kale tarafına götürdüler. Sonra sultanı, zevcesini ve diğer yakınlarını Rangon şehrine sürerek hapis ettiler. İngilizler Delhi'de üç bin Müslüman'ı kurşunlayarak, yirmi yedi bin kişiyi de keserek şehid ettiler. Eşi bulunmayan ve kıymet biçilemeyen ziynet eşyalarını gemilere doldurup, Londra'ya götürdüler. 1862 senesi Kasım ayında bu son Babürlü temsilcisi öldü. II. Bahadır Şah'ın vefatıyla Babür hanedanı Hindistan'ın tarih sahnesinden çekildi. İngilizler, siyasi iktidarı ele geçirip, hemen her yerde yaptıkları gibi Hindistan'ı da isyanlar diyarı haline getirdiler.

19. Kazan Hanlığı

Orta İdil boyunda kurulan Türk Tatar devleti olarak Kazan Hanlığı'nın adı başkenti Kazan şehrinden gelmektedir. Kazan Hanlığı Tatar kaynaklarında Bulgar Vilayeti, Rus kaynaklarında ise Kazan Hanlığı olarak adlandırılmaktadır. Kazan Hanlığı Kazan Suyu ve Kama kenarındaki Altın Orda'nın Bulgar ulusundan teşkil edilmiştir. Kazan Hanlığı büyük ve ekonomik olarak gelişmiş bir devlet olarak Doğu Avrupa tarihinde ve İdil-Ural bölgesinin etnik sosyal oluşumunda önemli rol oynadı. Tarih kaynakları Kazan Hanlığı'nın sınırlarını ancak yaklaşık olarak tahmin etmeye imkan tanımaktadır. Bugünkü Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan, Çuvaşistan, Udmurt, Mari ve Başkırdistan özerk cumhuriyetleri ile Ulyanovsk, Penza, Saratov, Kuybişev, Perm, Tambov ve Ryazan vilayetlerini içine alıyordu. Güneyinde Ulu Orda (daha sonraları Astarhan Hanlığı), güney doğusunda Nogay Ordası, doğusunda Sibir Hanlığı, kuzeyinde Fin boyları ve batısında Moskova Knezliği yer alıyordu. Kazan, Alabuga, Arça, Bulgar, Jori, Eski Kazan, Kaşan, Tetüş ve Çallı şehirleri hanlığın önemli merkezleriydi. Kazan Hanlığı etnik bakımdan başta Müslüman Tatarlar olmak üzere, Mariler (Çeremisler), Mordvinler, Çuvaşlar, Udmurtlar (Vosyak ve Arlar) ve Başkırtlardan meydana geliyordu.

Kazan Hanlığı'nın kuruluşu ile ilgili olarak tarihçiler arasında iki farklı görüş bulunmaktadır. Bazı tarihçilere (Ş. Mercanî, H. Atlasi, M. G. Hudyakov, A. N. Kurat, Z. V. Togan vb.) göre Kazan Hanlığı Altın Orda hanlarından Uluğ Muhammed Han tarafından 1437 veya 1438 yılında kurulmuştur. Bazı tarihçiler (V. V. Velyaminov-Zernov, N. F. Kalinin, A. H. Halikov, S. H. Alişev, R. G. Fahrutdinov) ise Kazan Hanlığı'nın kuruluş tarihi olarak Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Mahmud Han'ın iktidarının başlangıcı olan 1445 yılını esas almışlardır. Zira Uluğ Muhammed Han kaynakların birçoğunda Kazan Han'ı olarak adlandırılmamaktadır.

Ancak onun Kazan Hanlığı hanedanının kurucusu olduğuna şüphe yoktur.

Henüz kuruluş devrinden itibaren Kazan hanları Moskova toprakları üzerine akınlar tertip ettiler. 1445 yılında sahte bir ricatla Moskova ordusunu pusuya düşüren Tatar kuvvetleri büyük bir zafer elde etti. Moskova knezi II. Vasiliy dahil birçok Rus esir olarak ele geçirildi. Uluğ Muhammed Han elde ettiği zafere dayanarak kurtuluş akçası olarak II. Vasiliy'den 200.000 ruble talep etti. Ayrıca Oka Irmağı kenarındaki Mişer yurdunun oğlu Kasım'a bırakılmasını sağladı. Böylece Kasım Hanlığı'nın temeli atıldı. Bununla birlikte 1448'den Mahmud Han (1445-1461)'ın iktidarının sonuna kadar ve onun oğlu Halil Han (1461-1467) devrinde Kazan Hanlığı ile Rus knezlikleri arasında dostane ilişkiler kuruldu. Bu dönemde Kazan Hanlığı'nın içerisinde Moskova ile ittifaka giren asilzade bir grup ortaya çıktı. Halil Han'ın vefatından sonra Kazan tahtına onun biraderi İbrahim Han (1467-1479) çıktı. Ancak Moskova taraftarı asilzadeler İbrahim Han'ın yerine Kazan tahtına çıkması için Uluğ Muhammed'in oğlu olan ve o sırada Kasım Hanlığı'nın başında bulunan Kasım Han'ı davet ettiler. Kasım Han'ın Kazan tahtını ele geçirebilmek amacıyla Moskova knezi III. İvan'ın yardımını ve müsaadesini alması birinci Kazan-Rus Savaşı'nın (1467-1469) başlamasına sebep oldu. Kasım Han Kazan seferinde Rusların desteğine rağmen başarılı olamadı. Böylece Rus yönetimi onun Kazan tahtına çıkması için giriştiği saldırı teşebbüsüne son vermek zorunda kaldı. İbrahim Han devrinde Vyatka bölgesi Kazan Hanlığı topraklarına dahil edildi ve hanlığın sınırları kuzeyde Kama Irmağı'nın yukarı akımına kadar genişledi. 1478 yılında cereyan eden ikinci Kazan-Rus Savaşı neticesinde Kazan hanı Rusların öne sürdüğü şartlar altında barış yapmak zorunda kaldı. İbrahim Han'ın oğlu İlham Ali'nin iktidarının ilk zamanlarında (1479'dan 1487'ye kadar aralıklarla) Kazan Hanlığı ile büyük Moskova Knezliği arasında dostane münasebetler desteklendi. Ancak 1482 yılının yazında Ruslar Kazan Hanlığı'na saldırdılar ve hanlığın iç işlerine aktif bir şekilde müdahalede bulunmaya çalıştılar. Zira o sırada Ali Han ile biraderi Muhammed Emin'in taraftarları

arasında siyasi çatışma yaşanıyordu. Askerî baskılar neticesinde (III. İvan diğer knezlerle Vladimir'de toplanmıştı, Nijniy Novgorod'a büyük kuvvetler sevk edilmişti, Rus donanması gemilerle Kazan'a doğru harekete geçmişti) Ruslarla barış anlaşması imzalandı. Böylece Moskova'nın desteğini alan Muhammed Emin 1485-1487 yıllarında Kazan tahtına sahip olmayı başardı. Ne var ki, Kazan Hanlığı'ndaki Rus muhalifi zümrenin faaliyetleri ve bilhassa Nogayların yardımıyla 1487 yılında Muhammed Emin Han tahttan indirildi. Muhalifleri İlham Ali Han'ı yeniden Kazan hanı olarak ilan ettiler. Bunun üzerine Moskova büyük knezi III. İvan duruma müdahale etmeye karar verdi. 1487 yılında vuku bulan üçüncü Kazan-Rus Savaşı'nda III. İvan üstünlük sağladı. Yapılan anlaşmayla "Bulgar knezi" unvanını aldı ve Kazan Hanlığı tahtına tekrar kendi taraftarı Muhammed Emin Han (1487-1495)'ı oturttu. Böylece Muhammed Emin Han, III. İvan'ın vassalı haline geldi. İlham Ali Han ise ailesi ve bütün yakınlarıyla birlikte Rus tarafına teslim edildiler. Onları Vologda ve Beloozero bölgelerine sürgüne yolladılar. Ayrıca bazı Kazanlı mirzalar Moskova'ya götürülerek III. İvan'ın emriyle idam edildiler.

Muhammed Emin Han'ın Rus taraftarlığı siyaseti Kazanlı yerli beyleri rahatsız etti. 1495 yılında düzenlenen bir suikast ile Muhammed Emin Han tahttan indirildi. Nogayların ve Sibirya Tatarlarının desteğiyle 1496 yılında Kazan tahtına Sibirya'dan Cengiz Han soyundan Mamuk Han çıkarıldı, ancak o da Kazan tahtında fazla tutunamadı. Onun yerine Rus taraftarı ve yerli asilzadelerin nüfuzunu sınırlandırmaya meyilli bir şahsiyet olan Muhammed Emin Han'ın biraderi Abdullatif Han (1496-1502) geçti. 1500 yılında Nogay Mirzaları Musa ve Yamgurçi Kazan Hanlığı'na bir sefer düzenlediler. Kazan Hanlığı topraklarının Nogaylar tarafından tahrip edilmesi neticesinde Rus düşmanlığı güçlendi. Abdullatif Rus düşmanlığı yapan gruplara karşı koyamadı. Bunun üzerine III. İvan'ın emriyle tutuklanarak Beloozero'ya sürgüne gönderildi. Kazan tahtını Muhammed Emin (1502-1518) tekrar ele geçirdi. Kazan-Rus münasebetlerini ele almak amacıyla 1505 yılı ilkbahar-yaz döneminde Moskova'da, sonra da Kazan'da gerçekleşen

müzakerelerden bir netice çıkmadı. Bunun üzerine Muhammed Emin Han Rus elçisi M. S. Klyapik Eropkin'i ve diğer elçileri tutuklatarak hapishaneye tıktı. Bununla da yetinmeyerek köle olarak Nogay Ordası'na satılmalarına karar verdi. Ayrıca bazı Rus tüccarlarını idam ettirdi. Aynı yıl Kazan hanı dördüncü Kazan-Rus Savaşı'nı başlattı. Rus ordularının mağlup edilmesinden sonra 1507 yılı ilkbahar-yaz döneminde sürdürülen uzun müzakereler neticesinde anlaşma yapıldı. Buna göre tutuklu Rus elçileri, bazı tüccarlar ve daha önce 1506 yılında esir edilen Rus askerleri serbest bırakıldı. Bunun karşılığında Kazan Hanlığı üzerindeki Rus hakimiyeti sona erdirildi. 1512 yılında Kazan Hanlığı ile Rus Devleti arasında "ebedi barış" yapıldı. Bu anlaşmanın şartlarından biri Kazan tahtına büyük Moskova knezinin uygun görmeyeceği birinin çıkarılmamasıydı. Muhammed Emin Han Kazan Hanlığı'ndaki asilzadelerin siyasi ekonomik çıkarlarını sınırlandıran bir siyaset uygulayarak tahtını sağlama aldı. Onun vefatından sonra Uluğ Karaçi Bey Bulat Şirin'in başını çektiği Kazanlı asilzadeler büyük Moskova knezi III. İvan'ın tasdikiyle Kazan tahtına çıkması için Kasım hanı Şah Ali'yi davet ettiler. Kırım hanlarının muhalifi olan Ulu Orda hanlarının soyundan gelen Şah Ali döneminde (1519-1521) Kazan'da Rus garnizonu kuruldu. Bu durum hanlığın asilzadelerinin hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Kazanlı asilzadeler Şah Ali'yi tahttan indirilerek yerine Kırım Hanlığı hanedanından Rus muhalifi Sahip Giray'ı çağırdılar. 1521 yılından itibaren Kazan hanlarının Rus topraklarına saldırıları başladı. Özellikle Sahip Giray'ın Rus topraklarına düzenlediği bazı seferlerinde kardeşi Kırım hanı I. Muhammed Giray da eş zamanlı olarak Moskova'ya saldırarak Rusları oldukça zor durumda bırakıyordu. büyük Moskova knezi III. İvan 1523 yılında Çeremislerin topraklarına düzenlediği seferin neticesinde Kazan Hanlığı toprakları üzerinde (Sura Irmağı'nın sağ kenarında) Vasilgorod'u kurdu. Bu Rusların Kazan Hanlığı'nı zapt edebilmesi için attıkları ilk mühim adım oldu. 1523 yılında Sahip Giray Han beşinci Kazan-Rus Savaşı'nı başlattı. Ancak aynı sıralarda I. Muhammed Giray'ın Nogaylar tarafından öldürüldüğü ve Kırım Hanlığı'nda iç çatışmalar yaşandığı haberini alınca oraya gitmek zorunda

kaldı. Kazan tahtına ise onun yeğeni Safa Giray (1524-1531) çıktı. Kazan Hanlığı ile Rus Devleti arasında 1524 yılı Ağustos ayında imzalanan barış anlaşmasıyla askerî faaliyetlere son verildi ve Safa Giray derhal Moskova'ya elçilerini yolladı. Nogayların saldırısı nedeniyle taht için girişilen kanlı çatışmalar Rusların önemli imtiyazlar elde etmesini sağlamıştı. 1525 yılı ilkbaharında Rus tarafının ısrarı üzerine Safa Giray Han ticareti Kazan'dan Nijniy Novgorod'a taşımaya razı oldu. Ne var ki, Safa Giray Han 1530 yılında Nogay taraftarı Kazan asilzadelerine dayanarak altıncı Kazan-Rus Savaşı'nı başlatmaya karar verdi. Kazan'daki Rus elçisi A. F. Pilyemov Saburov tutuklanarak gasp edildi. 1530-1531 yıllarında Moskova ve Kazan'da yapılan uzun müzakereler esnasında Kırımlıların ve Nogayların zorlamasıyla Kazan Hanlığı'nda halkın da katıldığı çatışmalar meydana geldi. Safa Giray 1531 yılında Nogay Ordası'na kaçtı ve onun taraftarları idam edildiler. Kazan Hanlığı'nda Rus nüfuzunun artması neticesinde III. Vasiliv'in tasdikiyle 1531 yılı yazında tahta Şah Ali Han'ın biraderi Can Ali çıktı. Can Ali Han Rus taraftarı siyaseti aktif bir şekilde uyguladı ve bazı durumlarda Kazan Hanlığı'nın bağımsızlığını Rus Devleti lehine sınırlandırdı. Mesela 1534 yılında Kazan birlikleri Rus ordusunun hizmetinde Litvanya'ya düzenlenen sefere katıldı. Sahip Giray'ın Kırım hanı olması (1532) ve III. Vasiliy İvanoviç'in 1533'te vefat etmesi Rus Devleti ile Kazan Hanlığı siyasi münasebetlerine olumsuz yönde tesir etti. Bu süreçte Kazan Hanlığı'nda Kırım Hanlığı tarafından desteklenen Rus karşıtı siyaset güçlendi. 1535 yılında Kazan Hanlığı'nın nüfuzlu şahsiyetleri Bulat Şirin ve Gevherşad Bike tarafından organize edilen komplo neticesinde Can Ali Han öldürüldü ve Safa Giray (1535-1546) yeniden Kazan tahtına çıkarıldı. Rus yönetimi 1536 yılının Ocak ayında sürgün edilen Şah Ali'yi serbest bıraktı ve aynı yılın sonunda Kazan Hanlığı üzerine bir ordu gönderdi. Safa Giray'ın buna cevabı Ruslar üzerine yeni akınların sebebi oldu. I. Sahip Giray'ın baskısı altında 1538-1541 yılları arasında Kazan Hanlığı ile Rus Devleti arasında müzakereler yapıldı. 1541 yılında Bulat Şirin Moskova'da asilzadelerin Safa Giray'ı tahttan indirmek istediklerini bildirdi. 1545 yılından itibaren Moskova büyük

knezi IV. İvan Vasileviç Groznıy Kazan Hanlığı üzerine düzenli seferler organize etmeye başladı. 1545 yılında yapılan Kazan seferi neticesinde Kazan Hanlığı'nın içerisinde birtakım karışıklıklar ortaya çıktı ve çok sayıda Kazanlı asilzade Moskova'ya gitti. Safa Giray Kazan asilzadelerini ihanetle suçladı ve Bulat Şirin, Gevherşad Bike vb. birçok şahsiyeti idam ettirdi. 1546 yılında Kazan'daki Kırım kuvvetleri geri gönderildi. Onlar Kazan'dan kaçarak Kırım Hanlığı'na geçme teşebbüsleri esnasında Kama Irmağı kenarındaki Rus öncü kuvvetleri tarafından bozguna uğratılmışlardı. Bu arada Şah Ali yeniden Kazan hanı oldu (Haziran-Temmuz 1546). Kazanlılar ona ve Moskova büyük knezi IV. İvan'a bağlı kalacaklarına dair yemin ettiler. Safa Giray Kırım, Nogay ve Astarhan Tatarlarının desteğiyle Kazan tahtını geri almaya çalıştıysa da bunda başarılı olamadı. Ne var ki, birbiri ardına ortaya çıkan ihtilaflar neticesinde Şah Ali tahtı bırakıp kaçınca Safa Giray bir kez daha Kazan Hanı oldu (1546-1549). Rus taraftarı olanlar idam edildi, Kazan Hanlığı divanı sadece Kırımlılar, Nogaylar ve Kırım taraftarı Tatar şahsiyetlerden teşkil edildi. 1546 yılında Kazan Hanlığı'nın dağlık bölgesinden yerli Çeremisler ve Çuvaşların temsilcileri Moskova'ya gelerek Rus yönetiminden Kazan'a ordu yollamalarını rica ettiler ve bu istekleri karşılandığı takdirde IV. İvan'a savaşçılarıyla hizmet edeceklerini bildirdiler. Rus yönetimi Şah Ali'yi yeniden Kazan tahtına çıkarmak amacıyla 1547 yılı Şubat-Mart aylarından 1548 yılı Ocak-Şubat dönemine kadar sürecek yeni bir sefer organize etti. Ancak Safa Giray hakimiyetini muhafaza etmeyi başardı. Safa Giray'ın vefatından sonra Kazan Hanlığı tahtına onun küçük yaştaki oğlu Ötemiş Giray (1549-1551) çıktı. Bu dönemde Kazan Hanlığı'nın yönetiminde Hanzade Suyumbike etkili oldu. Kazan asilzadelerinden çeşitli gruplar geçici olarak onun etrafında birleştiler. Ne var ki, Şah Ali'yi Kazan Hanlığı'nın başına geçirme teşebbüsleri gerçekleşmediği için Rus yönetimi 1550 ve 1551 yıllarında Kazan Hanlığı üzerine saldırılar gerçekleştirdi. 1551 yılında Kazan Hanlığı toprakları üzerinde Svyaga Irmağı'nın ağzında Ruslar tarafından Sviyajsk Kalesi inşa edildi. Böylece Rus hakimiyetini Kazan Hanlığı'na doğru yayma düşüncesini harekete geçirdiler. Ruslar

tarafından bunun hukuki gerekçesi olarak 1546 yılında Kazanlıların Şah Ali ve IV. İvan'a bağlı kalacaklarına dair ettikleri yemine sadakat göstermemeleri ve seferler esnasında Kazanlıların mabetleri tahrip ederek çok sayıda Ortodoks Hristiyanı esir alarak köle yapmaları gibi hususlar öne sürülüyordu. Rus ordusunun bu seferleri Kazan'daki iç siyasi çekişmelere de yansıdı. Kazanlı asilzadelerin ve göçmenlerin entrikaları buna yardımcı oldu ve Kazan Hanlığı diplomatik olarak izole edildi. Yeni Kırım hanı Devlet Giray'ın Türk sultanının onayıyla 1449 ve 1551 yıllarında iki hanlığın Nogay Ordası ile yaptığı Rus karşıtı ittifak ön koşulu olan bir karakterdeydi. Nogay mirzaları Kazan üzerinde kendi yararlarına hanlıktan haraç almak şartı esasında Moskova'nın önceliğini tanıyorlardı. Kazan asilzadeleri IV. İvan'ın temsilcileri ile Kazan Hanlığı'nın dağlık kısmının Rus Devleti'nin sınırlarına dahil edilmesi, Kazan Hanlığı'nın müttefik-vassal statüsünün kabulü, Kazan tahtına Şah Ali'nın çıkması, Ötemiş Giray ve Suyumbike'nin Kırım taraftarı olarak kalan gruplarla ve aileleriyle birlikte Ruslara teslim edilmesi, tüm Rus esirlerinin serbest bırakılması ve onların Sviyajsk'taki yetkililere teslim edilmesi gibi şartları kabul etme baskısı altında müzakereler yapıyorlardı. Neticede Kazan tahtına Şah Ali yeniden çıktı (1551-1552). 1551 yılı Kasım ayında hanlıkta iç durum yine alevlendi. Kazan Hanlığı'nı diplomasi yoluyla kendine bağlamak isteyen Rus yönetimi derhal iki istikamette hareke geçti. Şah Ali'ye Kazan'ı Rus ordusu ile takviye etmesini önerdiler, fakat han sadece Kazan'daki topların ve levazım unsurlarının bozulmasına razı oldu. Rus yönetimi aynı zamanda Moskova'da elçi veya göçmen olarak bulunan Şah Ali'ye muhalif Kazanlı aristokratlarla müzakerelerde bulunuyordu. Onlar Şah Ali'nin tahttan indirilmesini ve Kazan Hanlığı'nın çar adına kendi temsilcileri aracılığıyla yönetilmesini teklif ederek aristokratların sosyal statüsünün ve hakimiyetinin ve geleneksel düzenin muhafaza edilmesi halinde Kazanlıların rızasının alınacağı garantisini veriyorlardı. Kazan Hanlığı'nın doğrudan IV. İvan tarafından yönetilmesi düşüncesi başını Seyid Kul Şerif ve emirlerin çektiği Moskova karşıtı kesimin Şah Ali'yi ve Rus kuvvetlerini Kazan'dan kovması ile neticelendi. Böylece Astarhanlı Cengiz soyundan Yadigar Muhammed, Kazan hanı oldu.

Kazan'daki darbe Rus yönetiminin karşılık vermesine sebep oldu. Böylece 1552 yılı Nisan ayında Boyar Dumasındaki toplantıda Kazan Hanlığı'nın işgal edilmesi kararı alındı. IV. İvan 1552 yılında gerçekleştirdiği sefer neticesinde Kazan'ın kırk gün süren kuşatması 2 Ekim 1552 tarihinde yarıldı ve şehir ele geçirildi. Bu Kazan Hanlığı'nın fiili olarak işgal edilmesi anlamına geliyordu.

20. Kasım Hanlığı

Kasım Hanlığı Moskova ve Ryazan knezliklerinin arasında yer alan Mişer yurdu üzerinde kuruldu. 16. yüzyılın ortalarında Kasım Hanlığı'nın hakim olduğu topraklar üzerinde Mişer (daha sonraları Kasım veya Rus kaynaklarındaki ifadesiyle Kasımov), Koşkov, Kadom, Temnikov, Elatma ve Şatsk şehirleri yer alıyordu. Kasım Hanlığı ahalisi farklı köklere mensup Türk gruplarından meydana geliyordu. Bunlar şehirli Tatarlar, Kasım Tatarları veya Mişer Tatarları adıyla kaynaklarda zikredilmişlerdi. 16. yüzyılın ortalarında Tatarların nüfusu 70 bin civarındaydı. Tatarlardan başka Ugor kökenli yerli Mişer ve Mordvin halkları Kasım Hanlığı ahalisini meydana getiriyordu. Bu etnik gruplara 16. yüzyıldan itibaren hizmetli ve köylü olarak Mişer yurduna gelen Ruslar da dahil oldu.

1437 yılında Altın Orda tahtından indirilen Uluğ Muhammed Han Orta İdil Boyu'na gelerek Kazan taraflarına yerleşti. Buradan düzenlediği akınlarla Rusları baskı altına almaya başladı. 1444 yılında Nijniy Novgorod'a saldırdı ve ardından Murom'u zapt etti. Ne var ki, Uluğ Muhammed Han'ın baskısını kırmak isteyen Moskova büyük knezi II. Vasiliy'in 1445 yılı başlarında gerçekleştirdiği taaruzuna karşı koyamayarak geri çekilmek zorunda kaldı. Bu hadiseden yalnızca birkaç ay sonra intikam almak isteyen Uluğ Muhammed Han oğulları Mahmud ve Yakub'u Rusların üzerine sefere yolladı. Suzdal Savaşı'nda Rusları bozguna uğratan Tatar kuvvetleri çok sayıda esir elde etti. Nijniy Novgorod'da bulunan Uluğ Muhammed Han'a getirilen Rus esirleri arasında II. Vasiliy'de bulunuyordu. Onun esir düştüğü haberi Moskova'ya ulaşınca knez tahtına Dimitriy Şemyaka çıkarıldı. Ancak birkaç ay esaret altında kalan Moskova büyük knezi büyük bir fidye ödemesi ve Tatarlar lehine verdiği bazı taahhütler karşılığında Uluğ Muhammed tarafından çok sayıda Rus esiri ile birlikte serbest bırakıldı. II. Vasiliy'in Uluğ Muhammed Han'la yaptığı sözlü anlaşmaya göre bazı Rus şehirleri Tatarlara verilecekti. Ayrıca II. Vasiliy her ne kadar

Uluğ Muhammed artık Altın Orda hanı olmasa da onun metbuluğunu kabul etti. Bunun sonucunda II. Vasiliy kendisini korumakla görevli çok sayıda Tatarın eşliğinde Moskova'ya döndü ve tahtını geri aldı (1445). Onunla Rusya'ya giden Tatarlar arasında Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Kasım ve Yakub sultanlar da bulunuyordu. Nitekim II. Vasiliy Uluğ Muhammed Han'la yaptığı anlaşmaya sadık kalarak Kasım'a Oka Irmağı kenarında yer alan Mişer şehrini verdi. Çok sayıda Tatar Türkü de onunla birlikte Mişer'e yerleşti. Mişer'in adı daha sonraları Kasım'ın adıyla anılmaya başlandı. Böylece Moskova ve Ryazan knezlikleri arasında gayrı Rus Mişer ve Morda halklarının yaşadığı bölgede Kasım Hanlığı'nın temeli atıldı.

Mişer'de yerleşen Kasım Han tıpkı Altın Orda hanları gibi Moskova ve Ryazan knezliklerinden haraç almaya başladı. Bu durum hernekadar Moskova Büyük Knezliği oldukça güçlense de 16. yüzyılın ortalarına kadar devam edecekti. Zira Ruslar Cengiz Han nesline dayanan Kasım Sultan (1445-1469) ve halefleri aracılığıyla Kazan, Astarhan ve Kırım gibi Tatar Türk devletlerinin iç işlerine müdahale etmek amacıyla onları Rus Devleti'nin siyasi istikametinde kukla hanlar olarak tutmak istiyorlardı.

Kasım Hanlığı'nın kurucusu olan Kasım Sultan hayatta bulunduğu sürece babası Uluğ Muhammed Han'a bağlı kaldı ve dolayısıyla Moskova büyük knezi II. Vasiliy gibi onun vassalı oldu. Ancak babasının vefatından sonra Kazan hanı olan biraderi Mahmud'un 1447 yılında Moskova tahtına çıkması için Dimitriy Şemyaka'yı desteklemesine muhalefet ederek II. Vasiliy'le ittifak kurdu. Ruslar arasındaki mücadeleden II. Vasiliy galip çıktı. Bununla birlikte Kasım hanları Kazan Hanlığı'nın hakimiyetinden çıktı. 1467'de Kazan hanı Halil vefat edince Kazan'daki zedeganın bir kısmı tahta Kasım Han'ın çıkmasını istedi. Ancak Moskova büyük knezi III. İvan'ın askerî desteğine rağmen yeğeni İbrahim'e mağlup olarak Mişer'e geri çekilmek zorunda kaldı.

1469'da vefat eden Kasım Han'ın yerine oğlu Daniyar Sultan (1469-1486) geçti. Daniyar Moskova büyük knezi'nin müttefiki olarak 1471 ve 1477-1478 yıllarında gerçekleştirilen Novgorod seferilerine

katıldı. Ayrıca 1472'de Oka'da Ruslara saldıran Ulu Orda (Taht İli) hanı Ahmed'in karşısında yer aldı. Daniyar'ın 1486'da vefat etmesinden sonra Moskova yönetiminin isteği ile Kırım Hanlığı'nda hakimiyet kuran Cuçioğullarından Tokay Timur neslinden gelen Giray hanedanına mensup Nur Devlet Kasım Hanlığı tahtına çıktı. Uluğ Muhammed Kırım Hanlığı'nın kurucusu Hacı Giray'ın amcası olduğundan dolayı Nur Devlet'in (1486-1490) Kasım Hanlığı'nın başına geçmesi Kasım Tatarları arasında güçlü bir muhalefete sebep olmadı. Nur Devlet'ten sonra onun oğulları Satılgan (1490-1506) ve Sultan Canay (1506-1512) da Kasım Hanlığı'nın tahtına oturdular.

Hacı Giray'ın oğlu ve Kırım hanı olan I. Mengli Giray'ın öz kardeşi olan Nur Devlet Giray Rus Devleti'nin önemli bir müttefiki idi. Onun Kırım Hanlığı tahtına çıkma hakkına sahip olması Büyük Moskova Knezi'ni Kırım Hanlığı üzerine belirli ölçüde baskı yapmaya sevkediyordu. Aynı zamanda Rus Devleti'nin sınırlarında konuşlandırılan Kasım Tatarlarının süvari birlikleri Ulu Orda ve Kazan Hanlığı'na karşı yapılan mücadelede Rusların vurucu gücü olarak değerlendiriliyordu. Nitekim 1486-1502 yıllarında Kasım Hanlığı kuvvetleri Ulu Orda'nın yıkılması sürecinde Kırım Hanı'na yardıma gönderildi.

1512 yılında Kasım Hanlığı'nda hanedan yeniden değişti. Zira Moskova büyük knezi III. Vasiliy'in talebiyle Kasım Hanlığı tahtına Kırım hanlarına düşman olan eski Ulu Orda hanlarının neslinden gelen Şeyh Avliyar ibn Bahtiyar (1512-1516) çıkarıldı. Şeyh Avliyar Ulu Orda hanı Ahmed'in yeğeniydi. Bu duruma Kırımlılar büyük tepki gösterseler de bir şey elde edemediler. Moskova yönetimi Ulu Orda ortadan kaldırıldığı için Kazan ve Kırım hanlıklarıyla işbirliğine artık son vermişti. Esas hedef Kazan Hanlığı'nın ele geçirilmesiydi. Bu siyaset çerçevesinde Kasım Hanlığı kendisine biçilen rolü oynamaya başladı. Bu süreçte Kasım Hanlığı tahtına Şeyh Avliyar'dan sonra onun oğulları Şah Ali dört kez (1516-1519, 1536-1546, 1546-1551, 1552-1567) ve Can Ali bir kez (1519-1531) çıktı. Bu arada 1532 yılının Haziran ayından 1536 yılının başlarına kadar Kasım Hanlığı hansız kaldı. 1510 yılının sonlarından 1550'li yılların başlarına kadar Kasım hükümdarları Rus

Devleti'nin doğu siyasetinde Kazan Hanlığı tahtında hak iddia ederek önemli rol oynadılar. Neticede Kazan tahtını dört kez (1519-1521, 1531-1535, 1546, 1551-1552) ele geçirmeyi başardılar ve Rus taraftarı siyasetin temsilcileri olarak Kazan Hanlığı'nın düşmesinde etkili oldular. Hatta Kazan'da 1553, 1554 yıllarında çıkan isyanların bastırılmasında Ruslara yardım ettiler.

Birçok tarih kaynağına göre Moskova knezleri 1530'lu yıllardan itibaren yavaş yavaş Kasım Hanlığı'nın iç işlerine karışmaya başladılar. Böylece Kasım Hanlığı'nın Moskova'ya bağlılığını sağlayacak idari düzenlemelere gidildi. 1542 yılından itibaren Kasım'da Rus daimi temsilcisi mertebesinde Saray mensubu bulunmaya başladı. 1552 yılında Cengizoğullarına Kasım ve Elatom vilayetlerinde büyük yurtluklar verildi. Kazan ve Astarhan hanlıklarının düşüşünden sonra Rus ordusunda Kasım Tatarları birliklerinin askerî önemi azaldı. Şah Ali ardında oğul bırakmadan 1567 yılında vefat etti. Bu yüzden bir süre boş kalan Kasım Hanlığı tahtına IV. İvan'ın inisiyatifiyle Şah Ali'nin akrabalarından biri olan Sayın Bulat Bek Bulat'ın (1570-1573) çıkmasına karar verildi. Sayın Bulat Tatar kuvvetleriyle IV. İvan'ın 1572 yılında düzenlediği İsveç seferine katıldı. Rus Çarlığı'na yaptığı bu hizmetten sonra 1573 yılında vaftiz edilerek Hristiyan oldu ve Simeon Bekbulatoviç adını aldı. Kasım Hanlığı hükümdarının Müslüman olması şartı bulunduğundan dolayı hanlık hakkını da yitirdi. Rus yönetimi Kasım Hanlığı'nı defalarca tasfiye etmeye niyetlendi. Bu ilk olarak Sayın Bulat'ın vaftiz edilmesinden sonra cereyan etti ve Kasım'da on yıldan fazla bir süre boyunca Kasım hanı veya sultanı unvanıyla Cengiz soyundan birkimse bulunmadı. Sonunda Rus çarı Fedor İvanoviç eski geleneği canlandırdı ve Kasım, Mustafa Ali ibn Abdullah (1584-1590)'a verildi. Rus çarının bunu yapmaktaki amacı uluslararası prestijini arttırmaktı. Çünkü Rus yönetimi çarı Müslümanları baskı altında tutmakla suçlayan Kırım Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu ile siyasi ilişkilerinde Kasım Hanlığı'nı kullanmak istiyordu. Böylece Rus çarı Ortodoks Rus Devleti'nde ahalisinin serbestçe inancını yaşadığı bir Müslüman teşekkülünün örneği olarak Kasım Hanlığı'nı gösterebilirdi.

1600-1610 yıllarında Kasım'ı, Cengiz Han nesline mensup Kazak sultanlarından Uraz Muhammed ibn Ordan yönetti. Uraz Muhammed Kazak hanı Tevekkel'in yeğeniydi ve 1588 yılında Çar Fedor İvanoviç'in hizmetine girmişti. Ancak Uraz Muhammed Kasım tahtına sahip olduktan sonra Rusya'nın fetret döneminde (1603-1610) ortaya çıkan sahte çarların Moskova'da iktidarı ele geçirmek için girşitikleri isyanlarda aktif rol oynadı. Ondan sonra Kasım'da iktidar Sibir hanı Küçüm'ün torunu Arslan ibn Ali (1614-1626)'ye geçti.

Kasım hanı unvanının ortaya çıkması 1614 yılında Rus yönetiminin isteğiyle gerçekleşmişti. Çar Mihail Fedoroviç'in eski durumu yenilemek ve Arslan'a Moskova'da düşmaların yok edilerek işlerin düzene sokulmasında gösterdiği yardıma karşılık teşekkür etmek arzusundan kaynaklanıyordu. Bununla birlikte Kasım'da Rus Çarlığı'nın kontrolü arttırıldı. Kasım'da görevlendirilen Rus voyvodası artık Moskova'nın tek muhattabı olarak yöneticileri denetliyor ve Rusya adına her türlü önlemi alıyordu. Bilhassa hanın ve Müslüman halkın diğer Müslümanlarla münasebet kurmamasına dikkat ediyordu.

Arslan Han'ın 1626 yılında vefat etmesinden sonra Moskova yönetimi tarafından onun oğlu Seyid Burhan'a han unvanı verilmedi ve gelirleri önemli ölçüde kısıldı. Elinde sadece bazı yurtluk araziler kaldı. Böylece Kasım Hanlığı'nın siyasi varlığı fiili olarak sona erdi. Arslan Sultan 1654 yılında vaftiz edilerek Hristiyan oldu ve Vasiliy Arslanoviç adını aldı. Bu tarihten sonra Rus yönetimi Kasım Tatarlarını Hristiyanlaştırma siyasetini hızlandırdı. Vasiliy Arslanoviç'in 1579 yılında vefat etmesinin ardından Kasım'dan sağladığı gelirleri ve arazileri onun oğulları Semon ve İvan'a miras kaldı. Ne var ki 1681 yılında onların ellerinde yalnızca yurtluk arazileri kaldı ve bununla birlikte Kasım Hanlığı tamamen ortadan kalktı.

21. Astarhan (Hacı Tarhan) Hanlığı

Astarhan Hanlığı'nın toprakları batıda Kuban Irmağı'na ulaşmakta ve Don Irmağı'nın aşağı akımını aşmaktaydı. Doğuda Nogay Ordası ile sınır teşkil edecek şekilde Ahtuba'nın kollarından biri olan Buzan Irmağı'na kadar ulaşmaktaydı. Sınırlar güneyde Terek Irmağı'na kuzeyde ise İdil ile Don ırmaklarının arasındaki en dar bölgeye kadar yaklaşıyordu. Astarhan Hanlığı Hazar Denizi ve Kokas Dağlarının geçtiği güney sınırında Alanlarla ve batıdan da Çerkeslerle komsuydu. Egorlık ve Manıç ırmaklarından Don Irmağı'na doğru uzanan batı sınırlarında ise Kırım Hanlığı yer almaktaydı.

Henüz 9.-10. yüzyıllar sınırında İdil Irmağı'nın aşağı akımının sağ tarafında Hazar Denizi'nin kuzeybatı sahiline doğru uzanan topraklarda şekillenmeye başladığı anlaşılan Astarhan, Altın Orda Devleti tarihini aydınlatan birçok tarih kaynağında Hacı Tarhan adıyla zikredilmektedir. Osmanlı belgelerinde ise Ejderhan adıyla geçmektedir. 1374-1375 yıllarında Altın Orda emirlerinden Hacı Çerkes'in mülkü olduğu anlaşılan Astarhan Toktamış Han'ı cezalandırmak isteyen Emir Timur'un talimatıyla 1395 yılında tahrip edilerek yakılmıştır. Astarhan şehri bu hadiseden sonra eski şehrin yakınlarında başka bir yerde yeniden inşa edilse de, baharat yolunun güzergahının değişmesiyle birlikte uluslararası ticaret merkezi olarak önemini yitirmeye başlamıştır.

15. yüzyılın ortalarına doğru Altın Orda Devleti taht mücadeleleri ve iç çekişmeler nedeniyle parçalanarak farklı hanlık idarelerine ayrıldı. Bu parçalanmadan sonra Astarhan dahil Altın Orda'nın merkezinde yer alan topraklar Ulu Orda (Taht İli)'nın hakimiyetinde kaldı. Altın Orda hanlarından Timur Kutluk (1397-1400)'un torunu olan Küçük Muhammed Han'ın 1459 yılında vefatından sonra oğulları Mahmud ve Ahmed arasında taht kavgaları cereyan etti. Bu mücadelenin sonucunda Ahmed Han galip geldi. Bunun üzerine Mahmud Han Saray'dan kaçarak

Astarhan'a sığındı. Saray'da müstakil hareket ettiği anlaşılan Mahmud Han'ın Astarhan'da para bastırması ve Osmanlı İmparatorluğu dahil başka devletlerle siyasi münasebet tesis etmesi nedeniyle, hanlığın kuruluşu bazı tarihçiler tarafından onun şahsına atfedilmektedir. Bununla birlikte Mahmud Han'ın esas gayesi tıpkı Kırım'daki Hacı Giray ve Kazan'daki Ulu Muhammed gibi Saray tahtını ele geçirerek Altın Orda'yı yeniden ihya etmekti. 1475 yılında ölen Mahmud Han'ın oğlu Kasım Sultan'da aynı amaçla amcası Ahmed Han'la mücadele etti. Ne var ki, ona tabi olmaktan kurtulamadı. Kasım Sultan'ın 1480'li yılların başında ölmesinden sonra Astarhan Ulu Orda'nın başkenti haline dönüştü. Ancak 1502 yılında Kırım hanı Mengli Giray'ın Taht İli'ne saldırarak Şeyh Ahmed Han'ı mağlup etmesi neticesinde Ulu Orda ortadan kalktı. Bu devletin Astarhan ve çevresi hariç toprakları Kırım Hanlığı ile Nogay Ordası arasında paylaşıldı. Astarhan ise müstakil hale gelen Abdülkerim İbn Mahmud Han (1502-1514)'ın yönetimi altında kaldı.

Astarhan hanı Abdülkerim Kırım Hanlığı'nın saldırılarına karşı koyabilmek amacıyla Nogaylarla ittifak kurdu. 1514 yılında tahta çıkan Abdülkerim Han'ın kardeşi Canibek Han da aynı siyaseti devam ettirmek niyetindeydi. Ancak çok geçmeden Astarhan'a hakim olmak isteyen ve bu amaçla Kırım hanı Muhammed Giray'la iş birliği yapan Nogay mirzaları yüzünden ittifak bozuldu. Bunun üzerine Canibek Han doğuda Nogayları baskı altına almak amacıyla Kazaklarla, batıda da Astarhan'a saldırmak iseteyen Kırım Hanlığı'na karşı Ruslarla ittifak kurmaya çalışarak Hanlığı'nı korumaya çalıştı. Ne var ki, Nogay Mirzası Seyid Ahmed 1521 yılında Astarhan'ı zapt ederek Canibek Han'ın yakın adamlarını katletti. Aynı yıl Canibek Han da vefat edince yerine Nogay mirzalarının desteklediği oğlu Hüseyin Han geçti. Fakat onun iktidarı uzun sürmedi. Zira 1523 yılında Nogay Mirzası Mamay'la anlaşan Kırım hanı Muhammed Giray Astarhan'ı işgal etti ve Hüseyin Han'ı tahttan indirdi. Böylece Kırım Hanlığı'nın sınırları aşağı İdil boyuna dayandı. Ne var ki, Muhammed Giray'ın gücünün artması Nogay mirzalarını huzursuz etti. Zira onun Nogay Ordası'nı da hakimiyet altına almasından korkuyorlardı. Bu yüzden bir suikastle ondan kurtulmaya

karar verdiler. Sonuçta zafer sarhoşluğu içerisinde bozkırda tedbirsiz dolaşan Muhammed Giray ve Kalgayı Bahadır Giray Nogayların ani saldırısı ile öldürüldü. Böylece Hüseyin Han Astarhan'a yeniden hakim oldu. Hüseyin Han'ın vefat ettiği 1525 yılından 1532 yılına kadar Şeyh Ahmed İbn Ahmed (1525-1528), Kasım İbn Seyid Ahmed (1528-1530), İslam Giray (1530-1532) ve yeniden Kasım İbn Seyid Ahmed (1532) sırasıyla Astarhan hanı oldular.

1532 yılında Astarhan'a saldıran Çerkesler Kasım Han'ı ve birçok insanı katlederek şehri yağmaladılar. Hanlığın başına ise Akkubek İbn Murtaza'yı geçirdiler. Ancak birkaç ay sonra Astarhan'da duruma hakim olan Nogaylar Akkubek'i azl ettiler ve hanlığın tahtına Abdurrahman İbn Abdülkerim (1533-1537)'i çıkardılar. Bununla birlikte Astarhan Hanlığı'nda Nogay Mirzalarının nüfuzu arttı ve onların istedikleri kimseler han olmaya başladı. Abdurrahman Han Kırım Hanlığı'na karşı Moskova büyük knezi Vasiliy İvanoviç ile ittifak kurdu. Bu yakınlaşma neticesinde Astarhan Hanlığı içerisinde Rus çıkarlarını savunan bir hizip ortaya çıktı. 1537 yılında başını Mamay'ın çektiği Nogay mirzaları Abdurrahman hanı tahttan indirdiler ve yerine Derviş Ali Han'ı geçirdiler. Ancak o da Kırımlıların ve Çerkeslerin baskısı sonucu 1539 yılında Astarhan'ı terk ederek Rusların yanına sığındı. Onun yerine geçen Abdurrahman İbn Abdülkerim ikinci kez Astarhan hanı oldu. Abdurrahman Han Moksova knezi ile ittifaka büyük önem verdi.

1545-1546 yıllarında Akkubek İbn Murtaza'nın kısa süren ikinci iktidarından sonra yeğeni Yamgurçi İbn Bedribek Astarhan hanı oldu. Kırım hanı Sahib Giray Yamgurçi Han'ın yerine oğullarından birini Astarhan tahtına çıkarmak istiyordu. Bu yüzden Sahib Giray'a düşmanlık besleyen Yamgurçi Han Kazan'dan mallarla memleketlerine dönmekte olan Kırımlı tüccarların kervanına saldırdı ve mallarına el koyarak onlardan bazılarını öldürttü. Bunun üzerine Astarhan hanını cezalandırmak isteyen Sahib Giray Han sefere çıktı. Korkuya kapılan Yamgurçi Han ve yakınları şehirden kaçarak Nogayların yanına sığındı. Astarhan'ı kolayca zapt eden Sahip Giray Han şehri yağmalatmadı, fakat ahalinin önemli bir kısmını varlıklarıyla beraber Kırım'a götürdü. Ancak

Osmanlı padişahı Kanunî Sultan Süleyman'ın emriyle onları geri yollamak zorunda kaldı. Kırım kuvvetlerinin Astarhan'dan ayrılmasından sonra geri dönen Yamgurçi Han yeniden tahta çıktı. Yamgurçi Han iktidarını sağlamlaştırmak için Ruslarla ittifak kurmak istiyordu. Hatta 1551 yılında Moskova'ya gönderdiği elçileri aracılığıyla Rusların hakimiyetini tanımak istediğini bildirdi. Bundan dolayı 1552 yılında Ruslar Kazan Hanlığı'nı zapt ettiğinde Kazanlılara hiçbir yardımda bulunmadı. Ne var ki, Kazan'ın düşmesi onda büyük endişe yarattı. Bunun üzerine Ruslara karşı Kırım hanı Devlet Giray ve Nogay Mirzası Yusuf ile ittifak kurdu. Ne var ki, Yusuf Mirza'nın Rus taraftarı kardeşi İsmail Mirza Yamgurçi Han'ı devirmek ve yerine kendi yeğeni Derviş Ali'yi yeniden Astarhan tahtına çıkarmak üzere Moskova yönetimi ile anlaştı. Neticede 35, 40 bin civarındaki kalabalık Rus ordusu 1554 yılı yazında Astarhan'ı kolayca işgal etti. Geri çekilen Yamgurçi Han'ın birlikleri Rus kuvvetlerince katledildi. Yamgurçi Han haremini bırakarak Azak'a kaçmak zorunda kaldı. Rusların zaferiyle Astarhan tahtına yeniden oturan Derviş Ali Han ilk iş olarak Moskova yönetimi ile bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmayla Astarhan Hanlığı Rus Çarlığı'na tabi hale geldi. 1555 yılından itibaren Rus taraftarı Derviş Ali Han'ın korunması amacıyla Astarhan'da bir Rus birliğinin yerleştirilmesi kabul edildi. Ayrıca Moskova'ya her yıl haraç olarak 40 bin altın ödenmesi ve 3 bin adet balık gönderilmesi kararlaştırıldı.

1555 yılı ilkbaharında Yamgurçi Kırım hanının ve Yusuf Mirza'nın desteği ile Astarhan'ı yeniden hakimiyeti altına almak için Derviş Ali Han'a bir saldırı düzenledi ise de Astarhan'da konuşlandırılan Rus ve Kozak topçularının ateşi karşısında başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kaldı. Bu arada Nogay Ordası'nda Rus taraftarı olan İsmail Mirza'nın kardeşi Yusuf Mirza'yı yenilgiye uğratması Moskova'nın Astarhan'ı baskı altında tutmasını daha da kolaylaştırdı. Ne var ki, 1554 yılı Astarhan-Moskova Anlaşmasının köleleştirici şartları neticesinde Astarhan ahalisi haraç toplanmasını sabote etti ve Derviş Ali Han gizlice Ruslara karşı Kırım Hanlığı ile ittifak kurdu. Hatta Kırım hanı Astarhan'a 1000 kadar asker ile bir miktar silah gönderdi. Rus karşıtı bu ittifak üzerine Moskova'da Astarhan'ın işgal edilmesi kararlaştırıldı.

Rus ordusu ile Don Kozaklarının ortaklaşa yaptığı harekat neticesinde Tatar garnizonu bozguna uğratıldı ve Astarhan şehri kolayca zapt edildi. Şehrin dışında karargahını kuran Derviş Ali Han Rus kuvvetlerine ani baskınlarla bazı kayıplar verdirdiyse de geri çekilmek zorunda kaldı ve neticede Azak'a kaçtı. Böylece 1556 yılı Ağustos ayında Astarhan Hanlığı işgal edilerek Rus Çarlığı'na bağlandı. 1569 yılında Astarhan dahil İdil boyunu Rus hakimiyetinden kurtarmak ve Don ile İdil ırmaklarını bir kanal kazarak birleştirmek amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun düzenlemiş olduğu sefer de başarısızlıkla neticelendi.

22. Sibir Hanlığı

15.-16. yüzyıllarda Batı Sibirya'da Şibanî neslinden gelen hanların inisiyatifiyle ortaya çıkan bir Tatar-Türk devleti olan Sibir Hanlığı'nın sınırları batıda Ural Dağları, güneybatıda Nogay Ordası, güneyde Kalmuklar, doğuda Yenisey Irmağı ve kuzeyde aşağı Obi boylarına kadar ulaşıyordu. Hanlığın ilk merkezi Çimgi-Tura (Tura veya Tümen) şehriydi. Ancak daha sonraları payitaht merkezi İrtiş Irmağı'nın Tobol'a döküldüğü kavşakta yer alan Kaşlık (Tatarca İsker, eski or veya Sibir) şehrine taşındı.

İlerde Sibir Hanlığı'nı meydana getirecek topraklar önce 1420'li yıllarda Hacı Muhammed Han'ın, sonra da Özbek Hanlığı'nı kuran Ebu'l-Hayr'ın hakimiyeti altına girdi (1428). Ebu'l-Hayr Han'ın 1468 yılında ölümü ve Özbek Hanlığı'nın yıkılışının ardından Cengiz Han soyundan gelmeyen Taybuğa neslinden Mar Bek Tura şehrinde iktidarı ele geçirmek için faaliyetlere girişti. Ne var ki, kızkardeşi ile evli olduğu Şibanî neslinden İbrahim B. Mahmutek (İbak Han) ona karşı mücadeleye girişti. Hakimiyet için yapılan çetin çarpışmaların ardından Mar Bek öldürüldü ve oğulları da İbak Han tarafından esir alındı. Böylece İrtiş, İşim, Tobol ve Tura ırmaklarının aşağı akımındaki yurtlar üzerinde hakimiyet tesis eden İbak Han'ın (1470-1495) şahsında Sibir Hanlığı kuruldu.

Şibanoğullarını ihya etmek isteyen İbak Han Ulu Orda (Taht İli) hanı Seyid Ahmed'e karşı Kırım hanı Mengli Giray ve Nogay Beyi Musa Mirza ile ittifak kurarak 1481 yılında Don Irmağı üzerinden gerçekleştirdiği saldırı ile onu öldürdü. Uzun bir süre Sibirya ve İdil-Ural Bölgesinde meydana gelen siyasi hadiselerde etkili olduğu anlaşılan İbak Han 1495 yılında Mar Bek'in torunlarından Muhammed tarafından öldürüldü. Ailesi de Sibirya'dan ayrılarak Buhara'ya kaçtı. Böylece Beylik idaresine dönüşen Sibir Hanlığı'nda hakimiyet Taybuğa nesline geçti. Muhammed payitaht merkezini Tura'dan Sibir (İsker) Kalesi'ne taşıdı.

Bu soydan Kasım ve Angiş'in iktidarlarının ardından 1530 yılına doğru Sibir Beyliğinde Yadigar Bek ve biraderi Bek Bulat'ın ortak hakimiyeti tesis edildi. Onların saltanatı döneminde bilhassa Nogaylar ile iyi siyasi ve iktisadi ilişkiler kuruldu. 1552'de Kazan Hanlığı'nın hemen ardından da Astarhan Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine Yadigar Bek Rus Çarı IV. İvan'la anlaşmak istedi. Onun Ruslarla yakınlaşmak istemesinin esas sebebi Şibanîlerin Sibir Hanlığı'nı geri almak için mücadeleye girişmeleriydi. Bunun sonucunda 1555 yılında yapılan anlaşmayla Taybuğaoğulları IV. İvan'ın metbuluğunu tanıdılar ve yıllık haraç olarak her 30700 kişi başına 1 veya 2 samur kürkünü Moskova'ya yollamayı kabul ettiler. Böylece Rus Çarı'ndan Sibirya'da hüküm sürmek için yarlık aldılar. Ne var ki, hem coğrafi olarak Sibirya'nın uzak olması hem de uzun süre devam eden Livonsk Savaşı sebebiyle Rus çarından bekledikleri askerî desteği sağlayamadılar. Ayrıca yıllık olarak vermeyi taahhüt ettikleri haracı göndermemeleri de Rus Hükümeti tarafından hoş karşılanmadı.

1563 yılında akarabası Buhara hanı II. Abdullah'ın desteğini sağlayan Şibanoğulları neslinden Küçüm Han Nogaylarla ittifak kurarak Taybuğaoğullarına saldırdı. Yapılın savaşta üstünlük sağlayan Küçüm Han Yadigar Bek ve biraderi Bek Bulat'ı öldürdü ve böylece onun şahsında Sibir Hanlığı'na yeniden Şibanoğulları hakim oldu. Küçüm Han'ın iktidarı döneminde İrtiş ve Konda civarında yaşayan Ugor kabileleri (Mansi, Hanti ve Mariler) ile Barabin Bozkırındaki Türk kabileleri hakimiyet altına alındı. Ural ötesi Başkurtları Sibir Hanlığı'nın metbuluğunu tanıdı. Ayrıca Küçüm Han'ın gayretleriyle Sibirya'da yaşayan gayrımüslimler arasında İslamiyet hızla yayıldı. Ne var ki, Sibir Hanlığı'nın bu yükseleşi Rus Çarlığı tarafından dikkatle tekip ediliyordu. Artık 1570 yılına doğru Rus Çarlığı ile Sibir Hanlığı arasında düşmanlık açık bir hal almıştı. Bu arada Batı Sibirya'da zuhur eden iç karışıklar Sibir Hanlığı'nın gücünü zayıflatmıştı.

Rus Çarlığı 1580'lere doğru Sibir Hanlığı'nı işgal etmek üzere faaliyetlere başladı. Bu amaçla Moskova'da nüfuz sahibi Stragonov ailesi görevlendirildi. Stragonovlar Sibir Hanlığı'nı ele geçirmek amacıyla

kervanlara ve İdil Irmağı üzerinde gidip gelen ticaret gemilerine saldırarak çapulculukla geçinen Don Kozaklarının Atamanı Yermak Timofeeviç ile anlaştılar. Bunun sonucunda Yermak Timofeeviç'in komutası altında yaklaşık 800 kişilik Kozaklardan oluşan bir kuvvet 1581 yılında Sibir Hanlığı üzerine harekete geçti. 1582 yılı Ekim ayında Türk-Tatar kuvvetleri ile İrtiş Irmağı kenarında düşmanı karşılayan Küçüm Han ateşli silahların üstünlüğü ile Kozakların inisiyatifi ele geçirdiğini görünce bozkır tarafına çekilmek zorunda kaldı. Bunun neticesinde Yermak Timofeeviç Rus Çarlığı adına Sibir Hanlığı'nı işgal etti. Başkent Sibir dahil birçok yerleşim yeri ve ahalisi Kozaklar tarafından büyük bir yağmaya ve tahribata uğratıldı. Buna rağmen Küçüm Han direnişini devam ettirdi. Çok sayıda Kozağı pusuya düşürerek esir etmeyi başardı. Zor durumda kalan işgalcilerin komutanı Yermak Timofeeviç Moskova'ya adamlarını yollayarak yardım gönderilmesini istedi. Rus yönetimi bu talebe olumlu yanıt vererek 1583 yılında 500 kişilik bir Rus kuvvetini bölgeye sevk etti ise de, Yermak Timofeeviç ve adamları 1585 yılında Buhara'dan gelen bir ticaret kervanına saldırmak isterken Küçüm Han tarafından pusuya düşürülerek öldürülünce Rusların Sibir Hanlığı'nı ele geçirme planları başarısızlığa uğradı. Böylece Küçüm Han Sibir Hanlığı'na yeniden hakim oldu. Sibir'de Küçüm Han'ın oğlu Ali ve buradan aynı yıl kovulan Taybuğaoğullarının lideri Seyid Ahmed güçlerini birleştirdi. Ne var ki, 1587-1588 yıllarında Seyid Ahmed ele geçirilerek esir edildi ve Sibir şehri Rus Komutanı D. G. Çulkov'un askerleri tarafından ateşe verildi. Bu hadiselerden sonra Sibir Hanlığı tamamen ortadan kaldırıldı ve onun toprakları Rus Çarlığı'nın sınırlarına dahil edildi.

1598 yılında Küçüm Han Sibir Hanlığı'nı Rus işgalinden kurtarmak amacıyla giriştiği son çatışmadan da bir netice elde edemedi. Ailesi ve yakın adamları haricinde bütün kuvvetleri Ruslar tarfından katledildi. Küçüm Han'ın biraderi Altun, oğlu Kanay ve torunu Arslan Ruslar tarafından tutsak edilerek Moskova'ya gönderildi. Küçüm Han ise oğlu Ali ile birlikte kaçarak Mangıtların yanına sığındı.

23. Nogay Ordası

Altın Orda Devleti'nin 15. yüzyılın ilk yarısında parçalanması sürecinde ortaya çıkan büyük devlet oluşumlarından biri olan Nogay Ordası'nın çekirdeğini Mangıt kabilesi teşkil ediyordu. Konargöçer bir Tük kabilesi olan Mangıtların hakim oldukları topraklar Yayık ve Emba ırmakları arasında kalıyordu. 14. yüzyılın sonlarına doğru Mangıt kabilesine mensup Beylerbeyi Edige Mirza bahsi geçen bölgede kendi kabile mensuplarını topladı ve müstakil bir ulus (yurt) meydana getirdi. Mangıt ulusunun başında resmi olarak Edige Mirza bulunmakla birlikte, fiiliyatta yönetimden onun oğlu Nureddin sorumluydu. Nureddin'den sonra onun kardeşi Gazi, onun ölümünün ardından da Nureddin'in oğlu Vakkas Mangıtların başına geçti. Vakkas Şibanî hanedanında Özbeklerin hanı Ebu'l-Hayr'ın Beylerbeyi ve en yakın müttefiki oldu.

1480'li yıllarda Vakkas'ın çocuklarının başında bulunduğu Mangıtlar tamamen bağımsız hale geldiler. Mangıtların lideri Musa 15. yüzyılın sonlarına doğru Mangıt ulusunu müstakil olarak idare etmeye başladı. Aynı zamanda çok sayıda Türk Kıpçak kabileleri Mangıtların etrafında toplandı ve bu birlik Altın Orda Devleti'nin ve Mangıtların liderleri olarak bildikleri kudretli emiri Nogay'ın adına dayanılarak Nogaylar adıyla anılmaya başlandı.

Nogay Ordası topraklarının büyüklüğü ve ahalisinin sayısı bakımından Altın Orda'nın dağılmasından sonra ortaya çıkan diğer hanlıkları aşıyordu. Nogay Ordası'nın toprakları İdil Irmağı'nın aşağı akımının sağ tarafını kapsıyordu, aynı zamanda Kazakistan'ın batı ve nispeten merkezi kısmını ve aynı şekilde Başkırdistan'ın bir bölümünü içine alıyordu. 1581 yılına kadar Nogay Ordası'nın başkenti ve yegane şehri Sarayçik oldu. 16. yüzyılda Nogay Ordası'nın nüfusu yarım milyonu aşıyordu.

Nogay Ordası topraklarında Edige'nin torunları olan mirzaların yönettiği Nogay kabilelerinin yazlık ve kışlık yurtları bulunuyordu. Edige ve onun neslinden gelenler Cengiz Han soyundan olmadıkları için "han" yerine "ulubey" veya "ulugbek" unvanını kullanıyorlardı. Muhtemelen bazı kabilelerin Mangıtların başına bağlılıkları sayesinde durumunu muhafaza eden kendi beyleri vardı. Nogay Ordası Altın Orda'nın mirasçısı olan diğer hanlıklar gibi sağ ve sol kanada (doğu ve batı eyaletleri) ayrıldı. Her iki kanadın da başında Edige'nin oğullarının adından gelen "nureddin" ve "kekovat" unvanı taşıyan askerî-idari yöneticileri bulunuyordu. 1580'li yıllarda Sibir Hanlığı'nın Yermak Timofeyeviç tarafından yıkılmasından sonra Nogay Ordası'nın kuzey doğu kısmına Sibirya'dan göç eden Tatarların idaresinden sorumlu kılınmak üzere Taybuga makamı da ihdas edildi. Bu unvan da Taybuga hanedanının yarı efsanevi kurucusunun adına dayanıyordu. Nogay Ordası'na dahil ehemmiyetli idari sorumluluk makamlarından biri de Başkırtların yaşadığı bölgeyle alakalı olarak teşkil edilmişti.

Musa'nın 1502 yılında vefatından sonra iktidar için onun küçük biraderleri ve oğulları mücadele ettiler. Yavaş yavaş iki karşıt grup ortaya çıktı. Onların başını Musa'nın oğulları Şeyh Muhammed ve Alçagir, sonra da Musa'nın diğer oğlu Mamay ve yeğeni Agiş çekiyordu. Onların hepsi de mümkün olduğu kadar fazla sayıda soyu kendi yanlarına çekmeye ve komşu yöneticilerin şahsi desteğini sağlamaya çabalıyorlardı. Nogayların zayıflayan durumundan Kazakların hanı Kasım faydalandı ve Nogay mirzalarını kendi ele geçirilemez tabiileri olarak kabul etti. Kasım Han aynı zamanda Sarayçik şehrini merkezi olarak belirledi. 1519-1520 yıllarında Kasım'ın ordusu neredeyse Nogay Ordası'nın bütün topraklarını işgal etti. Mirzaların birçoğu İdil Irmağı'nın batı tarafına geçti ve Kırım Hanlığı'nın sınırları dahil inde yurtlanmaya başladılar. Kırım hanı I. Muhammed Giray onları kendi ordusunu takviye etmek için kullandı ve 1521 yılında Nogay firarilerini Moskova saldırısına dahil etti. Aynı yıl Kasım vefat etti, onun hakimiyeti de dağıldı. Böylece Nogaylar kendi ordalarını yeniden kurma fırsatını elde ettiler. Kazaklar uzun yıllar devam eden savaşlardan sonra Özbekler ve Moğollarla ittifak

kuran Nogaylar tarafından tamamen bozguna uğratıldılar ve uzak doğuya atıldılar. Nogay Ordası'nın toprakları yeniden İdil'den İrtış'a kadar geniş bozkırları kapsadı. Mamay ve Agiş mirzalar 1523 yılında kendi hamileri I. Muhammed Giray'ı öldürdüler ve Kırım Hanlığı'nı yağmaladılar. Nogay Ordası belirli bir güç haline gelince Kazan ve Astarhan hanları Nogayların saldırılarından kaçınmak amacıyla beylere belirli miktarda düzenli ödeme yapmaya başladılar. 1530'lu yıllarda başında Musa'nın oğlu Seyid Ahmed'in bulunduğu Nogay Ordası Kırım Tatarlarını ve Kazakları tehdit ediyordu. 1537 yılında Nureddin'in torunları bir kurultay topladılar ve iç çatışmalara son vererek hem iç hem de dış işlerde Bey'e tabi olmayı kararlaştırdılar. 1540'lı yılların başlarında Nogay Ordası muhtemelen biraderi Seyid Ahmed'i tahttan indirerek yerine geçen Şeyh Mamay'ın hakimiyeti altında bulunuyordu. Şeyh Mamay'ın 1549'da vefat etmesinden sonra "bey" unvanı Musa'nın oğullarından o sırada en büyüğü olan Yusuf'a geçti.

1550'li yılların ortalarında Nogay asilzadelerinin ayrı grupları arasındaki mücadele keskinleşti. Birçok Nogay mirzası Çar IV. İvan tarafından 1552'de Kazan Hanlığı'nın işgal edilmesi ve 1554 yılında da Astarhan Hanlığı'nın hakimiyet altına alınmasıyla Rus Devleti'nin doğuya doğru yayılmasından rahatsızlık duyuyordu. Rusların tarafına meyledenlere karşıt olanların başında Yusuf Bey, Rus Devleti'ne yakınlaşma taraftarı olanların başında da onun biraderi Nureddin İsmail duruyordu. İsmail 1554 yılında Yusuf'u öldürdü. Bu hadiseden sonra birkaç yıl daha iç çekişmeler devam etti. Silahlı çatışmalar konargöçerlerin iktisadi faaliyetlerini de olumsuz etkiledi. Böylece çok sayıda hayvan telef oldu. Bu durum ahali arasında açlığa neden oldu. Bu hadiseler esnasında çok sayıda Nogay açlıktan ve veba salgınından dolayı öldü veya civar ülkelere göç ettiler. İsmail Moskova'da müttefik olarak kabul ediliyordu. Bu yüzden ona defalarca erzak yardımı yaptılar, aynı zamanda muhaliflerden korunması için Rus birliklerini gönderdiler. Dış siyasi ilişkileri bakımından yalnızlaşan İsmail, sadece Çar IV. İvan'ın desteğine bağlı kaldı. Onlar arasında imzalanan anlaşmaya göre Bey Çar'ın hiyerarşi bakımından kendi üzerinde olduğunu kabul etti ve onun sadık müttefiki olarak kalmaya yemin etti.

1550'li yılların sonunda İsmail'in hakimiyeti güçlenince rakipleri Nogay Ordası topraklarından kaçtılar. Onların bir kısmı kuzeybatı Kafkasya'da Küçük Nogay Ordası'nı (veya kurucusu olan Alçagir'in torunu Gazi Mirza'nın adına dayanan Gazioğulları ulusunu) meydana getirdiler. Bu tarihten itibaren İdil ötesi Nogaylarının toprakları Rus kaynakları tarafından Ulu Nogay Ordası (Bolşoya Nogayskaya Orda) adıyla zikredilmeye başlandı. Aynı zamanda doğuda Nogay Ordası yavaş yavaş Şeyh Mamay'ın soyundan gelenlerin dahil olduğu Altı ulusa ayrılmaya başladı.

İsmail'in halefleri bazen Rus çarına şekli olarak bağlı kaldılar bazen de onlarla çatıştılar. Ancak çekişmeler ve ekonomik yıkımla zayıflayarak dağılan Nogaylar artık mühim bir güç arz etmiyorlardı. İsmail'in oğlu Din Ahmed Bey (1563-1578) Ulu Nogay Ordası'nı kargaşa döneminden sonra yeniden canlandırmaya çalıştı. Bu yüzden hem Rus Devleti ile hem de Kırım Hanlığı ile barışı muhafaza etmeye özen gösterdi. Ancak İdil boyunda ve ötesinde pozisyonunu güçlendiren Rus Devleti'nden duyulan korku bazen onu Ruslara karşı hareket etmeye sevk etti. Onun kuvvetleri Kırım hanı I. Devlet Giray'ın seferlerine (1571, 1572) katıldılar, sınır topraklarına saldırdılar, oralarda bulunan yerleşimleri tahrip ettiler ve ahaliden bazılarını esir alarak götürdüler. Din Ahmed'i tahttan indiren biraderi Urus (1578-1590) katı bir şekilde Rus muhalifi idi. Çar IV. İvan 1558-1583 yılları arasında sürdürdüğü Livonsk Savaşları sebebiyle Nogaylara karşı büyük kuvvetler ayıramadığı için İdil boyu Kazak göçerlerinden faydalanmaya karar verdi. Kazaklar Nogay meralarını, elçilerini ve tüccar kervanlarını yağmalamaya başladılar. 1581 yılında Sarayçik şehrini ele geçirdiler ve yakıp yıktılar. Nogay saldırılarına karşı başka bir önlem olarak İdil'in başlıca geçiş güzergahı üzerinde 1586'da Samara, 1589'da Tsaritsın ve 1590 yılında Saratov kaleleri inşa edildi. Böylece Nogayların geçiş güzergahları kapatıldı. Bu durumdan oldukça rahatsız olan Urus Rus elçilerini esir ederek yeni inşa edilen Ufa dahil şehirlerin yıkılmalarını talep etti. Ancak bu hususta ısrar etmesini kolaylaştıracak kararlılığa ve gerçek güce sahip olmadığı için bir şey elde edemedi. Urus'un ölümünden sonra Ulu

Nogay Ordası'nda yeniden karışıklıklar ortaya çıktı. Bu kez Din Ahmed ve Urus'un aileleri hakimiyet için mücadeleye giriştiler.

1600 yılında iktidarının henüz başında olan Din Ahmed'in oğlu İşterek Bey (1600-1619) Rus Çarının hakimiyetini tanıyarak vassalı oldu. Nogay liderleri Astarhan valileriyle çok sıkı münasebetler kurdular ve onlar aracılığıyla erzak ve silah temin etmeye karar verdiler. Astarhan'da da Rus yöneticileri tarafından uydurulan tören usulüne göre Nogay beyleri ve Nureddinler makamları ihdas edildi. Ulu Nogay Ordası'nın son Bey'i İsmail'in torunu Kanay'ın (1622-1638) artık hakimiyeti ve otoritesi kalmamıştı.

Rus nüfuzunun artması Ulu Nogay Ordası'nın dağılmasını hızlandırdı. Bey'i suçlayan birçok mirza kendi gruplarıyla topraklarını terk ederek Kırım, Kazak, Buhara ve Hive hanlıklarına göç etmeye başladılar. Nogayların kitlesel göçlerinin ve Ulu Nogay Ordası'nın nihai olarak yıkılmasının başlıca sebeplerinden biri de 17. yüzyılın ilk çeyreğinde Kalmukların İdil-Ural bozkırlarına göç etmeleriydi. Kalmuklar 1608 yılında Emba Irmağı'na doğru yaklaşmaya başladılar. 1613 yılında Yayık'a doğru yayıldılar ve Nogay yurtlarına tecavüzde bulundular. Nihayet Kalmuklar 1630'lu yıllarda Nogayların büyük kısmını İdil'in sağ tarafına göç etmeye mecbur ettiler. Bu hadiselerden sonra Nogaylar Tuna'dan Terek'e kadar uzanan bozkırlara dağıldılar.

Altı ulus 17. yüzyılın ilk otuz yılında Kalmukların boyunduruğu altına girdi ve yıkıldı. Küçük Nogay Ordası (Gazioğulları ulusu) Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı'na dayanarak 17. yüzyılın ortalarına kadar varlığını devam ettirdi. 17. yüzyılda Aral-Sırderya bozkır kuşağında Ulu Nogay Ordası ahalisinin bir kısmı Karakalpakları meydana getirdi.

17. yüzyılın ikinci yarısında göçer Nogay uluslarının dağılan grupları devlet öncesi teşkilatlanmalar olarak Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı ve Rus Devleti arasında kendi siyasetini yapan bazı ordaları (Bucak, Yedisan, Yedişkul, Cemboyluk) meydana getirdiler.

24. Kırım Hanlığı

Tarih kaynaklarının birçoğu Kırım Hanlığı'nın Kırım Yarımadası'nın yöneticisi olan Hacı Giray tarafından Litvanya kralı IV. Kazimir'in desteğiyle 1440'lı yılların başlarında kurulduğunu iddia etmektedirler. Esasında onun Kırım'da müstakil bir hanlık tesis etmesinde başını Barın ve Şirin kabilelerinin çektiği Kırım Yarımadası'nda yurtlanmış Tatarların desteğinin büyük katkısı oldu. Bununla birlikte 1470'li yıllarda Kırım Yarımadası'nın güney sahilindeki toprakları (1475'te Kefe) ele geçiren Osmanlı Devleti Kırım Hanlığı'nın iç ve dış siyasetine nüfuz etmeye başladı. Osmanlı padişahları Kırım tahtına çıkacak hanların belirlenmesi hakkına sahiptiler. Kırım tahtına çıkacak hanın Osmanlı padişahından özel bir berat alması gerekiyordu. Ayrıca Kırım hanının oğullarından birinin İstanbul'da rehin olarak kalması gerekiyordu. Osmanlı padişahları hanlara ve onların ailelerine iaşeleri için maddi yardımlarda bulunuyorlardı. Osmanlı padişahları Kırım hanlarını kontrolleri altında tutmak için Kefe Kalesi'nde kendi emirlerinde bulunan belirli miktarda askerî kuvvet tutuyorlardı. Neticede 16. yüzyılın başlarından itibaren Kırım Hanlığı Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Avrupa siyasetinin belirleyici unsuru ve bölgedeki silahlı gücü haline geldi. Nitekim Kırım ordusu Osmanlı sultanlarının seferlerine düzenli olarak katılmak zorundaydı.

Kırım hanlarının hakimiyet sahası öncelikle Kırım Yarımadası'nın bozkır kısmını ve Kırım dağlarının kuzey kuşağını kapsıyordu. Kırım Yarımadası'nın güney sahilleri hanlığa ait değildi. Önce Cenevizlerin hakimiyetinde bulunan bu bölge, 1475'ten itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrolüne girdi. Hanlığın sınırları doğuda Moloçnaya Voda Irmağı'na kadar, kuzeyde Dnyeper'in sol tarafında İslam Kermen Kalesi'ni aşarak Konskie Vodı Irmağı'na kadar, batıda ise Akkirman yakınında Bug Irmağı'na ulaşıyordu. Kırım Hanlığı'nın güneyinde Osmanlı Devleti, doğusunda Ulu Orda (sonraları Astarhan Hanlığı ve

Nogay Ordası), kuzeyinde Moskova Knezliği ve batısında Litvanya Krallığı ile Lehistan bulunuyordu.

1466'da Hacı Giray'ın vefatından sonra Kırım tahtına büyük oğlu Nur Devlet Giray çıktı. Ancak küçük biraderi I. Mengli Giray onun hakimiyetine karşı çıktı ve 1468'de Kırım tahtını ele geçirdi. Nur Devlet Giray Kırım'dan kaçmayı başardı ve geri alabilmek için müttefikler aramaya başladı. Bilhassa Ulu Orda hanlarının ve Büyük Litvanya knezi IV. Kazimir'in desteğini sağlamaya çalıştı. Buna karşılık I. Mengli Giray ise Moskova knezi III. İvan Vasiliyeviç'le ittifaka girdi. Neticede Nur Devlet Giray 1476 yılında bütün Kırım Hanlığı'na hakim olmayı başardı. I. Mengli Giray ise Kefe'ye kaçarak Cenevizlere sığındı. Bu arada Fatih Sultan Mehmed'e müracaat ederek onu Kefe'yi fethetmeye davet etti. Bunun üzerine Cenevizliler I. Mengli Giray'ı hapsettiler. Ancak Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirmek isteyen Osmanlı padişahı, Sadrazam Gedik Ahmed Paşa'yı 300 gemiyle Kefe'yi fethetmeye yolladı. Neticede Kefe'yi Cenevizlerden alan Osmanlı ordusu sayesinde I. Mengli Giray hapisten kurtuldu ve Gedik Ahmed Paşa'nın desteğiyle 1578'de Kırım tahtını yeniden ele geçirdi. I. Mengli Giray 1584 yılında Baserabya bölgesinde Kili ve Akkirman kalelerinin Osmanlı ordusu tarafından fethedilmesinde büyük katkı sağlayarak padişaha vefasını gösterdi. Ayrıca kayınpederi olduğu Yavuz Sultan Selim'in Osmanlı tahtına çıkmasına da yardım etti. I. Mengli Giray 1502 yılında Ulu Orda üzerine sefer düzenledi ve Saray şehrini yıkarak Altın Orda'nın devamı niteliğindeki bu hanlığa son verdi. III. İvan'ın ölümünden sonra 1507 yılında Moskova'ya karşı Litvanya kralı IV. Kazimir ile ittifak tesis etti. I. Mengli Giray'ın 1514 yılında vefat etmesinden sonra yerine geçen oğlu I. Muhammed Giray 1517 yılında Moskova üzerine bir ordu yolladı ve Ruslara büyük darbeler indirdi. Ancak bir yıl sonra Knez Vasiliy İvanoviç Tatarları mağlup etmeyi başardı. Bunun üzerine iki taraf arasında barış yapıldı. I. Muhammed Giray 1521 yılında biraderi Kazan hanı Sahib Giray'la birlikte Moskova'yı kuşattı. Zor durumda kalan Rusların isteği ile barış yapıldı. Buna karşılık Rus knezi Vasiliy Kırım hanına yıllık vergi ödemeyi kabul etti. Muhammed Giray bu

zaferden bir yıl sonra Astarhan'ı ele geçirdi. Ancak Kırım'a dönerken Nogaylar tarafından öldürüldü (1523). Onun yerine Kırım Hanlığı'nın başına oğlu Gazi Giray geçti. Ancak Kırım ahalisi Osmanlı padişahına müracaat ederek ondan Han tayin etmesini talep etti. Bunun üzerine 1524 yılının Nisan ayında Osmanlı ordusunun desteğiyle Kırım tahtına I. Muhammed Giray'ın biraderi İstanbul'da yaşayan I. Saadet Giray çıktı. Bununla birlikte Osmanlı padişahı Kanunî Sultan Süleymen Gazi Giray'ı amcasının yanında kalgay olarak veliaht tayin etti. Ancak Saadet Giray yeğenini öldürttü. I. Saadet Giray Perekop bölgesinde Nogayların saldırılarına engel olmak amacıyla istihkamlar inşa ettirdi. 1531-1532 yıllarında I. Saadet Giray'ın akrabalarından İslam Giray ayaklandı ve Azak civarında yapılan çarpışmalarda üstünlük sağlayarak Kırım Hanlığı'na hakim olunca Saadet Giray İstanbul'a kaçtı. Ne var ki, İslam Giray'ın faaliyetlerinden Kanunî Sultan Süleyman hoşnutsuz idi. Bu yüzden İslam Giray padişaha müracaat ederek saltanattan feragat edince eski Kazan hanı I. Sahib Giray Kırım tahtına çıkması için görevlendirildi. Böylelikle Kırım hanı olan I. Sahib Giray biraderi İslam Giray'ı önce kendine kalgay tayin etti ise de daha sonra onu öldürttü. Bununla birlikte onun iktidarı devri (1532-1551) sükunetle geçti. 1540 yılında uygulamaya soktuğu düzenleme ile Kırım Yarımadası sakinlerinin göçebe hayat yaşamasını yasakladı.

Sahib Giray'ın iktidarının son döneminde başta Sadrazam Rüstem Paşa ve Kefe Valisi Kasım Paşa olmak üzere Osmanlı yönetimi ile arası bozulmuştu. I. Mengli Giray'ın İstanbul'da bulunan torunu I. Devlet Giray bu durumdan istifade ederek Kırım tahtına çıkmak istiyordu. Bu amaçla Osmanlı Yönetimi'nin desteğiyle Kefe'ye gelerek kendini Kırım hanı ilan etti. O sırada Kabardin bölgesine seferde bulunan Sahib Giray ve oğlu Gazi Giray aceleyle Bahçesaray'a dönerken onun emriyle Taman'da öldürüldü. Daha sonra sâbık hanın bütün ailesi katledildi.

Devlet Giray (1551-1577) 1552 yılında Rusların Kazan'ı ele geçirmesine engel olmak amacıyla Moskova'ya saldırdıysa da başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kaldı. Neticede Kazan Ruslar tarafından ele geçirildi. İki yıl sonra da Astarhan Hanlığı'nı boyunduruk altına alan

Ruslar 1556'da bu Tatar Devleti'ni de tamamen ortadan kaldırdılar. Bu sırada Kırım Hanlığı'nı da baskı altında tutmayı başardılar. Kazan ve Astarhan'ın birbiri ardına Rus hakimiyeti altına girmesi üzerine İdil boyu Tatarlarının istiklaline kavuşması için hem Osmanlı İmparatorluğu'na hem de Kırım hanına çok sayıda müracaat oldu. Neticede Veziriazam Sokullu Mehmed Paşa'nın inisiyatifiyle Don-Volga ırmaklarının birbirine en yakın geldiği Perevolok bölgesinde bir kanal kazılarak birleştirilmesi amacıyla yapılması amaçlanan Kanal Projesi ve sonrasında da yapılacak seferle İdil boyu Tatarlarının Rus boyunduruğundan kurtarılması düşüncesiyle harekete geçildi. Kırım hanının desteğiyle 1569 yılında harekete geçen Osmanlı ordusunun başında Kefe Valisi Kasım Paşa bulunuyordu. Perevolok mevkiinde kanal kazılmaya girişilse de gerek soğukların başlaması gerekse de Kırım hanının olumsuz tutumu üzerine Kasım Paşa Astarhan üzerine yürümeye karar verdi. Osmanlı ordusu Astarhan'a yaklaştığı esnada Rusların İran Şahı ile anlaşarak bir ordu sevk ettiği ve Nogayların gizlice Ruslarla anlaştığı haberleri ulaşınca Kasım Paşa geri çekilmeye karar verdi. Geri çekiliş esnasında çok sayıda Osmanlı askeri soğuktan ve açlıktan dolayı şehid oldu. Kanal Projesi ve Astarhan seferinin başarısızlıkla sonuçlanmasının sorumluluğu Osmanlı İmparatorluğu'nun muvaffakiyete ulaşması halinde İdil boyuna doğrudan hakim olması durumunda Kırım Hanlığı'nı da ortadan kaldırabileceğini hesap ederek olumsuz davranan Kırım hanının üzerine yüklendi.

Devlet Giray Kırım Hanlığı'nda etkili olan Şirin kabilesini, Nogayları ve Appak soyunu kendine bağlamayı başararak uzun süre iktidarda kalmayı başardı. Onun 1577 yılında vefat etmesi üzerine yerine oğlu II. Muhammed Giray Kırım hanı (1577-1584) oldu. O Osmanlı İmparatorluğu'nun 1579'daki İran seferine katılarak destek verdi. Bununla birlikte Kırım Hanlığı'nın içerisinde Nogaylar başta olmak üzere ona karşı muhalefet ortaya çıktı. II. Muhammed Giray'ın biraderi Alp Giray'ı kalgay yapması gerekirken Saadet Giray'ı veliaht tayin etmesi üzerine Alp Giray ona karşı ayaklandı. Bu arada 1583 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İran seferine katılması için III. Murad'dan davet almasına rağmen oğlu Murad Giray'ı sefer yolladı.

Kendisi de Ruslara saldırı düzenledi. Bu durum padişahın hoşuna gitmedi. Bunun üzerine Kefe'ye gelen Osman Paşa Muhammed Giray'ın hanlıktan azl edildiğini ve yerine biraderi İslam Giray'ın atandığını bildiren fermanı getirdi. Alp Giray da Osmanlı paşasını destekledi. II. Muhammed Giray Osmanlı padişahının iradesine karşı koyamayınca İdil boyundaki Nogaylara sığınmak istedi, ancak Alp Giray tarafından yakalanarak öldürüldü. Böylece İstanbul'dan gelen İslam Giray (1584-1588) Kırım tahtına oturdu. Yeni Kırım hanı İslam Giray'ın durumu da sağlam değildi. 1584 yılı yazında II. Muhammed Giray'ın oğulları Saadet Giray, Safa Giray ve Murad Giray Kırım Nogaylarıyla yarımadayı tahrip ettiler ve Bahçesaray'ı ele geçirdiler. Saadet Giray Han olarak ilan edildi. Ne var ki, II. İslam Giray Sultan III. Murad'ın askerî desteğiyle hakimiyetini muhafaza edebildi. İsyancı Giraylar Saadet Giray'ı Kırım hanı olarak kabul eden Rus Çarı Fedor İvanoviç'in koruması altına girdiler. Onlardan Murad Giray ise Astarhan'a sığınmak zorunda kaldı. Han iktidarının prestijinin azalması 1584 yılındaki ayaklanmadan sonra baskılara maruz kalan Kırımlı asilzadelerin memnuniyetsizliğini arttırdı. İsyancı hanzadelerin ve Sultanın yanına İstanbul'a kaçmaya başladılar. Hana bağlı kalan asilzadeler arasında yalnızca Şirin kabilesinin temsilcileri bulunuyordu. Bu durum Kırım Hanlığı'nın askerî gücünü oldukça azaltıyordu. Üstelik aynı sıralarda Dinyeper boylarındaki Kozakların saldırıları da söz konusuydu.

Kırım Hanlığı'nın siyasi istikrarı ancak 1588 yılında İslam Giray'ın vefatından sonra tahta çıkan II. Muhammed Giray'ın oğullarından II. Gazi Giray'ın iktidarı devrinde (1588-1596) sağlandı. İstanbul'dan Sultan III. Murad'ın beratıyla Kırım'a gelen yeni hanın kalgayı biraderi Feth Giray, nureddini ise daha evvel göç eden mirzaların bir kısmı ile birlikte Kırım'a dönmüş olan Safa Giray oldu. II. Gazi Giray derhal Kırım asilzadelerinin büyük bir çoğunluğuyla uzlaşı sağladı. II. Muhammed Giray'ın oğullarının taraftarlarından Kutlu Giray Şirin, Debış Kulioğlu ve Arsanay Diveyoğlu Han'ın yakın çevresinde yer aldılar. II. İslam Giray'ın taraftarları ise Kefe'ye oradan da İstanbul'a kaçmak zorunda kaldılar. 1590 yılında hanın Giray hanedanından en büyük dayanağı

olan Safa Giray'ın ve yakın adamlarından Arsanay'ın ölmelerinin ardından kalgay Feth Giray ile münasebetleri bozuldu. Buna rağmen 1594 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Avusturya seferine katılarak büyük yararlılık gösterdi. Daha sonra Boğdan'daki ayaklanmayı da bastırdı. Ancak 1596 yılında Osmanlı ordusunun düzenlediği Eğri Seferi'ne katılmayınca Veziriazam Sinan Paşa'nın da telkiniyle Sultan III. Mehmed tarafından azledilerek yerine Feth Giray (1596-1597) atandı. Kırım tahtına çıkan yeni han Feth Giray yeğenlerinden (Adil Giray'ın oğulları) Baht Giray'ı kalgay ve Selamet Giray'ı da nureddin olarak belirledi. Ancak Kırım'da otoriteyi sağlayamadı. Bu arada Feth Giray'ı Kırım tahtına çıkması için destekleyen Veziriazam Sinan Paşa azledilip yerine İbrahim Paşa geçince İstanbul'dan elde ettiği desteği de kaybetti. Böylece Sultan III. Mehmed II. Gazi Giray'ın yeniden han tayin etti. Onun ikinci hanlık dönemindeki (1597-1608) ilk icraatı kendisine karşı koymaya çalışan Feth Giray ve ailesini yakalatarak idam ettirmek oldu. Ayrıca kendisine muhalif olarak gördüğü Saadet Giray'ın oğlu Devlet Giray ve Şirin Beyi Kutlu Giray gibi bazı asilzadeleri öldürttü. Kalgay Selamet Giray Kırım Hanlığı'ndan kaçarak hayatta kalmayı başardı. Bu hadiselerden sonra II. Gazi Giray oğullarından Tohtamış Giray'ı kalgay, Sefer Giray'ı da nureddin olarak tayin etti. Kırım hanı Osmanlı ordusunun 1598-1599 yıllarında düzenlediği Avusturya seferine katılarak Uyvar Kalesinin fethine yardımcı oldu. Daha sonra Macaristan seferinde büyük hizmetlerde bulundu. 1608 yılında vefat edince İstanbul'da bulunan Devlet Giray'ın oğlu Selamet Giray Kırım hanı olarak tayin edildi. Ancak onun iktidarı kısa sürdü. Zira 1610 yılında vefat etti. Bunun üzerine Osmanlı sultanının beratıyla Canibek Giray Kırım hanı olarak görevlendirildi. Canibek Giray Osmanlı ordusunun 1617 yılında düzenlediği İran seferine katıldı. Kendisine muhalif gördüğü Saadet Giray'ın soyundan gelen Muhammed Giray ve Şahin Giray'ı hakim oldukları Akkirmen bölgesinden uzaklaştırdı. Şahin Giray İran'a kaçarak Şah Abbas'ın yanına sığındı. İstanbul'a gelen Muhammed Giray ise Rodos'a gönderilerek gözetim altında tutuldu. Bu hadiselerden sonra Canibek Giray Han Sultan Genç Osman'ın 1620-1621 yıllarında düzenlediği meşhur Lehistan seferine katıldı.

Ancak bu seferden sonra Genç Osman katledilip yerine I. Mustafa geçince veziriazamlığa getirilen Mere Hüseyin Paşa Rodos'ta bulunan Muhammed Giray'ın Kırım hanı (1623-1624) olarak tayin edilmesini sağladı. Azledilen Canibek Giray İstanbul'a geldi ise de sonradan Rodos'a gönderilerek gözetim altında tutuldu. Kardeşinin Kırım hanı olduğunu haber alan Şahin Giray da İran'dan Bahçesaray'a geldi ve kalgay olarak tayin edildi. Muhammed Giray ve Şahin Giray kardeşler kısa sürede tüm muhalifleri ortadan kaldırdılar. Ancak onların Osmanlı topraklarına saldırabileceklerine dair şayialar çıkınca Rodos'ta bulunan Canibek Giray'ın tekrar Kırım hanı yapılmasına karar verildi. Canibek Giray Kefe'ye geldi ise de Muhammed Giray ona karşı direndi ve Kırımlıların desteği ile başarılı olarak bir süre daha tahtını muhafaza etti. Ne var ki 1626-1628 yıllarında yeniden azl edilince bu kez Canibek Giray'a karşı direnişi kaybetti ve çatışma esnasında öldürüldü. Bunun üzerine Şahin Giray da Çerkeslerin yanına sığındı. Sonra da İstanbul'a gelerek affını istedi, ancak Rodos'ta mecburi ikamete gönderilmekten kurtulamadı. Canibek Giray Han 1633-1634 yıllarına kadar tahtta kaldıktan sonra azledilerek Rodos'a gönderildi. Yerine ise Gazi Giray'ın oğullarından İnayet Giray geçti. Ancak Osmanlı İmparatorluğu aleyhine faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle o da azledilerek yakalandı ve idam ettirildi (1637). Ondan sonra Selamet Girayın oğulları Bahadır Giray (1637-1640), IV. Muhammed Giray (1640-1655) ve II. İslam Giray (1655-1665) ard ardına Kırım Hanlığı tahtına çıktılar.

II. İslam Giray Han Ak Çokmak liderliğinde başkaldıran Jana kabilesinin isyanını bastırdı. Nureddin Adil Giray'ı Moskova üzerine sefere yolladı. Rusların Kırım kuvvetlerine mağlup olması üzerine Rus çarı büyük bir haraç (sincap ve samur kürkleri, altın ve başka değerli hediyeler) karşılığında barış yapmak zorunda kaldı. II. İslam Giray Rusların yanı sıra Lehistan üzerine de bir saldırı düzenleyerek Lehleri mağlup etti. Leh kralı ancak 200 bin altın ve başka değerli eşyalar karşılığında barışı sağlayabildi. Ayrıca Kırım Hanlığı'na senelik haraç ödemeyi de kabul etti. Askerî başarılarıyla dikkat çeken İslam Giray'ın vefatından sonra IV. Muhammed Giray 1655 yılında ikinci

kez Kırım hanı oldu. Muhammed Giray'ın Osmanlı ordusunun 1662-1663 yıllarında düzenlediği Uyvar seferine bizzat kıtılmayarak yerine oğlu Canibek'i göndermesi onun Osmanlı Veziriazamı Fazıl Ahmed Paşa nezdinde itabarını zedeledi. Bunun üzerine 1665 yılında Osmanlı padişahı IV. Mehmed'in fermanıyla azledildi ve yerine Adil Giray atandı. Adil Giray'ın Kırım hanı olmasında Fazıl Ahmed Paşa'ya yakın Kırımlı İslam Ağa'nın rolü büyüktü. Ancak buna rağmen Adil Giray İslam Ağa'yı ve bazı Şirin kabilesi mensubu mirzaları öldürttü. Onun katliamlarından korkan Kırımlı asilzadeler mallarını bırakarak kaçtılar. Şikayetler Osmanlı sarayına ulaşınca padişah adına onların mallarının iade edilmesi ve Kırım'a geri dönüşlerinin sağlanması için bir ferman çıkarıldı. Ne var ki, Padişahın emirlerini dinlemeyince azledilerek Rodos'a sürgün edildi. Yerine ise Selim Giray Han (1670-1677) geçti. Selim Giray Han 1672 yılında Osmanlı ordusunun Lehistan seferine katılarak Bar Kalesi'ni zaptetti. Ardından 1674 yılında Padişah IV. Mehmed'in Hotin seferine katıldı.

1677 yılında Kırım Hanlığı'nın başına Murad Giray geçti. Murad Giray II. Viyana Seferine katıldı. Ancak seferin icraasında Osmanlı Veziriazamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile anlaşmazlığa düştü. Viyana önlerine kadar gelen Osmanlı-Kırım kuvvetleri büyük ganimetler elde etti. Ne var ki, Kırım kuvvetlerinin ekseriyetinin zor durumda bulunan Abaza Hüseyin Paşa'ya yardıma gitmeyerek ganimetlerle geri dönmesi Osmanlı ordusunun başarısızlıkla geri çekilmesinde önemli rol oynadı. Bu durum Murad Giray'ın Kırım Hanlığı tahtından azledilmesine yol açtı (1683). Onun yerine II. Hacı Giray geçti. Ancak o da Kırımlı asilzadelerin taleplerini karşılamayınca Kırım ahalisinin de destek verdiği bir iç isyanla karşı karşıya kaldı ve Bahçesaray'ı terk ederek Mangup Kalesi'ne çekildi. Memnuniyetsizlerin Osmanlı sarayına şikayetleri üzerine de azledildi. Onun yerine Rodos'ta bulunan Selim Giray ikinci kez Kırım hanı olarak tayin edildi (1684). Selim Giray Rusların Kırım'a saldırılarını geri püskürttü. Daha sonra hanlıktan çekilince yerine II. Saadet Giray geçti. O da 1691'de azledilince Safa Giray Kırım hanı (1691-1694) oldu. Bu sıralarda Osmanlı

İmparatorluğu kutsal ittifak kuran Avusturya, Lehistan ve Rusya ile üç cephede savaşıyordu.

1694 yılında Kırım tahtına yeniden çıkan Selim Giray'ın üçüncü iktidarının ilk yıllarında Kırım kuvvetlerinin desteklediği Osmanlı ordusu Ruslara karşı üstünlüğünü kaybetti. Bunun neticesinde Özi ve Azak kaleleri Rusların kontrolüne girdi. Ayrıca 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu Kırımlıların Lehistan'a saldırmasına engel olmayı taahhüt etti. Bu hadiselerden kısa bir süre sonra Selim Giray'ın tahttan çekilmesi üzerine Kırım Hanlığı'nın başına II. Devlet Giray (1699-1702) geçti. Ancak 1702 yılında tahttan feragat edince Selim Giray dördüncü kez Kırım tahtına çıkmayı başardı (1702-1704). Onun 1704 yında vefat etmesi üzerine yerine kısa süre içerisinde önce II. Gazi Giray (1704-1707), sonra da Kaplan Giray (1707-1708) geçti. Kaplan Giray'ın Kabartay'daki savaşta yenilgiye uğraması azledilmesine sebep oldu. Bunun üzerine II. Devlet Giray ikinci kez Kırım Hanlığı'nın tahtına çıktı. 1711 yılında Baltacı Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Ruslar üzerine yaptığı Prut Seferine katıldı. Bu seferde yaptığı büyük hizmetlere rağmen 1713 yılında azledilerek Rodos'a sürgüne yollandı. Yeniden Han nasbolunan Kaplan Giray (1713-1716) döneminde Rusya ile akdolunan Edirne Anlaşması'yla Kırım Hanlığı ile Rusya arasındaki sınır meselesi halledildi. Onun ardından Han tayin edilen Kara Devlet Giray (1716-1717), III. Saadet Giray (1717-1724) ve II. Mengli Giray'ın (1724-1730) ardından Kaplan Giray (1730-1736) üçüncü kez Kırım hanı oldu. Onun iktidarının son yılında Ruslar iki koldan (Orkapı ve Azak) Kırım Hanlığı'na saldırdılar. Rus kuvvetlerinin üstünlüğü karşısında Kırım ordusu geri çekilince Akmescid ve Bahçesaray dahil birçok yerleşim yeri yağmalanarak tahrip edildi. Rus işgaline karşı koyamayan Kaplan Giray Osmanlı padişahı tarafından azledildi ve yerine II. Feth Giray Kırım hanı olarak tayin edildi. Bu arada Ruslar Osmanlı ordusunun Avrupa'da seferde olmasından faydalanarak Özi Kalesi'ni zapt ettiler. Ayrıca Hotin yakınlarındaki Türk kuvverlerini mağlup ederek Azak Kalesi'ni ele geçirdiler. Bahçesaray'ın tahribinden sonra II. Feth Giray tarafından geçici olarak Kırım Hanlığı'nın başkenti

yapılan Karasu'nun düşmesi aynı zamanda onun azline sebep oldu (1737). Bu hadiselerden sonra Kırım tahtına ikince kez çıkarılan II. Mengli Giray Han döneminde Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında 1739 yılında Belgrad Anlaşması yapıldı ve böylece Rusların Kırım'a saldırıları sona erdi. Bu anlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre sonra II. Mengli Giray vefat etti.

Rusya ile ciddi çatışmaların yaşanmadığı ancak iç çekişmelerin meydana geldiği yaklaşık otuz yıl içerisinde II. Selamet Giray (1739-1743), II. Selim Giray (1743-1748), Arslan Giray (1748-1756) Halim Giray (1756-1758), Kırım Giray (1758-1764), III. Selim Giray (1764-1767), Arslan Giray (1767, ikinci kez) ve Maksud Giray (1767-1768) birbiri ardına Kırım hanı olarak nasbolundular. Kırım Giray 1768'de ikinci kez Kırım tahtına çıktığında Osmanlı İmparatorluğu Rusya'ya harp ilan etti. Bunun üzerine Kırım hanı Ruslara saldırarak başarı kazandı ve 10.000 Rusu esir olarak ele geçirdi. Ancak bu hadiseden kısa bir süre sonra vefat edince yerine III. Selim Giray yeniden Kırım hanı olarak tayin edildi. 1770 yılında Rusların Or Kapı güzergahından gerçekleştirdiği ilk saldırı Osmanlı komutanı Silahdar İbrahim Paşa'nın iyi savunmasıyla geri püskürtüldü ise de, Yedisan ve Edigey Tatarları ile anlaşan Ruslar Bucak'ı işgal etmeyi başardılar. Ruslar 1771 yılı ilkbaharında Or Kapı'da mevzilenen Türk kuvvetleri üzerine ikinci kez saldırıya geçti. Bu kez üstünlüğü elde ettiler ve Kırım'ı işgale başladılar. Bahçesaray, Gözleve, Perekop, Kefe, Kerç ve Yenikale birbiri ardına işgal edildi. III. Selim Giray Han İstanbul'a kaçmak zorunda kaldı. Osmanlı devlet adamları ile Rus temsilcilerinin 1772 yılında Bükreş'te yaptığı barış müzarekelerinden kesin sonuç alınamadı. Ne var ki, iki devletin 1774 yılında imzaladığı Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu Kırım Hanlığı'nın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı. Bu karar Kırım Hanlığı topraklarının Rusya tarafından işgaline yönelik bir hazırlıktı. Anlaşmanın imzalanmasından sonra Kırım halkının onayı ile Sahib Giray Kırım hanı olarak ilan edildiyse de bir yıl sonra mirzaların katı muhalefeti neticesinde tahttan indirildi. Onun yerine IV. Devlet Giray Han olarak seçildi. Ancak Rus yönetcileri kendi taraftarları

olmayan IV. Devlet Giray'ı tahttan indirmek istiyordu. Bu amaçla kendi himayelerinde olan Şahin Giray'ı Kuban bölgesinde ihdas ettikleri Nogay Hükümeti'nin başına geçirdiler. Şahin Giray Rusya'nın büyük yardımı ile Devlet Giray'ı mağlup etti ve 1777 yılında Kırım tahtına çıkmayı başardı.

Şahin Giray 1783 yılı başlarında han tahtından çekildi. Bu arada Ruslar Kırım, Koban ve Taman'ı zapt ettiler. Rus imparatoriçesi II. Ekaterina aynı yıl bir beyanname yayınlayarak Kırım'ın ilhak edildiğini ilan etti. Bunun ardından bütün toprakları birbiri ardına işgal edilen Kırım Hanlığı ahalisi çok sayıda Tatar Türkü Osmanlı topraklarına göç etmeye başladı. Kırım'ı Rus işgalinden kurtarmak amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun 1787 yılında başlattığı savaşta mağlubiyete uğraması üzerine 1792 yılında Yaş Anlaşması yapıldı. Osmanlı İmparatorluğu bu anlaşmayla Kırım'ın Rusya'ya ait olduğunu kabul etmek zorunda kaldı.

25. Şibanî Devleti (Özbek Hanlığı)

Şibanî Devleti (Özbek Hanlığı)'nin kurucusu olan ve devletin adı da bazı tarihçiler tarafından kendisine atfedilen Ebu'l-Hayr Han, Cuçi'nin oğullarından Şiban'ın neslinden geliyordu. Henüz Cengiz Han tarafından Cuçi ulusu teşkil edilirken Batu ve İçen'in yanı sıra Şiban'a da bir orda kurdurulmuştu. Batu Deşt-i Kıpçak seferinden sonra büyük yararlılık gösteren kardeşi Şiban'a Kuşçu, Nayman, Karluk ve Beyrek uruklarını vermiş ve onların yurtlanması için "yazın Irgız, Savuk, Ur ve İlek Irmaklarından Ural Dağlarına kadar, Yayık Irmağı'nın doğusunda yayla ve kışın Ara-kum, Kara-kum sahası ile Sır Derya boyu, Çu Irmağı ve Sarusu ayağında kışlaması" buyruğunu vermişti. Bununla birlikte Şiban ve onun neslinden gelenlerin (Şibanî ulusu) yaşadığı saha sağ kol (Ak Orda) ile sol kol yani Gök Orda arasında Doğu Deşt-i Kıpçak'ın batısında yerleştirilmiş oluyordu. Şiban'ın ölümünden sonra ikinci oğlu Bahadır, ondan sonra Şiban'ın büyük oğlu Cuki-Buka ve Cuki-Buka'nın oğlu Badakul sırasıyla Şiban ulusunun başına geçtiler. Badakul'un ölümünden sonra Özbek Han'ın iktidarı devrinde Şiban ulusunun başında Ming Timur bulunuyordu. Bu sıralarda Cengiz Han'ın koyduğu kural gereğince Sağ kola yani Ak Orda'ya bağlı olması gereken Gök Orda'nın hükümdarlarından Mübarek Hoca 1329 yılına doğru kendi adına para darp ettirmek suretiyle istiklal alametleri gösterince Altın Orda Devleti'nin hükümdarı Özbek Han bu isyan hareketini şiddetle bastırarak Gök Orda hanedanını ortadan kaldırdı. Böylece Şibanîler sol kol üzerinde hak iddia etmeye başladılar.

Akıllılığı ve cesaretiyle temayüz eden ve bu yüzden kendisine Külük lâkabı verilen Ming Timur'dan sonra onun üçüncü oğlu Fulat (Polat) Şiban ulusunda hakim durumdaydı (1360'lı yıllar). Aynı sıralarda 1360 yılında Berdibek Han'ın ölümünün ardından Ak Orda hanedanı da kendiliğinden sona erdi. Bu durumda Cuçi'nin beşinci oğlu Şiban ile on

üçüncü oğlu olan Tokay Timur neslinden gelenler Altın Orda Devleti'nin hakimiyeti için mücadeleye giriştiler. Nitekim Altın Orda Devleti'nin 1360-1369 yıllarında içerisine girdiği fetret (bulkak) devrinde Fulat Şiban ulusunun başında dururken Şiban'ın üçüncü oğlu Kadak'ın neslinden gelen bir başka Şibanî sultanı Hızır Hoca fasılalı olarak iki defa Saray tahtını ele geçirdi. Arab-Şah ve İbrahim adında iki oğlu bulunan Fulat'ın ölümünden sonra bir müddet Ming-Timur'un büyük oğlu İlbak'ın oğlu Kan-Bay Şiban ulusunun başında bulundu. Ancak Tukay Timur neslinden gelen Toktamış 1381 yılında Altın Orda Devleti'nin hakimiyeti altına alırken yardımını gördüğü Arab-Şah'ı Kan-Bay'ın yerine geçirdi. Bununla birlikte Arab-Şah kardeşi İbrahim'i de yönetimine ortak etti. İşte Şibanî Devleti'nin kurucusu Ebu'l-Hayr Han bu İbrahim Sultan'ın oğlu Devlet Şeyh (Tuğlu-Şeyh)'ten torunuydu. Arab-Şah'ın kardeşiyle ortak iktidarından sonra Şiban ulusunun başına sırasıyla Hacı-Tuli (Cuci Tolu), Timur-Şeyh ve Kan-Bay'ın oğlu Mahmudek Hoca geçtiler. Ebu'l-Hayr Han onlardan sonuncusunu mağlup ederek Şiban ulusunda hakimiyeti ele geçirdi. Bu başarı aynı zamanda Ebu'l-Hayr Han'ın Altın Orda Devleti'nin mirasını ele geçirmesi için gerekli olan ön koşuldu. Zira Toktamış Han'ın Timur'la giriştiği mücadeleyi kaybetmesinden sonra Altın Orda Devleti'nin hakimiyetini ele geçiren Edigey Mirza'nın 1420 yılında ölümünün ardından Cuçi ulusunun doğu kısmında hanlar arasında mücadele başlamıştı. Bu mücadelede en aktif şahsiyetlerden biri Ebu'l-Hayr Han idi. Onun en büyük müttefiki ve yardımcısı Beylerbeyi makamına getirdiği güçlü Mangıt kabilesinin (Nogayların) lideri Vakkas Bey oldu. Böylece gücünü pekiştiren Ebu'l-Hayr Han Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Özbek Han'ın iktidarı devrinden itibaren artık Özbek ulusu olarak zikredilen göçer kabileleri hakimiyeti altında birleştirerek, 1428 yılında Batı Sibirya'da bulunan Tura (Çingi Tura, Tümen) şehrini zapt etti ve kabile beyleri tarafından keçe halı üzerinde tahta çıkarıldı. Böylece Şibanî Devleti (Özbek Hanlığı) kuruldu.

Ebu'l-Hayr Han ilk olarak Ural Dağlarından Batı Sibirya'ya kadar uzanan sahada kendisine karşı hareket eden muhalifleri

ortadan kaldırdı. Daha sonra 1432 yılında Timurluların hakimiyeti altında bulunan Harezm'e büyük bir yağma seferi düzenledi ve Ürgenç'i bir süreliğine de olsa kontrolü altına aldı. 1446 yılında Timurluların içerisinde bulunduğu siyasi karışıklıklardan faydalanarak Sır Derya Havzası'nda yer alan Ak-Kurgan, Arkuk, Özkend, Savran, Suzak, Sığnak ve Yesi şehirlerini zapt etti. Aynı tarihte başkentini Tura'dan Sığnak'a taşıdı. Sığnak pazarları, mescidleri, türbeleri ve idari binaları olan gerçek bir Müslüman Türk şehri ve başkent görünümündeydi. Böylece Ebu'l-Hayr Han devrinde göçer Özbek kabilelerinin meydana getirdiği Şibanî Devleti'nin sınırları Doğu Deşt-i Kıpçak'ın büyük bir kısmını kapsadı. Şibanî Devleti'nin sınırları kuzeyde Tura Vilayetine ulaşıyor, güneyde Aral Denizi ve Harezm'in batı kısmı dahil Sır Derya'nın aşağı akımına kadar varıyordu, devletin doğu sınırları Savran şehrini geçiyordu, batıda ise Özbek hakimiyeti Yayık Nehri civarına dayanmıştı. Şibanî Devleti bir göçer kabileler konfederasyonu şeklinde teşkilatlandırılmıştı. Özbekler genel adıyla tarih kaynaklarında zikredilen bu Türk kabilelerinin bazılarının adları şöyleydi: Barak, Burkut, Dürmen, İçki, İcan, Kaanbaylı, Karluk, Keneges, Kongrat, Kıyat, Kurlaut, Kuşçu, Mangıt, Masit, Nayman, Ukraş-Nayman, Taymas, Tubgut, Tubay, Tuman, Ming, Uygur, Uysun, Utarçi, Hıtay, Çat, Çinbay...

Şibanî Devleti'nin nüfusunun ana ağırlığı göçer kabilelerden meydana geldiği için hayvancılık ve buna bağlı zanaat ve üretim işleri temel iktisadi faaliyet alanlarıydı. Bunun yanı sıra ganimet elde etmek amacıyla yapılan seferler ve bilhassa Sır Derya'nın aşağı akımında bulunan şehirlerde gerçekleştirilen ticaretten de önemli gelir elde ediliyordu. Türkistan'ın birçok yerinden başta başkent Sığnak olmak üzere Şibanî Devleti'nin şehirlerine gelen tüccarlar koyun, keçi, at gibi hayvanları satın alıyorlardı. Şehirlerde deri işlemeciliği, demircilik, kuyumculuk, çömlekçilik, silah üreticiliği, ayakkabıcılık, eğercilik, keçecilik vb. zanaatlarla uğraşanlar çok sayıdaydı. Şehirlerin kenar bölgelerinde tarımla uğraşan çiftçiler de mevcuttu. Onlar askerlerin gıda ihtiyacını önemli ölçüde sağlıyorlardı.

Şibanî Devleti teşkilat yapısı Altın Orda'nın dağılmasıyla ortaya çıkan diğer Türk-Tatar hanlıklarına benzer özelliklere sahipti. Devletin başında Cengiz Han soyundan Şiban kolundan bir han bulunuyordu. Güçlü kabilelerin liderlerinin (karaçi beylerin) katılımıyla bir danışma meclisi (divan) meydana getiriliyordu. Bu meclise han tarafından vezir olarak atanan beylerbeyi başkanlık yapıyordu. Vezir'e vekalet eden bürokrata naib deniliyordu. Han çocuklarına kökeltaş veya beylerden bazıları yetişkinliğe ulaşıncaya kadar eğitim veriyorlardı. Bu görevleri sebebiyle onlara "atalık" unvanı veriliyordu. Kabilelerin liderleri olan karaçibeyler ve hukuk işlerinden sorumlu olan kadılar idari sistemde önemli yer işgal ediyorlardı. Onların yanısıra daruga, eşikağabaşı, Han'ın korumaları olan eşik ihtiyarları, saray görevlileri olan ve vergi toplamakla mükellef kılınan yasavullar, av işlerini organize eden emir-i şikar (mirşikar), han davetlerinin uygulanmasını sağlayan mihmanhuday, mübaşir, tavacı (asker toplamakla görevli), atçı vb. görevliler idari sistemde yer alan önemli bürokratlardı. Şibanî Devleti ordusu onluk sisteme göre teşkilatlandırılmış ve çoğunlukla Özbek kabilelerinin milis kuvvetlerinden meydana getirilmişti.

15. yüzyılın ortalarına doğru gücünün zirvesine ulaştığı anlaşılan Ebu'l-Hayr Han Timurluların taht mücadelelerine müdahalede bulunarak Ebu Said'in Semerkant tahtını ele geçirmesine yardımcı oldu. Ancak 1457 yılında Sığnak yakınlarında Nur-Tokay mevkiinde vuku bulan kanlı savaşta Öz-Timurtaş komutasındaki Kalmuklara mağlup oldu ve Sığnak Kalesi'ne sığınarak hayatını zor kurtarabildi. Kalmuklar Sır Derya boyunca birçok şehri yağmaladıktan sonra Özbek ülkesini terk ettiler. Böylece bir işgal girişimi meydana gelmedi. Ancak Ebu'l-Hayr Han bu mağlubiyetten sonra nüfuzunu önemli ölçüde kaybetti. Buna bağlı olarak Doğu Deşt-i Kıpçak'ta kabileler arasında büyük mücadeleler baş gösterdi. Bir müddet sonra Cuçi'nin oğullarından Tokay Timur neslinden gelen Canibek ve Kerey sultanlar Ebu'l-Hayr Han'a muhalif olsalar da ona karşı koyamayarak kendilerine tabi kabilelerle yurtlarını terk ettiler ve Doğu Çağatay hanı II. İsen Buka'nın yanına sığındılar. Doğu Çağatay hanı onları Kozıbaşı ve Yedisu

bölgesine yerleştirdi. Böylece Kazak ulusu ortaya çıktı. Ebu'l-Hayr Han onları cezalandırmak amacıyla 1468 yılında Yedisu bölgesine bir sefer düzenlemeye karar verdi. Ne var ki Kazakların ciddi direnişiyle karşılaştığı bu sefer esnasında vefat etti. Onun vefatından sonra Doğu Deşt-i Kıpçak'taki siyasi karışıklıklar ve iç çatışmalar sebebiyle Canibek ve Kerey'a bağlı kabilelerin sayısı giderek arttı ve 200.000 kişiye kadar ulaştı. Kazak sultanları Ebu'l-Hayr'ın vefatından sonra yerine geçen oğlu Şeyh Haydar'a karşı Ulu Orda hanı Ahmed, Sibir hanı İbak ve Nogay Mirzası Abbas ile ittifak kurdular ve onu mağlup ettiler. Böylece 40 yılı aşkın bir süre varlığını devam ettiren Şibanî Devleti (Özbek Hanlığı) yıkıldı.

26. Buhara Hanlığı

Buhara Hanlığı Batu Han'ın küçük kardeşi Şiban'ın neslinden gelen hanların hakimiyeti altında bulunan ve Doğu Deşt-i Kıpçak'tan Mâverâünnehir'e gelen Özbek kabilelerinin inisiyatifi ile ortaya çıktı.

Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Özbek Hanlığı'nın dağılmasından sonra Ebu'l-Hayr Han'ın oğlu Şah Budak'tan torunu olan Muhammed Şibanî Özbek ulusunu yeniden ihya etmek için mücadeleye girişti. O bir müddet medrese tahsili gördüğü Buhara ve Semerkant'ta kaldıktan sonra 1488 yılında Taşkent'e hakim Doğu Çağatay hanlarından Mahmud Han'ın hizmetine girdi ve Yesi şehrinin idaresini üzerine aldı. Deşt-i Kıpçak'tan gelen Özbek kabilelerinin desteklediği Muhammed Şibanî bir müddet sonra Timurîler arasındaki mücadeleler ve siyasi bölünmüşlükten faydalanarak 1500 yılına doğru önce Buhara'yı daha sonra da Semerkant'ı zapt etti. Muhammed Şibanî'nin siyasi yükselişi karşısında Taşkent hükümdarı Mahmud Han ile kardeşi Yarkend hükümdarı Ahmed Han ittifak kurdu. Az sonra Fergana'da iktidarı elinde bulunduran son Timurlu Mirzası Babür de onlara katıldı. Ne var ki Muhammed Şibanî 1503 yılında kendisine karşı birleşen bu müttefikleri mağlup etmeyi başararak Taşkent ve Şahruhiye'yi ele geçirdi. Bu başarının ardından da Belh, Hisar, Kunduz ve Fergana ardı ardına onun hakimiyetine girdi. Semerkant'ı başkenti yapan Muhammed Şibanî 1505-1507 yıllarında önce Harezm'i, Hüseyin Baykara'nın vefatından sonra da Herat'ı zapt ederek Timurluların iktidarına son verdi ve merkezi Türkistan'da daha sonraları Buhara Hanlığı olarak adlandırılacak olan Şibanî Devleti'ni kurdu. Deşt-i Kıpçak'tan çok sayıda Özbek kabilesi Fergana, Mâverâünnehir ve Harezm'e akıp gelmeye başladılar. Böylece Türkistan (Yesi), Arkuk, Sayram ve Sabran gibi şehirlerin bulunduğu güney Kazak bozkırı; Fergana Vadisi; Zerefşan Vadisi; Mâverâünnehir; bütün Harezm; Merv, Damgan ve Astrabad'ın bulunduğu günümüz

Türkmenistan topraklarının güney kısmı ile Meşhed ve Herat gibi büyük şehirler dahil Horasan'ın önemli bir kısmı Muhammed Şibanî Han'ın devletinin hakimiyetine girdi.

Muhammed Şibanî Han 1508 yılında Kazaklar üzerine düzenlediği başarılı seferden sonra yönünü batıya çevirdi. Zira o sıralarda İran'da hakimiyeti ele geçiren Şah İsmail Şiîlik iddiasıyla Horasan'a nüfuz etmeye çalışıyordu. Buna karşılık Mâverâünnehir'in manevi hayatının taleplerini karşılayan Nakşi tarikatına bağlı olan Muhammed Şibanî Han Sünni İslam'ın bayraktarı olarak Şah İsmail'in şahsında ortaya çıkan Şiî tehlikesini yok etmek arzusundaydı. Ne var ki, bu cepheleşme onun sonunu hazırladı. Zira 1510 yılında Merv yakınlarında Safevi ordusu tarafından pusuya düşürülünce hayatını kaybetti. Muhammed Şibanî Han'ın ölümünden sonra Horasan ve Harezm doğrudan Şah İsmail'in hakimiyeti altına girdi. Şah İsmail Mâverâünnehir ve Fergana'yı ise müttefiki Timurlu Mirzası Babür'ün zapt etmesini arzuluyordu. Ne var ki, Safevi ordusunun takviye ettiği Babür Mirza 1511 yılında Buhara ve Semerkant'ı zapt ettiyse de Şiî karşıtı Türkistan ahalisinin direnişi ile karşılaştı. Sünni ahalinin desteklediği Özbekler Muhammed Şibanî Han'ın yeğeni Ubeydullah Sultan komutası altında Babür'ü ağır bir mağlubiyete uğratmayı başardılar ve Semerkant'ı geri aldılar (1512). Şah İsmail bunun üzerine 60 bin kişilik bir orduyu Babür'ün yardımına yolladı. Ancak Ubeydullah Sultan bu orduya da üstünlük sağlamayı başardı. Böylece Mâverâünnehir'de Şibanî hanedanının hakimiyeti yeniden tesis edilirken Babür Mirza da Afganistan'a çekilmek zorunda kaldı. Bunula birlikte Muhammed Şibanî Han'ın yerine amcası Köçküncü Han (1510-1530) iktidara geldi. Onun hakimiyeti devrinde Mâverâünnehir ve Fergana'da siyasi istikrar sağlanmakla birlikte, Harezm'de iktidar Deşt-i Kıpçak hükümdarlarından Yâdigâr Han neslinden gelen Şibanîlerin eline geçti. Ayrıca Horasan'da Safevi Devleti'nin nüfuzu altında kalmaya devam etti.

Köçküncü Han'ın vefatından sonra oğlu Ebu Said Han (1530-1533)'ın iktidarı kısa sürdü. Ondan sonra Muhammed Şibanî Han'ın kardeşi Mahmud Sultan'ın oğlu Ubeydullah Han (1533-1539) başa

geçti. Ubeydullah Han Horasan'a yaptığı seferlerle Safevileri baskı altına aldı. Ubeydullah Han'dan sonra tahta çıkan Köçküncü Han'ın oğlu I. Abdullah Han ancak altı ay iktidarda kalabildi. Ondan sonra Semerkant'ta Abdüllatif Han (1540-1551) ve Buhara sultanı Abdülaziz Han (1540-1550) iktidar için birbirleriyle çekiştiler. Taht mücadelesi onlardan sonra da devam etti. Buhara'da Muhammedyar Han ve I. Pir Muhammed'in birkaç ay süren saltanatından sonra Nevruz Ahmed Han (1551-1556) tahta çıktı. Aynı dönemde Semerkant'a hakim olan Burhan Han (1550-1556) da kendini han olarak ilan etti.

Nevruz Ahmed Han'ın vefatından sonra Buhara tahtının sahibi I. Pir Muhammed Han (1557-1561) oldu. Ancak Belh'de ikamet etmek zorunda kaldı. Zira Mâverâünnehir'in manevi hayatında büyük nüfuz sahibi olan Cuybar Şeyhi İslam Hoca'nın desteklediği Abdullah Sultan (II. Abdullah Han) Buhara'nın gerçek yöneticisiydi. Abdullah Sultan 1560 yılında Pir Muhammed Han'la olan ilişkilerini kesti ve kendi babası İskender'i Buhara hanı olarak ilan etti. İskender Han resmi olarak başta bulunsa da gerçek iktidar Abdullah Sultan'ın kontrolü altında kaldı. Abdullah Sultan iç çekişmeleri ortadan kaldırarak ülkenin birliğini sağlamak amacıyla askerî faaliyetlerde bulundu. 1573 yılında Belh'i ve 1574 yılında Hisar'ı hakimiyeti altına almayı başardı. Yedi kez düzenlediği seferler neticesinde 1582 yılında Taşkent'i ve çevresini Nevruz Ahmed Han'ın oğullarından aldı. Bu başarıda onun Kazak sultanlarıyla kurduğu ittifakın rolü büyüktü. Abdullah Sultan 1583 yılında babasının ölümünden sonra kendisini Buhara hanı olarak ilan etti. Han tahtına çıktıktan sonra da ülkenin birliğini sağlamaya yönelik askerî faaliyetlerine devam etti. 1584 yılında Semerkant ve Bedehşan'ı zapt etti. Böylece merkezi otoriteyi büyük ölçüde sağladı.

II. Abdullah Han Osmanlı sultanı III. Murad ile İran'a karşı ittifak kurdu. Şah Tahmasb'ın 1576 yılında vefat etmesinden sonra Meşhed, Nişabur ve diğer bazı şehirleri ele geçirdi. On aylık kuşatmadan sonra 1588 yılı ilkbaharında Herat'ı zapt etti. Böylece Horasan'ın merkezi Buhara Hanlığı'nın kontrolüne girdi. Daha sonra birkaç yıl içinde

bugünkü Türkmenistan toprakları dahil olmak üzere Horasan'ın batı ve kuzeyinde bulunan şehirler de Buhara Hanlığı'na dahil edildi.

II. Abdullah Han Harezm'e düzenlediği iki başarısız seferden sonra 1595 yılında üçüncü kez harekete geçti. Sefer neticesinde Harezm ahalisiyle birlikte Şibanî Devleti'ne bağlandı. Böylece merkezi Türkistan'da siyasi birlik büyük ölçüde sağlandı. Bununla birlikte II. Abdullah Han ülkenin iktisadi hayatını da istikrara soktu. Geniş sulama kanalları inşa ettirerek tarımı geliştirdi. Para ıstılahı ile ticari hayatı kolaylaştırdı. Onun iktidarıyla birlikte hanlığın başkenti nihai olarak Buhara şehri oldu.

1598 yılında II. Abdullah Han'ın vefat etmesinden sonra yegane oğlu Abdulmümin Buhara hanı oldu. Ancak iktidarının altıncı ayında yönetici zadegânın entrikaları neticesinde öldürüldü. II. Abdullah Han'ın iktidarını güçlendirmek için yürüttüğü mücadele sürecinde yönetici hanedanın neredeyse bütün mensupları yok edilmişti. Bu yüzden Abdülmümin Han'ın öldürülmesinden sonra Buhara tahtına çıkacak hanedana mensup hiçbir erkek kalmamıştı. Böylece Şibanî hanedanının Buhara Hanlığı'ndaki iktidarı kendiliğinden sona eriyordu. Bununla birlikte Şibanî hanedanına mensup son erkek şahsiyet II. Abdullah Han'ın amcazadesi, Canibek sultanın torunu ve Süleyman Sultan'ın oğlu Belh hükümdarı II. Pir Muhammed Han (1598-1601) devletin üst yöneticisi olarak kabul edildi. Onun Buhara'daki iktidarı göstermelik olsa da ülkeye hakim olmayı başardı ve Tevekkel Han liderliğinde Mâverâünnehir'e saldıran Kazak sultanlarının kuvvetlerine karşı koydu. II. Abdullah Han'ın vefatından sonra ülkede ortaya çıkan siyasi istikrarsızlık ve iç karışıklıklardan bilhassa komşu devletler istifade etti. İran şahı Abbas Sebzvar, Meşhed ve Herat'ı zapt etti. Daha sonra Belh bölgesini hakimiyeti altına aldı.

Buhara Hanlığı'nın ileri gelenleri ülkede ortaya çıkan karışıklıklara son vermek ve düşmanların saldırılarına güçlü bir şekilde karşı koymak amacıyla iktidarı, II. Abdullah Han'ın kızkardeşiyle evli olan Can Muhammed Sultan'a teklif ettiler. Can Muhammed (Canibek) Sultan

son Astarhan hanlarından Yar Muhammed'in oğluydu ve Astarhan Ruslar tarafından işgal edildiğinde Buhara'ya sığınmıştı. Ancak Can Muhammed Sultan Buhara tahtına Şibanî neslinden birinin oturması gerektiğini belirterek oğullarından Din Muhammed Sultan'ı Han namzeti olarak gösterdi. Ne var ki, Din Muhammed o sıralarda hakimi olduğu Abivard'da İran kuvvetleriyle giriştiği çatışmayı kaybetmiş ve Buhara'ya çekildiği esnada yoldayken ölmüştü. Bunun üzerine Cuybar Şeyhi Abdi Hoca'nın desteğiyle Buhara tahtına Can Muhammed Sultan'ın ikinci oğlu Baki Muhammed'in çıkmasına karar verildi. Baki Muhammed Han (1601-1605)'ın saltanatıyla birlikte Buhara Hanlığı'nda iktidar Astarhanîler veya Canoğulları adı verilen Cengiz Han soyundan (Cuçi'nin oğlu Tuka Timur neslinden) gelen hanedana geçmiş oldu.

Baki Muhammed Han idari yapıyı yeniden teşkilatlandırdı ve ordu ile halkın durumunu iyileştirmeye gayret etti. Ancak 1605 yılında vefat edince ıslahatları yarım kaldı. Onun yerine kardeşi Veli Muhammed Han (1605-1611) geçti. Ne var ki, o da otorite boşluğundan faydalanarak müstakil hareket eden Özbek beyleriyle giriştiği mücadele sonucunda öldürüldü. Buhara tahtına ise Baki Muhammed Han'ın oğlu İmamkulî Han (1611-1642) çıkarıldı. Yeni Han Özbek kabilelerinin temsilcileriyle işbirliğine giderek onların ayrılıkçı hareketlerini nispeten önledi. İran'a karşı Kazak sultanlarıyla ittifak kurdu. Ne var ki, Kazaklar Buhara Hanlığı'nın yerleşik alanlarına saldırı yapmaktan geri durmadılar. Bunun üzerine Çungarlarla ittifak kuran İmamkulî Han Talas Vadisi'nde cereyan eden savaşta Kazakları mağlup etti. Bu dönemde Sibirya ile Kaşgar arasında Altay'dan İli Irmağı'na kadar uzanan topraklarda kurulan Çungar Hanlığı yavaş yavaş batıya doğru yayılmaya başladı. Bu durum merkezi Türkistan'daki siyasi münasebetlere büyük etki yaptı. Çungarların Kazak topraklarına saldırıları Kazakların Mâverâünnehir'e göç etmesine neden oldu. Ortaya çıkan bu yeni şartlar üzerine İmamkulî Han Buhara Hanlığı'nın doğu hudutlarını genişletmeye karar verdi ve 1635 yılında Taşkent'i zapt etti. İmamkulî Han'ın iktidarı devrinde Alçin kabilesinin beyi Emir Yalangtuş Semerkant'ta adeta müstakil bir hükümdar haline geldi.

İmamkulî Han iktidarının son yılında Mekke'ye Hacca gitti ve orada vefat etti. Onun yerine kardeşi Nadir Muhammed Sultan Buhara hanı oldu. Nadir Muhammed Han (1642-1645) üç sene iktidarda kaldıktan sonra oğlu Abdulaziz Sultan tarafından tahttan indirildi. Abdulaziz Han (1645-1681) devrinde Buhara Hanlığı sıklıkla Hive Hanlığı'nın saldırılarına maruz kaldı. Öyle ki, Hive ordusu bazı seferlerde başkent Buhara'ya kadar ulaştı. Hivelilerin uzun süre devam eden saldırıları ülkenin iktisadi hayatına büyük darbe vurdu ve halkın durumunu oldukça ağırlaştırdı. Abdulaziz Han 1681 yılında Buhara'yı kuşatan Anuşa Han'ı güçlükle geri püskürttü. Bu olaydan sonra ona karşı ülkede muhalefet zirveye ulaştı. Bu şartlar altında Abdulaziz Han tahttan çekilmek zorunda kaldı. Onun yerine kardeşi Subhankulî Han (1681-1702) tahta çıktı. Onun iktidarı dönemi Belh'e hakim olmak için oğullarının birbirleriyle mücadelesi ile geçti. Belh dahil birçok vilayetin yöneticisi yarı müstakil hareket etti ve çoğu zaman devlet hazinesine vergileri dahi göndermediler. Subhankulî Han devrinde de Hive Hanlığı ile savaşlar devam etti. Hive ordusu bazen Buhara'ya kadar ilerledi ve hatta Semerkant bir süre Anuşa Han'ın hakimiyeti altına girdi. Subhankulî Han, Hive'deki Anuşa Han'a karşı olan bazı nüfuz sahibi şahsiyetlerle anlaşarak düşmanı ortadan kaldırmaya karar verdi ve bunda başarılı da oldu. Anuşa Han 1786 yılında bir tertip ile tahttan indirildi, yerine oğlu Arang Sultan Hive tahtına çıkarıldı. Böylece Buhara Hanlığı saldırgan bir düşmandan kurtuldu. Ancak yeni Hive hanı Buhara hanının, oğullarının çıkardığı karışıklıkları ortadan kaldırmak amacıyla Belh'e hareket ettiğini haber alınca bu durumdan faydalanmak istedi ve başkenti kuşattı. Subhankulî Han Atalık Mahmud Biy'in büyük gayreti sayesinde düşmanı geri püskürttü. Gösterdiği yararlıktan ötürü Mahmud Biy'e Belh şehrinin yönetimini verdi. Başarısız bir şekilde Harezm'e geri dönen Arang Han yönetici zadegân tarafından tahttan indirildi. Hatta Hiveliler bir süreliğine Subhankulî Han'ın yüksek himayesini kabul etti. Bunun neticesinde Hive'de hutbelerde Buhara hanının adı okundu. Bu geçici başarılara rağmen Subhankulî Han ülkenin ayrılıkçı emir ve beyleri üzerinde otorite sağlayamadı. Bu yüzden ülkenin iktisadi

hayatının istikrara sokulması için gerekli adımları atamadı. Bunun yerine ahalinin üzerine daha ağır vergiler yükledi. Bitmeyen savaşlar ve ülkenin uğradığı yıkım Buhara Hanlığı'nın bütün halk tabakalarında ifadesini buldu. Halkın büyük bir kısmı, büyük toprak sahipleri, tüccarlar ve zanaatkarlar dahil, merkezi otoritenin güçlenmesini arzu ediyordu. Zira sadece güçlü bir iktidar ülkeyi düşmanların saldırısından ve bürokratların suiistimallerinden koruyabilirdi. Buhara Hanlığı'nın yönetim sistemi de merkezi otoritenin sağlanmasına engel teşkil ediyordu. Buhara'da ikamet eden han, ülkenin yalnızca başkent ve onun yakınındaki bölgelerine hakim olabiliyordu. Hatta buralarda bile onun adına herhangi bir bey veya atalık fiili olarak yönetimi sağlıyordu. Diğer vilayetlerin yönetiminden ise Han tarafından atanan hakimler sorumluydu. Ancak bu yöneticiler güçlü bir merkezi yönetim olmadığı için müstakil hareket ediyorlardı. Bu yüzden hanlıkta devamlı iç karışıklıklar, çatışmalar ve savaşlar cereyan ediyordu.

Subhankulî Han'ın oğlu Ubeydullah Han (1702-1711) 1702 yılında tahta çıktığında ülkenin birliğini bozan ayrılıkçı hareketlerle mücadele etme arzusundaydı. Bu amaçla Belh, Semerkant, Hisar ve Termez'e seferler düzenleyerek bu vilayetlerdeki isyancıları mağlup etti.

Ubeydullah Han'ın iktidarı devrinde Çungarların saldırılarından dolayı yurtlarını terk eden çok sayıda Kazak ve Karakalpak Türkleri Mâverâünnehir'e göç ettiler. Ubeydullah Han askerî seferlerini bazı idari ve iktisadi ıslahatlarla destekledi. 1708 yılında eski gümüş paraların dörtte biri oranında yeni gümüş paraları tedavüle soktu. Buna rağmen yeni darp edilen paraların, eski gümüş paralarla eşit değerde olduğu ilan edildi. O bu şekilde boşalan devlet hazinesini doldurmayı planlıyordu. Ancak Buhara hanının bu girişimi başta esnaf ve tüccarlar olmak üzere halkın büyük tepkisini çekti ve Buhara'da bir isyan patlak verdi. Ubeydullah Han isyanı güçlükle bastırabildi. Ne var ki, halkın öfkesini yatıştırmak için yeni gümüş paranın değeri bakımından iki eski gümüş paraya eşit olmasını kararlaştırmak zorunda kaldı. Bununla birlikte Ubeydullah Han ülkenin birliğini sağlamak için elde ettiği geniş

halk kitlelerinin desteğini kaybetti ve 1711 yılında tahttan indirilerek öldürüldü.

Ubeydullah Han'ın öldürülmesinden sonra yönetici hanedan üyeleri arasında hakimiyet için girişilen aralıksız mücadeleler neticesinde Subhankulî Han'ın 16 yaşındaki oğlu Ebulfeyz Han (1711-1747) tahta çıkarıldı. Ebulfeyz Han kardeşinden farklı olarak devlet işlerine ilgisiz kaldı. Bütün güçlü emirler çıkarları doğrultusunda onun adını kullanmaya başladılar ve böylece Han onların elinde adeta bir kukla haline geldi. Han sarayında baş atalık makamına gelen Mangıt kabilesinin beyi Muhammed Hakim Biy, nüfuzu bakımından Buhara Hanlığı'nın en etkili şahsiyetiydi. Bu durum diğer kabilelerin beylerinin ona karşı muhalefetine sebep oldu. Şehrisebz'in hakimi İbrahim Biy Keneges Hive hanlarının neslinden gelen damadı Receb Sultan'ı Semerkant'ın hükümdarı olarak ilan etti. Kendisi de onun emiri oldu. Bazı Özbek kabilelerinin emirlerini Receb Sultan'la ittifaka sokan İbrahim Biy Buhara üzerine sefere çıktı. Yol güzergahında Receb Sultan kendisini kim desteklerse Buhara'yı zapt etmesi durumunda ona yüksek makam ve unvan vereceğini ve şehrin üç gün boyunca yağmalanmasına müsaade edeceğini ilan etti. Receb Sultan kendisine karşı koyan Muhammed Hakim Atalık'ı mağlup etse de şehri ele geçirmeyi başaramadı. Civar bölgeleri yağmalamakla yetinmek ve sonra da geri çekilmek zorunda kaldı. Receb Sultan desteklerini sağlamak amacıyla Çungarların istilasından dolayı zor durumda bulunan Kazak sultanlarıyla ittifak kurdu. Bunun üzerine Zerefşan Vadisi'ne hayvan sürüleriyle giren çok sayıda Kazak ekili arazileri tahrip etti. Bununla muvazi olarak ülkenin siyasi birliği parçalandı. Öyle ki, Semerkant başta olmak üzere Taşkent, Hocend, Belh, Bedehşan, Hisar ve diğer büyük vilayetler Buhara hanının hakimiyetinden çıkmıştı. Ebulfeyz Han ülkede otorite kurma ümidini kaybettiğinden dolayı gönderdiği elçileri aracılığıyla Rus Çarlığı'nın himayesine girmeye bile çalıştı. I. Petro Buhara'ya Florio Beneveny'i elçi olarak gönderse de bir netice elde edemedi. Bu arada Buhara Hanlığı'nın parçalanmış durumundan istifade eden Özbeklerin Ming kabilesinin beyleri Fergana'ya sahip çıkarak Hokand Hanlığı'nı kurdular.

Buhara Hanlığı'nda hakim olan iç çekişme ve anarşi durumu ülkenin iktisadi hayatına da büyük darbe indirdi. Buna rağmen bazı tarihçilerin kaydettiğine göre Ebulfeyz Han vaktinin çoğunu içki ve eğlence meclislerinde harcıyordu. Ebulfeyz Han devrinde Buhara Hanlığı'nın siyasi birliğinin tamamen parçalanması İran'da iktidarı ele geçiren kudretli Türk hükümdarı Nadir Şah'ın dikkatinden kaçmadı. Nadir Şah (1736-1747) Afganistan ve Delhi'yi alarak sınırlarını genişletmişti. Onun oğlu Rızakulî Amuderya'nın sol tarafındaki şehirleri zapt etti. Onu durdurmak isteyen Buhara ordusu Karşi yakınlarında bozguna uğratıldı. Hive hanı II. İlbars İran kuvvetlerine karşı Ebulfeyz Han ile ittifak kurdu ve kalabalık bir orduyla Ebulfeyz Han'ın kuvvetlerini takviye etti. Bunun üzerine Rızakulî, Karşi kuşatmasını kaldırarak Buhara hanı ile barış yaptı ve kuvvetlerini Amuderya'nın ötesine çekti. Tehdidin ortadan kalkmasıyla birlikte II. İlbars Han da Hive'ye döndü.

Nadir Şah 1740 yılında Türkistan üzerine bizzat kendisinin komuta ettiği yeni bir sefer düzenledi. Çarcuy yakınında Amuderya'yı geçen Nadir Şah ve ordusunun Buhara'ya doğru ilerlemesi üzerine Ebulfeyz Han barış yapmak amacıyla Hakim Biy Atalık'ı değerli hediyelerle onun yanına gönderdi. Ebulfeyz Han Nadir Şah'ın saldırısından kurtulmak için ona boyun eğmek istiyordu. Nadir Şah'ın huzuruna çıkan Hakim Biy Atalık Buhara Hanlığı'nın içerisinde bulunduğu siyasi birlikten ve kendisine karşı koyacak askerî güçten yoksun durumunu bildirdi. Bunun üzerine Nadir Şah Hakim Biy Atalık'ı büyük yetkilerle donattı ve böylece onu kendi safına çekti. Buhara'ya dönen Hakim Biy Atalık halkı Nadir Şah'a direnmemesi için ikna etti. Nadir Şah'ın Buhara'ya doğru yaklaşması üzerine Ebulfeyz Han sarayından çıkarak onu karşılamaya gitti. Hakim Biy Atalık'ta yolda ona katıldı. Nadir Şah kendisine itaat eden Ebulfeyz hanı tahtında bırakmakla birlikte Buhara Hanlığı'nın idaresiyle ilgili bütün yetkileri Hakim Biy Atalık'a verdi. Onun kardeşi Danyal Biy Kermine Vilayetinin hakimi olarak görevlendirildi. Böylece Buhara Hanlığı vassal bir devlet haline geldi. Nadir Şah Buhara'dan ayrılırken Özbeklerden 12 bin aristokrat ve yüksek orun sahibini İran'a götürdü. Hakim Biy Atalık'ın oğlu Muhammed Rahim Biy de

onunla birlikte gidenler arasındaydı. İran'a giden Özbeklerin yöneticisi Rahimkul Kalmuk vefat edince yerine Muhammed Rahim Biy geçti. Muhammed Rahim Biy Hıtay Kıpçakların İbadullah Biy liderliğinde çıkardığı ayaklanmayı bastırması için Nadir Şah tarafından 1745 yılında Meşhed'de başında bulunduğu Özbek kuvvetleriyle Buhara'ya gönderildi. Ayaklanmayı başarıyla bastıran Muhammed Rahim Biy ülkenin birliğini sağlamak için ayrılıkçı Özbek kabileleriyle mücadele başlattı. 1747 yılında Nadir Şah'ın Meşhed'de ölmesi ona Buhara tahtının yolunu açtı. Bu amaçla Ebulfeyz hanı tahttan indirerek öldürttü, yerine de onun on iki yaşındaki oğlu Abdulmümin'i geçirdi. Bununla birlikte hanlığın fiili iktidarını tamamen kendi eline aldı. Çok geçmeden Abdulmümin'i de öldürten Muhammed Rahim Biy bu kez Buhara tahtına Ebulfeyz Han'ın diğer oğlu Ubeydullah'ı çıkardı. Yaklaşık bir buçuk sene sonra onu da ortadan kaldırtarak kendisini Buhara hanı ilan etti. Böylece Buhara Hanlığı'nın yüksek iktidarı Mangıt hanedanına geçmiş oldu.

Muhammed Rahim Han ülkede dizginleri ele aldığı ilk günden itibaren merkezi otoriteyi sağlamak için büyük bir mücadele yürütmüştü. Nurata, Şehrisebz, Hisar, Şirâbad, Miyankal, Semerkant ve Uratübe vilayetlerinin ayrılıkçı yöneticilerine karşı yaptığı seferlerle ülkenin birliğini sağlamak için önemli başarılar sağladı. 1758 yılında vefat etmesi üzerine tahta çıkacak erkek evladı olmadığı için yerine amcası Danyal Biy geçti. Danyal Biy iktidarının ilk günlerinde Yüz, Keneges, Burkut, Bahrin ve Saray kabilelerinin ittifaken çıkardıkları ve Buhara'yı abluka altına adlıkları ayaklanmayı halkın desteğiyle güçlükle bastırdı. Ancak kısa bir süre sonra çok daha büyük bir ayaklanma ortaya çıktı. Başını Uratübe ve Hisar vilayetlerinin yöneticilerinin çektiği ayaklanmacılara daha sonra birçok Özbek kabilesi destek verdi. Danyal Biy kitlesel bir hal alan ayaklanmayı ve ülkeyi teslim alan anarşiyi durduramayacağını anlayınca, tahttan feragat etti ve Buhara Hanlığı'nın tahtına Ebulfeyz Han'ın torunu Ebulgazi Han'ın çıkmasını kabul etti. Bunula birlikte Danyal Biy onun Atalık'ı olarak Buhara Hanlığı'nın yönetimini kendi kontrolünde tutmaya devam etti.

Danyal Biy'in hakimiyeti döneminde Belh ve Bedehşan Afganistan'a hakim Durranîler tarafından zapt edildi. Merv elden çıktı. Bunun yanı sıra ülkenin mali yapısı da bozuldu. Bunda sorumluluğu ve suiistimalleri olduğu gerekçesiyle bilhassa Danyal Biy Atalık'ın önemli bürokratları Kuşbegi Devlet Biy ve Kadı Nizameddin'e karşı halkın öfkesi giderek arttı. Bunun neticesinde 1785 yılında Buhara'da büyük bir isyan patlak verdi. Birçok insanın hayatını kaybettiği isyan büyük zorlukla bastırıldı. Danyal Biy'in aynı sene vefat etmesi üzerine büyük oğlu Şah Murad (1785-1800) yerine geçti. Nakşibendî Tarikatının lideri Şeyh Sefer'in müridi olan ve oldukça dindar bir şahsiyet olarak temayüz eden Şah Murad henüz babasının sağlığında hanlığın yönetiminde söz sahibi olmuştu. Onun ilk icraatı mali düzenin bozulmasından sorumlu tuttuğu Kuşbegi Devlet Biy ve Kadı Nizameddin'i ortadan kaldırmasıydı. Şah Murad babasının vefatından sonra kukla Han Ebulgazi'yi tahttan indirerek emir unvanını aldı ve Buhara tahtının tek yetkili hükümdarı oldu.

Şah Murad 1785 yılında Taşkent'e bir sefer düzenleyerek şehri zapt etti. Ancak Taşkent'te Buhara Hanlığı'nın hakimiyeti uzun sürmedi. Zira 1790 yılında Hokand hükümdarı Narbuta Biy'in desteklediği Yunus Hoca Taşkent'i ele geçirecekti. Şah Murad 1786 yılında Kermine'de çıkan ayaklanmayı bastırdıktan sonra Merv üzerine büyük bir sefer düzenledi ve şehri zapt etmeyi başardı. Takip eden yıllarda Horasan üzerine birçok yağma seferi düzenleyerek İran'ı baskı altına aldı. Şah Murad Afganların hakimiyetine giren Belh ve Bedehşan bölgelerini yeniden Buhara Hanlığı'na bağlamak için Durranîlerle uzun ve sebatlı bir mücadele yürüttü. Ancak bir neticeye ulaşamadı. Bununla birlikte Meymene ve Andhoy Buhara Hanlığı'na bağlandı.

Şah Murad askerî faaliyetleri kadar ıslahatlarıyla da dikkat çekti. Teokratik devlet taraftarıydı ve bu amaçla hukukun yegane kaynağının İslam şeriatı olduğunu belirtiyordu. Bu yüzden eski hükümdarların bütün emir ve talimatlarını ilga etti. Mescit, medrese ve türbelerin bayındır hale getirilmesine ve vakıfların yeniden kurulmasına büyük ehemmiyet verdi. İslam şeriatına aykırı gördüğü şarap satılmasını ve içilmesini, tütün sigarası içilmesini, şarkı söylenmesini, illüzyon ve ip

cambazlığını yasakladı. Eğlence yerlerini kapattı. Vilayetlerin hakimliği ve kadılık görevinde bulunanları azletti ve onların yerine kendisine yakın şahsiyetleri atadı. Para ıslahatı yaparak pul (bakır para), tenge (gümüş para) ve tilla (altın para) denilen Buhara paralarını standarda soktu. Hukuk alanında önemli düzenlemeler yaparak çiftçilerin, zanaatkarların ve tüccarların haklarını garanti altına aldı. Zerefşan Vadisi'nde çok sayıda su kanalı inşa ettirerek tarımın gelişmesini sağladı. İslam'a aykırı vergileri yürürlükten kaldırdı. Yargılama usulü hakkında bir kitap hazırladı. Yüksek yargı meclisini kurdu. Emir Şah Murad askerî alanda da birtakım ıslahatlar yaptı. Topraklardan elde edilen gelirler düzenli askerlere ücret tahsisatı için kullanılmaya başlandı. Askerler defterlere kaydedildi. Ayrıca Kazıasker makamı ihdas edilerek yüksek askerî yargı kurumunu kurdu.

Şah Murad'ın 1800 yılında vefat etmesi üzerine Buhara tahtına oğlu Emir Haydar (1800-1826) çıktı. Emir Haydar Şah Murad'ın Ebulfeyz Han'ın kızıyla evliliğinden dünyaya geldiği için aynı zamanda Cengiz Han'ın kanını taşıyordu.

Emir Haydar döneminde Buhara Hanlığı topraklarında merkezi otoriteye başkaldırılar dikkat çekti. 1804 yılında Merv'de çıkan ayaklanma güçlükle bastırıldı. Şehrin ahalisinin büyük bir kısmı Zerefşan Vadisi'ne göç ettirildi. Yerlerine ise Türkmenler yerleştirildi. Emir Haydar Şehrisebz ve Hisar'ın ayrılıkçı yöneticileriyle de uzun süre uğraşmak zorunda kaldı. İç karışıklıkların yanı sıra dış saldırılara da direnmeye çalıştı. 1806 yılında Buhara Hanlığı'na giren Hive hanı İltuzar başkent yakınlarına kadar ilerledi ve birçok yeri yağmalayarak geri çekildi. Emir Haydar buna cevaben Hive ordusunu takip ederek Amuderya'nın geçişinde sıkıştırdı. Geri çekiliş esnasında geceleyin meşale ışıkları altında Amuderya'yı geçmeye çalışan çok sayıda Hive askerî ve İltuzar Han boğulmaktan kurtulamadı. Buna rağmen takip eden yıllarda Hiveliler birçok kez Buhara Hanlığı topraklarına saldırı düzenlediler ve bilhassa Çarcuy'u tahrip ettiler. Emir Haydar Hive Hanlığı'nın yanı sıra doğuda Uratübe ve Cizak'ı hakimiyeti altına

almaya çalışan Hokand hanları ile de sebatlı bir mücadele yürüttü. 1817 yılında Amuderya'nın güneyinde yer alan Belh'i zapt etmesi önemli bir başarıydı.

1821-1825 yıllarında Hıtay Kıpçak kabilesinin çıkardığı ayaklanma Emir Haydar'ı oldukça müşkül bir duruma düşürdüyse de üstesinden gelmeyi başardı. Oldukça dindar ve alim bir şahsiyet olan Emir Haydar medrese eğitimine büyük önem verdi ve vakıfları destekledi. Onun vefatından sonra yerine oğlu Emir Hüseyin tahta çıktı. Ancak 2,5 ay sonra o da vefat etti. Bunun üzerine Buhara tahtına Emir Haydar'ın bir diğer oğlu Emir Ömer çıkarıldı. Ne var ki o da kısa bir süre sonra kardeşi Kermine hakimi Nasrullah tarafından tahttan indirildi.

Emir Nasrullah (1827-1860) mustakilliğini ilan eden Şehrisebz ve Kitab'ın yöneticileriyle ülkenin birliğini tesis etmek için sebatlı bir mücadele yürüttü. Sadece Şehri Sebz'e 32 kez sefer düzenledi. Şehrisebz ve Kitab ancak 1856 yılında Emir Nasrullah tarafından zapt edilecekti. Emir Nasrullah 1837 yılında Sarbaz denilen düzenli bir ordu kurdu. 1842 yılında kısa bir süreliğine de olsa Hokand'ı zapt etti ve Hokand hanı Muhammed Ali'yi idam ettirdi.

Emir Nasrullah'ın iktidarı devrinde Türkistan'a hakim olmak için Rusya ile Büyük Britanya büyük bir rekabete girişti. Batı literatüründe "büyük oyun" denilen bu mücadeleden Rusya kârlı çıkacaktı. Bunda Emir Nasrullah'ın Büyük Britanya'ya karşı oldukça düşmanca bir tutum sergileyerek iki güçlü ülke arasında dengeyi sağlayamamasının rolü büyüktü. 1842 yılında Buhara'ya gelen iki İngiliz subayını ajan oldukları gerekçesiyle tutuklatarak idam ettirmesi uluslararası diplomatik krize neden oldu. Böylece Buhara Hanlığı Rusya ile yakınlaşırken Büyük Britanya ile ilişkileri bozuldu.

Emir Nasrullah'ın 1860 yılında vefat etmesi üzerine oğlu Emir Muzaffer (1860-1885) tahta çıktı. Onun iktidarı devrinde Buhara Hanlığı üzerinde Rus hakimiyeti tesis edildi. 1865 yılında Taşkent'i ele geçiren Rus orduları ilerleyişlerine devam ederek 1866-1867 yıllarında Buhara Hanlığı'na ait olan Hocend, Uratübe, Cızak ve Yeni Kurgan'ı

ardı ardına işgal ettiler. 1868 yılında Semerkant ve Kattakurgan'ın Rus ordularınca zapt edilmesi üzerine Zirebulak yakınlarında Buhara ordusu Rus kuvvetlerini durdurmaya çalıştı ise de mağlup olmaktan kurtulamadı. Bunun üzerine Emir Muzaffer barış istemek zorunda kaldı. Yapılan anlaşmayla Buhara Hanlığı Rus İmparatorluğu'nun vassalı haline geldi. Semerkant ve Kattakurgan dahil Amuderya'nın sol tarafında kalan topraklar Rusya'ya verildi. Rus tüccarlarının Buhara Hanlığı topraklarında Müslüman tüccarların haklarından yararlanarak serbestçe ticaret yapmaları kararlaştırıldı. Ayrıca Buhara emiri Rusya'ya 500 bin gümüş ruble savaş tazminatı ödemeyi kabul etti. Zirebulak Anlaşmasından sonra Buhara Hanlığı Rusya'nın sömürgesi haline geldi. Yerli halkın üzerine yüklenen ağır vergiler ahalinin durumunu oldukça ağırlaştırdı.

Emir Muzaffer'in 1885 yılında vefatından sonra Buhara tahtına oğlu Emir Abdulahad (1885-1910) çıktı. Onun iktidarı döneminde Rusya'nın Buhara Hanlığı üzerindeki baskısı daha da arttı. 1894 yılında Buhara Hanlığı'nın hudutlarına gümrük noktaları kurularak işletmesi Rusya'ya devredildi. Böylece ülkeye giren mallar sıkı kontrol altına alındı. Özellikle Hindistan üzerinden gelen mallara uygulanan gümrük vergisi oranları arttırılarak ticari kervanlar Rus toprakları üzerinden geçmeye zorlandı. Aynı dönemde Ruslar Buhara topraklarında demiryolu inşasına başladı. Demiryolu güzergahı boyunca köyler kurularak Ruslar iskan edildi. Ahalinin elinden haksız bir şekilde alınan topraklar Rus köylülerine verildi. Emir Abdulahad ülkenin geri kalmışlığını aşmak için başta Osmanlı Devleti ve Rusya olmak üzere yurt dışına çok sayıda öğrenci gönderdi. Eğitimlerini tamamladıktan sonra Buhara'ya dönen bu gençler Türkistan'da ceditçilik hareketinin yayılmasında etkili oldular. Emir Abdulahad'ın ülkede Emir'den sonra en yüksek bürokrat olan Kuşbeyi makamına bir Şii olan Astanakul'u getirmesi ve onun himayesi altında önemli bürokratların Şiiler arasından atanması Buhara'da huzursuzluklara yol açtı. Neticede 1910 yılının hemen başlarında Buhara'da Sünni ahali ile Şiiler arasında çatışmalar çıktı. Her iki taraftan da ölenler oldu ise de çok geçmeden asayiş sağlandı.

Emir Abdulahad'ın 1910 yılında vefat etmesi üzerine yerine oğlu Emir Alim Han (1910-1920) geçti. Onun iktidarı devrinde 1917 yılında Rusya'da patlak veren Bolşevik İhtilali'nden sonraki gelişmeler Buhara Hanlığı'nın kaderini tayin etti. Alim Han 1918 yılında kendsini devirmek isteyen Ceditçi Yaş Buharalılarla işbirliği yaparak Buhara'yı zapt etmeye çalışan Bolşeviklerin Komutanı Kolesov'un birliklerine karşı koymayı başardı. 25 Mart 1918'de yapılan Kızıltepe Anlaşması'yla Buhara Hanlığı yeniden müstakil hale geldi ise de bu yalnızca Bolşeviklerin zaman kazanmak için verdikleri bir tavizdi. Zira 1920 yılının başlarına doğru tüm Rusya'da artık duruma hakim duruma gelen Bolşevikler Buhara Hanlığı'nı ortadan kaldırmaya karar verdiler. Neticede General Frunze komutasındaki Kızıl Rus birlikleri 2 Eylül 1920 tarihinde Buhara'yı işgal ettiler. Çaresiz kalan Alim Han Afganistan'a gitti. Böylece 400 yılı aşkın bir süre varlığını koruyan Buhara Hanlığı sona erdi.

27. Kazak Hanlığı

Etnik bir nitelendirme olarak Kazak adı, Kazak Hanlığı'nın kuruluşu ile birlikte 15. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır. Kazak adının tarihçiler ve etimologlar tarafından hür, müstakil, yiğit ve cesur manasına geldiği tespitleri yapılmıştır. Bununla birlikte Kazak Hanlığı'nın kurucuları olan Kerey ve Canibek sultanların Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Ebu'l-Hayr Han'ın hakimiyetine karşı muhalefet ederek kendilerine tabi kabilerle birlikte devletlerinden ayrılmaları ve ona karşı mücadele etmeleri sebebiyle kaçkın ve başkaldıran manasında Kazak adını aldıkları tahmin edilmektedir. Kazak Hanlığı Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Yedisu bölgesinin batı kesimi olan Çu Havzası ve Kozıbaşı bölgesinde kuruldu. Kazak halkını meydana getiren etnik unsurlardan başlıcaları Uysun, Kanglı, Dulat, Celayir, Nayman, Kıpçak, Kerey, Karluk, Kongrat, Vak, Argın, Alimulı, Bayulı ve Yedi Urug kabileleriydi. Bunlar esas itibariyle Türk veya Türkleşen Moğol kabileleri olarak konargöçer kültüre mensuptu. Kazakları meydana getiren kabileler Ulu, Orta ve Küçük olmak üzere üç Cüz'e veya Orda'ya ayrılıyordu. Ulu Cüz Doğu Deşt-i Kıpçak'ın güneydoğusunda İli Irmağı Havzası ile Talas ve Sırderya boylarında yurtlanan Uysun, Kanglı, Dulat, Suan, Celayir, Sirgeli, Sarıuysun, Istı, Aşaktı, Şapıraştı ve Şanışkılı kabilelerinden ibaretti. Doğu Deşt-i Kıpçak'ın orta ve kuzey sahasında Altay Dağları, İrtiş kıyıları ve Yedisu'nun kuzey kısımlarında yayılan Nayman, Kıpçak, Kerey, Kongrat, Vak ve Argın kabileleri Orta Cüz'ü meydana getiriyordu. Doğu Deşt-i Kıpçak'ın batısında Sırderya'nın Aral Denizi'ne döküldüğü bölgeden Hazar Denizi'ne kadar uzunan coğrafyada yer alan Küçük Cüz sahası ise Alimulı, Bayulı ve Yedi Urug (Tabın, Tama, Kerderi, Kereyt, Jagalbaylı, Telen ve Ramadan) kabilelerinin topraklarıydı. İdari sistemde birkaç aileden meydana gelen köy (avul) yönetimi en küçük birimdi. Birkaç köyün birleşmesinden oluşan Ata-Aymak'ın yönecisine Aksakal denilirdi. Daha sonra başlarında beylerin bulunduğu boy veya kabile idaresi geliyordu. Birkaç boyun birleşmesinden ulus oluşuyordu. Ulusların başında han veya sultanlar bulunuyordu. Birkaç ulusun

birleşmesinden ise Cüz meydana geliyordu. Cüzlerin birleşmesinden de hanlık teşkil ediliyordu.

Cuçi ulusu hükümdarı Urus Han'ın torunları olan Kerey ve Canibek sultanlar Özbek hanı Ebu'l-Hayr ile çekiştiler ve Altın Orda Devleti hakimiyeti için Şibanîlerle mücadele ettiler. Ebu'l-Hayr Han'a boyun eğmek istemeyen Deşt-i Kıpçak'taki göçer kabileleri bir araya getirerek 1459-1460 yıllarında Moğolistan'ın güneybatı Yedisu bölgesine göç ettiler. Kerey ve Canibek sultanları dostane bir şekilde kabul eden Doğu Çağatay hanı Esen Buka Şibanîler, Timurlular ve Kalmukların saldırılarına karşı onlarla ittifak kurdu. Ne var ki, Esen Buka'nın 1462 yılında ölümünün ardından Moğolistan'a anarşi hakim oldu. Yedisu'daki Moğol kuvvetleri giderek azalmaya başladı. Bu durumda Kazak Hanlığı'nın Çu Vadisi, Kozıbaşı çevresi ve Talas Irmağı etrafındaki oluşumu oldukça tabii bir hal aldı. Ebu'l-Hayr Han'ın Şibanî Devleti'nde Kalmukların saldırıları ile ortaya çıkan siyasi istikrarsızlık neticesinde artan baskılar nedeniyle birçok kabile ve urug Yedisu taraflarına göç etmeye başladı. Kazakların yükselen gücünü kırmak isteyen Ebu'l-Hayr Han 1468 yılında Yedisu üzerine çıktığı sefer esnasında vefat etti. Onun vefatından sonra Doğu Deşt-i Kıpçak'taki siyasi karışıklıklar ve iç çatışmalar sebebiyle Canibek ve Kerey'a bağlı kabilelerin sayısı giderek arttı ve 200.000 kişiye kadar ulaştı. Kazak sultanları Ebu'l-Hayr'ın vefatından sonra yerine geçen oğlu Şeyh Haydar'a karşı Ulu Orda hanı Ahmed, Sibir hanı İbak ve Nogay Mirzası Abbas ile ittifak kurdular ve onu mağlup ettiler. Bunun neticesinde Ebu'l-Hayr'ın devletinde iktidar 1470 yılından itibaren Şibanîlerden Urus Han'ın torunlarına geçti. Böylece Kazak Hanlığı kuruldu.

Kerey ve Canibek sultanlar Kazak Hanlığı'nın tesis edilmesinden sonra ilk birkaç yıl içerisinde Sırderya boyundaki şehirler ve Doğu Deşt-i Kıpçak bozkırları üzerinde hakimiyet tesis etmeye çalıştılar. Canibek Sultan'ın oğulları Mahmud ve İrençi 1470 yılında Suzak ve Savran'ı zapt etti. Ardından Şibanîleri yeniden ihya etmek üzere Kazakistan'ın güneyindeki Türkistan vilayeti ve çevresinde faaliyetlerde bulunan Ebu'l-Hayr Han'ın torunu Muhammed Şibanî'yi mağlup ettiler. Muhammed Şibanî Buhara'ya kaçmak zorunda kaldı.

Kazak Hanlığı'nın ilk hanı olan Kerey'in vefatından sonra oğlu Burındık Han (1480-1511) tahta çıktı. Onun yazlık merkezi Sırderya boyundaki Sarayçik şehriydi. Burındık Han uzun süren saltanatı süresince Güney Kazak bozkırına ve Sırderya boyundaki şehirlere hakim olmak isteyen Muhammad Şibanî ile defalarca çatıştı. 1470'li yıllardan 15. yüzyılın sonuna kadar devam eden uzun ve sebatlı mücadelelerden sonra Otrar, Yesi, Arkuk ve Uzgend Muhammed Şibanî'de; Sıgnak, Savran ve Suzak Kazak hanında kaldı. Yine aynı dönemde 1482-1485 yıllarında Timurlularla mücadele eden Doğu Çağatay hanı Yunus Kazakistan'ın güneyindeki Taşkent ve Sayram'ı zapt etti. Muhammed Şibanî'nin müttefiki olan Yunus Han'ın oğlu Ahmed Alaş Han Yedisu ve Tanrı Dağları civarında yaşayan Kırgızlar başta olmak üzere Kazak hakimiyetini tanıyan kabileleri boyunduruk altına almak için 1480'li yıllardan 1490'lı yılların başlarına kadar Kazaklarla defalarca savaştı.

16. yüzyılın başlarında Muhammed Şibanî'nin Timurluların içerisinde bulunduğu siyasi karışıklıklardan faydalanarak Mâverâünnehir'de hakimiyeti ele geçirmeye başlamasıyla güç dengesi değişmeye başladı. Böylece Muhammed Şibanî 1503-1504, 1505-1506 ve 1509-1510 yıllarında gerçekleştirdiği seferlerle Kazakları Sırderya'dan kuzeye atmayı başardı.

Burındık Han'ın iktidarının son yıllarında Canibek'in oğlu Kasım Sultan'ın Kazaklar arasındaki nüfuzu arttı. Bunun üzerine Yedisu bölgesindeki merkezi Karatal'da müstakil olarak hareket etmeye başladı. Kazak uruglarının Kasım Sultanı desteklemesi neticesinde mücadeleyi kaybeden Burındık Han Semerkant'a kaçmak zorunda kaldı ve bir süre sonra orada vefat etti. Böylece Kazak Hanlığı'nda iktidar Canibek'in soyuna geçti.

Kazak Hanlığı en büyük gücüne Kasım Han (1511-1522) devrinde ulaştı. Doğu Deşt-i Kıpçak'taki bütün Türk kabileleri ilk kez bir devlet yönetimi altında birleşti. Nogaylar arasındaki iç çatışmalardan dolayı bazı Mangıt urugları Kazakların hakimiyetine girdi. Bazı verilere göre Kasım Han'ın tebaası yaklaşık 1 milyon kişiye ulaştı. Kasım Han, Muhammed Şibanî Han'ın Şah İsmail'e yenilmesinden sonra Şibanîlerin

içerisine düştüğü karışıklıklardan faydalanarak Sırderya'nın en güneyinde yer alan şehirlerden Sayram'ı aldı (1513). Kasım Han devrinde Kazak Hanlığı en geniş sınırlarına ulaştı. Bu dönemde hanlığın sınırları güneyde Sırderya'nın sağ kıyısına ulaşıyordu, güneydoğuda Yedisu'nun büyük kısmını kapsıyordu, kuzey ve kuzeydoğuda Ulatav ve Balkaş Gölü'nü geçerek Karkaralinsk Dağlarına ulaşıyordu, kuzeybatıda ise Yayık Irmağı Havzası'na dayanıyordu. Ayrıca onun devrinde Moskova büyük knezi III. Vasiliy'e gönderilen elçiler aracılığıyla Ruslarla ilk diplomatik ilişkiler de kuruldu. Kasım Han'ın vefatından sonra Kazak Hanlığı'nın tahtına çıkan oğlu Mamaş Han'ın iç çatışmalar sonucu hayatını kaybetmesi yüzünden oldukça kısa süren iktidarının ardından Canibek'in Edik Sultan'dan torunu Tahir Han (1523-1532) başa geçti.

Tahir Han diplomatik ve askerî yetenekten yoksundu. Bu yüzden Özbeklerle ve daha önce Kasım Han'ın müttefiki olan Mangıt mirzalarıyla ve Doğu Çağatay hanlarıyla çatıştı. 1524'te Nogay Ordası'na saldırdı ise de bozguna uğrayarak Kazak Hanlığı'nın güneyindeki Koçkar'a çekildi. Bu mağlubiyetle halk üzerindeki otoritesini kaybettiği için Taşkent hükümdarı Keldi Muhammed'den yardım istedi. Onun desteği ile nüfuzunu arttırmasına rağmen doğuda Kırgızlarla anlaşarak Taşkent'e sefer hazırlıklarına başladı. Kendisine karşı kurulan ittifakı öğrenen Keldi Muhammed hızlı bir harekatla Talas üzerinden Kazak topraklarına girdi. Yesi şehri yakınlarında yapılan savaşta Tahir Han'ın kuvvetlerini ağır bir mağlubiyete uğrattı. Kazak hanı bozkıra çekilmek zorunda kaldı. Böylece Sırderya'nın güney bölgesindeki topraklar Keldi Muhammed'in hakimiyetine girdi (1525/26). Bu hadiseden sonra Kazak kabilelerinin desteğini kaybeden Tahir Han Kırgızlara dayanarak Yedisu'da tutunmaya çalıştı.

Tahir Han'ın 1533 yılında vefat etmesinden sonra yerine kardeşi Buydaş Han (1533-1534) geçti. Onun kısa iktidarından sonra Kazak sultanları arasında iç çekişmeler yaşandı. 1537 yılında Özbeklerle ittifak kuran Doğu Türkistan Hükümdarı Abdurreşid Han Yedisu'ya hakim olmak ve Kazaklara tabi olan Kırgızları cezalandırmak üzere Kazak Hanlığı'na saldırdı. Issık Göl civarında yapılan savaşta Kazakları bozguna uğrattı.

Kasım Han'ın oğullarından Haknazar Han (1538-1580) devrinde Kazak Hanlığı yeniden güçlendi. Haknazar Han Nogay Ordası'ndaki iç mücadelelerden faydalanarak birçok Nogay mirzasını kendi tarafına çekti ve Kazak Hanlığı'nın topraklarını Yayık Irmağı'nın sol tarafına kadar genişletti. 1550-1560'lı yıllarda Doğu Türkistan hükümdarı Abdurreşid Han Yedisu ve Issık Göl bölgelerini Kazak ve Kırgızlardan almak amacıyla mücadele etti. Çatışmalardan birinde Abdurreşid Han'ın oğlu Abdullatif öldürüldü. Abdurreşid Han buna karşılık olarak Kazakları ve Kırgızları ağır bir mağlubiyete uğrattı. Kazak ve Kırgızlara karşı mücadele Abdurreşid Han'ın halefleri döneminde de devam etti. Aynı dönemde Yedisu üzerine Kalmukların (Oyratlar) da yağma akınları oldu. Tüm bu saldırılara rağmen Haknazar Han 1570'li yılların sonuna doğru Çu ve Talas bölgelerinin batı kısmını hakimiyeti altında tutmayı başardı.

Haknazar Han Sibir hanı Küçüm'ün saldırgan faaliyetlerine karşı Buhara hanı II. Abdullah ile barış yaptı. Böylece güneybatı sınırlarını güvence altına aldı. 1579 yılında II. Abdullah Han Taşkent Hakimi Baba Sultan ile taht mücadelesine girdi. Haknazar Han Şibanîleri zayıflatmak amacıyla her ikisini de destekledi. Bu siyaseti anlayamayan II. Abdullah Han Yesi ve Savran şehirlerini Kazak hanına hediye etti. Ancak Kazak hanının II. Abdullah Han'ı desteklediğini öğrenen Baba Sultan adamlarını göndererek 1580'de Haknazar hanı ve yanındaki Kazak sultanlarını öldürttü. Haknazar Han'ın uzun süren iktidarı devrinde Rus Çarlığı Kazan, Astarhan ve Sibir hanlıklarını zapt ederek Kazak topraklarına yaklaştı. Bunun neticesinde çok sayıda Nogay, Başkırt ve Sibirya Tatarı Kazak bozkırlarına göç etti. Aynı dönemde Karakalpaklar da Sırderya taraflarında yurtlandılar.

Haknazar Han'dan sonra Canibek'in Cadik Sultan'dan olan torunu 80 yaşındaki Şıgay, Kazak hanı oldu. Ne var ki, Şıgay Han müttefiği II. Abdullah Han'ın Baba Sultan üzerine yaptığı başarılı sefer esnasında hayatını kaybetti (1583). Ancak oğlu Tevekkel Baba Sultanı yakalatarak öldürttü. Tevekkel Han (1583-1598) Sırderya boyundaki ve Türkistan bölgesindeki şehirleri ele geçirmek amacıyla sebatlı bir mücadele

yürüttü. Neticede 1598 yılında Buhara hanı II. Abdullah'ın ölümünün ardından amacına ulaştı. Böylece Sırderya boyu ile Yesi, Sayram, Taşkent ve Andican dahil Kazakistan'ın güneyindeki şehirler Kazak Hanlığı'nın hakimiyetine girdi.

Tevekkel Han'ın 1598 yılında ölümünün ardından kardeşi İşim Kazak hanı oldu. İşim Han 1603 yılında Baki Muhammed ve 1611-1612 yıllarında da İmamkulu Han'ın Taşkent'i Kazaklardan geri almak amacıyla yaptıkları saldırılara başarıyla karşı koyarak Buhara Hanlığı ordularını iki kez mağlup etti. İşim Han Türkistan vilayetinde hüküm sürerken, 1613 yılında Taşkent hakimi Tursun Sultan kendini Kazak hanı olarak ilan etti. Bazı Kazak grupları da onu destekledi. Kalmukların Kazak Hanlığı'nın doğu ve kuzeydoğu sınırlarını tehdit eden saldırıları nedeniyle İşim Han Tursun Han'ın Taşkent ve çevresindeki faaliyetlerine bir süreliğine göz yummak zorunda kaldı. Hatta Buhara hanı İmamkulu'den aldığı destekle Andican'da ayaklanma çıkaran Abılay Sultan'a karşı her iki Kazak hanı ittifak kurdular. Abılay Sultan 1623 yılında İmamkulu Han'ın Taşkent seferine katıldı. Ne var ki savaş esnasında Kazaklar tarafından bozguna uğratılarak kaçtı ve Tursun Han Buhara kuvvetlerini ağır bir mağlubiyete uğrattı. 1624 yılında Tursun Han ve İşim Han Abılay Sultan'ı cezalandırmak amacıyla Andican üzerine ortaklaşa bir sefer icra ettiler. Zor duruma düşen Abılay Sultan İmamkulu Han'dan yardım istedi. Bunun üzerine Andican'a doğru hareket eden Buhara ordusu Kazaklar tarafından mağlup edildi ise de Andican ele geçirilemedi. Tursun Han ile İşim Han arasındaki ittifak 1627 yılında sona erdi. Zira Kalmuklar üzerine yaptığı seferden dönen İşim Han Tursun Han'ın gönderdiği kuvvetler tarafından pusuya düşürülmek istendi. Ancak Sayram yakınlarında cereyan eden savaşta İşim Han zafer kazandı. Taşkent'i kuşatan İşim Han Tursun Han'ı yakalayarak öldürttü. Böylece Kazak Hanlığı'nı kendi iktidarı altında yeniden birleştirdi. Ne var ki kendisi de kısa bir süre sonra vefat etti (1628).

İşim Han'dan sonra Kazak Hanlığı'nın durumu çok daha fazla kötüleşti. İç karışıklıklar çoğaldı ve Kalmuklar bir süreliğine Yedisu'nun bir kısmını işgal ederek buradaki göçer Kazak ve Kırgızları boyunduruk altına aldılar. Buhara orduları Taşkent'i ele geçirip Kazakları sıkıştırdıysalar da,

Kazak hanlarından biri olan Cihangir Han Buhara hanını Kalmuklara karşı mücadele etmek için askerî ittifak kurmanın şart olduğuna ikna etti. Cihangir Han hayatının büyük bir kısmını Kalmukların saldırılarına karşı koymakla geçirdi. Neticede bu mücadelelerden biri esnasında hayatını kaybetti (1652). Cihangir Han'ın vefatından sonra Kazak tahtına çıkan Bahadur (Batur) Han (1652-1680) devrinde Çungar Hanlığı'nda iç mücadeleler sebebiyle Kalmukların Kazak topraklarına büyük çaplı saldırıları sözkonusu olmadı.

1680 yılında Kazak Hanlığı'nın tahtına Cihangir Han'ın oğlu Tavke Han (1680-1715) çıktı. Yeni Han kabile gruplarının beylerinin desteğine dayanarak hakimiyetini güçlendirmeye çalıştı. Etrafını beylerle çeviren Tavke Han ayrılıkçı hareketlere karşı mücadele etti. Onun devrinde Kazak birliği Kırgız ve Kara Kalpaklarla birlikte güçlenerek, Çungar Hanlığı'nı kuran Kalmukların Kazak topraklarına yaptıkları saldırıları belli oranda etkisiz hale getirildi. Ne var ki Kalmukların ardı arkası kesilmeyen saldırıları, iç çatışmalar, Özbek hanları ile istikrarsız münasebetler ve Kazak topraklarının kuzey, batı ve doğusundaki Rus askerî tahkimatları Kazakistan'ın iktisadi ve siyasi durumunda mühim zorluklar meydana getirdi. Ülkenin birliğini sağlamak için mücadele eden Tavke Han zamanında yapılan önemli ıslahatlardan biri olarak örf ve geleneklere dayanan hukukun yasaları, kanunların ve yönetim sisteminin ana prensipleri ve devletin teşkilatlandırılma esasını oluşturan "Yedi Yargı"nın yürürlüğe girmesiydi.

Tavke Han'ın 1715 yılında vefat etmesinden sonra Kazak Hanlığı'nın başına Kayıp Han (1715-1718) geçti. Onun kısa iktidarı devrinde iç çekişmeler ve Kalmukların saldırıları devam etti. Kayıp Han'ın ölümünden sonra Kazak tahtına Tavke Han'ın oğlu Bolat Han (1718-1730) çıktı. Cüzler arasında siyasi birliğin sağlanamaması neticesinde 1723 yılında Kalmuklar Kazak Hanlığı'nın büyük bir kısmını işgal ettiler. Büyük bir yıkım yapan Kalmuklar çok sayıda insanı katlettiler. Kazak cüzlerini hakimiyeti altında birleştirme çabaları neticesiz kalan Bolat Han 1729 yılında Kalmuklara karşı elde ettiği zaferden sonra vefat etti. Onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu

Ebu'l-Membet Han ile Küçük Cüz'ün başıdaki Ebu'l-Hayr Han ihtilafa düştü. Kazak sultanlarına hakimiyetini kabul ettiremeyen Ebu'l-Hayr Han 1731 yılında Küçük Cüz'ün bağımsızlığını ilan etti. Böylece Kazak Hanlığı Ulu, Orta ve Küçük Cüz olmak üzere üç ayrı idareye bölündü.

1731-1740 yılları arasında bilhassa Çungar Hanlığı'nın saldırılarına karşı güçlü bir devletin desteğini sağlamak isteyen Kazak hanlarının girişimleriyle önce Küçük Cüz daha sonra Orta Cüz Rus İmparatorluğu'nun himayesi altına girdi. Böylece Kazak topraklarının Rusya'ya bağlanması süreci başladı. Küçük Cüz'de Ebu'l-Hayr Han'ın 1748 yılında Orta Cüz'den Barak Sultan tarafından öldürülmesinden sonra tahta Nurali Han (1748-1786) çıktı. Nurali Han'ın Rus yanlısı siyaseti ve uruklar arasında otoriteyi sağlayamaması yüzünden çok sayıda Küçük Cüz Kazağı 1782 yılında Sırım Batır yönetiminde büyük bir ayaklanma çıkardı. Ayaklanmayı bastırmakta zorlanan Nurali Han 1786 yılında Rus yönetimi tarafından azl edildi. Rusya tarafından Küçük Cüz'ün hanı olarak atanan Erali Han (1790-1794) ve İşim Han (1796-1797) devirlerinde işler daha da karıştı. Bunun üzerine Küçük Cüz'ün bağlı olduğu Orenburg Askerî Valisi tarafından Han makamı lağvedildi. Bunun yerine Şura sistemi getirildi. Buna göre Küçük Cüz Ebu'l-Hayr Han'ın oğlu Ayçuvak Sultan'ın başkanı olduğu her boydan ikişer beyin ve bir Rus temsilcinin katıldığı Şura tarafından yönetilmeye başlandı. Ancak Nurali'nin oğlu Karatay'ın han ilan edilmesini isteyen sultanların baskısı neticesinde yeniden han atanması sistemine geçildi. Böylece Aycuvak Sultan Han ilan edildi. Ancak Kazakların desteğini alan Karatay Sultan onun Hanlığı'nı tanımadı. 1801 yılında Küçük Cüz Kazaklarından 10.000 çadır kadar bir grup Nurali Han'ın oğlu Bökey Sultan idaresinde Rusya'nın izniyle yurtlarını terk ederek Yayık ile İdil ırmakları arasında Narınkum denilen bölgeye göç ettiler. Böylece Bökey Ordası meydana geldi. Cantöre Sultan (1805-1809)'ın han makamında kaldığı kısa süreden sonra Küçük Kazak Cüzüne Rus köylüleri yerleştirmek amacıyla Novoiletsk yolunun yapımına başlandı. 1812 yılında Küçük Cüz'de Han olarak Ayçavuk'un oğlu Şirgazi atandı. 1815 yılından itibaren Arıngazi Kazaklar arasında lider olarak ön plana

çıkmaya başladı. Ancak 1823 yılında müzakere yapmak için gittiği St. Petersburg'da tutuklandı ve hapse atıldı. Bundan bir yıl sonra Rus imparatorunun fermanıyla Küçük Cüz'de hanlık makamı ilga edildi.

Orta Cüz'de de Kazak hakimiyetinin Rusya'ya geçmesi süreci uzun sürdü. Önce Kalmuklar 1740-1741 yıllarında Orta Cüz'e saldırarak burayı yaklaşık 15 yıl hakimiyet altında tuttular. 1758 yılında Mançular Çungar Hanlığı'nı ortadan kaldırınca Orta Cüz bu tehditten kurtuldu. Ne var ki, Orta Cüz'e giren Mançu ordusu karşısında tutunamayan Kazak yöneticileri (Ebu'l-Mambet Han ve Abılay Sultan) bu kez temsilcilerini Pekin'e yollayarak Çin'e tabi olmak zorunda kaldılar. Abılay Han (1771-1781) Mançularla siyasi ve iktisadi münasebetleri geliştirdi. Resmi olarak Rus İmparatorluğu'na bağlılığını da devam ettirdi. Ayrıca yaptığı idari düzenlemelerle Orta Cüz'de otoritesini güçlendirdi. Bu sayede Sırderya boylarındaki Türkistan, Suzak, Sayram ve Çimkent gibi şehirleri yeniden Kazak topraklarına bağladı. Abılay Han'dan sonra Orta Cüz'ün başına geçen oğlu Vali Han Kazaklar arasında birliği sağlayamadı. Neticede 1822 yılında Orta Cüz Rus İmparatorluğu tarafından ılga edilerek Sibir Kırgızları Eyaleti olarak Rusya'ya dahil edildi.

Ulu Cüz ise 1723 yılından itibaren Çungar Hanlığı'na tabi olmuştu. 1758 yılından itibaren de Çungar Hanlığı'nı ortadan kaldıran Mançuların idaresi altına girmişti. 1770'li yıllar boyunca Ulu Cüz'ün büyük bir kısmında Orta Cüz hanı Abılay'ın nüfuzu arttı. Daha sonra Ulu Cüz topraklarının önemli bir kısmını oluşturan Güney Kazakistan sahasında yer alan Türkistan, Sayram, Çimkent ve çevresi Taşkent hükümdarı Yunus Hoca'nın idaresi altına girdi. Ne var ki, 1806 yılında Taşkent'i ele geçiren Alim Han bahsi geçen Güney Kazakistan sahasını Hokand Hanlığı'na bağladı. 1830 yılında Mumammed Ali Han'ın Mançularla yaptığı anlaşmadan sonra İli Havzası'ndaki bazı Ulu Cüz Kazakları da Hokand Hanlığı'na tabi hale geldi. Nihayet Rus İmparatorluğu 1853 yılından 1865'e kadar Ak-Mescid, Tokmak, Bişkek, Suzak, Çimkent, Evliya-Ata, Türkistan ve Taşkent'i işgal ederek Ulu Cüz topraklarının büyük bir kısmını idari sistemine dahil etti.

28. Hive Hanlığı

16. yüzyılda Buhara Hanlığı ile birlikte ortaya çıkan bir Özbek devleti olan Hive Hanlığı'nın toprakları Türkistan'ın büyük siyasi ve ekonomik merkezlerini birbirine bağlayan ve Kazakistan ile Doğu Avrupa bozkırlarına açılan yolların kavşağında bulunan Harezm'de yer alıyordu. Hanlığın sınırları Amuderya'nın aşağı kesimindeki topraklar dahil olmak üzere Aral-Hazar düzlüğünün kuzeydoğu kısmını; batıda Hazar ve Aral denizleri arasında kalan Üstyurt Platosu'nu ve Karakum Çölü'nün kuzey tarafını, güneyde bazen Horasan Dağlarının kuzey geçidi boyunca uzanan vahayı ve güneydoğuda da Sırderya'nın deltasına kadar Kızılkum Çölü'nü kapsıyordu. Bu sınırlar dahil inde çok sayıda Özbek kabilelerinin yanı sıra Hive ve Hazarasp başta olmak üzere şehirlerde yaşayan kentli Türkler (Sartlar), Türkmen kabileleri ve Karakalpaklar Hive Hanlığı'nın başlıca ahalisini meydana getiriyordu.

Muhammed Şibanî Han'ın 1510 yılında Şah İsmail'e mağlup olarak hayatını kaybetmesinden sonra Harezm, Safevi Devleti'nin hakimiyeti altına girmişti. Ne var ki, başını Sünni şeyhlerinin çektiği Şiî muhalifi ümeranın girişimiyle Deşt-i Kıpçak'tan Cuçi neslinden gelen İlbars Sultan Harezm tahtına çıkması için Vezir şehrine davet edildi. İlbars Sultan'ın kardeşi Bilbars'la birlikte Vezir'e hareketiyle birlikte Şah İsmail'in temsilcilerine karşı büyük bir isyan çıkarıldı. Bunun neticesinde Kızılbaşlar Vezir'den kovuldu ve 1511 yılında İlbars Sultan Harezm tahtına çıkarıldı. Deşt-i Kıpçak hükümdarlarından Yadigar Han'ın torunu olan İlbars'ın han olmasıyla birlikte Harezm'de 200 yılı aşkın bir süre devam edecek Yadigaroğulları hanedanının iktidar devresi başladı. Bu hanedan batı literatüründe Cuçi'nin oğullarından Şiban'ın torunu Arapşah'ın nesline dayandığı için Arapşahlar adıyla zikredilmiştir.

Vezir'de yerleşen İlbars Han, kardeşi Bilbars'ı Yenişehir'e vali olarak yolladı. Daha sonra Ürgenç'e bir sefer yaparak şehrin İranlı valisi Subhan

Kulu Arap'ın kuvvetlerini mağlup etti. Bununla birlikte Harezm'in tamamına hakim olması için henüz yeterli kuvvete sahip değildi. Bu yüzden Deşt-i Kıpçak'taki amcaları Ebulek ve Aminek sultanları kendilerine tabi Özbeklerle birlikte Harezm'e davet etti. Yeğenlerinin çağrısına kulak veren Ebulek ve Aminek sultanlar Harezm'e gelerek İlbars Han'ın izniyle Ürgenç'e yerleştiler ve daha sonra Hive, Hazarasp ve Kat şehirlerini de Şah temsilcilerinin elinden aldılar.

1524 yılında Şah İsmail'in ölümünden sonra Türkmen kabileleriyle meskun kuzey Horasan ve Mangışlak Yarımadası Hive Hanlığı'nın hakimiyetine girdi. 1525 yılında İlbars Han'ın vefat etmesinden sonra Yadigaroğulları arasında taht için kanlı çatışmalar meydana geldi. Neticede Aminek Sultan'ın oğlu Sufiyan Han (1525-1535) Ürgenç'te tahta çıktı.

Harezm topraklarını kendisine tabi hanedan mensupları arasında paylaştıran Sufiyan Han döneminde Balhan civarında yurtlanan İrsali adlı Türkmen kabilesinin Hiveli zekat memurlarının suistimalleri üzerine çıkardıkları isyan bastırıldı. Onun vefatından sonra Ürgenç tahtına Aminek Sultan'ın oğullarından Bugaçi Han ve sonra da Avaneş Han çıktı. Avaneş Han Buhara hanı Ubeydullah'ın Harezm'e saldırısı esnasında hayatını kaybetti. Ubeydullah Han oğlu Abdulaziz'i temsilcisi olarak Ürgenç'te bıraktıktan sonra Buhara'ya döndü. Ne var ki, Özbekler kısa süre sonra Avaneş Han'ın oğlu Din Muhammed Sultan'ın etrafında birleşerek Harezm'e yeniden hakim oldular. Din Muhammed Sultan Ubeydullah Han'ın Harezm'i geri almak için yaptığı teşebbüsü de Buhara ordusunu mağlup ederek engelledi. Bu zafere rağmen Harezm'de siyasi birlik sağlanamadı. Uzun süren taht kavgaları neticesinde iktidarı Hacim Han (1558-1602) ele geçirdi.

Hacim Han'ın uzun süren hakimiyeti döneminde Buhara hanı II. Abdullah birkaç kez Harezm'i işgal etme teşebbüsünde bulundu ve 1593 yılında bu amacına ulaştı. Harezm'in elden çıkmasıyla birlikte Hacim Han maiyetiyle Safevi hükümdarı Şah Abbas'ın yanına sığındı. Harezm'de yeniden iktidarı ele geçirmek için defalarca başarısız girişimlerde bulunan Hacim Han, sonunda 1598 yılında II. Abdullah Han'ın vefatının ardından başarıya ulaştı.

Hacim Han'dan sonra Harezm tahtına çıkan Arap Muhammed Han (1602-1621) hanlığın başkentini Ürgenç'ten Hive'ye taşıdı. İlbars Han neslinden Hasankulu oğlu Salih Sultan'ın çıkardığı karışıklıklarla uğraştı. Ayrıca Yayık Kozaklarının Ürgenç'e gerçekleştirdiği saldırılara karşı koydu. İktidarının sonlarına doğru oğulları Habaş Sultan ve İlbars Sultan'ın başkaldırılarına maruz kaldı. İlbars Sultan tahtı ele geçirdi ise de Türkmenlerle işbirliği yapan diğer kardeşi İsfendiyar tarafından tahttan indirildi.

İsfendiyar Han (1623-1643) Ürgenç'in yönetimini kardeşi Ebu'l-Gazi'ye verdi. Daha sonra da onu 1630 yılında Safevi hükümdarının yanına rehin olarak gönderdi. 11 yıl Isfahan'da kaldıktan sonra Türkmenlerin yanına kaçan Ebu'l-Gazi oradan da Ürgenç'e döndü. 1643 yılında İsfendiyar Han vefat edince de Hive Hanı olarak ilan edildi.

Ebu'l-Gazi Han selefi devrinde büyük imtiyaz elde ederek devlet işlerine nüfuz eden Türkmenleri itaat altına aldı. Kat ve Hazarasp'a saldıran Kalmukları mağlup etti. Ayrıca Harezm'i sürekli baskı altına almaya çalışan Buhara Hanlığı'na karşı yedi başarılı sefer düzenleyerek bu devletin Hive Hanlığı'nın iç işlerine müdahalelerini engelledi.

Ebu'l-Gazi Han'ın idari düzenlemeleriyle Özbek kabilelerinin devlet yönetimine katılımı nizama koyuldu. Bu sayede göçer ve yarı göçer grupların yerleşik düzene geçişi hızlandı. Harezm'in bütün Özbek kabileleri Uygur-Naymanlar, Kongrat-Kiyatlar, Nukus-Mangıtlar ve Kanglı-Kıpçaklar olmak üzere dört ana gruba ayrıldı ve bunların temsilcilerini devlet görevlerine atandı. Ebu'l-Gazi Han iktidarının sonlarına doğru Türk tarihinin önemli kaynakları arasında yer alan Şecere-i Türk adlı meşhur eserini yazmaya başladı.

Ebul-Gazi Han ve özellikle de onun halefi Anuşa Han'ın iktidarı döneminde (1663-1689) Harezm'de önemli iskan faaliyetleri yapıldı. Amuderya'nın Kat şehri yanından geçen mecrası kuruduğu için Yeni Künbed'den Ak Köl'e kadar akan Yarmış Kanalı açıldı. 1681'de Amuderya'nın kuruyan Özboy mecrasında yer alan Vezir şehri ahalisi yeni yaptırılan Şahâbâd ve Çiğatay adlı şehirlere göç ettirildi. Ayrıca bu

şehirlerin yakınlarına arıklar açılarak Yeni Ürgenç ve Yeni Kât abad edildi. Bu sayede Özbek kabilelerinin Harezm'in merkezi ve güney bölgelerine yerleşmesi sağlandı.

Hive Hanlığı Anuşa Han devrinde güçlenmeye devam etti. Bu dönemde Buhara Hanlığı'na ve Safevi Devleti'ne karşı bazı başarılı seferler düzenlendi. Horasan'a düzenlenen seferler neticesinde Meşhed şehri zapt edildi. 1685 yılında Semerkant ele geçirildi. Hutbe bir süreliğine Hive Hanı'nın adına okundu. Ayrıca Semerkant'ta Hive Hanı'nın adına para da darp edildi.

Anuşa Han oğlu Arang Sultan'ın komplosu neticesinde 1689 yılında tahttan indirildi. Hive Hanlığı'nın hakimiyetini ele geçiren Arang Han (1689-1691)'ın Buhara'ya düzenlediği saldırı bozgunla neticelendi. Büyük kayıplar vererek Hive'ye döndüğünde içerde ona karşı muhalefet arttı. Hatta Hive ileri gelenleri Buhara hanı Subhankuli'ye haber yollayarak onun hakimiyetini tanımaya hazır olduklarını bildirdiler. Bunun üzerine Hive'yi işgal eden Subhankuli Han kendi taraftarı olan Şah Niyaz Ağa'yı temsilcisi olarak bıraktı. Şah Niyaz 1700 yılında Hive hanı sıfatıyla Rus çarı I. Petro'ya elçi yollayarak Rus himayesi altına girmek istediğini bildirdi. Olumlu karşılık alsa da bunun bir neticesi olmadı. Zira 1702 yılında Harezm'de hakimiyeti Arap Muhammed Han ele geçirerek Buhara Hanlığı'nın nüfuzunu kırmayı başardı.

18. yüzyılın başından Şirgazi Han'ın 1714 yılında Hive tahtına çıkmasına kadar geçen sürede siyasi istikrarsızlık yüzünden birbiri ardına yediden fazla han değişti. Bu dönemde merkezi otoritenin zayıflığı nedeniyle Harezm'in kuzeyinde yer alan Aral bölgesi Hive Hanlığı'ndan ayrılarak müstakil hale geldi. Mangıt kabilesinden Şirdali Bey'in girişimiyle Hive hanlarına alternatif olarak İlbars Han'ın neslinde Sultan Şah Timur Aral bölgesinin merkezi olan Kongrat şehrinde tahta çıkarıldı.

Şirgazi Han 1717 yılında Knez A. Bekoviç-Çerkasskiy komutasında Hive Hanlığı'nı zapt etmeye gelen 6000 kişilik Rus ordusunu hezimete uğrattı. Şirgazi Han'ın vefatından sonra yerine geçen II. İlbars Han

(1728-1740) selefinin Aral bölgesinin yöneticilerine karşı yürüttüğü mücadeleyi devam ettirdi. Bunun neticesinde 1736 yılında Şirdali Bey ve Şah Timur'u mağlup ederek öldürmeyi başardı. Ne var ki, birkaç yıl sonra daha büyük bir tehdit ortaya çıktı. Zira İran'a hakim olan Nadir Şah 1740 yılında Buhara Hanlığı'na boyun eğdirdikten sonra Harezm'e girdi. II. İlbars Han Özbekler ve Türkmenlerden meydana getirdiği ordusuyla Nadir Şah'a karşı koymaya çalıştıysa da kanlı bir savaş neticesinde mağlup olarak hayatını kaybetti. Böylece Hive Hanlığı Nadir Şah tarafından işgal edildi.

Nadir Şah'ın işgalinden sonra Hive Hanlığı siyasi kriz dönemine girdi. Bu süreçte Rusya'nın himayesi altına giren Küçük Cüz Kazak hanı Ebu'l-Hayr Hive tahtına çıkarıldıysa da Nadir Şah'tan korkarak kaçtı. Bunun üzerine Hive'ye gelen Nadir Şah Buhara hanının yeğeni Muhammed Tahir'i kendi temsilcisi olarak Hive'de bıraktı. Ne var ki, onun hakimiyetini tanımayan Arallı Özbekler babası Ebu'l-Hayr aracılığıyla Nadir Şah'a karşı Rusya'nın nüfuzundan yararlanmak amacıyla Nurali Sultan'ı han ilan ettiler. Neticede Arallı Özbekler ve Kazaklar tarafından desteklenen Nurali Hive'yi ele geçirdi. Muhammed Tahir Han'ın öldürülmesinden sonra da Hive tahtına çıkarıldı. Ancak üç ay sonra Hive'den ayrılmak zorunda kaldı. Onun yerine ise Nadir Şah'ın tasdikiyle II. İlbars Han'ın oğlu II. Ebu'l-Gazi Han (1741-1745) geçti. Onun iktidarı devrinde Mangıt kabilesinden Artuk İnak ve kardeşi Huraz Bek Hive Hanlığı'nın yönetiminde etkili oldular. II. Ebu'l-Gazi Han onları ortadan kaldırmak isteyince Huraz Bek tarafından öldürüldü. Mangıt Beyi Nadir Şah ile anlaşarak Hive tahtına Küçük Kazak Cüzü'nden Batır Sultan'ın oğlu Kaip Sultan'ı çıkardı. Ancak iktidarı kendi dizginleri altına almak isteyen Kaip Han (1745-1756) Huraz Bek'i yakın adamlarıyla birlikte öldürttü.

Kaip Han tüm enerjisini Küçük Kazak Cüzünde Nurali Han'a karşı iktidar mücadelesi veren babası Batır Sultan'ı desteklemeye harcadı. Neticede hanlığın ahalisinin başkaldırmasıyla Kazak bozkırına kaçmak zorunda kaldı. Onun ardından Buhara'dan gelen Timur Gazi Sultan (1757-1762) Hive hanı oldu. Ancak o da istikrarı sağlayamadı ve 1762

yılında öldürüldü. Kazak sultanlarından Tavke Han (1762-1764) onun halefi olarak Hive Hanlığı'nın başına geçti.

Nadir Şah'ın istilasıyla birlikte ortaya çıkan siyasi istikrarsızlık Harezm'in iktisadi hayatına büyük darbe indirdi. Sulama faaliyetlerinin azalmasına mukabil olarak tarım yapılan arazilerin oranı da azaldı. Böylece açlık ve pahalılık ortaya çıktı. 1770 yılına doğru Yomut Türkmenleri Hive Hanlığı'na hakim duruma geldiler ve Nurali hanı tahttan indirerek Kaip Han'ın oğlu Cihangir Sultan'ı kukla han olarak ilan ettiler. Ancak Yomut Türkmenlerinin hakimiyetiyle birlikte üretim tamamen durdu ve Hive Hanlığı'nın iktisadi hayatı adeta çöküşe geçti. Tarihçilerin ifadesiyle veba salgınına eşlik eden kıtlık yüzünden insanlar kedi köpek yiyerek hayatta kalıyorlardı. Bu yüzden insanlar Harezm'i terk etmeye başladı. Bunun üzerine çıkarları zedelenen Harezm'in önde gelen şahsiyetleri krizden çıkış için Kongrat kabilesinin beyi Muhammed Emin İnak'ın etrafında birleştiler.

1770 yılında kanlı bir savaş neticesinde Muhammed Emin İnak Yomut Türkmenlerini ağır bir mağlubiyete uğratarak Hive Hanlığı'nda iktidarı ele geçirdi. Buna rağmen iktidarına meşruiyet kazandırmak için Cengiz Han soyundan kukla hanlar atadı. Harezm'de siyasi istikrarı sağlayarak iktisadi hayatı yeniden canlandıran Muhammed Emin İnak'ın vefatından sonra hanlığın gerçek iktidarı onun oğlu Avaz İnak (1790-1804)'a geçti. O da Hive Hanlığı'nı sözde hanlar adına yönetmeye devam etti. 1793 yılında Hoca Murad Sûfî ve Tura Murad Sûfî adlı kardeşlerin girişimiyle Aral bölgesinde ortaya çıkan isyanla iktidarının sonuna kadar mücadele etti.

19. yüzyılın başlarında Kongrat hanedanının temsilcilerinin iktidarı önemli ölçüde güçlendi. Neticede Avaz'ın oğlu İltuzar (1804-1806) kukla hanları tahta çıkarma geleneğinden vazgeçti ve V. Ebul Gazi Han'ı Hive tahtından indirerek 27 Kasım 1804 tarihinde han unvanını aldı. Böylece bütün Hive halkının yegane hakim ve sınırsız yetkili hükümdarı veya hanı oldu. Hive Hanlığı'nı 1920 yılına kadar yöneten Kongrat hanedanının resmi iktidarı böylece başladı.

İltuzar Han 1804-1805 yıllarında Aral bölgesine yaptığı seferlerle Hoceyli Kalesi'ni ve Kongrat şehrini zapt ederek Harezm'de merkezi otoriteyi yeniden tesis etti. Ancak kısa bir süre sonra Kongrat yine ayrılıkçı muhaliflerin merkezi haline geldi.

İltuzar Han vergi düzenlemesi yaparak halkın üzerine yüklenen ağır mükellefiyetleri kaldırdı. Ne var ki, 1806 yılında Amuderya'nın sağ kenarında yer alan Şeyh Abbas mevkiinde Buhara ordusuyla tutuştuğu savaşta mağlup olarak hayatını kaybetti. Yerine kardeşi Muhammed Rahim Han (1806-1825) geçti.

Muhammed Rahim Han 1807-1810 yılları arasında yaptığı seferlerle ayrılıkçı Aral Özbekleri ile işbirliği yapan Yeniderya boyunda yaşayan Karakalpak kabilelerini ve Çovdur Türkmenlerini hakimiyeti altına aldı. Ayrıca İmreli, Kardaşlı, Teke vb. kabilelerin yurtlandığı Harezm'in kuzeybatı taraflarında sulama faaliyetlerine girişerek Türkmenlerle ilişkileri istikrarlı hale getirdi. Han tarafından askerlik hizmeti karşılığında onlara toprak hibe edildi. Muhammed Rahim Han Türkmen kabilelerinin milis kuvvetlerine dayanarak ülkedeki muhalif unsurları yok etmeye başladı. Nitekim 1811 yılında Kongrat'ı zapt etti ve muhaliflerin lideri Tura Murad Sufi'yi öldürttü. Böylece ülkenin birliğini sağladı.

Muhammed Rahim Han 1812 yılında Kazak bozkırına icra ettiği seferler neticesinde Sırderya'nın aşağı kesiminde ve Yeniderya Havzası'nda yaşayan bir kısım Kazakları hakimiyeti altına aldı. 1820 yılında düzenlediği seferle Hive Hanlığı'nın sınırlarını kuzeyde Sırderya'nın ağzına varıncaya kadar genişletti.

Muhammed Rahim Han başarılı askerî seferlerini ülkenin refahı için uygulamaya soktuğu faaliyetlerle destekledi. Eski sulama kanallarının birçoğunu tamir ettirdi ve arıttırdı. Ayrıca Klıç Niyaz-Bay Kanalını inşa ettirdi. Sulanan arazilerin miktarının artmasıyla tarım üretimi de gelişti. Böylece birçok göçer grup yerleşik hayata geçiş yaptı. Muhammed Rahim Han aynı zamanda devletin mali işlerini ıslah etmeye çalıştı. Bu

amaçla para bastırdı. Vergi mükellefiyetini düzene soktu. Merkeze bağlı memurlar aracılığıyla vergilerin toplanması usulü benimsendi. Nakdi olarak alınan salgut, temel tarım ürünü vergisi olarak tespit edildi.

I. Muhammed Rahim Han'ın iktidarı devresinde oluşan iç siyasi teşkilatlanma onun halefi olan oğlu Allahkulu Han devrinde (1825-1842) de devam etti. O babasından zengin bir hazine ve güçlü bir devlet devraldı. Öncelikle 1827 yılında Aydost Bey öncülüğünde ayaklanan Karakalpakların isyanını bastırdı. Asayişi sağladıktan sonra babasının genişleme siyasetini devam ettirdi. Buhara Hanı'na karşı Hokand hanı Muhammed Ali ile ittifak kurdu. Buhara Hanlığı'na karşı yedi büyük sefer icra etti. Ayrıca Horasan'a da beş sefer düzenledi. Böylece Hive Hanlığı'nın nüfuz alanını genişletti. Allahkulu Han devrinde de Hanlığın sulama ağını genişletme çalışmaları devam etti. Köhne Ürgenç-arna, Honyab, Taşkasa, Kuvaniş-yarma gibi büyük sulama kanalları yapıldı.

Allahkulu Han 1839-1840 kışında Rusya'nın Orenburg Genel Valisi General Perovskiy komutasında Hive Hanlığı üzerine yaptığı seferi çetin kış şartlarının da yardımıyla geri püskürtmeyi başardı. Böylece Hive Hanlığı üzerindeki Rus tehdidi bir süreliğine de olsa önlendi.

Allahkulu Han'ın 1842 yılında vefat etmesi üzerine Hive Hanlığı'nın başına oğlu Rahimkulu Han (1842-1845) geçti. O, Merv taraflarında ayaklanan Türkmenlerle uğraştı. Türkmenlerin Cemşid kabilesini hakimiyet altına aldı ve onları Horasan'dan Harezm'e göç ettirdi. 1843 yılında Hazarasp'ı kuşatan Buhara ordusunu Cemşid ve Yomut Türkmenlerinden meydana getirdiği ordusuyla mağlup etti.

Rahimkulu Han'ın 1845 yılında vefat etmesi üzerine Hive tahtına kardeşi Muhammed Emin Han (1845-1855) çıktı. Onun iktidarı dönemi Horasan ve Merv için Türkmenlere karşı yapılan seferlerle geçti. Özellikle Hive Hanlığı'nın Merv'deki hakimiyetini yıkmak isteyen Buhara Hanlığı'nın kışkırtmasıyla ayaklanmalar çıkaran Türkmenler üzerine sekiz askerî sefer düzenlendi. Askerî faaliyetlerinin haricinde Hive'den batıya doğru uzanan toprakları Gazavat üzerinden birkaç kanal açarak iskan etmeye çalıştı. Ayrıca birçok yeni medrese ve mescitler

inşa ettirdi. Ancak 1855 yılında Serahs üzerine yaptığı seferde İranlılar tarafından ağır bir mağlubiyete uğratılarak hayatını kaybedince bu faaliyetleri yarım kaldı. Onun yerine Hive Hanı olan kardeşi Abdullah'ın saltanatı da oldukça kısa sürdü. Zira 6 ay tahtta kaldıktan sonra Hive Hanlığı'na saldıran Türkmenleri geri püskürtmek isterken o da hayatını kaybetti. Mehter tarafından Hive hanı olarak ilan edilen Abdullah'ın on sekiz yaşındaki biraderi Kutlu Murad'ın hakimiyetini ise ne Yomut Türkmenleri ne de Karakalpaklar tanımadı. Hatta Yomut Türkmenleri kendi kabilelerinden Ata Murad'ı han ilan ederek yağma hareketlerine başladılar ve birçok şehri ele geçirdiler. Aynı sıralarda Karakalpaklar ve Hive Hanlığı'na tabi Kazaklar Carlık Töre'yi kendi hanları olarak seçtiler. Buna karşılık Kutlu Murad Han bütün halkı Türkmenlere karşı silahlanmaya çağırdı. O sıralarda Biy Muhammed Niyaz'ın komutası altındaki Türkmenler ise Hive'ye dayandılar. Biy Niyaz, hana itaat gösterme bahanesiyle saraya girdi ve kabul esnasında yakın adamlarıyla birlikte hanı ve onun yanında bulunan bazı devlet adamlarını katletti. Türkmenler onu han olarak ilan ettiler. Ne var ki, öldürülen hana sadık Hiveliler sarayı basarak Muhammed Niyaz'ı ve onunla birlikte olan bütün Türkmenleri öldürdüler. Böylece 1856 yılında Hive Hanlığı'nın başına Muhammed Rahim Han'ın diğer bir oğlu olan Seyid Muhammed Han (1856-1865) geçti. O da Yomut Türkmenleri ve Karakalpakların itaat altına alınması için uğraştı ve nispeten başarı sağladı.

Seyid Muhammed Han'dan sonra tahta çıkan II. Muhammed Rahim Han (1865-1910)'ın uzun iktidarı döneminde Hive Hanlığı Türkistan Genel Valiliği aracılığıyla Rusya'nın hedefi haline geldi. 1873 yılında kanlı çatışmalardan sonra Hive'yi işgal eden Rus ordusunun komutanı General Kaufman Gandumkan adlı bağ yerinde II. Muhammed Rahim Han'la Hive Hanlığı'nı Rus İmparatorluğu'na tabi hale getiren anlaşmayı imzaladı. Gandumkan Anlaşması'yla Hive hanı Rusya'nın izni olmadan başka devletlerle anlaşma yapmamayı, Amuderya'nın sağ kıyısındaki toprakların Rusya'ya ait olduğunu, Rus gemilerinin Amuderya'da serbestçe dolaşmalarına müsaade etmeyi, Rus tüccarlarını vergiden muaf tutmayı ve yaklaşık 2 milyon som tutarında savaş tazminatını Rusya'ya ödemeyi kabul etti.

Gandumkan Anlaşması'nın ağır şartları Hive Hanlığı'nı adeta Rusya'nın sömürgesi haline getirdi. II. Muhammed Rahim Han'ın oğlu İsfendiyar Han'ın iktidarı döneminde (1910-1918) Vezir İslam Hoca Hive Hanlığı'nın yönetiminde etkili oldu. Onun girişimiyle Hive Hanlığı'nda usûl-ü cedid mektepleri açıldı. Ancak başarı sağlanamadı. 1917 yılında Hiveli gençlerle işbirliği yapan Yomut Türkmenlerinin beyi Han Cüneyd, hanlıkta yönetimi fiili olarak ele geçirdi. Bir süre sonra anlaşamadığı İsfendiyar Han'ı öldürttü ve Hive tahtına Seyid Abdullah Han (1918-1920)'ı çıkarttı. Sovyet idaresinin teşekkülüyle de Hive Hanlığı lağvedildi. Moskova'ya gönderilen son Kongrat Hive hanı Seyid Abdullah Han hapishanede açlıktan öldü. Hive Hanlığı'nın yerine kurulan Harezm Halk Cumhuriyeti'ne de 1924'te Sovyetler tarafından son verildi. Böylece Harezm toprakları Türkmenistan, Özbekistan ve Karakalpakistan Sovyet halk cumhuriyetleri arasında paylaştırıldı.

29. Hokand Hanlığı

1709 yılında Özbeklerin Ming kabilesinin öncülüğünde ayrı bir siyasi teşekkül olarak ortaya çıkan Hokand Hanlığı'nın merkezi toprakları kuzeyden Tanrı Dağlarının Çotkal silsilesi, kuzeydoğudan Fergana Dağları ve güneyden Alay ve Türkistan sıradağları ile çevrili olan Fergana Vadisi'nde yer alıyordu. 18. yüzyılın hemen başlarında Fergana'nın kuzeybatı tarafındaki Hocend bölgesi Özbeklerin Yüz kabilesinin hakimiyeti altında bulunuyordu. Fergana'nın önemli bir kısmı ise Çadak'ta (Kuzey Fergana) yaşayan hocaların kontrolündeydi.

19. yüzyılda Ferganalı tarihçiler tarafından kaleme alınan kroniklere göre Hokand şehrinin kurulduğu alanın yakınlarında yer alan köylerde yaşayan Özbeklerin önde gelen beyleri Çadak'taki hocaların hakimiyetinden kurtulmak için Tirgav köyünde toplandılar. Liderleri olarak Ming kabilesinin reisi Şahruh Bey'i seçtiler. Daha sonra bir komplo tertip ettiler: Özbeklerden bir kızı Çadak'ta hakim olan Hoca'ya namzet kılarak onu damatları yapmaya karar verdiler ve kızla evlenmesi bahanesiyle onu Tirgav'a çağırdılar. Düğün esnasında hocayı kendisine refakat eden kırk adamıyla birlikte öldürdüler. Sonra da ani bir saldırıyla Çadak'ı ele geçirdiler. Oradaki taht, bayrak, hazine vb. hakimiyet alametlerini Şahruh Bey'e getirdiler. Bundan sonra Şahruh Bey'in hakimiyeti kuzey Fergana'da Namangan, Şahidan ve Pansadgazi'ye kadar ulaştı. Şahruh Bey bugünkü Hokand yakınlarında Eski Kurgan adı verilen bir kale inşa ettirdi. Sonra onun etrafına saray ve çeşitli idari binalar yapıldı. Böylece hükümdar ve devletin önde gelen yönetici zadegânı oraya yerleşti. Ferganalı tarihçiler tarafından anlatılan "Altın Beşik Efsanesi"ne göre Hokand Hanlığı'nın kurucusu Şahruh Bey'in soyu Babür Mirza aracılığıyla Timurlulara dayanıyordu[3].

---

3 Efsaneye göre Mâverâünnehir'de iktidarı ele geçirmek için 1511 yılında Şibanîlerden Ubeydullah Han ile giriştiği mücadeleyi kaybeden Timurlu

Böylece onun ve soyundan gelen hükümdarların Fergana'daki iktidarları meşrulaştırılıyordu.

Şahruh Bey'in 1721 yılında vefat etmesinden sonra yerine büyük oğlu Abdurrahim Bey (1721-1733) geçti. Abdurrahim Bey 1725-1727 yılları arasında gerçekleştirdiği seferlerle Yüz kabilesinin kontrolündeki Hocend ve Uratübe şehirlerini zapt etti. Daha sonra Mangıtların ve Şehr-i Sebz'e hakim Kenegeslerin birbirleriyle çatışmalarından faydalanarak 1729 yılında Semerkant ve Katta Kurgan'ı ele geçirdi. Ancak Semerkant onun Hokand'a dönmesinden kısa bir süre sonra yeniden Buhara Hanlığı'nın hakimiyetine girdi. Bu arada Kenegeslerin lideri Alim Bey yeğeni Ay Çüçük Ayim'i Abdurrahim Bey'e verdi ve bu evlilik aracılığıyla onunla ittifak kurdu. Böylece Semerkant'ı geri almak isteyen Abdurrahim Bey 1733 yılında sefere çıktı. Ancak Hocend'e geldiğinde hastalanarak vefat etti. Onun yerine tahta kardeşi Abdülkerim Bey (1733-1750) çıktı. Abdülkerim Bey 1740 yılında merkezini Eski Kurgan'dan daha batıda yer alan Eski Orda'ya taşıdı, burada bir şehir kurarak etrafını surlarla çevirdi. Böylece Hokand şehri ortaya çıktı.

Abdülkerim Bey 1741-1745 yıllarında Çungar Hanlığı kuvvetlerinin Fergana'ya yaptıkları saldırıları geri püskürtmekle

---

şehzadesi Ömer Şeyh'in oğlu Babür Fergana'ya sığındı. Fakat Özbek kabilelerinin baskısı neticesinde Fergana'yı terketmek zorunda kaldı. Babür ailesiyle birlikte Fergana'dan kaçarken hanımı Seydafak Hatun bir erkek çocuğu doğurmuştu. Ancak düşmanları tarafından takip edilen Babür çocuğu altın bir beşiğin içinde yolda bırakmak zorunda kaldı. Hocend ve Kanıbadem dolaylarındaki Tirgav, Cınkat ve Saray köylerinin sakinleri çocuğu bularak sahip çıktılar ve ona "Altın Beşik" adını verdiler. Altın Beşik büyüdüğünde Kırk, Kıpçak, Kırgız ve Ming kabilelerinden birer kızla evlendi. Sonra da Aksı'da Ming kabilesinin başına geçti ve Fergana'daki hocalardan Mahdum-ı Âzam'ın müridi oldu. Ming kabilesinden evlendiği kızdan Tanrıyar adlı bir oğlu dünyaya geldi. Tanrıyar babasının 1545 yılında ölümünden sonra tedrisatlarından geçtiği hocaların yardımıyla Fergana'da bey oldu. Tanrıyar'ın da Yar Muhammed, Ebulkasım, Ubeydullah, Şahruh ve Rüstem adında beş tane oğlu vardı. Ancak Tanrıyar'ın oğullarının Fergana'da nüfuzlarını arttırmasını istemeyen Hocalar onları Aksı'dan çıkmaya zorladılar. Fakat Rüstem Biy'in iki oğlundan biri olan Aşirkul'un oğlu Şahruh Bey 1709 yılında hocaların hakimiyetine son vererek iktidarı ele geçirdi.

uğraştı. Bu mücadelede Kıpçaklar, Kırgızlar ve Yüz kabilesi ile ittifak kurdu. Abdulkerim Bey bazı başarılar elde etti ise de yeni saldırılara engel olabilmek için Abdurrahim Bey'in büyük oğlu Baba Bey'i Çungarlara rehin vermek zorunda kaldı. Ayrıca 1745 yılında Kıpçakların çıkardığı ayaklanmayı büyük zorlukla bastırdı.

Abdülkerim Bey'in 1750 yılında vefat etmesinden sonra tahta oğlu Abdurrahman Bey çıktı. Ancak dokuz ay sonra tecrübesiz olmasından dolayı Özbek beyleri onu azl ettiler ve Margilan'a hakimbek (vali) olarak gönderdiler. Onun yerine ise Abdurrahim Bey'in oğlu İrdana Bey'i geçirdiler (1751). Fakat İrdana Bey de bir yıl sonra Çungarların arasında rehin olarak yaşayan Baba Bey tarafından tahttan indirdi. Ne var ki, Baba Bey on ay sonra Hocend seferi esnasında kendisine muhalif beyler tarafından öldürülünce İrdana Bey yeniden başa geçti.

İrdana Bey 1754 yılında Kivad Bey liderliğindeki Kırgızlarla ve Buhara hanı Muhammed Rahim ile ittifak kurarak Uratübe'yi hakimiyeti altında tutan Yüz kabilesi üzerine sefer düzenledi. Ancak büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Bu mağlubiyetten bir yıl sonra Yüzlerden intikam almak isteyen İrdana Bey onları bozguna uğratarak Hocend ve Uratübe'yi zapt etti. Bununla birlikte İrdana Bey amcasının (Abdülkerim Bey) oğlu Abdurrahman Bey'in kendisine karşı çıkardığı isyanı da kabile liderlerinden İriskuli Bey'in yardımıyla bastırdı.

1758 yılında Mançuların Doğu Türkistan'ı işgal etmesi üzerine Fergana'yı onların saldırılarından korumak isteyen İrdana Bey Pekin'e bir elçilik heyeti yollayarak imparatora bağlılığını bildirdi. Buna rağmen Mançulara karşı Yüz kabilesinin beyleri, Kazak sultanları ve Afgan hükümdarı Ahmed Şah Durranî ile ittifak kurdu.

İrdana Bey'in geride erkek evlat bırakmadan 1762 yılında vefat etmesi üzerine Margilan Hakimbek'i İriskuli Bey ve Hocend Hakimbek'i Abdurrahman Bey'in başını çektiği Özbekler ve Sartlar Şahruh Bey'in küçük oğlu Şadi Bey'in oğlu Süleyman'ı tahta çıkardılar. Ancak Sülayman Bey düşük karakterli ve ahmak bir kişi olduğundan dolayı yönetici zadegân tarafından kısa süre içerisinde azl edilerek öldürüldü.

Onun yerine ise Abdulkerim Bey'in oğlu Abdurrahman Bey'den torunu olan 14 yaşındaki Narbuta Bey tahta çıkarıldı.

Narbuta Bey (1763-1799) uzun iktidarının hemen başında iç isyanlarla uğraşmak zorunda kaldı. Nitekim Çust ve Namangan hakimlerinin çıkardıkları isyanları bastırdı. Bununla birlikte Muhammed Rahim Han'ın ölümünden sonra Buhara Hanlığı'na sadece şeklen tabi hale gelen Hocend ve onun yakınlarındaki Cizak ve Uratübe'yi hakimiyet altına almakla uğraştı. Ancak onun bu teşebbüsleri kalıcı başarı sağlamadı.

Narbuta Bey iktisadi hayatı düzene sokmaya çalıştı. Bu amaçla Fergana'da yeni sulama kanalları inşa ettirdi. Sulanan arazilerin oranının artmasıyla tarım gelişti. Çin ile istikrarlı ticari münasebetler kurdu. Para ıslahatı yaparak yüksek değerli tengenin yanı sıra küçük ticari muamelelerde kullanılması amacıyla pul denilen daha az değerli madeni para darb ettirdi. Böylece refahı arttırdı.

Narbuta Bey iktidarının sonlarına doğru Tura Kurgan Hakimbek'i Han Hoca komutasında bir orduyu Taşkent üzerine gönderdi. Ancak Hokand ordusu Taşkent hükümdarı Yunus Hoca tarafından ağır bir mağlubiyete uğratıldı. Bu durumdan faydalanan Yüz kabilesi Hocend'e hakim oldu. 1799 yılına doğru Narbuta Bey'in kardeşi Hacı Bey bir isyan çıkararak Tura Kurgan'a hakim oldu ve Andican üzerine yürüdü. Ancak şehir halkı Narbuta Bey ile iş birliği yaparak isyanın kolayca bastırılmasını sağladı. Bu hadiseden kısa bir süre sonra Narbuta Bey vefat etti. Onun ardından Hokand tahtına çıkabilecek durumda olan Alim, Ömer ve Rüstem adında üç oğlu ve kardeşi Hacı Bey bulunuyordu. Bunlardan Alim Bey Ming kabilesinin desteği ile tahta çıkarıldı. Ancak Rüstem Bey'in başa geçmesini isteyen bazı yöneticiler Alim Bey'e karşı muhalefet yapmaya başladılar. Bunun üzerine Alim Bey sert tedbirlere başvurdu ve kendisine karşı olan çok sayıda devlet adamını amcası Hacı Bey ve kardeşi Rüstem Bey'le birlikte öldürttü. Ayrıca ülkede otoriteyi sağlamak amacıyla Kale Bahadur adı verilen yeni bir ordu kurdu.

Alim Bey 1803 yılında Çust hakimi Buzruk Hoca'nın çıkardığı isyanı bastırdı. Bu hadiseden hemen sonra Taşkent hükümdarı Yunus Hoca

Fergana'ya saldırdı. Sırderya'nın sağ kenarında yer alan Gurumsaray yakınlarında vuku bulan kanlı savaşı Hokand ordusu kazandı. Alim Bey bu zaferden bir süre sonra da Hocend'i zapt etti (1805).

Alim Bey 1805 yılında han unvanını aldı ve devletin adını resmen Hokand Hanlığı olarak ilan etti. Bununla birlikte Tacik ahalisi arasından "Mir Baçagan" (Mirlerin çocukları) ve "Bek Baçagan" (Beylerin çocukları) adında iki yeni askerî birlik kurdu. Bu kuvvetlere dayanarak 1806 yılında Uratübe'yi ele geçirdi. Ancak Buhara emirine bağlı Cizak şehri kuşatması başarısız olunca geri çekildi. Bir süre sonra Uratübe yeniden Yüz kabilesinin hakimiyeti altına girdi.

Alim Han sebatlı mücadelesi neticesinde 1808 yılında Kurama ve Taşkent'i işgal etti. Taşkent'in zapt edilmesinden sonra Çin'e hakim Mançu yönetimi ile diplomatik ilişki kurdu. 1809 yılında Mançularla Hokand Hanlığı arasında imzalanan anlaşmayla Hokandlı tüccarlara Doğu Türkistan'da serbestçe ticaret yapma hakkı tanındı. Ayrıca Mançu yönetimi Doğu Türkistan'da isyan çıkaran Hocaları nezaret altında tutması karşılığında Alim Han'a her yıl 1000 külçe gümüş ve bir miktar çay vermeyi taahhüt etti. Alim Han ayrıca Rusya ile de ticari ilişkileri başlatmak amacıyla malla yüklü 300 deveyi Taşkent'e gönderdi.

1809 yılına doğru Taşkent'teki vergi memurlarının suistimalleri neticesinde Kazaklar ayaklandı. Bunun üzerine Taşkent'e gelen Alim Han ordusunu güney Kazak bozkırı üzerine sevk etti. Onun esas amacı Türkistan, Çimkent ve Sayram'ı zapt etmekti. Hokand ordusu Kazakları cezalandırmak amacıyla katliamalar yaptılar. Ancak çetin kış şartları yüzünden askerler arasında memnuniyetsizlik baş gösterdi. Bu durumdan istifade eden bazı devlet adamaları Alim Han'ın kardeşi Ömer Bey'i Hokand'a getirerek han ilan ettiler. Komployu haber alan Alim Han o sıralarda Çimkent'i kuşatan ordusunu geri çekerek Hokand'a hareket etti. Ancak yolda askerleri tarafından terk edildikten sonra öldürüldü. Alim Han'ın Taşkent'te bıraktığı oğlu Şahruh Bey de Ömer Han'ın emriyle katledildi.

Ömer Han (1809-1822) iktidarının başında Buhara Hanlığı'yla sağlanan dostane münasebetler bir süre sonra iki hükümdarın da

Cizak ve Uratübe'ye hakim olmak için adeta geleneksel şekilde devam ettirdikleri mücadeleler yüzünden bozuldu. Bu rekabet Ömer Han'ın iktidarı boyunca devam etti. Bu şehirler evvelden olduğu gibi her iki taraf arasında sürekli el değiştirdi. 1814 yılında Kazakistan'ın güneyinde yer alan Türkistan ve çevresi Hokand ordusu tarafından ele geçirildi. Böylece batıda Aral Denizi ile doğuda İli Irmağı Havzası arasında kalan Ulu Cüz ve kısmen Orta Cüz Kazaklarının yaşadığı topraklar Hokand Hanlığı sınırları içerisine dahil edildi. Ömer Han Kazaklarla meskun alanları hakimiyet altında tutmak için 1817 yılında Sırderya'nın aşağı kesimlerinde Akmescid Kalesi'ni inşa ettirdi. 19. yüzyılın 20'li yıllarında Evliya Ata şehri ve kalesi kuruldu. Sonraki dönemde de Pişpek (Bişkek), Tokmak ve başka kaleler inşa edildi. Bununla birlikte Kazak bölgelerinde Hokand Hanlığı'nın hakimiyeti pek sağlam değildi. Zira Hokandlı vergi toplayıcılarının baskısına dayanamayan Kazaklar isyan çıkarıyorlardı. Büyüklüğü bakımından en büyük isyanlardan biri 1821 yılında cereyan etti. Toktamış Han'ın neslinden gelen Tentak Töre'nin başında bulunduğu Kazaklar Sayram'ı ve Çimkent'i ele geçirdiler. Ancak Ömer Han'ın gönderdiği Hokand ordusu ayaklanmayı bastırdı. Tentak Töre Ömer Han'ın hakimiyetini tanıdı ve oğlunu Hokand'a rehin göndermek zorunda kaldı.

Ömer Han devrinde Hokand Hanlığı'nın topraklarını genişletmek siyasetinden Kırgızlar da nasibini aldı. Kırgız bölgelerinin Hokand Hanlığı tarafından işgali esasen Hokandlı tüccarların Doğu Türkistan'a doğru ticari faaliyet alanlarını genişletmek isteğiyle bağlantılıydı. Bu amaçla 1821 yılında Ömer Han tarafından Seyidkul Bey'in komutasında sefere yollanan Hokand ordusu Namangan'dan kuzeydeki bazı zorlu dağ geçitlerini aşarak istihkamlara hakim oldu ve çevredeki Kırgız ahalisini yağmaladı. Seferin sonucunda Narın'ın yukarı kesimindeki dağlık bölge Bagış, Sayak ve Satoka gibi Kırgız kabileleriyle birlikte Hokand Hanlığı'nın hakimiyetine girdi.

Ömer Han'ın 1822 yılında vefat etmesi üzerine oğlu Muhammed Ali Han (1822-1842) Hokand tahtına çıktı. Muhammed Ali Han devrinde Hokand Hanlığı en geniş sınırlarına ulaştı. 1826 yılında Cihangir

Hoca'nın Hokand Hanlığı'nın askerî desteğiyle Doğu Türkistan'da çıkardığı başarısız isyan girişiminden sonra Alim Han devrinde Çin ile kurulan iyi siyasi münasebetler bozuldu.

1826 yılında Uratübe Hokand Hanlığı ordusu tarafından zapt edildiyse de çok geçmeden yine Buhara Hanlığı'nın hakimiyetine girdi.

1830 yılında Med Yusuf Hoca'nın Doğu Türkistan'da çıkardığı isyan girişimi de başarısızlıkla neticelendi. Bu hadiseden yaklaşık bir yıl sonra Muhammed Ali Han, Kırgızlara karşı yeni bir sefer başlattı. Hokand ordusu Narın'ın yukarı taraflarına kadar ilerledi ve Kulca'yı istila etti. Daha sonra Hokandlılar tarafından Narın'da Kurkta ve Pamir'in güney yamaçlarında Taş Kurgan tahkimatı kuruldu. Kaşgar adeta Hokand topraklarıyla kuşatıldı. Oradan ya hocaların başkaldırılarıyla ya da Kırgızların akınlarıyla Mançu hakimiyeti daima tehdit altında tutuldu. Nihayet Çin elçileri 1831 yılında barış talebiyle Hokand hanına müracaat ettiler. Yapılan anlaşmayla Çin imparatoru Hocaların nezaret altında tutulması karşılığında Doğu Türkistan'da gümrük vergisi alma hakkını Hokand Hanlığı'na bıraktı.

Muhammed Ali Han 1834 yılında gerçekleştirdiği seferle Taciklerin yaşadığı Karatekin, Darvaz ve Kulab'ı feth etti. Muhammed Ali Han'ın askerî başarılarına rağmen zamanının büyük bir kısmını ayyaşlığa, harem hazlarına ve Cizak ile Uratübe'ye karşı girişilen başarısız seferlere ayırması ve babasının bütün yakın devlet adamlarını hanlıktan uzaklaştırması sebebiyle ona karşı muhalefet arttı. Bununla birlikte İslam şeriatına aykırı bir şekilde babasının eşlerinden padişah Ayim'i nikahına alması halk katmanlarında büyük tepkiye yol açtı. Memnuniyetsizler hanla açıktan mücadele etmeleri için yeterli güce sahip olmadıkları için Buhara emiri Nasrullah'a elçiler yollayarak ondan istemedikleri hanlarına karşı kendilerine yardımcı olmasını istediler. Bunun üzerine 1842 yılında harekete geçen Emir Nasrullah Hokand'ı işgal etti ve Muhammed Ali Han'ı yakalatarak yakınlarıyla birlikte idam ettirdi. Hokand Hanlığı'nın başında kendi adamı İbrahim Pervaneci'yi bırakarak Buhara'ya döndü. Onun ayrılmasından sonra Buhara Emirliği'nin yönetimi altında kalmak

istemeyen Hokandlılar Talas taraflarında Kırgızların arasında yaşayan Narbuta'nın kardeşi Hacı Bek'in oğlu olan Şir Ali'yi tahta çıkması için Hokand'a davet ettiler. Onun 3.000 kişilik bir orduyla Hokand'a gelmesiyle birlikte bir isyan çıkararak Buharalı yöneticileri kovdular ve Şir Ali'yi han olarak ilan ettiler. Bunun üzerine Emir Nasrullah birkaç ay sonra yeniden Hokand'ı kuşattı. Ne var ki, Buhara emiri Hokandlıların sebatlı direnişi ve Hive Hanı'nın Çarcuy'a saldırması üzerine kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Direnişin başarı sağlamasında Buhara ordusuyla Hokand'a geldiği halde saf değiştirerek Hokand Hanlığı tarafına geçen Kıpçak kabilesinden Müsülmankul'un büyük katkısı oldu. Müsülmankul bu hadiseden sonra Hokand Hanlığı'nda nüfuzunu arttırdı ve bundan istifade etmeye karar verdi. 1844 yılında Kıpçaklar, Karakalpaklar ve Kalmukların desteğiyle ordu komutanı olduğu Andican'da bir isyan çıkardı ve başarıya ulaşarak Hokand'ı zapt etti. Şir Ali Han'ı tahtında bırakmakla birlikte yönetimi fiili olarak eline geçirdi. Resmi olarak ise mingbaşi yani başvezirlik görevini üzerine aldı.

1845 yılında Alay taraflarındaki Kırgızlar isyan çıkararak Oş'u ele geçirdiler. Bunun üzerine Müsülmankul isyanı bastırmak için Hokand ordusuyla Oş'a gitti. Böylece Şir Ali Han'ın korumasız kalmasından faydalanan Alim Han'ın oğullarından Murad Kırgızların Avahat kabilesinin refakatinde başkete girdi ve Şir Ali Han'ı öldürerek Hokand tahtına çıktı. Ancak Oş'taki isyanı bastıran Müsülmankul Hokand'a gelerek Murad Han'ı öldürttü ve kızıyla nikahladığı Şir Ali Han'ın on dört yaşındaki oğlu Hüdayar'ı han olarak ilan etti. Kendisi de onun naibi oldu. Müsülmankul daha sonra Taşkent'te bulunan ve Buhara emiri ile işbirliği yapan Şir Ali Han'ın büyük oğlu Sarımsak Bey'i de ortadan kaldırarak Hokand Hanlığı'nda hakimiyeti tamamen ele geçirdi.

Müsülmankul'un fiili iktidarıyla birlikte Hokand Hanlığı'nda bütün idari ve askerî makamları ele geçiren Kıpçaklar eski yüksek orun sahiplerinden evlerini ve topraklarını aldılar. Bununla da kalmayarak birtakım yerleşik insanların arazilerini de zapt ettiler. Suluma için sağlanan suya karşılık ahaliden yüksek meblağlar talep ettiler. Sahiplerinin izni olmadan ağaçları kestiler. Başlık parası ödemeden yerli

ahaliden kızlarla evlendiler. Müsülmankul o sıralarda Buhara emirinin desteğiyle sık sık Hokand Hanlığı'ndan ayrılan Uratübe ve Taşkent'e askerî seferler düzenledi. Bu seferler de ahalinin sırtına büyük külfet yükledi. Böylece Müsülmankul ve onun kabilesi Kıpçaklara muhalefet arttı. 1847 yılında Taşkent'te çıkan isyan büyük güçlükle bastırıldı. Ancak 1852 yılında Özbekler, Kırgızlar ve şehirli Sartlar Kıpçaklara karşı kitlesel bir isyan çıkardılar. Andican yakınlarındaki Bıkılma mevkisinde vuku bulan savaşta Kıpçaklar ağır bir mağlubiyete uğratıldı ve onlardan 20.000 kadarı katledildi. Ele geçirilen Müsülmankul da idam edildi. Böylece Hüdayar Han iktidarı fiili olarak da elde etti.

Hüdayar Han Emir Nasrullah'ın Uratübe'yi zapt etmesine karşı koyamadı. Ayrıca Taşkent'te başkaldıran kardeşi Malla Bey'le uğraşmak zorunda kaldı. Bu arada Ruslar 1853'te kuzey sınırındaki Akmescid Kalesi'ni işgal ettiler. Neticede Kırgızlar, Kıpçaklar ve Karakalpakların desteğini alan Malla Bey Hüdayar Han'ı mağlup ederek Hokand'ı zapt etti. Hüdayar Han ise Buhara'ya kaçtı.

Malla Han (1858-1862) Buhara Hanlığını ile Uratübe ve Cizak için yapılan geleneksel savaşları sürdürdü. Ayrıca taht kavgalarıyla da uğraştı. Bu dönemde Ruslar hanlığın kuzeydeki bölgelerinin büyük bir kısmını işgal ettiler ve Hokand kaleleri Tokmak ile Pişpek'i yıktılar. Malla Han Ruslara karşı koymak istediyse de başını Alimkul Leşkerbaşı'nın çektiği ordu komutanları ona itaat etmediler. Başkente dönmek zorunda kaldı ve orada yakınları tarafından öldürüldü. Yerine Sarımsak Bey'in oğlu Şah Murad tahta çıkarıldı.

Şah Murad Han (1862-1863) devrik Hüdayar Han ile ittifak kuran Taşkent Valisi Kanaat Şah'ın muhalefeti ile karşılaştı. Onları cezalandırmak için Taşkent'i kuşattığında Buhara emiri Muzaffer Hokand'a sefere çıktı. Zor durumda kalan Şah Murad kuşatmayı kaldırarak Alatav dağlarına kaçtı. Böylece Hüdayar Han ikinci kez Hokand hanı oldu. Ne var ki, onun ikinci iktidarı çok kısa sürdü. Zira Fergana'nın doğu kısmında tamamıyla hakimiyet sağlayamadı.

Hüdayar Han'ın muhalifleri özellikle başlarında ordu komutanı Alimkul Emir-i Leşker ve Şadman Hoca Mingbaşi'nin bulunduğu

Kıpçaklar ve Kırgız beyleri mücadeleye devam ettiler. O sıralarda Hokand hanlarının neslinden gelen Sadık Bey, Hoca Bey ve Şahruh Bey hanlık tahtında hakları olduğu iddiasıyla ortaya çıktılar. Ne var ki, Alimkul onları Oş'ta öldürttü. Daha sonra da 9 Temmuz 1863'te Hokand Hanlığı'nda hakimiyeti ele geçirerek Malla Han'ın oğlu Sultan Seyid Han'ı (1863-1865) tahta çıkardı. Hüdayar Han ise yine Buhara'ya kaçtı.

Böylece Hokand Hanlığı'nın yönetimi fiiliyatta Alimkul'un eline geçti. Alimkul hanlık yönetimini güçlendirmek için askerî ve finans işlerini ele aldı. Asker toplanarak ordu Hokand'da teşkilatlandırıldı. Toplar döküldü ve şehrin tahkimatları takviye edildi. Nüfuzlu fakat yeni yönetime muhalif şahsiyetler Taşkent ve başka uzak şehirlere göç ettiler. Alimkul yeni Han'ı çok az benimseyen şehir halkının ani bir saldırı yapmasına engel olmak amacıyla Hokand'ın merkezinde yer alan Han Sarayı'nı yıktırdı ve onun yerine şehrin dışında yeni bir saray inşa ettirdi. Bu tedbirlerin hepsi külfetli vergilerle halkın üzerine yüklendi. Rus orduları bu sıralarda Yenikurgan ve Pişpek'i işgal ettiler. Alimkul'un onların ilerleyişini durdurma teşebbüsleri başarısızlığa uğradı. 1864 yılında Hokandlılar Merke, Evliya Ata, Türkistan ve Çimkent'ten kovuldular. Rus ordularının komutanı General M. G. Çernyaev 1865 yılı ilkbaharında Taşkent'e doğru yaklaştı. Taşkent yakınlarında yapılan savaşta Alimkul yaralandı ve kısa süre sonra vefat etti. Bunun üzerine Sultan Seyid Han Taşkentliler tarafından Buhara'ya gönderildi. Taşkent 15 Haziran 1865 tarihinde Ruslar tarafından işgal edildi. Kırgız ve Kıpçak ileri gelenleri Fergana'ya kaçtılar ve Ming hanedanının kurucusu Şahruh Bey'in küçük oğlu Şadi Bey'in neslinden gelen Hudaykul'u Han olarak ilan ettiler. Ancak o da Hokand tahtında yaklaşık iki ay tutunabildi. Zira Hüdayar Han, Buhara emirine müracaat ederek ondan Hokand tahtını ele geçirmesi için kendisine yardım etmesini rica etti. Yardımına karşılık Buhara emirine kendi gelirlerinin dörtte birini vereceğine dair söz verdi. Böylece onun yardımıyla Hokand'ı savaşmaksızın ele geçirdi ve üçüncü kez Hokand hanı (1865-1875) oldu. Onun başa geçtiği sıralarda Kırgız ve Kıpçakların birçoğu Yakub Bey'in mücadelesine katılmak üzere Hokand Hanlığı'nı terk ederek Doğu Türkistan'a gittiler.

Rus ordusu 1866 yılında Buhara Hanlığı'na karşı askerî hareketlere girişerek Hocend, Uratübe ve Cizak'ı işgal etti. Ayrıca Rusya ile Hokand Hanlığı arasında bir ticari anlaşma imzalandı. Buna göre her iki tarafın tüccarları Rus İmparatorluğu ve Hokand Hanlığı'nın şehirlerinde serbestçe ticaret yapabilecekti. Böylece Hokand Hanlığı'nın toprakları Fergana Vadisi'yle sınırlandı. Bu devletin gelirlerinin ciddi şekilde azalmasına sebep oldu. Hüdayar Han gelirleri çoğaltmak için vergileri arttırdı. Bunun sonucunda halkın memnuniyetsizliği arttı ve Hüdayar Han'ın otoritesi iyice sarsıldı. Bu durumdan faydalanarak iktidarı kendi ellerine almak isteyen Kırgız ve Kıpçak yöneticileri 1873 yılında Oş'ta bir ayaklanma başlattılar. Bu amaçla Semerkant'ta yaşayan Alim Han'ın torunu Polat Bey'i lider olması için davet etmeye karar verdiler. Ancak Polat Bey onlara katılmayı reddetti. Bunun üzerine muhalifler onun yerine Molla İshak Hasanoğlu'nu Namangan'a çağırdılar. Böylece Molla İshak, Polat Bey'in adını alarak taht mücadelesine girişti. Bundan sonraki siyasi gelişmeler "Polat Han'ın Ayaklanması" (1873-1876) adıyla tarihe geçti.

Bu ayaklanmanın gidişatında yukarda bahsi geçen Müsülmankul'un oğlu Abdurrahman Aftabaci oldukça etkin bir rol oynadı. Abdurrahman Aftabaci ile tanıdık olan Hüdayar Han ilk başlarda onu desteklemişti ve hatta onun kızıyla evlenmişti. Hüdayar Han bununla Abdurrahman Aftabaçi'nin başında bulunduğu Kıpçakların desteğini arkasına almak istemişti. Ancak Abdurrahman Aftabaci, Molla İsa ve diğer bazı büyük makam sahibi devlet adamları Özgen'de ayaklanmacıların tarafına geçtiler. Onlar ayaklanan Kırgızları Polat Han'ın ve Hüdayar Han'ın ülkedeki durumdan memnun olmayan oğlu Nasreddin Bey'in öncülüğünde birleştirmeye kalkıştılar. Aynı zamanda Han'ın kardeşi Sultan Murad'ı Abdurrahman Aftabaci'nin evine davet ettiler. Onu orada gözetim altına aldılar. Ancak şüphe uyandırmamak için onu Abdurrahman Aftabaci'nin kızlarından biriyle evlendirdiler. Hüdayar Han ayaklanmaya karşı koyamadı. Muhalifler Han'ın büyük oğlu Nasreddin'in yönetimi altında bulunan Andican'a hareket ettiler ve Sarı Tal adlı köyde onu Hüdayar Han'ın yerine Han olarak ilan ettiler.

Neredeyse etrafındaki herkes tarafından terkedilen Hüdayar Han 1875 yılında az sayıdaki maiyetiyle birlikte o sırada bir görev dolayısıyla Hokand'da bulunan 30 kişilik Rus birliğinin refakatinde Taşkent'e gitmek zorunda kaldı.

Hokand Hanlığı'nda cereyan eden iç çalkantılar ve buna karşılık Hüdayar Han'ın çaresizliği Fergana'yı işgal etmek isteyen Ruslara iyi bir fırsat yarattı. Rus orduları Polat Han ayaklanmasını bastırmak bahanesiyle Hokand Hanlığı'nın bütün topraklarını işgal ettiler ve Rus İmparatoru'nun 19 Şubat 1876 tarihli fermanıyla Hokand Hanlığı ortadan kaldırıldı. Böylece Hokand Hanlığı'nın toprakları Türkistan Genel Valiliği'nin "Fergana Oblastı" adı altında Rus İmparatorluğu'nun hakimiyetine girdi. Ferganalı Türkler Nakşibendî ve Kâdirî şeyhlerinin liderliğinde 1878, 1882, 1892, 1893, 1898 ve 1916 yıllarında Rus hakimiyetine karşı ayaklanma çıkardılar. Ancak bir sonuç elde edemediler.

30. Yarkend (Saidiye) Hanlığı

Çağatay Hanlığı 1335 yılında Alaaddin Tarmaşirin Han'ın tahttan azl edilmesinden sonra ortaya çıkan siyasi istikrarsızlık neticesinde doğu ve batı olarak iki ayrı idareye ayrıldı. Doğuda Fergana Vadisi'nden başlayarak Hami (Kumul) şehrinin ötesine, kuzeyde Büyük Altaylar ile Tarbagatay ve Aladağlara, güneyde ise Hoten'in ardında Karanlık Dağlarına kadar uzanan sahada Doğu Çağatay Hanlığı ortaya çıktı. Doğu Çağatay Hanlığı sahasında Altışehir veya Kaşgarya olarak da ifade edilen Kaşgar, Yarkend, Üçturfan, Aksu, Hoten ve Yengi-Hisar'ın yanı sıra Kuça, Çalış (Karaşehir), Turfan ve Hami (Kumul) gibi Uygur Türklerinin yaşadığı şehirler bulunuyordu.

14.-15. yüzyıllarda genellikle Duğlat Kabilesinin kudretli emirlerinin vesayeti altında kalan Doğu Çağatay hanları batıda Timurluların ve kuzeydoğuda da Kalmukların (Oyratların) saldırılarına karşı koymaya çalıştılar. 1514 yılında Yarkend Hanlığı kurulmadan az önce Doğu Çağatay Hanlığı'nın Kaşgarya bölgesi Duğlat Kabilesi emirlerinden Ebubekir Mirza'nın kontrolünde bulunuyordu. Turfan ve çevresi ise Mansur Han tarafından idare ediliyordu. Mansur Han'ın kardeşlerinden biri olan Said Sultan Doğu Türkistan'da tutunamayarak 1508 yılında kuzeni olan Babür Mirza'nın yanına Kabil'e gitmişti. Muhammed Şibanî Han'ın 1510 yılında Şah İsmail'e mağlup olarak hayatını kaybetmesi üzerine harekete geçti. Zira o sıralarda 20.000 kişilik bir orduyla Andican'da bulunan Duğlat kabilesinin emirlerinden Seyid Muhammed Mirza ordusunun başına onun geçmesini istiyordu. Bunun üzerine 1511 yılında Andican'a giderek ordunun başına geçen Said Sultan burada Özbeklere karşı giriştiği mücadelede başarıya ulaşamadı. Ne var ki, 1514 yılında Doğu Türkistan'da talihini aramaya karar verdi. Yengi-Hisar'ı zapt ettikten sonra Kaşgar Kalesi de direniş göstermeden teslim oldu. Yarkend'de bulunan Ebu Bekir Mirza Said Sultan'a karşı

direnemeyeceğini anlayarak şehri terketti ise de daha sonra yakalanarak öldürüldü. Kolaylıkla Yarkend'i ele geçiren Said Sultan hanlık tahtına çıktı. Böylece onun adıyla anılan Saideye (Yarkend veya Kaşgar) Hanlığı kuruldu. Saidiye Hanlığı'nın ortaya çıkmasıyla birlikte Doğu Türkistan siyasi olarak ikiye bölündü. Zira Turfan'da oturan Said Han'ın ağabeyi Mansur Han'ın başında bulunduğu Doğu Çağatay Hanlığı varlığını muhafaza ediyordu. Bununla birlikte Said Han ağabeyi Mansur Han'la sulh yaparak üstünlüğünü kabul etti.

Said Han 1517 yılında Hoten'in doğusunda meskun olan gayrımüslim Sarı Uygurlar üzerine iki kez sefer düzenledi ise de istediği başarıyı elde edemedi. Aynı yıl Kırgızlara saldırarak onları mağlup etti. 1524 yılında Said Han oğlu Abdurreşid Sultan'ı Kırgız kuvvetleriyle Kalmuklar üzerine sefere yolladı. Abdurreşid Sultan Kalmukları mağlup ederek hanlığın güveliğini sağladı. 1525 yılından itibaren Kırgızları ve birçok Kazak kabilesini idaresi altına alan Tahir Han'ın Moğolistan'a hakim duruma gelmesi Said Han'ı zor durumda bıraktı. Ancak bir süre sonra kabileler üzerinde yeniden hakimiyet tesis eden Said Han 1532 yılında Keşmir üzerine bir sefer düzenledi ve şehri ele geçirmeyi başardı. Bölgenin yıllık gelirinin yarısının her yıl Yarkend'e gönderilmesi karşılığında barış yaptı. Daha sonra Tibet'e yönelen Said Han birçok yerleşimi yağmalayarak büyük ganimetler elde etti. Fakat dönüş yolunda vefat etti.

Said Han'ın vefatından sonra yerine oğlu Abdurreşid Han (1533-1560) geçti. Nüfuzunu arttırmak isteyen yeni han öncelikle Seyid Muhammed Mirza Duğlat ve diğer bazı beyleri öldürttü. Abdurreşid Han amcası Mansur Han'ın saldırılarına karşı koyarak Yarkend Hanlığı'nı onun vesayetinden de kurtardı. Yarkend Hanlığı topraklarını tehdit eden Kazaklara karşı Özbek hanı Ubeydullah ile ittifak kurdu. Böylece Özbek hanının takviye ettiği Abdurreşid Han'ın ordusu 1537 yılında Issık Göl yakınlarında Kazakları ağır bir mağlubiyete uğrattı. Bu zaferden sonra oğullarından Abdullatif Sultan'ı Aksu ve Uç şehirlerinin valiliğiyle görevlendirdi. Böylece Abdullatif Sultan Kazakları ve

işbirlikçileri olan Kırgızları baskı altında tuttu. Ancak seferlerden biri esnasında öldürüldü. Bunun üzerine oğlunun intikamını almak isteyen Abdurreşid Han Özbek hükümdarı Nevruz Ahmed Han ile ittifak kurarak Kazakları ikinci kez bozguna uğrattı (1555).

Abdurreşid Han'ın 1560 yılından vefat etmesinden sonra Yarkend tahtına oğlu Abdülkerim Han (1560-1591) çıktı. Onun saltanatı devrinde Kalmukların saldırılarından dolayı yurtlarını terk etmek zorunda kalan çok sayıda Kazak ve Kırgız Yarkend Hanlığı topraklarına iltica ettiler. Aynı dönemin önemli olaylarından biri de Yarkend Hanlığı tarihinde derin izler bırakan mühim şahsiyetlerden bir olan Hoca Muhammed İshak Veli'nin Doğu Türkistan'a gelmesiydi. Buhara'da yaşamış meşhur Nakşibendî Şeyhi Mahdum-ı Azam Hoca Ahmed Kâsânî'nin oğlu olan Hoca Muhammed İshak Veli babasının vefatından sonra kardeşi Muhammed Emin ile şeyhlik konusunda anlaşamayınca tarikatları iki ayrı kola ayrılmıştı. Zamanla Muhammed Emin (İşan-ı Kelan) kolu Akdağlı (Afakiyye), Muhammed İshak Veli kolu ise Karadağlı (İshakiye) olarak anılacaktı. Muhammed İshak Veli Buhara'daki mücadelesinde başarılı olamayınca Doğu Türkistan'a gitti. Buradaki şehirlerde yürüttüğü faaliyetlerle 12 yıl süresince çok sayıda mürit elde etti. Sonuçta Hoca'nın nüfuzunun artmasından rahatsız olan Abdülkerim Han ondan hanlığı terk etmesini istedi.

Abdülkerim Han kendisine başkaldıran Hoten Valisi olan kardeşi Kureyş Sultan'ın ayaklanmasını bastırdı ve onu sürgüne yolladı. Onun 1591 yılında vefat etmesinden sonra yerine kardeşi Muhammed Han (1591-1609) geçti. Yarkend hanı 1594 yılında Özbek hanı II. Abdullah'ın kalabalık bir orduyla Kaşgar ve ardından da Yarkend üzerine gerçekleştirdiği saldırıları püskürtmeyi başardı. Özbeklere karşı sağlanan bu zaferde Muhammed Han'ın da bağlılık duyduğu Hoca Muhammed İshak Veli'nin Doğu Türkistan'daki halifesi Şutur (Uştur)'un ve sayıları beş bini bulan müritlerinin (Karadağlı hocaların) büyük katkısı oldu. Bunun üzerine Muhammed Han Hoca Muhammed İshak Veli'yi Yarkend'e davet etti. Ancak Hoca kendisi yerine yedi yaşındaki oğlu Muhammed Yahya Hoca (Şadi Hoca)'yı Yarkend'e yolladı.

Muhammed Han'ın 1609 yılında vefat etmesi üzerine Yarkend tahtına oğlu Şucauddin Ahmet Han (1609-1619) çıktı. Şucauddin Han Kırgızlar Aksu şehrine saldırarak yağmalayınca onların üzerine bir ordu sevk etti. Birçok Kırgız'ı öldüren Yarkend kuvvetleri çok sayıda esir alarak döndü. Şucauddin Han amcası Abdurrahim Sultan'ın valisi olduğu Turfan'da çıkardığı isyanı iki kez ordu sevk etmesine rağmen bastıramadı. Böylece Turfan ve çevresi Yarkend Hanlığı'nın kontrolünden çıktı. Bu arada Şucauddin Han'ın yönetiminden memnun olmayan Çuras kabilesine mensup beyler 1615 yılında bir isyan çıkararak Yarkend'de gözetim altında tutulan Abdurreşid Han'ın torunlarından Şerefüddin Sultan'ı kaçırdılar ve Kaşgar'a getirerek han ilan ettiler. Ancak Şucauddin Han'ın Kaşgar'a yolladığı ordu bu isyanı bastırdı. Sorumlular da ağır şekilde cezalandırıldılar.

Şah kabilesinin 1619 yılında çıkardığı isyanı ciddiye almaması Şucauddin Han'ın sonunu hazırladı. Nitekim tedbirsiz bir şekilde ava çıktığında onu takip eden isyancılar tarafından öldürüldü. İsyancılar Abdurreşid Han'ın torunlarından Kureyş Sultan'ı han ilan ettiler. Ne var ki, Barın ve Barlas kabilelerinin ve hanlığın manevi hayatında nüfuz sahibi olan Karadağlı hocalar cemaatinin şeyhi Şadi Hoca'nın desteğini alan Şucauddin Ahmed Han'ın oğullarından Abdüllatif Sultan, Kureyş Sultan ve taraftarlarını mağlup etti. Abdüllatif Han (1619-1631) iktidarı süresince kabile emirleri üzerinde otorite kurmak için mücadele etti. Ayrıca Turfan'a hakim olan Doğu Çağataylılarının saldırılarına karşı koymaya çalıştı. Yine de hanlığın doğu kısmında yer alan Aksu, Uç ve Bay şehirlerinin yağmalanmasını engelleyemedi.

Abdüllatif Han'ın 1631 yılında hastalanarak vefat etmesi üzerine Yarkend Hanlığı'nın başına ağabeyinin oğlu Sultan Ahmed (Fulad Han) geçti. Ancak o da kardeşi Mahmud Sultan'ın isyanıyla uğraşmak zorunda kaldı. Kırgızların desteğini alan Mahmud Sultan 1633 yılında ağabeyine üstünlük sağlayarak başkente hakim oldu. Bu olaylardan kısa süre sonra Turfan ve çevresine hakim olan Doğu Çağataylılardan Abdullah Sultan Aksu'yu zapt etti. Onun üzerine yürümeye karar veren Mahmud Sultan mağlup olarak Yarkend'e geri çekildi ve 1636 yılında

vefat etti. Onun yerine yeniden ağabeyi Sultan Ahmed Han geçti. Ancak Aksu'daki Abdullah Sultan Şadi Hoca (Muhammed Yahya) ve emirlerin desteğini sağlayarak onu tahttan uzaklaştırdı ve Yarkend hanı oldu. Mâverâünnehir'e İmam Kulu Han'ın yanına sığınan Sultan Ahmed Han ise onun desteği ile Yarkend'e yeniden hakim olmak için giriştiği çatışma esnasında Andican'da öldürüldü.

Abdullah Han (1636-1667)'ın tahta çıkmasıyla birlikte Yarkend Hanlığı Turfan bölgesine de hakim oldu. Böylece Doğu Çağatay Hanlığı sahasının büyük bir kısmını yönetimi altına aldı. Bununla birlikte Karadağlı hocaların şeyhi Şadi Hoca'nın desteği ile hanlık içerisinde otoritesini sağladıktan sonra Kalmukların Hoten ve Aksu'ya yaptıkları saldırıları püskürtmeyi başardı. Abdullah Han 1640-1641 yıllarında Balur ve Bedehşan üzerine sefer düzenledi. Bu seferler neticesinde Balur Yarkend Hanlığı'na tabi hale geldi. Daha sonra Oş şehrini zapt etmeye karar verdi. Ancak Kırgızların saldırısına uğradı ve büyük kayıplar vererek geri çekildi. Abdullah Han ertesi sene Narın Irmağı yakınlarında bulunan Aksay mevkisinde Kırgızlara saldırarak onları mağlup etti. Böylece intikamını aldı. Onun bu zaferi kazanmasında kardeşi İbrahim Sultan'ın kahramanlığının büyük rolü bulunuyordu. Kardeşinin itibarının artmasından kıskançlığa kapıldığı için İbrahim Sultan'ı diğer kardeşi İsmail Sultan'la birlikte hanlıktan sürdü. Onlar da Tanrı dağlarının kuzey sahasında Kalmukların meydana getirmiş olduğu siyasi birlik olan Çungar Hanlığı'na sığındılar.

Abdullah Han 1646 yılında Andican'a saldırarak yağmaladı. Ancak şehri elde tutmayı başaramadı. Abdullah Han birçoğu yağma amaçlı gerçekleştirdiği seferlerinden sonra hac için Mekke'ye gitmeye karar verdi. Ancak hanın ayrılmasından sonra onun baskıcı tutumundan hoşnutsuz olan yönetici zadegânın girişimiyle oğullarından Yolbars tahta çıkarıldı. Bu durumu haber alan han derhal geri döndü ve tahtını yeniden ele geçirerek sorumluları cezalandırdı. Ayrıca itaatsizlik gösterdiklerinden dolayı 10.000 kadar Kırgız'ı da katlettirdi. Yarkend Hanlığı içerisinde otoriteyi sağlamakla birlikte daha büyük bir tehlike

kuzeyden Çungar Hanlığı tarafından ortaya çıktığında Abdullah Han oldukça güç durumda kaldı.

Çungar Hanlığı'nı kuran Kalmuklar (Oyratlar) kendilerine sığınan İbrahim ve İsmail sultanlarla birlikte 1650'li yıllardan itibaren Yarkend Hanlığı'na saldırılarda bulundular. Hoten, Atbaşı gibi şehirleri yağmaladıktan sonra Çalış'ı zapt ettiler. Abdullah Han onları durdurmaya çalışsa da ağır bir yenilgi almaktan kurtulamadı. Böylece hanlığın şehirleri Çungar saldırılarına açık hale geldi. Çungarların Yarkend Hanlığı şehirlerinde yaptıkları tahribatlarla Abdullah Han'ın nüfuzu sarsıldı. Aynı dönemde Akdağlı hocalar cemaatinin şeyhi Muhammed Yusuf Hoca Yarkend'e gelerek Karadağlı hocalar cemaatine karşı mücadeleye girişti. Onun Karadağlılar tarafından öldürülmesinden sonra yerine oğlu Afak Hoca (Hidayetullah Hoca) Akdağlı cemaatinin başına geçti. Afak Hoca Abdullah Han'ın oğlu Yolbars Sultan'ı tesiri altına aldı. Kaşgar'da yerleşen Yolbars, Afak Hoca ve Akdağlı cemaatinin desteğiyle başkent Yarkend haricinde birçok şehirde hakimiyeti ele geçirdi. Onun nüfuzunun artması üzerine Abdullah Han Yolbars taraftarı olduğunu öne sürerek birçok emiri ve yöneticiyi öldürttü. Ayrıca Kaşgar üzerine yürüyerek oğlunu buradan uzaklaştırdı. Ne var ki, Yolbars sebatla iktidar mücadelesine davam etti ve 1667 yılında Abdullah Han Yarkend'den ayrılarak Hindistan'a gitmek zorunda kaldığında amacına ulaştı. Bunun üzerine Karadağlı hocalar cemaati'nin şeyhi Hocam padişah ve bazı emirler Aksu'ya giderek buraya o sırada Çungarların yanında bulunan İsmail Sultan'ı davet ettiler. İsmail Sultan'ın Aksu'ya gelmesi üzerine ona biat ederek Yarkend üzerine harekete geçtiler. Ancak Akdağlı hocalar ve Kaşgar emirlerinin desteğine sahip olan Yolbars Sultan muhalifleri mağlup etmeyi başardı ve Yarkend tahtını muhafaza etti. İsmail Sultan ise Aksu'ya çekilmek zorunda kaldı. Yolbars Sultan Aksu'ya sefer yapsa da hakimiyeti altına almayı başaramadı. Bundan sonra Çungar liderleri Yarkend Hanlığı'nda hakimiyet mücadelesine aktif bir şekilde katılmaya başladılar. Onlardan Senge Yolbars Sultanı, Galdan Tayşi ise İsmail Sultan'ı destekledi. Böylece Senge, Akdağlı hocalar cemaati ve Yolbars Sultan Karadağlı hocalar

cemaati ve Galdan Tayşi'nin ittifak kurduğu İsmail Sultan ile mücadeleye girişti. Yolbars Sultan, İsmail Sultan ve müttefiklerine karşı üstünlük sağlayamayınca Hanlığı Senge'nin tasarrufuna bırakarak tahttan çekildi. Böylece Senge'nin görevlendirdiği Erlat kabilesinin emiri Erka Bey Yarkend'in idaresini ele aldı ve 1670 yılında Yolbars Sultan'ı öldürttü. Erka Bey Yarkend Hanlığı'nın tahtına Yolbars'ın oğlu Abdüllatif'i çıkardıysa da, kısa süre sonra Galdan Tayşi ve Karadağlı hocaların desteğini alan İsmail Sultan başkentte hakimiyeti ele geçirdi.

İsmail Han (1670-1680) ilk iş olarak Yolbars Han'ın oğullarını ve bazı emirleri idam ettirdi. Ayrıca Akdağlı hocalar cemaatine karşı takibat başlattı. Bunun üzerine Afak Hoca Keşmir'e kaçmak zorunda kaldı. Oradan da yardım almak ümidiyele V. Dalay Lama'nın yanına Tibet'e gitti. Yarkend Hanlığı'nda yeniden hakimiyet tesis etmek amacıyla Dalay Lama'dan istediği yardımı alamadıysa da onun yönlendirmesiyle Çungar hanı Galdan Boşohtu ile ittifak kurdu. Böylece Çungarlar 1679 yılında harekete geçerek Kumul ve Turfan'ı işgal ettiler. Bundan bir yıl sonra da Kaşgar ve Yarkend'i zapt ettiler. Tahttan indirilen İsmail Han Kulca'ya sürgün edildi. Onun kardeşi Baba Sultan'ın oğullarından Abdurreşid Sultan Turfan şehrinde, Muhammed Emin Sultan da Çalış şehrinde han ilan edildi. Galdan Boşohtu'nun desteğini arkasına alan Abdurreşid Sultan kardeşine üstünlük sağladı (1680). Ancak Çungar Hanı'nın vesayeti altında iki yıl iktidarda kaldıktan sonra Afak Hoca'nın muhalefeti neticesinde tahttan uzaklaştırıldı ve yerine kardeşi Muhammed Emin han olarak ilan edildi.

Muhammed Emin Han (1682-1694) Çungar hanı ve Afak Hoca'nın nüfuzu altında kalmaktan kurtulamadı ve 1694 yılında öldürüldü. Onun yerine Afak Hoca'nın oğlu Hocam Yahya han ilan edildi. Ne var ki o da, iki yıl sonra Çungarlar tarafından öldürüldü. Bunun üzerine Yarkend ve Turfan emirlerinin desteğini sağlayan Baba Sultan'ın oğullarından Muhammed Mümin Sultan (Akbaş Han) han olarak ilan edildi. Akdağlı hocaların vesayetinden kurtulmak isteyen Akbaş Han Karadağlı hocalar cemaatinin şeyhi Danyal'ı Yarkend'e davet etti. Ancak ona karşı olan

Kaşgar emirleri Kırgızları yardıma çağırdı. Yarkend'e hücum eden Kırgızlar şehri zapt ederek Akbaş hanı esir aldılar. Zor duruma düşen Yarkend emirleri Çungarlara müracaat ederek Kırgızlara karşı onlardan yardım istediler. Bunun üzerine Çungarlar Yarkend'i ikinci kez zapt ederek Kırgızların yönetimine son verdiler ve hanlığa tamamen hakim oldular. Bununla birlikte Doğu Çağatay hanlarının neslinden gelenlerin iktidarı elinde bulundurduğu Yarkend Hanlığı sükut etti.

31. Kaşgar Emirliği

1865-1870 yılları arasında gerçekleştirdiği askerî faaliyetlerle Kulca (İli) bölgesi haricinde neredeyse bütün Doğu Türkistan'ı hakimiyeti altına alarak yeni bir devlet kuran Yakub Bey aslen bir Özbek Türkü idi. 1812-1828 yılları arasında Hokand Hanlığı'na bağlı Taşkent yakınlarındaki Pişkent'te dünyaya geldiği tahmin edilen Yakub Bey Hokand ordusunda bir asker olarak sivrilmiş ve kuşbeyi unvanını elde etmişti. 1850'li yıllarda Hokand Hanlığı toprakları Ruslar tarafından kuzeyden işgal edilirken Çimkent ve Akmescid savunmalarında komutan olarak görev almıştı. Ancak onun esas şöhreti Doğu Türkistan'daki faaliyetleriyle alakalı olacaktı.

Doğu Türkistan'da Saidiye Hanlığı'nı 1678 yılında ortadan kaldırarak, Çungarların desteğiyle iktidarı ele geçiren Hocaların yaklaşık 80 yıl süren iktidarları dönemi Uygurlara huzuru getirmedi. Tam aksine Çungarların hakimiyetinin gölgesinde Akdağlı ve Karadağlı Hocaların kısır iktidar çekişmeleriyle Doğu Türkistan siyasi istikrarsızlık devresine girdi. Bu durum hiç kuşkusuz, Çing hanedanıyla birlikte bütün Çin'e hakim olan Mançuların Çungarları yenilgiye uğrattıktan sonra Doğu Türkistan'ı 1759'da kolayca işgal etmesinin temel sebebi oldu. 1759'dan 1850'li yıllara kadar 90 yılı aşkın Mançu işgali devri, iktidarı geri almak amacıyla Hocaların girişimiyle gerçekleştirilen pek çok başarısız ayaklanmaya (1825 Cihangir Hoca Ayaklanması, 1830 Med Yusuf Hoca Ayaklanması, 1847 Katta Töre Ayaklanması vb.) sahne oldu. Bununla birlikte Doğu Türkistan ve Uygur halkının zapt altında tutulması ve Çin ülkesinin bir parçası haline getirilmesi amacıyla Pekin'deki Çing hanedanı tarafından idari, askerî ve iktisadi tedbirler alındı. İşgalci Mançu askerlerinin suistimalleri, halkın omzuna yüklenen ağır vergiler ve ayaklanmalardan sonra yapılan kan dökücü takibatlar Doğu Türkistanlıları istiklallerini elde etmeleri için oldukça

hırslandırdı. Nihayet 1850 yılında Çin'de başlayan ve kitlesel bir hal alan Taiping Ayaklanması Doğu Türkistanlılara istiklalleri için bir fırsat yarattı. Ne var ki, Velihan Töre'nin 1854, 1855 ve 1857 yıllarında gerçekleştirdiği ayaklanmalar başarıya ulaşmadı. Nihayet 1860'lı yıllarda Doğu Türkistan topraklarında Çin karşıtı bazı ayaklanmalar meydana geldi. Bunun neticesinde Kuçar, Hoten ve Kaşgar hanlıkları ile Urumçi ve Tarançi sultanlıkları ortaya çıktı. Bu sıralarda Rus orduları Hokand Hanlığı'nın kuzey topraklarını işgal etmekle meşguldü. Neticede Türkistan, Akmescid, Çimkent gibi vilayetler birbiri ardına düştü. Hokand ordusunda general seviyesinde bir komutan olarak Ruslara karşı aktif bir şekilde savaşan Yakub Bey o sıralarda hanlığın fiili iktidarını elinde bulunduran Alim Kul'un emriyle 1000 kişilik bir orduyla Kaşgar'da Çinlilerle savaşan Kırgızların lideri Sıddık Bey'e yardım etmesi için 1865 yılı başında Doğu Türkistan'a gönderildi. Yakub Bey'in askerî başarıları neticesinde Kaşgar'ı kuşatan Çinliler mağlup edildi. Çarpışmalar sırasında şehid edilen Sıddık Bey'in yerine Hocaların neslinden gelen Buzurug Han Töre Kaşgar hanı olarak ilan edildi.

Kaşgar'da fiili olarak hakimiyeti ele alan Yakub Bey 1866 yılı içerisinde Kaşgar'daki Yenişehir, Yarkent ve Hoten'i zapt etmeyi başardı. Ertesi yıl Aksu, Kuça ve Karaşehir'in mahalli idarecilerini kovarak hakimiyet alanını genişletti. Bununla da yetinmeyen Yakub Bey Buzurug Han Töre'yi Kaşgar'dan uzaklaştırarak Doğu Türkistan'da kendi hükümdarlığını ilan etti. 1870 yılında Tunganları mağlup ederek Urumçi'yi de ele geçirdi. Urumçi'nin zapt edilmesinden sonra Yakub Bey "atalık gazi ba devlet" unvanını aldı. Böylece Doğu Türkistan toprakları Yakub Bey'in hakimiyeti altında birleştirildi. Yettişar (Yedişehir) adı verilen bu devlet yerli Türk halkı tarafında Şarkî Türkistan adıyla da ifade ediliyordu.

Doğu Türkistan'da hakimiyetini pekiştirmek isteyen Yakup Bey bazı idari düzenlemelere gitti. Bütün toprakları devletin üzerine alarak yeniden satışa ve ortakçılara kiralamaya başladı. Tabi bu durum

toprakları elinden alınan köylülerin pek hoşuna gitmediği için bazı ayaklanmalara sebebiyet verdi. Yakup Bey otoriteye karşı girişilen her türlü hareketi katı bir şekilde cezalandırma yoluna gitti. Eski idari sistemde pek fazla değişiklik yapmayan Yakup Bek vilayetlerin valiliğine kendisine yakın çoğunlukla Özbeklerden hakimler atadı. Bununla birlikte hakimbeklerin altında görev yapan bekler, aksakallar ve divanbegleri yerli ahaliden seçildi. İslam şeriatını Doğu Türkistan'da hakim kılmak isteyen Yakub Bey, Çin işgali devrinde yaygın hale gelen geçici nikah uygulamasını, alkollü içkileri ve afyon tütününü yasakladı. Şeyhülislam (din adamlarının başı), Kazikelan (yüksek yargıç), Kaziasker (askerî yargının başkanı) ve Kazireis (reislerin başı) makamlarını ihdas etti. Hukuk işlerinden sorumlu kadılar atadı. Toplumda İslami kurallara riayet edilmesini gözeten bürokratlar olarak reisleri görevlendirdi. Önceki vergi sistemini de değiştirmedi. Vergi toplamakla görevli bürokratlar eskiden olduğu gibi sarkar ve zekatcı idi. Ülkenin her yerinde kontrolü sağlamak amacıyla yol ve köprü yapımına ve tamiratına büyük önem verdi. Ticareti de canlandırmak için bazı tedbirler aldıysa da istediği başarıyı elde edemedi.

Yakub Bey kurduğu devletin tanınması için diplomatik ilişkilere büyük ehemmiyet verdi. Bilhassa Osmanlı Devleti'nin desteğini almaya çalıştı. Hatta 1872 yılında Sultan Abdulaziz'e yolladığı elçisi aracılığıyla Osmanlı Devleti'nin himayesini kabul ettiğini bildirdi ve ondan askerî eğitim için subay ve silahlar göndermesini rica etti. Bunun üzerine Sultan Abdulaziz bir askerî heyeti çeşitli hediyeler ve bir miktar silahla birlikte Kaşgar'a yolladı. Burada yapılan törenle Yakup Bey'e Osmanlı Devleti tarafından "emir" unvanı verildi. Yakup Bey'in emriyle Doğu Türkistan'da hutbeler Sultan Abdullaziz'in adına okunmaya başlandı. Yeni basılan paralara Halife olarak Osmanlı sultanının adı yazdırıldı. Ancak tüm bu yakın ilişkilere rağmen Yakup Bey Osmanlı Devleti'nden beklediği yardımı göremedi. Çünkü 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti mali olarak oldukça zayıflamıştı.

Rusya komşu, müstakil ve güçlü bir Müslüman devletin Orta Asya'daki Rus hakimiyetini tehdit edeceğini varsayarak Yakub Bey'le

diplomatik ilişki kurmaktan çekindi. Büyük Britanya ise Doğu Türkistan pazarını kontrol altına almak için Rusya ile giriştiği rekabetten dolayı Yakub Bey'le iyi ilişkiler kurdu. Hatta Büyük Britanya'nın Hindistan'da görevli diplomatlarından Thomas D. Forsayt 1874 yılında Kaşgar'a gelerek Büyük Britanya adına Yakub Bey'le bir ticaret anlaşması imzaladı. Çin yönetimi ise hakimiyetinden koparak müstakil hale gelen bir devleti tanımanın karışıklık içerisindeki diğer eyaletlere kötü örnek olacağından dolayı Yakub Bey'le diplomatik ilişki kurmak istemedi. Ayrıca kömür, petrol, altın gibi pek çok yeraltı kaynağını barındıran ve verimli Tarım Havzası'nda her türlü tahıl vb. ürünlerin yetiştiği Doğu Türkistan'ı sömürmeye devam etmek istiyordu. Neticede General Zuo Zontang'ın komutasındaki Çin ordusu 1877'de Kumul ve Urumçi'yi işgal etti. Yakub Bey Kaşgar'a doğru ilerleyen Çin ordusunu Aksu yakınında durdurmak istediyse de sayıca üstün olan düşmana karşı geri çekilmek zorunda kaldı ve vakit kazanmak için Çinli komutanlara anlaşmak yapmak istediğini bildirdi. Bu arada 16 Mayıs 1877'de Turfan da düştü. Çinliler Kaşgar'a doğru ilerlerken Yakup Bey 29 Mayıs 1877 tarihinde vefat etti. Onun ölümünden sonra Çin orduları 1877 yılının sonlarında Kaşgar'ı işgal ettiler ve 16 Mart 1878'de Doğu Türkistan'ın tamamında hakimiyet tesis ederek Yakup Bey'in devletine son verdiler.

32. Rusya'daki Türkler

Sibirya Türkleri

Sibirya, bugün Rusya Federasyonu'nun Asya'daki en büyük parçasını oluşturmaktadır. 12 milyon kilometre karenin üzerinde bir yüzölçümüne sahip olan bu bölge, Türkiye'nin 15 katından daha büyüktür. Bu alan batıdan doğuya doğru Ural Dağlarından Bering'e kadar 7.000 km, kuzeyden güneydeki Kazakistan'a kadar 3.500 km'dir. Sibirya bölgesi kendi içinde Batı Sibirya, Doğu Sibirya ve Uzak Doğu Sibirya olmak üzere üç bölgeye ayrılmaktadır.

Sibirya adının Tatarlar tarafından verildiği ve 13. yüzyılda Moğolların bölgeyi istilasından beri kullanılmakta olduğu söylense de adın Sabir Türklerinden geldiği gibi çok değişik görüşler de vardır. Rusların Sibirya'yı keşfettiği 16. yüzyıl, dünyada her yönüyle sömürgecilik faaliyetlerinin başladığı bir devirdir. Büyük bir güç olabilmek için kolonicilik siyaseti izlemeye karar veren Ruslar ise, Avrupalılar gibi denizden değil karadan doğuya doğru genişlemeye başlamıştır. Bu ise sert iklimi, zorlu engelleri olan coğrafyalarda ilerlemek anlamına gelmektedir. Ruslar, Sibirya sahasını ele geçirme sürecinde yenilenmiş orduları, ateşli silahlarıyla çok geniş bir sahada dağınık halde yaşayan yerli halka kolayca hakim olabilmişlerdir. Teknolojik araçlarla bölgede ulaşımı ve kontrolü sağlamışlardır.

Sibirya hem ılıman hem de soğuk iklim kuşağı içerisindedir. Bölge Uzak Doğu Dağları ile doğuya, Güney Sibirya'nın yüksek dağları nedeniyle güneye, Ural ve Avrupa'nın dağları nedeniyle de batıdan Pasifik'in ılıman etkisine kapalıdır. Sadece kuzeye açıktır ve buradan da soğuk hava dalgası almaktadır. Bu yüzden kışları Sibirya'da çok soğuk geçmektedir. Yazlar ise kısa ve sıcaktır. Yağış ise azdır; yıllık 200-300 mililitredir. Bölge topraklarından sadece Güneybatı Sibirya'nın ağaçlık bozkır alanı verimli topraklardır, yine Güney Sibirya'nın doğusunda

da az sayıda verimli saha vardır. Sibirya'da ırmak boldur ve ana çatıyı kendilerine bağlı küçük büyük ırmak kollarıyla dört büyük ırmak Ob, Yenisey, Lena ve Amur oluşturur. Bölgede çok sayıda göl vardır ve en büyüğü Baykal'dır. Sibirya toprakları tundra, ormanlık tundra, tayga (iğne yapraklı ormanlar Sibirya'nın yarısını oluşturur), dağlık tayga ve ormanlık bozkır şeklinde beş kısma ayrılabilir.

Tatarlar: Sibirya Tatarlarının yayıldıkları sahanın batısında İdil boyu Türkleri (Tatarlar, Başkurtlar), batı, güney ve güneybatısında Kazak Türkleri, güney ve güneydoğusunda Güney Sibirya Türkleri (Altay, Hakas, Tuva Türkleri) bulunmaktadır. Bu coğrafyanın kuzeyinde ise Rus nüfus çoğunluktur.

Sibirya Tatarları bugün Tümen, Om, Novosibirsk, Tom, Tobol, Tara, Baraba, gibi yerlerde, Ob Irmağı'nın kolları olan İrtiş, İşim, Tobol, Tom, Om gibi ırmakların kıyılarında yaşamaktadırlar.

Bölgedeki Tatarlar, üç gruba ayrılmaktadır: Tobol-İrtiş Tatarları, Baraba Tatarları, Tom Tatarları.

Batı Sibirya'da Tümen, Baraba, Om gibi bölgelerde dağınık olarak yaşayan Sibirya Tatarları, üç yüz bine yaklaşan nüfuslarıyla önemli Tatar gruplarından birisidir. Sibir Hanlığı'nın devamı olan Sibirya Tatar Türklerinin yüzyıllar boyunca yaşadığı coğrafya, milattan önceki devirlerden beri Hun, Gök-Türk, Uygur, Kimek, Kıpçak gibi Türk devlet ve boylarının idaresinde olmuştur. Bu devlet ve boylar, Batı Sibirya Tatarlarının atalarıdır. Sibirya Tatarlarının ortaya çıkışında Kıpçaklar en önemli rolü oynamışlardır. Sibirya Tatarlarının esasını, Kimek-Kıpçak kabilelerinin oluşturmaktadır. Bunlar 9.-11. yüzyıllarda Gök-Türk ve Uygur kağanlıklarının yıkılmasından sonra ortaya çıkmışlardır. Bununla beraber Sibirya Tatarları Gök-Türk, Uygur, Kimek kağanlıkları içinde yer alıyorlardı. Altın Orda devrinde Sibirya Tatarlarının arasına İdil-Ural Tatarları da katılmıştır. 13. yüzyıldan sonra Sibirya Tatarlarının oluşumunda Oğuz, Uygur, Kazak, Kırgız, Nogay, Özbek gibi Türk boyları da rol oynamışlardır. Sibirya dışından gelen Tatarların etkisi, Sibir Hanlığı kurulduktan sonra, 16. yüzyıldan itibaren artmıştır.

Böylece Tatar edebi dili, Sibirya Tatarları arasında yaygınlaşmıştır. Sibirya bölgesi Türkçesinin oluşumunda Oğuz, Kıpçak ve Karluk-Uygur dil özelliklerinin birleşmesinin önemli payı vardır.

Kazan Hanlığı yıkıldıktan sonra, Kazan Tatarlarının Batı Sibirya topraklarına gruplar halinde göç etmeleri birkaç yüzyıl devam etmiştir. İdil-Ural bölgesinden yapılan bu göçler, 20. yüzyıla kadar aralıksız devam etmiştir. Yine 1921'li yıllarda yaşanan kıtlık üzerine İdil-Ural bölgesinden Sibirya'ya büyük göçler olmuştur.

Sahalar (Yakutlar): Bugün Rusya Federasyonu'nun Saha (Yakutiye) Cumhuriyeti'nde yaşayan Saha Türklerine verilen bir diğer ad "Yakut"tur ancak, onlar kendilerine "Saha" demektedirler. Sahaların kültürleriyle İskit kültürü arasında sıkı bağlar vardır. Bu kültür, Kurıkan ve Kıpçak kültürüne yakındır. Mesela Sahalar eski Türklerde görülen türde boynuzlu başlıklar, turna tüylü kadın başlıkları, kuşaklar, ren geyiği derisinden ayakkabılar, kürk çoraplar giymektedirler.

Saha coğrafyasında yapılan arkeolojik buluntulara göre, bölgeye ilk yerleşimler taş devri zamanındadır. Bölge pek çok kültüre ev sahipliği yapmış olsa da, Sahaların oluşumunu sağlayan en büyük etnik unsurlar Töles ve Kırgız boylarıdır.

Saha coğrafyasında Saha etnik oluşumunun ilk aşamasında İskitler yer almaktadır. Bölgede yapılan kazılarda İskitlere ait kurganlar bulunmuştur. Ardından bölgede Hunlar görülmektedir. 6.-10. yüzyıllar arasında bölgede Kurıkanlar yayılmıştır. Bilim adamlarının çoğu Saha Türklerini Kurıkanlara bağlamaktadırlar. 10.-15. yüzyıllar arasında ise bölgeye Moğol göçleri yaşanmıştır. 17. yüzyıla kadar kuzeye ve Orta Lena Havzası'na göç eden Sahalar bu bölgede Saha Türklerini meydana getirmişlerdir.

17. yüzyılın başlarında bölgeye Ruslar geldiler. Saha toprakları, üstün donanımlı Rus işgal kuvvetleri karşısında başarısız olarak 1632'de Rus Çarlığı'na bağlandı. Böylece Rus işgali altına giren Sahalar ayaklandılarsa da şiddetle bastırıldılar. Üstelik işgal altındaki yerli halk

Rus Ortodoks kilisesine bağlandı. İnsanlar Ortodoks Hristiyan adı almaya zorlandı. Bununla beraber Sahalar, eski dinlerini korumaya çalıştılar. Bugün bu din, Şamanizm olarak adlandırılan ritüellerle yaşamaya devam etmektedir. Saha bilim adamlarına göre bugünkü Şamanizm, eski Türk dininin felsefi, sanatsal ve tıbbi yönlerini göstermektedir. Saha Şamanizmine ait ilk bilgiler, 13. yüzyıldan kalmadır.

1917 Sovyet İhtilali'ne kadar Saha toprakları Doğu Sibirya Valiliği'ne bağlı kaldı. Komünist yönetimi tanımayan milliyetçiler kendi komitelerini kurdular. Bunun üzerine harekete geçen Rus ordusu 1919 yılında Yakut Şehri'ni ele geçirerek pek çok milliyetçiyi idam etti veya sürgüne gönderdi. 27 Nisan 1922 yılında Yakut Sovyet Sosyalist Özerk Cumhuriyeti ilan edildi.

Tuvalılar: Kuzey Türklerinden Tuvalılar, Rusya'nın federal bölgelerinden biri olan Tuva Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Cumhuriyetin güney ve güneydoğusunda Moğolistan, doğusunda Buryat Cumhuriyeti, kuzey doğusunda İrkut Oblastı, kuzeyde Krasnoyar (Kızılyar), kuzey batısında Hakas Cumhuriyeti ve batısında Altay Cumhuriyeti yer almaktadır.

Taş devrinden itibaren Tuva Cumhuriyeti topraklarında MÖ 10.000'lere ait insan yerleşimi izleri vardır. Bölgede taştan ve kemikten üretilmiş av ve ev malzemeleri bulunmuştur. Yine Sibirya bölgesinin diğer kısımlarında da görülen tarım aletleri çıkarılmıştır. Bronz Çağı arkeolojik buluntularına da rastlanmıştır. Buradaki insanlar evcil hayvan yetiştirmeye bronz çağının ilk yarısında başlamışlardır. MÖ 1. yüzyılda bölge ahalisinin ekonomisi hayvancılığa dayanmaktaydı. Tuva bozkırlarında yaşayan topluluklar hayvancılık, madencilik ve çiftçilik ile uğraşıyorlardı. Orağa benzer hilal biçimindeki kesici aletler, çeşitli çapa kalıntıları tarımın yapıldığını göstermektedir. MÖ 5.-3. yüzyıllarda Tuva'nın yerleşikleri Türkler idi. Hun boyları, Tuva coğrafyasında MÖ 2. yüzyılda görülmektedir. Bölgedeki eski Türk mezarları olan kurganlardan deri parçaları, taş ve ağaç oymaları, kilden yapılmış çanak çömlek parçaları çıkmıştır. Tuva, Gök-Türk Kağanlığı'nın hakim olduğu

yerlerden birisidir. 9. yüzyılda Uygur Kağanlığı'nı yıkan Kırgızlar, 12. yüzyıla kadar Tuva bölgesini ellerinde tuttular. 12. yüzyılda bölge Moğol istilasına uğradı. 13.-14. yüzyıllarda burası Cengiz Han'ın torunu Kubilay'ın idaresindeydi. Tuva, 16. yüzyıla kadar Moğol hanlarının mücadele sahası oldu. 1750'lerden sonra ise Çin İmparatorluğu'nun işgaline uğradı. 1912 yılına kadar süren bu hakimiyet Rusya'nın yayılmasıyla farklı bir safhaya girdi. Aslında Rusların bölgeye sızmaları 1839'larda bölgede maden yataklarının bulunmasıyla başlamaktaydı. Yapılan ticaret anlaşmalarıyla Ruslar, bölgeye iyice yerleşmeye başladılar. Bu arada Tuvalılar zaman zaman baş kaldırmış olsalar da Çinliler bu isyanları şiddetle bastırdılar.

Çin İmparatorluğu içinde başlayan isyan hareketleri üzerine Tuva'da tekrar bağımsızlık hareketleri başladı. Bu isyanlarda Ruslar Tuvalılara yardım ettiler. Tuva'daki Rus taraftarlarının faaliyetleri sonucunda Tuva, Yenisey Eyaleti'nin bir parçası olarak 1914 yılında Rusya himayesine girdi. 1919 yılından itibaren ise bölgeye Sovyet orduları konuşlanmaya başladı. Bundan sonra Tuva, Rusların hakimiyetine girdi.

Tuvalılar arasında yaygın olan iki din Lama Budizmi ve Tengricilik'tir. Budacılık Tuva bölgesinde daha çok 16. ve 17. yüzyıllarda yayılmıştır. Bölgede Şamanizm ise türlü şekillerdeki eski Türk inancı ritüelleri ile hala devam etmektedir.

Hakaslar: Hakaslar, Rusya Federal bölgelerinden Hakas Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Burası Orta Sibirya'nın güneyindedir. Komşuları Kemerovo, Krasnoyar (Kızılyar) bölgeleri ile Tuva ve Altay cumhuriyetleridir.

Milattan önce üç binli yıllardan itibaren yerleşimlerin görüldüğü bölgede arkeolojik kazılar neticesinde Afanasyevo Kültürü'ne ait çok sayıda evcil hayvan kemiği ve kap kacak parçaları bulunmuştur. Buna göre bölgedeki halk hayvancılıkla geçiniyordu. Karasuk Kültürü devrinde bölgedeki Türkler, çok ileri bir teknolojiye sahiptiler ve atı ulaşım için kullanıyorlardı. Çiftçilik de görülüyordu. Tagar Kültürü devrinde bozkır ekonomisi gelişti ve yaylak-kışlak geleneği belirginleşti. Sonraki dönemlerde burada tarım ve hayvancılık beraber yürütüldü.

Milattan önceki devirlerden beri Hakasya coğrafyasında yaşayan eski Kırgız Türkleri bugünkü Issık Göl, Tekes, Talas ve Çu havalisinin kuzey taraflarında yayılıyorlardı. Burada Hunlar, Tabgaçlar, Gök-Türkler ve Uygurlar devrinde kurulan devletlere tabi olan Kırgızlar, 840 yılında Uygur Kağanlığı'nı yıkıp Kırgız Kağanlığı kurdular.

Kağanlık kuran Kırgızlar bugünkü Hakasya ve Orhun Vadisi topraklarında hüküm sürmeye başladılar. 924 yılında Kıtan tazyiki üzerine Orhun havalisini terk ettiler ve Kıtan'lara bağlandılar. 11.-12. yüzyıllarda batıya doğru ilerleyen Naymanlar ise Kırgızları kovup Hakasya topraklarına hakim oldular. 1199'da Cengiz Han, Hakasların topraklarını ele geçirdi. Kırgızlar sonraları birkaç kez isyan ettilerse de kanlı bir şekilde bastırıldılar. Bugünkü Abakan ve Minusin havalisinde yayılan ve milattan önceki devirlerden beri kaynaklarda adları Kırgız olarak geçen Hakasların 13.-17. yüzyıllardaki tarihi iyi bilinmemektedir.

Rusların 17. yüzyıldan itibaren Yenisey Havzası'na indikleri sırada Hakaslar, Yenisey'in sol kıyısından Abakan Irmağı'na kadar yerde Ezer Hanlığı (*isar* "iç"); Ak ve Kara İyüs adlı ırmakların altında Altısar Hanlığı (*altı* "kuzey"); Nina Irmağı kıyılarında Altır Hanlığı; Yenisey'in sağ kenarında Tubin Hanlığı kurmuşlardı.

Hakaslar Moğollar ile mücadelelerinden büyük zararlar gördüklerinden 16. yüzyılda gelen Rusları önce kurtarıcı gibi karşılasalar da sonra işgalci Ruslarla kanlı savaşlara tutuştular. Bununla beraber bölgede Rus hakimiyeti kuruldu ve 1822'den sonra Hakasya Rusların Yenisey Valiliği'ne bağlandı. Hakaslar Rus işgali sonrası yoğun bir Hristiyanlaştırma faaliyetine tabi tutuldular. Böylelikle Hakas halkının önemli bir kısmı Hristiyan oldu. Bununla beraber halk eski Türk inancını da devam ettirdi. 1905 yılında Hakaslar bağımsız olmak istedilerse de başarılı olamadılar. Bölge daha sonra Sovyetler Birliği'ne bağlandı.

Altaylılar: Altaylılar, Rusya'nın federal bir bölgesi olan Altay Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Batı Sibirya ile Moğolistan coğrafyasını ayıran bugünkü Altay coğrafyasında Şor, Teleüt, Tuba

yani Tuva, Kumandı, Lebed ve Telengüt gibi çok eski Türk boyları yaşamaktadır. Bölgede ilk olarak bronz devrinden itibaren Afanasyevo, Andronovo ve Karasuk kültürleri görülmüştür. Altay coğrafyası İskitlerden sonra Hunlara, Gök-Türklere, Kırgızlara ve 10. yüzyılın başlarında Kıtanlara ait oldu. 12. yüzyılda burayı ele geçiren Naymanlar Altay Türklerini haraca bağladılar. 13. yüzyılda ise Moğollar Altayları tamamen ele geçirdiler. Moğollar, Cengiz soyundan idarecilerle Altayları 18. yüzyıla kadar yönettiler. Bu arada bölge Türkleri 16. yüzyılda Kalmuk-Oyrat Hanlığı'na bağlandı. Çin İmparatorluğu 1756'da Kalmuk-Oyrat Hanlığı'nı yok ederek Altay'a hakim oldu. Bundan sonra Çinlilerin baskı ve katliamları üzerine halk Ruslardan yardım umdu. Ruslar ise bölgede yoğun bir iskan faaliyetine başladı. Türkler böylece tam bir sömürge altına girdiler. Özellikle Sovyetler Birliği kurulduktan sonra servetleri ellerinden alındı, ağır vergiler altında sefalete düştüler. Altaylılar diğer Türk boy ve toplulukları gibi yoğun bir Hristiyanlaştırma siyasetine maruz kaldılar. Bununla beraber halkın az bir kısmı Hristiyan oldu, bir kısmı Budacılığa girdi ve geri kalan büyük kısmı eski Türk dininde ve bu dinin değişmiş türlü şekillerinde yaşamaya devam etti. Altaylılar 1919 yılında Sovyetler Birliği işgaline girdiler.

Sibirya'daki Diğer Bazı Türk Toplulukları: Sibirya'da sayıları çok az olan diğer bazı Türklerden de bahsetmek gerekir. Bunlardan birisi yerli Türk halklarından Şorlardır. Batı Sibirya'nın güneyinde, yoğunlukla Kemerovo bölgesinde yaşamaktadırlar. Şorlar kesin olarak Tatar-Türk boyudur. Son olarak Sibir Hanlığı'na bağlı olarak yaşayan Şorlar, 16. yüzyılda Rus işgaline uğradılar. 17. yüzyılda Kuznetsk Tatarları olarak geçen bu topluluk, Tom Irmağı'nın üst akımlarında avcılık ve balıkçılık açısından zengin vadilerde ve ormanlarda yaşıyorlardı. Şorlar 19. yüzyıla kadar eski Türk dininin değişik formlarında yaşamış olsalar da anılan tarihten sonra Hristiyan olarak kayıtlara geçtiler ve Rus adları aldılar. Bununla beraber Şorlar, kendi aralarında Şor kişi adları taşımaya devam ettiler ve eski dinlerinden ve kültürlerinden de vazgeçmediler.

Bir diğer Türk topluluğu Dolganlardır. Rusya'nın kuzeyindeki Taymır Özerk Bölgesinde yaşamaktadırlar. Sahacaya yakın bir dil

konuşan Dolganların bir kısmı Ortodoks Hristiyan olmuşlarsa da Eski Türk inançlarını da devam ettirmektedirler. Dolgan kimliğinin 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Lena ve Olenek ırmakları havzasından göçler sonucunda ortaya çıktığı söylenmektedir. Halk esasen avcılık ve ren geyiği yetiştiriciliği ile geçinmektedir.

Rusların Sibirya'yı 16. yüzyıldan itibaren işgalinden sonra bölgeye imparatorluk bünyesindeki Ruslarla birlikte bazı Türk toplulukları da göç ettirilmiştir. Sert tedbirlerle Rusya'da bir arada yaşayan Türkler Sibirya'nın dört bir yerine dağıtılmıştır. Bu topluluklar hemen her yerde bölük pörçük hayatlarını devam ettirmişlerdir. Birbirinden ayrı çok dağınık olarak yaşan bu Türklerin sayısı azdır. Bunlar Tatarlar, Başkurtlar, Çuvaşlar, Azerbaycanlılar, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Sahalar, Tuvalılar, Altaylılar gibi Türk topluluklarıdır.

İdil Boyu Türkleri

İdil boyundaki yerli Türk boyları Tatarlar, Başkurtlar ve Çuvaşlar olarak üçe ayrılabilir. Tatarlar, Kazan Tatarları veya İdil Tatarları olarak da adlandırılırlar. Bu üç boy, bugünkü Rusya coğrafyasındaki diğer Türklerden farklı olarak daha 16. yüzyılın ortasında Rus işgaline uğradılar.

İdil boyu çok eski tarihlerden beri Türk, Fin-Ugor ve nadiren Slav topluluklara yurtluk etmiştir. Bu bölgenin bilinen ilk ahalisi Türkler ve Fin-Ugorlardır. 7.-8. yüzyıllarda görülmeye başlanan Slavlar ise esasen 13. yüzyılda İdil Irmağı'nın yukarı kısımlarında kurulan Moskova Devleti'nden sonra bölgede var olmuşlardır. Türk İdil Bulgarlarının 10. yüzyılda Müslüman olmasıyla, bölgede İslam ve Hristiyanlık beraber görülmüştür. Bu sahada sırasıyla İdil Bulgar Devleti, Altın Orda Devleti ve Kazan Hanlığı kurulmuştur. Türkler Tatarlar, Başkurtlar ve Çuvaşlar olarak üç başlık altında incelenebilir.

Tatarlar: Tatarlar, İdil boyundaki en kalabalık Türk boyu ve Rusya'da nüfus bakımından Ruslardan sonra gelen ikinci topluluktur. Kazan Hanlığı'nın yıkılmasından sonra yaşanan göçler ve Tatarların Rus Çarlığı'nın geneline yayılması sebebiyle bugünkü Tataristan'da

Tatarların ancak üçte biri yaşamaktadır. Tatarlar, Tataristan dışında, Başkurdistan'da, Astarhan Eyaleti'nde, Sibirya'da ve Rusya Federasyonu'nun bazı büyük kentlerinde yaşamaktadırlar. Yine Rusya dışındaki Türkistan'da ve Doğu Türkistan'da Tatarlar bulunmaktadır. Kazan Hanlığı'nın 1552 yılında Ruslar tarafından yıkılmasından sonra Tatarların tarihi gelişiminde büyük bir dönüşüm meydana geldi. Bu hadiseden sonra yurtlarından çıkarak dağıldılar ve bir daha devlet kuramadılar. Halk, Ruslar tarafından şehirlerden ve ırmak kenarlarından kovuldu. Tatar soylularının bir kısmı Rus hizmetine girerek Hristiyanlığı benimsedi. Halkın çoğu haraç ödemek, çeşitli devlet yükümlülüklerini yerine getirmek mecburiyetinde olan "devlet çiftçisi" statüsüne geçti. Bölgedeki verimli topraklar Rus köylülerine dağıtıldı. Tatarlar ise ücra köşelerdeki verimsiz arazilere hapsedildi. Ruslar Başkurtlara bazı ayrıcalıklar verseler de kendileri için daima tehdit olarak gördükleri Tatarlara büyük eziyetler yaptılar. Kazan'daki bütün camiler yıkıldı, yerlerine kiliseler dikildi. Tüm baskı ve asimilasyon siyasetlerine karşılık Tatarlar İslamiyet'e bağlı kalarak öz kültürlerini korudular. Rus baskısı karşısında Tatarlardan sadece küçük bir topluluk Hristiyan oldu ki bunlar daha sonra Kreşin Tatarları olarak adlandırıldı.

Tatarlar, 18. yüzyılın sonlarına doğru bazı haklar edindiler. Müslümanların dini idaresi ve müftülüğün kurulmasıyla Ruslar, İslamiyet'i yok etme siyasetinden vazgeçtiler. 1860'lı yıllarda tekrar ağır bir Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetine maruz kalan halkın bir kısmı Anadolu'ya ve çeşitli yerlere göç etti.

19. yüzyılda Rus Çarlığı'nın her yerine dağılan Tatarlar, eğitimleri ve girişimcilikleri sayesinde imparatorluk boyunca yürüttükleri ticaretle zenginleşmeye başladılar. 19. yüzyılın sonunda Rusya'daki Müslümanlar arasında, halkın Avrupa medeniyetinin kazanımlarını alarak modernleşmesini isteyen Ceditçilik hareketi başladı. Bu esnada Tatarlar, Rusya içerisinde İdil-Ural bölgesinde ve Sibirya'nın bazı bölgelerinde yoğunlaşmış durumdaydılar. Yine Rusya'nın büyük kentlerinde, Ukrayna ve Kafkasya'nın sanayi merkezlerinde kalabalık bir Tatar nüfusu vardı. Halkın çabalarıyla sonunda 1917'de İdil-Ural Devleti kurulduysa da bu devlet 1918'de Sovyetler tarafından yıkıldı.

Başkurtlar: Gök-Türk, Hazar, Kimek, Oğuz, Peçenek birlikleri içindeki Türk boylarından olan Başkurtların adına 9. yüzyıldaki İslam kaynaklarından itibaren rastlanmaktadır. Adı, "kurt" ile ilişkilendirenler çıksa da daha çok Hazar Kağanlığı'na bağlı bir kumandanın adından geldiği söylenmektedir. 9. yüzyılda Hazarlar ile Kimekler arasında yayılan Başkurtların bir kanadı batıya göçmüş, bir kanadı ise Ural bölgesine gitmiştir.

Eski Türk dininde yaşayan Başkurtlar arasında İslam dini, 10. yüzyılda İdil Bulgarlarının Müslüman olmasıyla görüldü. Bununla beraber halk kitleler halinde 14. yüzyılın ilk yarısında İslam'a girdi. Altın Orda'nın dağılmasından sonra kurulan hanlıklar devrinde batıda Kazan Tatarları ve doğuda Sibirya Tatarları ile ilişki içinde oldular.

Kazan Hanlığı çöktükten sonra Ruslar, asker olarak kullanmak üzere Başkurtlara bazı ayrıcalıklar tanıdılar. Başkurtlar böylece topraklarını muhafaza ettiler, Hristiyanlaştırma siyasetinden genellikle muaf tutuldular ve daha az vergi verdiler. Bununla beraber Ruslar yayıldıkça ve arttıkça baskı altına alınmaya başlanan Başkurtlar zaman zaman isyan ettiler. 18. yüzyılın ortalarında Başkurtlar topraklarının yarısını kaybettiler. Bu arada Rus ve Ukraynalı göçü üzerine gelen Tatar, Çuvaş, Mari ve diğer İdil boyu halkları Başkurt topraklarına yerleştiler.

Başkurtlar 16. yüzyılda Rus topraklarına dahil oldukları esnada önceki Kazan, Sibir ve kısmen Astarhan hanlıkları topraklarında yayılmış durumdaydılar ki buralar İdil Irmağı'nın sol kıyısından doğuda Tobol'a kadar olan bir sahaydı.

Başkurtlar defalarca isyan ettilerse de 18. yüzyılın ilk yarısında tam olarak bastırıldılar. Böylece Ruslar Başkurt meselesi hallederek Türkistan'a ilerleme başladı. Rusların Türkistan'ı işgalindeki kilit noktalardan Orenburg da bu tarihlerde kuruldu.

18. yüzyılın sonunda Başkurtların asker statüsüne alındı. Ruslar çoğu hala yarı konargöçer olan Başkurtlardan askerî sınıf oluşturmak istiyordu. Böylece Başkurtların kontrol altına alınması ve Rusya'nın doğu sınırlarının koruması hedefleniyordu.

Rus Çarlığı'nın bugünkü Kazakistan'ı ele geçirmesiyle Başkurt memleketi Ruslar için iç bölge haline getirildi. Başkurtların askerlik hizmeti, çeşitli hizmet ve vergi yükümlülüklerine çevrildi. Başkurt topraklarında Rusya'nın merkezinden gelen Rus köylülerinin nüfusu gittikçe arttı. Başkurtlar 1919'da özerk cumhuriyet olarak Sovyetler Birliği'ne bağlandı.

Çuvaşlar: Çuvaşlar İdil boyunda eski bir Türk boyudur. İslam unsurları da taşıyan bir Hristiyanlığa inanmaktadırlar. Dilleri Batı Hunca'nın özelliklerini taşımaktadır. Çuvaşların Hazarların, Avarların ya da Burtasların bakiyeleri oldukları, Türkleşmiş Fin-Ugor'dan geldikleri veya İdil boyu Bulgarlarının Müslüman olmamış kitlelerinin yerli Fin-Ugorlarla karışmalarıyla oluştukları öne sürülmektedir.

İdil Bulgarları 10. yüzyılda Müslüman olsa da kenarlardaki bir kısım avcı ve çiftçi halk eski Türk inancını devam ettirdiler. Böylece koyu Kıpçak etkisi altındaki Müslüman Bulgarlardan bugünkü Kazan Tatarlarının, eski Türk inancını koruyan ve sonraları Rusların etkisiyle Hristiyan olan kitlelerden bugünkü Çuvaşların doğduğu fikri çoğu kimse tarafından kabul edilmektedir. Çuvaşlar dışa kapalı bir hayat sürdükleri için eski Bulgar dilinin özelliklerini ve yine çok eski geleneklerini günümüze kadar korudular.

Rus kaynaklarında Kazan Hanlığı'nın Altın Ordu kökenli kitleleri Tatar olarak adlandırılırken, Bulgar kökenli yerli kesim ise 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın başlarına kadar Çuvaş olarak adlandırılmıştır. Bu sözün "çiftçi" anlamına geldiğini söyleyenler vardır.

Çuvaşlar Rusların topraklarına dokunmama vaatleri karşılığında Kazan'a yapılan son hücumda çarın ordusuna asker verdiler. Bununla beraber çok geçmeden Çuvaşlar da isyan ettiler. 17.-18. yüzyıllardaki isyanlarında çoğu Çuvaş Güney Uralların doğusuna kaçtı.

17. yüzyılın ortalarından itibaren 200 yüz yıl zarfında Rus Ortodoks Kilisesi, Çuvaşları Hristiyanlaştırmada başarılı oldu. Bunların bir kısmı aslında Kazan Hanlığı zamanında Müslüman olmuştu. Bu arada misyonerler yazılı bir Çuvaş dili meydana getirdiler.

19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Çuvaş aydınları arasında milliyetçilik hareketleri başladı. Yoksulluk içindeki Çuvaş köylüleri Sovyet İhtilâli'ne destek verdiler. Bu arada 1917 yılının sonunda İdil-Ural Hareketi'ne katıldılar ve kısa süren İdil-Ural Devleti'nde yer aldılar. 1920'de Çuvaş Özerk Bölgesi olarak Sovyetler Birliği'ne katıldılar.

Kırım Türkleri

Çok eski devirlerden beri, İskitlerden başlamak üzere çeşitli Türk boy ve toplulukları Kırım coğrafyasına göçmüşlerdir. Burası Türk boylarından Avrupa Hunlarının (4. yüzyıl), Bulgarların (4.-8. yüzyıl) ve Hazarların (8. yüzyıl) yurdu olmuştur. Yine çeşitli devirlerde kısım kısım Grekler, Gotlar ve Bizans tarafından elde tutulan Kırım'ın doğu parçası, 10. yüzyılın ortalarında Ruslar tarafından işgal edildi. Bölge 13. yüzyılda bölge, Batu'nun Kırım'ı almasıyla Moğolların eline geçti. Bundan sonra Kırım, 1441 yılına kadar Altın Orda Hanlığı'na bağlı kaldı.

Altın Orda'nın yıkılmasından sonra bölgedeki Tatarlar, Hacı Giray'ın idaresinde 1441 yılında Kırım Hanlığı'nı kurdular. 1475 yılından itibaren Kırım Hanlığı Osmanlı Devleti'nin hakimiyetini kabul etti.

Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı arasında 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı toprağı olmaktan çıktı. Ruslar 1783'te bütün Kırım'ı ilhak ederek hanlığı ortadan kaldırdılar. Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa ve Sardiniya Krallığı'ndan oluşan ittifak 1853-1856 yıllarındaki Kırım Savaşı'nda Rus Çarlığı'nı yenerek stratejik Sivastopol Şehri'ni ele geçirdi. Bununla beraber savaşta Kırım büyük bir tahribata uğradı. Kırım Tatarları kitleler hâlinde vatanlarından ayrılarak Osmanlı Devleti'ne göç ettiler.

Sovyet İhtilalı sonrasında Beyaz Ordu ile Kızıl Ordu'nun savaş alanlarından birisi olan Kırım, 1920'de tamamen komünistlerin eline geçti ve 1921'de Kırım, özerk cumhuriyet olarak Sovyet Birliği'ne katıldı.

Kafkasya Türkleri

Kafkasya, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında, Avrupa ve Asya'nın sınırında yer almaktadır. Çok eski devirlerden beri göç yolları üzerinde

olan bu bölge, tarih boyunca Türk boylarına yurtluk etmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Karaçay-Malkarlılar: Kafkasya'nın Türk boylarından Karaçay-Malkarlıların çoğunluğu Kabardino-Balkar Cumhuriyeti'nde yaşarlar. Kafkas Dağlarının en yüksek zirvesi olan Elbruz (Mingi Tav) etrafında yaşayan bu boy, tarih boyunca Kafkasya'da hakimiyet kuran Kimmer, İskit, Hun, Bulgar, Hazar, Kıpçak gibi eski Türk topluluklarının torunlarıdır. Bunların Kafkasya'nın çeşitli yerli halklarıyla karışmaları da söz konusudur. Kendilerine Tavlu (Dağlı) adını veren Karaçay-Malkarlılar, yaşadıkları vadilere göre bazı gruplara ayrılırlar. Balkar adı, Karaçay dışındaki vadilerde yaşayan halkı tek bir ad altında toplamak isteyen Sovyetler Birliği tarafından uydurulmuştur. Tüm bu vadilerde yaşayanlar aynı millete mensupturlar.

Rusya, 19. yüzyılda Kafkasya'yı işgal etmeye başladı. Karaçaylar anlaşarak Rus Çarlığı'na bağlandılar. Bundan sonra Karaçaylar daha önceleri olduğu gibi kendi kendilerini yönettiler, kendi hukuk sistemleri olan şeriat hukukunu işlettiler. Bununla beraber Karaçaylar, Kafkas halklarının 1831'den 1860 yılına kadar Ruslara karşı sürdürdükleri savaşı desteklediler. Sonunda Rus katliamından kaçan kalabalık Karaçay-Malkarlı kitleleri Osmanlı Devleti'ne göçtüler. Bölge halkı daha sonra Sovyetler Birliği'ne bağlanmak zorunda kaldılar.

Kumuklar: Kafkasya'da Dağıstan'ın kuzey kısmında ve Terek'in güneyinde, Hazar Denizi kıyısında yayılan Kumuklar, 6. yüzyıldan itibaren Hazar Devleti içinde yer alıyorlardı. Onlar doğrudan bir Hazar boyudur. Karaçay-Malkarlı ve Kırım Türklerinden koptukları veya Kıpçak ve Oğuz boyları ile yerli Kafkas halklarının kaynaşması neticesinde ortaya çıktıkları da söylenmektedir. Müslüman olan Kumukların aynı zamanda eski Türk inancından gelme birçok geleneği ve inanışı devam ettirdikleri bilinmektedir.

Rus istilasına kadar Kumuklar, Şamhal adı verilen ve Altın Orda hanlarının soyundan gelen beyler tarafından yönetiliyorlardı. Şamhallar 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar çeşitli dönemlerde Osmanlı, İran ve

Rusya himayesine girdiler ama, feodal bir devlet olarak varlıklarını sürdürdüler. 16. yüzyılda Ruslara ve Kabardeylere karşı savaşarak Rusların ilerlemelerini durdurdular. Kumuklar böylece 15.-16. yüzyıllarda Dağıstan'ın düzlüklerine hakim oldular. Kumuk Şamhallığı 1813 yılında Rus istilasına uğradı. 1867 yılında Rusların Kafkasya'yı tamamen ele geçirmeleriyle Şamhallık ortadan kalktı. 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarındaki hareketlere katılarak kendi devletlerini kurmak için savaştılar. 1918 yılında kurulan Birleşik Kafkasya Hükümeti'nin en önemli mensubu oldular. 1920'de komünistler bölgede hakim olunca devlet yıkıldı ve Kumuklar Sovyetler Birliği'ne bağlandılar.

Nogaylar: Bugün Don ve Kuban arasında, Astrahan havalisinde yayılan Nogayların taşıdıkları ad, Cengiz Han'ın torunlarından Berke Han'ın başkumandanı olan Nogay Han'ın kurduğu birlik etrafında toplanan Türklere verilen addan gelmedir. Nogaylar tarihi olarak Kuma-Terek kıyıları, bugünkü Çeçen, İnguş ve Karaçay-Malkarlı özerk bölgeleri, İdil Irmağı, Aral Gölü ve Seyhun'a kadarki saha, Dağıstan gibi yerlerde yayılmışlardı. Nogay, 13. yüzyılın ortalarından itibaren devlet içinde yükseldi, ona bağlı halk çoğaldı. Böylece Nogay adı verilen bir topluluğun yaşadığı coğrafya ortaya çıktı.

16. yüzyılda Rus Çarlığı, Kazan Hanlığı'nı yıkıp güneye doğru inerken Müslüman kitleleri öldürdü. Bu katliamdan payını alan Nogaylar, Kırım Hanlığı'ndan ve Osmanlı Devleti'nden yardım istediler. Osmanlı Devleti'nin 1556'da Rusya'nın eline geçen Astarhan Hanlığı'nı kurtarmak üzere Kırım Hanlığı ile başlattığı Astarhan Seferi'nde (1568-1570), Nogay atlıları yer aldı. 17. yüzyılın ortalarında Kırım Hanlığı Nogay askerleriyle Rusya'ya akınlar yaparak büyük ganimetler elde ettiler. Nogaylar Kırım topraklarına yerleşti. 18. yüzyılda bazı Nogaylar, Özi ve Aksu arasına yerleştirdi. 19. yüzyılın sonlarında Kuban etrafındaki Nogaylar büyük bir kırıma uğradılar. Bu yüzyılda da sürekli göç etmek zorunda kaldılar. Kırım Savaşı'ndan sonra Nogay kitleleri Kırım Tatarlarıyla beraber Türkiye'ye yerleşti.

Ahıska Türkleri: Türkiye sınırına 15 kilometre uzaklıkta, Posof Çayı'nın iki yakasında yer alan Ahıska, çok eski bir Türk yurdudur.

Ahıska Türkleri Hazarların, sonraki Oğuzların ve Kıpçakların doğrudan bakiyeleridir. Moğol istilası devrinde Abaka Han'ın desteğini alarak Gürcistan'da hükümet kuran Atabeylik ailesi Ahıska topraklarında hükmetmiştir. Ahıska Türkleri, Atabekler idaresinde Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurdular. 16. yüzyılın başlarında Ahıska'nın ve Batı Gürcistan'ın Osmanlı himayesine girmesini sağladılar. 16. yüzyılın sonlarına doğru Ahıska Atabekleri hükümetinin sınırları Azgur'dan Kars, Artvin, Tortum ve Erzurum'a kadar uzanıyordu. Zaman zaman Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi nüfuzu altında kalan Ahıska Atabekleri, 1578'deki Kafkas Seferi'nden sonra Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Ruslar 19. yüzyılın başında katliamlarla Kafkasya'daki hanlıkları ele geçirdilerse de Ahıska'yı alamadılar. Bununla beraber Osmanlı Devleti'nin gerekli ilerlemeyi sağlayamaması üzerine Ruslar ilerlediler ve 1828'de bölgeyi ele geçirdiler. Ahıska Türkleri, Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlılara yardım ettikleri gerekçesiyle büyük katliamlara uğradılar. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra da aynı akıbete uğradı. Bölge Türkleri Sovyet İhtilali'nden sonra Türkiye'ye katılma kararı aldılar. Kars'ta kurulan Milli Şura Hükümeti'ne katıldılar. Bununla beraber 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ile Ahıska, Batum ile birlikte Rusların eline geçti.

33. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1950)

Tarihçiler, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu Mondros Mütarekesi ile başlatmayı bir gelenek haline getirmişlerdir. Yeni kurulan cumhuriyet, Türk devlet geleneğinin bir sonucu olarak görülmektedir. Devlet ve yurt kavramı 1919 yılında yeni bir sürece girmiştir ve bu süreç aynı zamanda kendisinden önceki iki yüz yıllık değişim ve dönüşümü içine almaktadır. Gerek yeni Türk devletinin kurulmasında ve gerekse bu devletin aldığı şekilde tabii bir tarihi süreklilik izlenmektedir. Bu sürekliliğin bir sonucu olarak Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nin sosyal ve iktisadi mirası üzerine kurulmuştur. 20. yüzyılın başında Osmanlı Devleti dağılma sürecine girmiş, Türkiye Cumhuriyeti bu devletin sadece bir bölümünde, Anadolu Yarımadası ile Doğu Trakya'da kurulmuştur. Bu gelişme, Osmanlı Devleti içerisindeki ayrılıkçı hareketler ve parçalanmalar sonunda Türk milli bağımsızlık hareketi ile başlamıştır. Bu hareketin doğuş sebeplerinden birisini de yeni yüzyılın başlarında kesin şekilleri ortaya çıkan, dünyada yeni bir statükonun kurulması süreci oluşturmaktadır. Bu statüko icabı, İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya Osmanlı Devleti toprakları üzerinde kazanç elde etmeye ve mümkünse topraklarını işgal etmeye karar vermişlerdir. Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak hareket eden Almanya bile bu ittifaktan pay elde edebilmek için Osmanlı topraklarına yerleşmeyi hedeflemiştir. Osmanlı Devleti'nin mevcut durumu Balkanlardan başlayarak değişmeye başlamış, toprakları daralmış, böylece ülkenin iktisadi açıdan en değerli ve en gelişmiş bölgeleri kaybedilmiştir. Bu süreçte Kuzey Afrika ve Ortadoğu topraklarının da kaybedilmesi çöküşü hazırlamıştır.

19. yüzyılda, dünyanın merkezi sayılan Avrupa'da, uluslararası ilişkiler dengesinde değişiklikler olurken Osmanlı Devleti de kendi durumunu düzeltebilmek ve Avrupa'daki değişim sürecine ayak

uydurabilmek için çeşitli ıslahat çalışmalarında bulunmuştur. Islahatçılar yasama işlemleri ile Türkiye'ye Avrupalı bir devlet şekli ve yapısı vermeye çalışmışlardır. Bu çalışmalar, 1876 Kanun-ı Esasi ile en yüksek noktaya ulaşmış ve meşruti bir düzen kurulmuştur. Yeni Türk devletinin şekli bu ilk reformlarla başlamıştır. Bir taraftan Avrupa'yı yakından tanımak isteyen Genç Osmanlılar, diğer taraftan Avrupa'dan uzmanlar getirmek suretiyle devletin çöküşünü durdurmak isteyen saray bu yeni oluşumda önemli pay sahibi olmuşlardır. Hem yabancı uzmanlar hem de Genç Türkler bu yenileşme hareketinde Avrupalılaşmak ve Avrupa'daki düşünce akımlarından Osmanlı kamuoyunu haberdar etmek konusunda önemli çalışmalar yapmışlardır. İlk reformlar, daha iyi ordular eğitmek ve donatmak için çalışan padişahların eseriydi. Hürriyetçi, vatanperver ve hatta inkılâpçı fikirler, Avrupa'yı tanımaya giden Türk sivil ve askeri öğrencilerine diplomat ve askeri ataşelerine yön verdi. Bu düşünceler Türkiye'de sırasıyla 1876 ve 1908 meşruti hareketlerine yol açtı. Bu yönelişler, padişahın sınırsız iktidarını daraltmayı ve anayasa ile şekillendirmeyi hedeflemişlerdi.

Yaklaşık on yıl süren İttihat ve Terakki Fırkası idaresinde gelişen İkinci Meşrutiyet dönemi, ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik problemlerine batıcı ve modern bir yaklaşımla çözümler arama süreci olarak devam etti. Bu dönemde üzerinde en çok durulan konuların başında, meşruti idarenin gerekleri olan hürriyet ve eşitlik düşüncesi geliyordu. Bu düşüncenin gelişmesi çeşitli fikir çalışmalarını da yanında getiriyordu. Hakimiyet-i milliye kavramı, bağımsız bir ekonomi ve bağımsız bir ülke yönetimi inşa edebilmek, İttihat ve Terakki yöneticilerinin özlemleriydi. Ancak Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve en önemlisi dünyaya yeni bir şekil verecek olan Birinci Dünya Savaşı, İttihatçı yöneticilerin özledikleri ülke inşası düşüncesini sonuçsuz bıraktı. Bütün bu olumsuzluklara rağmen bu dönemdeki gelişmeler ve düşünce akımları yeni bir yaklaşımı ortaya çıkarıyordu: Milli bir ekonomi ve milli bir devlet. Savaşların meydana getirdiği hayal kırıklıkları, bürokraside ve aydın sınıfında milliyetçilik ve yeni bir devlet modeli fikrini ön plana çıkarmıştı. 20. yüzyılın bu ilk yıllarında sadece Osmanlı Devleti değil Türk milleti tarihinin en kötü dönemlerinden

birisini yaşıyordu. Askerî mağlubiyetlere siyasi ayrılıklar, çok partili hayatın çekişmeleri, yasaklar ve baskılar da eklenmişti. Dünyayı saran savaş, yeni bir yapılanmanın umudu olabilirdi.

Birinci Dünya Savaşı, sonuçları itibariyle bütün insanlığı derinden etkileyen, siyasi, iktisadi ve askerî alanlarda çığır açan bir savaş olmuştu. Savaş sırasında yapılan gizli antlaşmalar göz önüne alındığında gelişmelerin gerçek sebebinin ekonomik olduğu açıkça görülmekteydi. Almanya, Avusturya, İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya arasındaki bölgesel ve küresel rekabetler ve çekişmeler bu gizli antlaşmaların zeminini hazırlamıştı. İngiltere, Fransa ve Rusya stratejik ittifakında esas düşman Almanya iken, gizli antlaşmalarda, adeta ödül olarak dağıtılan topraklar Osmanlı Devleti'ne aitti. Bu savaşla birlikte devletin çöküşü tamamlanmış, Avrupalı devletlerin uygulamaya koydukları Orta Doğu ve Balkanlar planı başarıya ulaşmıştır. Ancak Anadolu için aynı şeyleri ifade etmek mümkün değildir. Savaş sırasında anlaşmalara paylaşılan Anadolu, Türk milletinin kendini koruma ve kurtarma düşüncesinden doğan yeni bir hareketin ve yeni Türk devletinin merkezi olacaktır.

Mondros Mütarekesi, diğer mağlup devletlerin imzalayacağı mütarekeler gibi, Osmanlı Devleti'nin büyük savaş sonrası teslim olma belgesiydi. Bu metinde geçen maddelerin uygulanması, ülkeyi açıkça esir durumuna getirecekti. Savaşın son aylarında bu durumu gören İttihat ve Terakki yöneticileri, gizli anlaşmalardan haberdar olduklarından, bu duruma karşı bazı tedbirler düşünmeye başlamışlardı. Bu tedbirlerden birisi de teslim olmayarak Anadolu'da yeni bir mücadele ortamı oluşturmaktı. Bu düşünceler uygulamaya konulmadan İngiliz ve Fransız işgalleri Anadolu'yu içerisine alacak şekilde başladı. İşgalcilerin dayandığı en önemli hareket noktalarının başında, ülkenin geçen on yıllık siyasi tarihi içerisinde aşağılandığını ifade ettikleri gayrimüslim unsurları, özellikle Rumları ve Ermenileri desteklemek geliyordu. Anadolu'yu bu unsurlar üzerine dayanan yeni bir şekle sokmak onların asıl gayelerinden görünüyordu.

Ülkede bu şartlar altında bir direniş örgütlemek isteyen İttihatçı liderler, merkez yürütme kurulunun aldığı kararla ülkeyi gizlice terk

etmek zorunda kaldılar. İngiliz ve Fransız ordusu savaşta kendilerine büyük kayıp yaşatanlardan ve Türk milletinden hesap sormak için geliyordu. Bu hesaplaşma mütarekeden hemen sonra başlamıştı. Osmanlı Devleti savaşa girerken 1.700.000 km^2 olan coğrafyasından 1.000.000 km^2'sini kaybetmiş, 22 milyon nüfusu 10 milyona inmişti. Ordunun kaybı da bundan aşağı değildi. 1911'den 1918 yılına kadar savaşan devlet, düşmanlarına bezgin, yorgun ve ümitsiz görünüyordu. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'un self determinasyon prensibinden bahsederken, Türkleri önce Avrupa'dan tamamen çıkarıp atmak, sonra Anadolu'da küçücük ve göstermelik bir Türk devleti kurdurmak fikrini ifade ediyordu.

Avrupalılar bu düşüncelerini uygulamaya gelirken, İstanbul'da 4 Temmuz 1917 tarihinde tahta geçmiş olan Sultan Vahdettin, İttihat ve Terakki Fırkasının bıraktığı siyasi boşluğu doldurarak iktidarı ele geçirmek ve Osmanlı saltanatını devam ettirmek istiyordu. Geçen on yıl boyunca İttihatçılar tarafından ezilmiş olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarları da bu siyasi boşluğu kendi lehlerine değerlendirerek işgalcilerle birlikte İttihatçılardan intikam almak düşüncesi ile harekete geçiyorlardı. Bu partinin desteği ile kurulan hükümetler de mütareke hükümlerinin uygulanmasına karşı kayıtsız ve galip devletlerin Osmanlı Devleti hakkında verecekleri kararlara razı görünüyorlardı. Bunlar silahlı bir mücadelenin açıkça devleti yıkacağını söylüyorlar, İngilizlerle birlikte çalışmaktan başka bir yol olmadığını, büyük bir devletin himayesi için manda talebinin uygun olacağını ifade ediyorlardı. Bu düşünce onların Sevr Antlaşması'nı kabul etmelerine sebep olacaktı.

Mütarekeden hemen sonra İngiltere, Fransa ve İtalya mütareke hükümlerini hiçe sayarak birer vesile ile Anadolu'yu işgale başladılar. Bu devletlerin donanmaları ve askerleri İstanbul, Adana, Antep, Urfa, Maraş, Antalya, Konya, Samsun ve Merzifon'da yerleştiler. Bütün bu şehirlerde yabancı askerleri ve subayları hızlı bir çalışma içerisine girdiler. 15 Mayıs 1919'da İzmir, Yunan askerleri tarafından resmen işgal edildi. Bundan başka ülkenin her yerinde Hristiyan unsurlar gizli ve açık, özel emel ve maksatlarının temini için devletin bir an önce

çökmesine çalışıyorlardı. İstanbul Rum Patrikhanesi ve Mavri Mira Cemiyeti vilayetler içerisinde çeteler kurup idare ediyor, mitingler ve propagandalar yapıyordu. Yunan Kızılhaç'ı bu cemiyetin işlerini kolaylaştırmak için elinden geleni yapıyordu. Ermeni patriği Zaven Efendi de Mavri Mira heyeti ile aynı düşünce doğrultusunda çalışıyordu. Ermeni hazırlıkları da Rum hazırlıkları gibi ilerliyordu. Bütün Karadeniz bölgesinde kurulmuş olan Pontus Cemiyeti, İstanbul'daki merkeze bağlı olarak kolaylıkla çalışıyordu.

İşgaller ve azınlıkların çalışmaları karşısında İstanbul'daki yöneticilerin kayıtsız kaldığını gören Türk milleti bu panik anını üzerinden atarak ilk tepkilerini protestolar ve mitinglerle gösterdi. Bunun yanında kurulan müdafaa-i hukuk cemiyetleri de bölgesel kurtuluş çareleri aramaya başladılar. Ordunun terhis edilmesi birçok bölgede savunma tertibatını ortadan kaldırmıştı. Müdafaa-i hukuk cemiyetleri bir taraftan bulundukları bölge halkını milli müdafaa konusunda bir araya getirmeye çalışırken diğer taraftan silahlı örgütler oluşturma yoluna gidiyordu. 1919 yılı Mayıs ayına kadar, yaklaşık altı ay boyunca İstanbul'dan bu durumu izleyen, savaş boyunca çeşitli cephelerde başarılar kazanmış olan Mustafa Kemal Paşa, çoğu Genelkurmay Başkanlığında görevli arkadaşları ile görüşmeler yaparak bu durumdan kurtulmanın ancak silahlı mücadele ile mümkün olabileceği sonucuna vardı. Mustafa Kemal Paşa'nın bu sıradaki düşüncesi, Türk milletine dayanarak Avrupa'nın kurmak istediği yeni düzene Anadolu topraklarında müsaade etmemekti. Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'nun dört bir yanında ayağa kalkmış olan Türk milletini bir araya getirerek işe başladı. Zira bu birlik sağlanmadan ülkenin düşman işgalinden kurtarılması mụmkün değildi. Onun Amasya Genelgesi'nde, Erzurum ve Sivas kongrelerinde üzerinde durduğu en önemli konu birlik ve beraberlik düşüncesiydi. Farklı vilayetlerde bulunan sivil ve askeri idarecilere de ilk tavsiyesi, Anadolu'da işgallerle başlayan heyecanın ve ruhun devam ettirilmesi yönündeydi.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecindeki önemli noktalardan birisi de Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasıdır.

Kendisinin de *Nutuk*'ta ifade ettiği gibi, O, Samsun'a çıktığında yeni bir devlet kurmayı düşünüyordu ve bu düşüncesini adım adım uyguladı, bu düşüncesini "milli bir sır" olarak kendisinde sakladı. Bu yönüyle Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması iki aşama halinde gerçekleşmiş oluyordu. Birincisi, işgal edilmiş olan toprakların kurtarılması ve bağımsızlığı sağlayacak bir anlaşmanın imzalanmasıydı, ikincisi ise eski devlet yapısını ortadan kaldırarak yeni ve çağdaş bir devlet kurmaktı. Bu iki aşama, kesin çizgilerle birbirinden ayrılmış değildir ve birbiri içine girmiştir. Bu düşüncenin mimarı ve uygulayıcısı olan Mustafa Kemal Paşa, tek adam olarak kurtuluş sürecinden itibaren dönüşümü başlatmış ve daha savaşlar devam ederken yaptığı çalışmalarla yeni devletin temellerini atmıştır.

Mustafa Kemal, Fransız İhtilali fikirlerinin dünyaya yayıldığı ve Osmanlı Devleti'nde reform çalışmalarının hızlandığı bir dönemde dünyaya gelmişti. Öğrencilik yıllarında Fransız İhtilali hakkında ilk bilgileri edinmiş, sonra ilgi alanının genişliği, okuma zevki ve öğrendiği yabancı dil sayesinde dünyada olup bitenleri, dönemin başlıca düşünce akımlarını ana çizgileriyle izleme imkanına kavuşmuştu. Ayrıca genç bir subay olarak farklı bölgelerde ve şartlarda aldığı görevler nedeniyle büyük bir imparatorluğun nasıl çöktüğünü gözleriyle görmüştü. Bu tarihi dönemeç, Mustafa Kemal'i de çökmekte olan Osmanlı Devleti'nin yerine yeni bir Türkiye'nin kurulmasını düşünmeye sürüklemiş ve onun düşüncesinin temelini oluşturmuştur. Geçen elli yılını büyük devletlerin ekonomik ve siyasi baskısı altında yaşayan Osmanlı Devleti aydınları için tam bağımsızlık düsturu halledilmesi gereken önemli bir problemdi. Hem içişlerinde hem dışişlerinde hürriyet düşüncesi, mütareke döneminde azınlıkların ve galiplerin baskılarından dolayı daha çok öne çıktı, siyasi, mali, iktisadi, hukuki, askerî, kültürel her alanda hürriyet fikri milleti esarete düşmekten kurtaracaktı. Bunların herhangi birinde bağımsızlıktan mahrumiyet, milletin ve ülkenin gerçek anlamıyla bağımsızlıktan mahrumiyeti demekti.

Milli Mücadele'nin ilk günlerinde, Amasya Tamimi, "Milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" diyerek millet

iradesini mücadelenin dayanağı ve hareket noktası olarak kabul ediyordu. Erzurum ve Sivas kongreleri milli iradeyi hakim kılmak ve mandanın reddi kararını almış, dağınık bir haldeki müdafaa-i hukuk cemiyetlerini birleştirmişti. Anadolu'da başlayan milli harekete meşruluk kazandırmak açısından, onu milletin seçtiği bir meclise dayandırmak, kongrelerden sonra yeni bir hedef olarak belirlenmişti. 1918 yılı Aralık ayında padişah tarafından feshedilmiş, ancak bir türlü açılmamış olan Meclis-i Mebusan'ın toplanması millete dayanmak noktası olarak görülüyordu. Nihayet Sivas Kongresi'nden sonra başlatılan sistemli hareket sonunda Meclis-i Mebusan'ın toplanması 1920 yılının ilk günlerinde sağlandı. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş mantığını ilk yansıtan belge olarak Misak-ı Milli, bu meclis tarafından kabul edildi ve dönemin himaye talep edenlerine karşı bir cevap oldu. Metnini Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının hazırladığı, 28 Ocak 1920'de kabul edilip 17 Şubat 1920'de gazete ve ajanslar yoluyla bütün dünyaya ilan edilen Misak-ı Milli, Türk Milli Mücadelesinin ana programını ve Türkiye'nin milli ve etnik hudutlarını belirtmekteydi; mütareke imzalandığı sıradaki sınırlar içinde, milli ve iktisadi gelişmeye imkan vermek ve daha çağdaş, muntazam idare ile işleri yürütmek için, gelişmeyi sağlamak üzere tam bir serbestliğe ulaşmak, bu sebeple, siyasi, adli, mali konularda gelişmeye engel olan bağları kaldırılmak. Milli sınırlar içerisinde bağımsız bir Türkiye için bütün konuları kapsayan bu metnin gerçekleşmesi için üç yıl hem cephelerde işgalcilerle hem TBMM'de ve İstanbul'da muhalefetle hem de siyasi olarak uluslararası alanda mücadele etmek gerekti.

Misak-ı Milli metninin kabul edildiği sırada, yeni dünya düzeni için İtilaf Devletlerinin başlattıkları süreç Londra'da devam ediyordu. 12 Şubat 1920'de başlayan konferans gündemini; Adriyatik, Almanya, Macaristan, Sovyet Rusya problemleriyle birlikte, Osmanlı Devleti ile imzalanacak antlaşmanın esaslarının tespit edilmesi oluşturuyordu. Türk barışı, İtilaf Devletleri arasındaki tartışmaların ve çıkar çatışmalarının yoğun yaşandığı sorunlardan biri oldu. Bu yüzden antlaşma şartları kısa süre içinde kararlaştırılamadı. İtilaf Devletlerinin Londra Konferansı'nda doğu sorunu bağlamında üzerinde en çok durdukları temel konular;

Boğazların statüsü, İstanbul'un geleceği, Halife Sultan'ın durumu ve doğuda Ermenilere bir yurt sorunuydu. Boğazlar ve İstanbul'un geleceği üzerindeki tartışmalar, Lloyd George'nin 1919 yılı Aralık ayında yapmış olduğu Boğazlar ve İstanbul'un geleceği hakkındaki açıklaması ile daha da alevlendi ve Londra Konferansı'na kadar ulusal ve uluslararası kamuoyu tarafından tartışıldı. Lloyd George, bu açıklamasında, İstanbul'un ve Boğazların uluslararası bir konuma getirilmesi, İstanbul'daki hükümetin Anadolu'ya gönderilmesi gibi esaslar üzerinde durmaktaydı. Bu düşüncenin bir sonucu olarak İtilaf Devletleri, Misak-ı Milli'nin kabulünü, Anadolu ile yakın ilişkiler içerisinde bulunulmasını, Maraş'tan Fransız askerlerinin atılmasını, Bozdağ cephesinde Yunan askerlerinin geri püskürtülmesini, Akbaş cephaneliği baskınını bahane ederek İstanbul'u işgal ettiler, Meclis-i Mebusan'ı basarak demokrasi tarihindeki işgalci yüzlerini göstermiş oldular. Bu işgal, Anadolu'da yeni bir yönetim merkezinin oluşumuna da fırsat vermiş oldu.

Türkiye Büyük Millet Meclisinin 23 Nisan 1920'de toplanmasıyla birlikte, Türk anayasa tarihinde egemenliğin kaynağı ve kullanılışı bakımından son derece önemli bir değişiklik olmuştur. Milli Mücadele'yi yürütmek ve yönetmek için bulunan devlet biçimi mutlakıyetten millet egemenliğine geçiş sürecini de son derece hızlandırmıştır. Osmanlı Devleti'nde bir parlamentonun belirmesi, hukuk açısından, Batı'daki gelişme kalıplarına uygun biçimde olmuş ve padişahın yetkilerinden kanun yapma gücü alınarak parlamentoya geçmişti. İşgalden sonra iktidarın İstanbul'dan koparılıp Ankara'ya aktarılışı, padişahlığı ve saray nüfuzunu devlet yapısından çıkarmıştı. TBMM, Ankara'da ilk ortaya çıkış biçimiyle, sadece yasama yetkisini kullanan basit bir parlamento değildi, yalnız yasama yetkisi değil, bütün yetkiler onda toplanmıştı. 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu bu yetkilerin bir devlet düzeni içinde nasıl kullanılacağını belirten bir belge niteliği taşıyordu. Bu anayasa Osmanlı devlet sisteminden farklı ve yepyeni bir devlet sistemine geçildiğini gösteriyordu. Bu yüzden mecliste muhalif seseler yükselmişti. Meclis hükümeti sistemi denilen bu sistemde yasama ve yürütme, hatta bazen da yargılama yetkileri bir mecliste toplanmıştı.

Olağanüstü zamanda, olağanüstü yetkilerle toplanmış olan hükümet, "Büyük Millet Meclisi Hükümeti", bu sırada oluşturulan ordu ise, "Büyük Millet Meclisi Hükümeti Ordusu" unvanını taşıyordu.

Meclisin ilk sınavı da Sevr Antlaşması ile olacaktı. Bu antlaşma ile Doğu Anadolu'da büyük bir Ermenistan kuruluyor, İzmir'le birlikte Batı Anadolu Yunanlılara bırakılıyor ve padişahın idaresindeki küçük Osmanlı Devleti her yönüyle sömürge bir devlet haline getiriliyordu. TBMM bu antlaşmayı reddettiği gibi bunu imzalayanları da vatan haini ilan ediyordu. Buna cevap olarak ordu, ilk zaferini doğuda Ermenistan'a karşı kazandı ve Sevr Antlaşması'nın doğu sınırları ile hükümlerini geçersiz kıldı. Kâzım Karabekir Paşa'nın TBMM Hükümeti adına imzaladığı Gümrü Antlaşması, kısa süre sonra Sovyetlerle imzalanan Moskova ve Kars antlaşmaları ile teyit edildi. Bu anlaşmalar da aslında Batı Cephesindeki başarıların bir sonucu olarak görünüyordu. Yeniden düzenlenen ordu kendi içerisindeki Kuva-yı Milliye'den geçiş problemlerini de çözerek, İnönü ve Sakarya Savaşlarında istilacı Yunan ordusunu mağlup etmişti. Bu başarı uluslararası avantajlar sağlamış, sadece Sovyetleri değil Fransızları da Ankara'ya yaklaştırmıştı. Yaklaşık üç aydan beri Batı Cephesinde Ankara ile görüşmeler yapan ve bir müttefik havasına giren İtalyanlardan sonra Fransızlar da 1921 yılı Ekim ayından itibaren Anadolu'daki işgal bölgelerini boşaltmaya başlamışlardı. Başkomutanlık Kanunu ile meclisin bütün yetkilerini üzerinde toplamış olan Mustafa Kemal Paşa, ordunun ihtiyaçlarını gidermek için son bir çareye başvurarak meşhur emirlerini yayınlamış, Anadolu'daki her evi, her esnafı, her kara ve deniz nakliyecisini Batı Cephesindeki savaşa destek vermeye çağırmıştı. Ancak bu hazırlıklardan sonra büyük bir taarruz planı hazırlanmış ve Yunan ordusuna son darbe 1922 Ağustos'unda indirilmişti.

Batı Cephesi'nde önemli başarılar elde etmiş olan İsmet Paşa, Mudanya'da İngiliz generali Harrington başta olmak üzere İtilaf Devletleri temsilcileri ile üç yıldan beri devam eden savaşa son vermişti. 11 Ekim 1922'de imzalanan mütareke ile Yunanistan ve İtilaf

Devletlerinin işgali altındaki Doğu Trakya TBMM Hükümeti'ne teslim ediliyordu. Refet Paşa beş gün sonra Edirne'yi teslim almak için İstanbul'a giriyor, "Kara Bir Gün"de yaşanan o acı Fransız aşağılamalarına bir cevap olarak Beyoğlu'nda büyük bir coşku ile karşılanıyordu. Refet Paşa, İstanbul'da küçük bir hükümet kurarak işleri Ankara adına takip etmeye başlıyordu. İstanbul hala İtilaf kuvvetlerinin işgali altındaydı ve barış imzalanana kadar da öyle kalacaktı. Dört yıl boyunca Anadolu hareketi ile gerginlikler yaşamış, liderlerini idama mahkum etmiş olan Padişah Vahdeddin için kader anı gelmişti. Mustafa Kemal Paşa, Başkomutan ve TBMM Başkanı olarak onun hakkındaki kararını çoktan vermişti. 1 Kasım'da TBMM saltanatı kaldırarak 622 yıllık Osmanlı Devleti'ne son verdi ve bu düşünceyi uyguladı. Aynı kanunla Meclis halifeliğin devamına karar vermiş, yeni halifeyi atama yetkisini de üzerine almıştı. Son Osmanlı padişahı VI. Mehmed Vahdeddin, 17 Kasım sabahı, küçük oğlu Mehmed Ertuğrul ve hareminin mensuplarıyla birlikte Dolmabahçe Sarayı'ndan bir kayığa binerek Boğaziçi'nde demirlemiş olan Malaya adlı İngiliz zırhlısı ile Malta'ya gitti. TBMM yeni halife olarak Abdülmecid Efendi'yi atamıştı. Vahdeddin 16 Mayıs 1926'da San Remo'da öldü. Cenazesi Türkiye Cumhuriyeti tarafından kabul edilmedi ve Şam'a getirilerek Sultan Selim Camii kabristanına defnedildi.

Saltanatın kaldırılması süreci Lozan'da başlayacak görüşmeler sırasına denk gelmişti ve böylece uluslararası alanda Türkiye'nin kaderinin belirleneceği bir zamanda iki başlılık ortadan kaldırılmak istenmişti. Lozan'da Türkiye hakkındaki görüşmeler sadece Ankara temsilcileri ile yapıldı. Ancak Avrupa kendi kurmuş olduğu uluslararası düzene karşı ilk karşı koyan Türkler hakkında şüphelere sahipti. Bu devlet komünizme nasıl bakıyordu? Bu şüphede haklı sayılırlardı çünkü iki yıldan beri Moskova, emperyalistlere karşı mücadelesinde Ankara'ya maddi destek sağlamıştı. Diğer yandan Ankara, Osmanlı Devleti'nin eski sınırlarına ulaşmak isteyecek miydi? Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir sırada İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi, bu şüpheleri ortadan kaldıracak nitelikteydi. Mustafa Kemal Paşa bu kongreyi açış konuşmasında ve bundan sonra yapacağı daha birçok

basın açıklamasında, "Yeni Türkiye"nin batılı bir devlet olacağını, sınırları içinde ve dünyada barışı koruyacağını açıklıyordu. İktisat kongresinin kararları da bunu açıkça destekliyordu; yabancı sermayeye düşman olmamak, serbest teşebbüslerin önünü açmak, her unsurun yaşama hakkını muhafaza etmek. Nihayet taraflar arasında karşılıklı verilen tavizlerle görüşmeler 24 Temmuz 1923'te bir antlaşma ile sonuçlanmıştır. Bütün tartışmalara rağmen, sınırlar, azınlıklar, borçlar ve askerî konular göz önüne alınarak Sevr Antlaşması ile mukayese edildiğinde Lozan Antlaşması, yeni Türkiye Devleti için önemli bir başarı olmuştur. İktisadi, siyasi ve askeri alanda bağımsızlık düşüncesi bu antlaşmanın temelini oluşturmuştur.

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da başlattığı Milli Mücadele, 20. yüzyılda emperyalizme ilk büyük darbeyi vurmuştur. Türkiye'nin rolü ve savaş sonrası gerçekleştirdiği siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal alanlardaki inkılap hareketleri sömürge durumundaki milletlere örnek teşkil etmiştir. Milli Mücadele yıllarında Türk-İslam dünyası emperyalizmin baskısı altındadır. Orta Asya, Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Mısır, Hindistan, Suriye ve Irak Müslümanları kendilerine önderlik edecek bir gücün arayışı içindedirler. Dönemin en güçlü emperyalist devleti olan İngiltere'nin İslam coğrafyasındaki sömürge uygulamaları Müslümanların tepkisini artırmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün Versay düzenine, Batı emperyalizmi ve sömürgeciliğine karşı Türk milletiyle bütünleşerek verdiği savaş ve bu savaşın sonunda kazandığı zafer, mazlum milletlere bağımsızlık umudu vermiştir.

Mustafa Kemal Paşa tarafından yeni Türkiye'nin modern bir milli devlete dönüştürülmesi, çağdaş uygarlık seviyesinde ileri ve uygar bir ülke olarak yaşaması hedeflenmişti. Ona göre, çağdaş, sanayileşmiş, milli bir ekonomi inşa etmek için bilime ve modern eğitime önem veren laik ve akılcı bir toplum olmak gerekliydi. Türkiye, batılılaşmaya uygun biçimde yeniden oluşturulmadan önce siyasal iktidarın tam anlamıyla elde edilmesi şarttı. TBMM'nde yer alan kimi İslamcı kimi liberal batıcı muhaliflerin saltanatı yeni bir şekilde ihya etmek için çalıştıklarını gören Mustafa Kemal Paşa, Lozan görüşmelerinin kesildiği ve mecliste barış

hakkında hararetli tartışmaların yaşandığı bir sırada, 1 Nisan 1923'te meclisi dağıtarak seçimlere gitme kararı aldı. Seçim hazırlıklarını Halk Fırkası adını verdiği parti ile gerçekleştirdi. TBMM'nin ikinci döneminin ilk toplantısı 11 Ağustos'ta yapıldı ve Mustafa Kemal meclis başkanlığına seçildi. Halk Fırkası bundan böyle dönüşümün merkezi olarak bütün ülkede teşkilatlanacak ve inkılapların bir nevi kontrol merkezi olacaktı. Artık siyasal faaliyetin merkezi meclis değil, Halk Partisi'ydi. Muhalif gruplarla ilişkilerini sıklaştıran Rauf (Orbay) Bey'in yerine başvekil olarak atanan İsmet (İnönü) Bey, Ekim ayında, Ankara'nın, Türk devletinin merkezi yapılmasını partiye önerdi ve teklif meclisten geçerek yasalaştı. Ankara, yeni Türkiye'nin idari merkezi olarak mimari açıdan da çağdaş bir görünüme kavuşturulacaktı.

Lozan Barış Antlaşması bir yanda Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devletleri diğer yanda Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti arasında imzalanmıştı. Antlaşma imzalandığı sırada yeni devletin ismi henüz kesinleşmemişti. TBMM rejiminden Türkiye Cumhuriyeti rejimine geçişi sağlayan değişiklik, bir kriz sonunda ortaya çıkan hükümet tartışmaları üzerine, 29 Ekim 1923'te Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun altı maddesi tadil edilerek gerçekleşti. Bu yasa değişikliği, "Hakimiyet bila kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir; Türkiye Devleti'nin şekl-i hükümeti, cumhuriyettir" diyordu. TBMM Başkanı'nın 1920 Nisan'ından beri fiilen kullandığı devlet başkanlığı yetkileri artık Türkiye Cumhurbaşkanı tarafından kullanılacaktı.

Muhalefet, Cumhuriyet'in ilanından sonra da Mustafa Kemal Paşa ve grubuna karşı mücadeleden vazgeçmedi. Hilafet kurumu, muhalefetin sembolü olarak görülüyordu. Hindistan'da Ağa Han'ın önderliğindeki Müslümanların halifeliğin İslam dünyası için taşıdığı önemi vurgulayarak muhaliflerin davasını desteklemeye çalışması, Halife Abdülmecid Efendi'nin bütçesini artırmak isteği siyasal gerilimi yükseltti. Mustafa Kemal Paşa bu siyasi ortamdan faydalanmasını

ve yeni Türkiye'yi kendi sınırlarının dışındaki krizlerin içine sokmaktan vazgeçirmeyi düşünüyordu. O'na göre, halife ve İslami kurumlar varlığını sürdürdükçe, eski rejim taraftarları daima İslam'ın sembollerini inkılapçılara ve onların programlarına karşı bir silah olarak kullanabileceklerdi. Uzun tartışmalardan sonra 3 Mart 1924'te TBMM halifeliği kaldırdı ve Osmanlı hanedanının bütün üyelerini Türkiye dışına çıkardı.

Siyasal muhalefetin genel itibariyle saha dışına itilmiş olması durumu daha da gerginleştirdi. Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'yi beraber yürüttüğü komutanlar, bir şekilde siyaset dışında kalmışlardı, bu durumda ordu ikiye bölünmüş görünüyordu. Çoğu liberal ve laik olan komutanların bu durumu siyasi muhalefetten daha tehlikeliydi. Mustafa Kemal Paşa, onların ordu içindeki gücünü kırmak için 19 Aralık'ta meclisten bir yasa çıkarttı. Buna göre siyasetle uğraşmak isteyen subayların ordudaki görevlerinden istifa etmeleri gerekiyordu. Bazı subaylar meclisten ayrılarak komutanlık görevlerine döndüler. Muhalefetlerini meclis içinde sürdürmek isteyenler ordudaki görevlerinden istifa ederek orduyla olan bağlarını kopardılar. Halk Partisi'nden pek çok milletvekili istifa etti ve 17 Kasım 1924'te bir muhalefet partisi kuruldu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adını alan bu partiye, Ali Fuat (Cebesoy), Kazım Karabekir ve Rauf (Orbay) gibi eski subaylar liderlik ediyorlardı. Parti programının birinci maddesinde, "Türkiye Devleti halkın egemenliğine dayanan bir cumhuriyettir" deniyordu. İkinci maddede, partinin, liberalizme ve halkın egemenliğine bağlı olduğu belirtiliyordu. Ayrıca parti dini düşünce ve inançlara saygı göstereceğini beyan ediyordu. Bu baskın muhalefet karşısında gerçekleştirilmesi hedeflenen siyasi, iktisadi ve kültürel inkılapları yapmak zor görünüyordu.

1925 Şubat'ında Doğu Anadolu'da dini yönü ağır basan bir Kürt isyanı patlak verdi ve hızla yayıldı. Kriz karşısında sert bir tepki gösterildi. Muhalefetle daha yumuşak bir ilişki kurması için başvekilliğe getirilen Fethi (Okyar) Bey 3 Mart'ta görevden alındı ve İsmet (İnönü) Bey yeniden başvekilliğe getirildi. Meclis, hükümeti iki yıl boyunca

olağanüstü yetkilerle donatan Takrir-i Sükûn Yasası'nı çıkardı. Geniş yetkilerle donatılan İstiklal Mahkemeleri Ankara'da ve Diyarbakır'da rejimin muhaliflerini tam anlamıyla susturdu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 5 Haziran 1925'te kapatılarak diğer muhalefet grupları da baskı altına alındı, tüm siyasi faaliyetler durduruldu. Halk Fırkası bu fırsatı radikal reformları gerçekleştirmek için kullandı. Muhalefet Mustafa Kemal Paşa'ya karşı son bir çareye başvurdu. O'nu tam olarak ortadan kaldırmadan istedikleri siyasi düzeni elde edemeyeceklerini düşünenler bir suikastla öldürmek istediler. Başarısız İzmir suikastının arkasından, 1918 yılında kendisini feshetmiş olan İttihat ve Terakki Fırkasının mensupları çıkmıştı. İzmir İstiklal Mahkemesi, hem suikastçıları hem de siyasi muhalifleri yargıladı. Böylece mecliste Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasından geriye kalan milletvekili grubu ile meclis dışında ve içinde toparlanmaya çalışan eski İttihatçı siyasal kadrolar tasfiye edildiler. Türkiye Cumhuriyeti, Takrir-i Sükûn Kanunu ile girdiği süreci İzmir suikastı davası ile tamamladı. Bu tarihten sonra Cumhuriyet Halk Fırkasının başında bulunduğu ülkede açık bir muhalefet kalmayarak tek parti idaresi tamamen kurulmuş oldu.

1929 Dünya ekonomik buhranının etkileri Türkiye üzerinde de kendisini hissettirdi. Bu dönemde memlekette siyasi, iktisadi ve sosyal bir hoşnutsuzluk vardı. Mustafa Kemal Paşa ülkenin içinde bulunduğu hoşnutsuzluk durumunu, hükümetin mecliste eleştirisiz ve denetimsiz bir konumda kalmasından kaynaklandığını düşünüyordu. Bu bakımdan bir muhalefet partisi, siyasal açıdan yararlı olabilirdi. Ayrıca bu muhalefet partisi kendini gizleyen siyasal muhalefeti ve bu muhalefetin gücünü de açığa çıkarabilirdi. Bunu sağlamak amacıyla, eskiden beri çok güvendiği ve İsmet Paşa'nın da politikalarını sürekli eleştiren Paris Büyükelçisi Fethi (Okyar) Bey'e 12 Ağustos 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkasını kurdurdu. Mustafa Kemal Paşa'nın bu partinin kurulması yönündeki olumlu fikri, partinin bir iktidar seçeneği haline gelmesi değil de mevcut hükümete siyasal bakımdan yumuşak bir rakip olmasaydı. Ancak yeni partinin kurulmasını fırsat bilen muhalif unsurlar 1930 yılında yeniden harekete geçtiler ve Serbest Cumhuriyet Fırkasını desteklediler.

Zamanla Serbest Cumhuriyet Fırkasının, kendisini bir iktidar seçeneği olarak kabul etmesi ve buna yönelik olarak bazı faaliyetlere girişmesi, muhalefet partisine olumlu bakan Mustafa Kemal Paşa'nın fikrini değiştirdi. Menemen Olayı ve ortaya çıkardığı irtica korkusu bölgesel olmaktan çıkıp bütün ülkede bir taramayı gerektirmişti. Bunun üzerine Fethi Bey, 17 Kasım'da Dahiliye Vekaletine yazdığı bir yazı ile partinin feshedildiğini açıkladı. Çok partili döneme geçişte ikinci bir girişim ancak üç buçuk ay sürmüştü.

Serbest Cumhuriyet Fırkasının kısa zaman içinde sağladığı hiç beklenmedik başarı, hükümetin takip etmekte olduğu iktisat politikasının meydana getirdiği geniş hoşnutsuzluğu da ortaya çıkardı, ekonomide devlet müdahalelerinin artmaya başladığı görüldü. Kriz yıllarında, ekonomik politikada devletçi yönde bir arayış görülmekteydi. Devletçilik hiçbir zaman sistematik bir yapıya kavuşmasa da devletçi iktisat politikası; devlet işletmeciliği, devletin ekonominin değişik alanlarına, özellikle sanayi alanında bizzat yatırım yapması ve ekonomik hayatın tüm alanlarının devlet denetimi altına alınması, yabancı şirketlerin millileştirilmesi şeklinde gelişti.

Devletçilik politikasının genişlemesi üzerine, 1932 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın talimatı ile İktisat Vekaleti görevine Celal (Bayar) Bey getirildi. Celal Bey aynı zamanda, 1924 yılında bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın kurdurduğu İş Bankası'nın genel müdürüydü. Mustafa Kemal Paşa ile Celal Beye göre devletçi iktisat politikası, dönemin şartlarına ve dünyadaki ekonomik gidişata göre bir gerekliliğin ifadesiydi. Tarım toplumunu sanayileşmeye yönlendirecek dinamik bir özel girişim ve sermaye ülkede o sırada var olmadığından altyapı ve sanayi tesislerini bizzat devlet üstlenerek yapmak zorundaydı. Bunu yaparken özel girişim tamamıyla kenara atılmayacak, tam tersine çeşitli kanallarla devlet tarafından desteklenecekti. İsmet Paşa ise devletçi uygulamayı, yalnızca zorunluluktan doğan pragmatik bir politika olarak değil, sürekli takip edilmesi gereken bir politika olarak görmekteydi. Devletçilik konusunda ortaya çıkan iki farklı görüş devletçilik uygulamalarını büyük ölçüde etkiledi. Daha önce devletçi uygulamalar İsmet Paşa'nın etkisindeyken,

Mustafa Kemal Paşa'nın da isteği üzerine Celal Bey'in etkisi altına girdi. Ekonomide uygulanan devletçi politika, siyasal alana da yansıyarak siyasal tartışma ve çatışmalar şeklinde kendini gösterdi.

Ekonomik ve siyasi krizlerin gölgesinde, 10-18 Mayıs 1931 tarihlerinde toplanan Cumhuriyet Halk Fırkasının Üçüncü Büyük Kongresi, siyasal anlamda oldukça önemli kararlar aldı. Bu kongre sırasında Cumhuriyet Halk Fırkası o zamana kadar belirlemediği bir program kabul etti. Programda, anayasa ilkesi olarak güçler birliği ilkesi onaylanmakta, bir önceki kongrenin program beyannamesinde de belirtilen tek dereceli seçimin temel amaç olduğu hatırlatılmakta, buna ilaveten kadınlara oy hakkı tanınması gerektiği belirtilmekteydi. Kabul edilen bir diğer başka nokta ise, Cumhuriyet Halk Fırkasının ana ilkeleri sayılan ve "Altı Ok" biçiminde simgelenen ilkelerin bu kongrede tamamlanmasıdır. 1927 yılında yapılan kongrede Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık ve Laiklik ilkeleri benimsemişti. Bu kongrede ise mevcut ilkelere Devletçilik ve İnkılapçılık ilkeleri eklendi. Bu ilkeler, CHF'nin altı oku, parti amblemi haline geldi. 5 Şubat 1937'de bu ilkelere anayasanın 2. maddesinde yer verildi: "Türk Devleti, Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılapçıdır." Bu sırada, otoriter eğilimleri ile tanınan Recep (Peker) Bey, Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreterliği'ne getirildi. Recep Bey partiyi örgütsel bakımdan ve doktriner yönden güçlendirmek amacıyla büyük çaba harcadı. Partinin devlet örgütü ile hükümet üzerinde denetim kurabilecek ölçüde güçlü bir siyasal kurum oluşmasına çaba gösterdi. Partinin aynı zamanda ülkedeki tüm siyasal alana yayılması ve bu alanda tam bir denetim sağlanması amaçlandı. Cumhuriyet Halk Fırkasının siyasal alanda tam bir tekel kurmasına yönelik program uygulamaya konuldu. Bu dönem içerisinde Cumhuriyet Halk Fırkası siyasal alanda tam bir tekel oluşturdu. Parti-devlet bütünleşmesi öyle bir noktaya ulaştı ki, Dahiliye Vekili olan kişi aynı zamanda CHF Genel Sekreteri olabilecek ve illerde de valiler CHF İl Başkanları olabilecekti.

Doğu vilayetlerinde yaşanan Şeyh Sait İsyanı, Menemen'de Derviş Mehmet hareketi gibi teşebbüsler, Mustafa Kemal Paşa'nın teşvikiyle

kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkasının kısa sürede güçlenmesi kültürel alanda da bazı tedbirlerin alınmasını gerekli kılmıştı. Bu gelişmeler sırasında Cumhuriyet Halk Fırkasının bir kültür kolu gibi çalışan Türk Ocakları, bazı açılardan fırka ile ters düşmüştü. Bazı Türk Ocağı şubeleri ve üyelerinin Serbest Cumhuriyet Fırkasına geçmesi, bazı şubelerde ise doğrudan Halk Fırkası aleyhine çalışmalar yapılması Cumhuriyet Halk Fırkası yöneticilerinde Türk Ocakları aleyhinde bir düşüncenin gelişmesine sebep oldu. Devletin ve partinin geleceğini tehdit eden bu tür olumsuz gelişmeler Gazi'yi ve Cumhuriyet Halk Fırkası yöneticilerini yeni ve radikal önlemler almaya sevk etti. Ayrıca yapılan inkılapların halka mal edilmesi ve halkın eğitilmesi için herkesin rahatlıkla çalışmalarına katılabileceği yaygın bir teşkilata da ihtiyaç vardı. 1929'da açılan Millet Mekteplerinden istenen sonuç alınamayınca daha geniş ve daha kompleks bir kurum olan Halkevleri kurulmuştur. Halkevlerini kurma düşüncesi bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından geliştirilmiş, Cumhuriyet Halk Fırkası Kültür ve Gençlik Teşkilatından sorumlu idare heyeti azası Dr. Reşit Galip'i Halkevleri teşkilatını kurmak için görevlendirmiştir. Türk Ocakları 10 Nisan 1931'de olağanüstü bir kurultayla kendisini feshetmiş ve bütün gayrimenkullerini Cumhuriyet Halk Fırkasına devretmiştir. Cumhuriyet Halk Fırkası Üçüncü Büyük Kongresinde Halkevlerinin açılması teklif edilmiş ve bu teklif kongrenin 17 Mayıs 1931 tarihli oturumunda oybirliğiyle kabul edilmiştir. Halkevlerinin kuruluş sebeplerini; sanatı geliştirmek, sanatkarı himaye altına almak, sağlıklı ve gürbüz nesiller yetiştirmek, köyle şehir arasındaki kültürel ve ekonomik farklılıkları gidermek, halkı hurafelerden kurtarıp onları modern bir zihniyetle yetiştirmek, yeni rejim için tehdit unsuru olabilecek düşüncelerin gelişme olanağı bulduğu çeşitli sivil toplum örgütlerini kontrol altında tutmak olarak sayabiliriz. Böylece liberalizm yerine devletçiliği, ferdiyetçilik yerine halkçılığı ikame edecek ve daha güçlü bir şekilde savunacak bir kurum olarak Halkevleri açılmıştı.

Türkiye ekonomik olarak, modern sanayi karşısında oldukça güçsüz ve kalifiye insan gücü olmayan bir miras devralmıştır. Cumhuriyet'in ilk

yıllarında ülkenin nüfusu büyük oranda kırsal kesimde yaşamaktadır. Bundan dolayı, köylülerin durumunun düzeltilmesi, ülkedeki nüfusun çoğunun durumunun düzeltilmesi demekti. İzmir İktisat Kongresi sonrasında, kurumsal düzenlemelerin bir parçası olarak 17 Şubat 1925'te köylü üzerinde ağır bir yük oluşturan aşar vergisi kaldırıldı, köylülere toprak dağıtılarak tarım desteklendi. Demiryolları Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren millileştirilmeye başlandı. Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu çıkarılarak 19 Nisan 1926'da Türkiye sahillerinde Nakliyat-ı Bahriye (Kabotaj) ve Limanlarla Kara Suları Dahilinde İcra-yı Sanat ve Ticaret Hakkında Kanun yürürlüğe konuldu. On beş yıldır yürürlükte olan Teşvik-i Sanayi Kanunu 28 Mayıs 1927'de on beş yıl daha yürürlükte kalacak şekilde yeniden düzenlendi. 1923'ten 1930'a kadar Türkiye ekonomisinin toparlanma çalışmaları sürdürüldü. Özellikle de tarımsal üretim ve hayvancılık devlet tarafından desteklendi.

Bütün desteklemelere rağmen 1923-1930 yılları arasında ekonomik beklentiler tam olarak gerçekleşmedi. Bu dönemde paranın değer kaybetmesi, dış ticaret açığının artarak büyük bir sorun haline gelmesi en önemli göstergelerdi. 1930-1938 arasında iktisat politikaları bakımından iki belirgin özelliğe sahipti: Korumacılık ve devletçilik. Bu yıllar, devletin sanayileşme yönündeki ilk girişimlerini yaptığı yıllar olarak tanımlanabilir. Bu döneme damgasını vuran olaylardan biri, yerli ve yabancı uzmanların katkılarıyla hazırlanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı oldu. Bu girişimle, özellikle yerli hammaddelerin işlenmesiyle ithalatın artırılması sağlanacak ve eldeki hammaddelerin ucuza satılması önlenecekti. 1937 yılına kadar Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın başarıyla uygulandığı söylenebilir.

Ekonomik alanda alınan yeni tedbirler ve çizilen yol haritası, uluslararası gelişmelerle de ilişkiliydi. Bir yandan Lozan Antlaşması'nın ekonomik yaptırımları diğer yandan çözülemeyen meselelerin uluslararası boyutu Türkiye Cumhuriyeti'ni 1938 yılına kadar meşgul etmiştir. İngiltere ile Musul anlaşmazlığı, Fransa ile Osmanlı borçları ve Hatay meselesi ve Yunanistan'la da ahali değişim meselesi üzerinde yoğun

çalışılan konular olmuştur. Musul meselesi, Milletler Cemiyeti'nin araya girmesiyle 5 Haziran 1926'da Musul'un Irak Hükümeti'ne bırakılmasıyla kapanırken, Osmanlı borçları meselesi 13 Haziran 1928'de imzalanan anlaşmalarla ödenecek borcun miktarı ve ödeme şekli de bir formüle bağlanarak çözüldü. Bu anlaşmalarla Osmanlı Dûyun-ı Umumîyesi de tarihi karıştı. Hatay meselesi ise Türk-Fransız ilişkilerinde bir süre gerginliğe neden olsa da Atatürk hayattayken Türkiye lehine halledildi.

Türkiye'nin içerideki sorunlarını çözmek ve güçlü bir milli devlet inşa edebilmek için barışa ihtiyacı vardı. Bu yüzden Atatürk dönemi dış politikası barış üzerine inşa edildi. Bu politikanın sonucu olarak Batı'da Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya ile Balkan Antantı, Doğu'da İran, Irak ve Afganistan ile de Sadabad Paktı imzalanmıştı. 1936 yılında İtalya faşizminin Doğu Akdeniz'de bir tehdit unsuru olarak ortaya çıkmasına kadar Türkiye'nin uluslararası müttefiki Sovyet Rusya olmuştur. İtalya'nın ortaya çıkması, İngiltere ve Fransa'yı Türkiye'ye yaklaştırmıştır. Bu yakınlaşma Sovyet Rusya'yı Türkiye'den uzaklaştırmış, Boğazlarda ve Hatay'da Türk hakimiyetini sağlamıştır.

Atatürk'ün son günlerinde uzun yıllar arkadaşlık yaptığı, birlikte savaşıp siyaset yaptığı İsmet İnönü ile bazı krizler yaşadığı görüldü. Atatürk'ün "Tek Adam" olarak Başvekil olan İnönü'nün başkanlığındaki hükümete sürekli müdahale etmesi, yeri geldiğinde istediği bakanı görevinden alabilmesi ve Hatay sorununun çözümünde izlenen siyaset farklılıkları iki liderin arasını açmıştı. Nihayet ekonomik alanda Atatürk'ün daha liberal, İnönü'nün ise daha devletçi bir tutum takınması 20 Eylül 1937'de İsmet İnönü'nün başvekillikten ayrılması ve yerine Celal Bayar'ın getirilmesi sonucunu doğurdu. Bankacı, iş adamı, aynı zamanda sivil olan Bayar'ın, bürokratik parti-devlet mekanizmasının yeniden biçimlendirilmesi için uygun siyasal özellikler taşıdığı düşünülüyor, kişisel hak ve güvenceleri güçlendirerek ve özel sektöre daha fazla önem vererek bürokrasiyi zayıflatması bekleniyordu.

Atatürk 10 Kasım 1938'de, uzun zamandır sıkıntılarını yaşadığı hastalık sebebiyle öldüğünde Türkiye için yeni bir dönem başlıyordu.

İkinci Dünya Savaşı'nın ayak seslerinin duyulduğu bu dönemde İsmet İnönü yeni cumhurbaşkanı olarak idareyi tam manasıyla ele alacaktı.

Atatürk, kendisinden iki yüz yıl önce başlamış olan teşebbüsleri, dağınık olan fikirleri ve enerjileri gözden geçirmiş, değişimin tam anlamıyla başarılmasını temin edecek yeni bir sistemi ortaya çıkarmıştır. Yeni oluşturulacak sistemin birinci amacı çağdaşlaşmak, ikinci amacı kalkınmak, böylece çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmaktır. Yeni devletin ana ilkeleri, 19. yüzyıl sonunda, yasaklara rağmen İstanbul, İzmir, Beyrut gibi merkezlerde yayılan Batı fikir akımlarının etkisinde ortaya çıkmıştır. Bu fikirler 1880'lerden sonra yükseköğrenim görenlerin bir bölümü üzerinde etkili olmaya başlamıştı. Fikirlerin tartışıldığı odak noktaları arasında mülkiye, askerî tıbbiye ve harbiye okulları vardı. Bu okulların programlarında yapılan değişiklikler Batı fikirlerinin yayılmasının tabii bir ortamını oluşturmuştur. Cumhuriyet'in inkılapçı nesli, Batı'nın materyalist düşünürlerinin, müspet bilimlerle toplum problemlerinin çözülebileceğine inanan pozitivistlerin ve evrim teorilerinin sosyal bilimlere yansımasının etkisi altında yetişti. Bu fikirleri daha açık olarak zamanının toplum bilimleriyle pekiştiren Ziya Gökalp'ti. Mustafa Kemal'in sınıfsız toplum fikri, Türklüğün zamanla oluşacak bir ideal olduğu fikri, Gökalp'e dayanıyordu.

Yeni Türk devleti, Osmanlı Devleti'nde var olan sistemin ve sosyolojik düzenin ögeleri yerine onların karşıtını koymayı amaçlamıştır. Padişahlık rejimi kaldırılmış Cumhuriyet getirilmiştir. Şahsi bağlılık üzerine kurulu düzen yerine yasaların tanımladığı bir rejim hedeflenmiştir. Anadolu toprakları üzerinde kurulan Cumhuriyet bir Türk topluluğudur. Bu bilinç Cumhuriyet tebaasına rehber olacaktır. Ulemanın devlet katında, azalmış olsa bile, devam eden etkileri silinmiş, halk önderliği rolüne bir son verilmiştir. Kişinin dünya görüşünü ulema değil, müspet bilim şekillendirmiştir. Sistem, İslami bir devlet görünümünü kaybetmiş, herkesin şahsında şekillenen bir inanç şeklini almıştır. Yenilikçilere göre, İslam medeniyeti örnek niteliğini yitirdiği için örnek olarak alınacak medeniyet Batı medeniyeti ve beraberinde getirdiği müspet bilim anlayışı olacaktı. Böylece Türkiye Cumhuriyeti,

sınıf ayırımı olmaksızın bütün Türk halkının çalışmasıyla kurduğu bir yapı şeklini alacaktı. Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisaden güçlü olabilmesi için devletin şahısların geliştiremediği kaynaklar geliştirmesi, bu işi üstüne alması gerekliydi. Bu idealin saptadığı amaçlardan 1938'e kadar gerçekleştirilenler arasında şunları saymak mümkündür:

Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet'in ilanı, halifeliğin, Şer'iyye ve Evkaf Vekaletlerinin kaldırılması ve eğitimin devletin birliğini sağladığı bir alan olarak tanımlanması, tekke ve zaviyelerin, ziyaret maksadıyla türbelerin kapatılması, uluslararası takvimin kabulü, İsviçre Medeni Kanunu üzerine kurulu Türk Medeni Kanunu'nun kabulü, anayasadan "Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslam'dır" maddesinin kaldırılması, uluslararası rakamların kabulü, yeni harflerin kabulü, Milli Eğitim Bakanlığı okullarından Arapça ve Farsça öğreniminin kaldırılması, yeni Belediye Kanunu'nda kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurulması, Ekonomi Bakanlığınca hazırlanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın kabulü, efendi, paşa, bey gibi lakapların kaldırılması, Türk kadınlarına milletvekili seçmek ve seçilmek hakkının yasa ile tanınması.

Cumhuriyet idaresinde, makbul yurttaş yetiştirmek amacıyla eğitim, kültür ve sanat alanlarına son derece önem verildiğini söylemek mümkündür. Yine bu dönemde müzikten heykelciliğe, resimden müzeciliğe, hemen hemen her alanda önemli adımlar atılmıştır. Başta yeni üniversiteler ve fakülteler olmak üzere ilkokul, öğretmen okulları ortaöğrenim düzeyinde pek çok eğitim kurumu kurulmuştur. 1930'lu yıllar, gerek kamu kesiminde, gerekse yükseköğretim kesiminde genç Cumhuriyet'in büyük atılımlara girdiği yıllardır. İzlenen devletçi politikanın etkisiyle, bilgi üreten bir bilimsel ortamın, çağdaş teknolojiye dayalı bir sanayinin kurulup gelişmesi yolunda ilk ve köklü adımlar atılmıştır. Gelişmeye yön veren politika ve kararlar devlet eliyle oluşturulmuş ve yürütülmüş, bu politika ve kararlar uyarınca bilimsel ve teknolojik araştırmalar devletin öncülüğünde başlatılabilmiştir. Çağdaş bilime yönelişin önemli adımı, 1933 yılındaki ilk üniversite reformudur. Bunun sonucu olarak yükseköğretimde eski bilgilerin öğretilmesine

dayanan bir eğitimden, düşünce ve bilgi üretimini geliştiren bir eğitime geçilmiş ve yeni oluşturulan üniversite, bilgi üreten araştırmayı temel görevleri arasına koymuştur. Ayrıca, devlet desteğiyle bilim adamları ve mühendislerin yetiştirilmesi, yetenekli gençler için Batı ülkelerinde lisans ve lisansüstü öğrenim olanakları sağlanması da izlenen politikanın bir gereğiydi.

İsmet İnönü'nün TBMM tarafından 11 Kasım 1938'de oy birliğiyle Atatürk'ün yerine cumhurbaşkanı seçilmesi, parti mekanizmasının gücünü ve meclisin bütün üyeleri arasında disiplini sağlama yeteneğini kanıtladı. 16 Aralık'ta toplanan olağanüstü kongrede Atatürk partinin kurucusu ve "ebedi şef"i olarak ilan edilirken, İnönü, tüzük değişikliği yapılarak partinin "değişmez genel başkan"ı seçildi. İnönü aynı zamanda "milli şef" unvanını aldı ve rejim, "tek parti, tek millet ve tek lider" sloganıyla betimlenen faşist bir biçim aldı. "milli şef" ve "değişmez başkan" unvanları iktidardan asla alınamayacağını gösteriyordu. Bu durumda İnönü kimseye karşı sorumlu değildi.

İnönü, Atatürk'e yakın olan ve kendisini eşitler arasında birinci olarak gören pek çok kişiyi uzaklaştırarak parti içindeki konumunu güçlendirdi. Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras büyükelçi olarak Londra'ya atandı. Bayar başbakanlık görevinden, aralarında Milli Müdafaa Vekili General Kâzım Özalp'in da bulunduğu kabine üyeleri bakanlıklardan alındı. Atatürk'ün muhalifleri ve rakipleri olmuş, 1926'dan beri siyasetin dışında tutulmuş kişilerin seçilmelerine izin vererek siyasal mutabakatı genişletti. Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele gibi eski generallerin ve Hüseyin Cahit Yalçın gibi gazetecilerin itibarları iade edildi ve bunlar 1939 parlamentosuna CHP delegeleri olarak seçildiler. Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu dönemin iki önemli lideri olarak başbakanlık görevlerinde bulundular ve milli şefin takipçisi oldular. Ancak bu dönemin hemen hemen bütün gelişmelerini dünyayı saran İkinci Dünya Savaşı şekillendirecektir. Savaşın eşiğinde Türkiye için önemli gelişme Hatay Sorunu'nun çözümü olacaktır. İsmet İnönü cumhurbaşkanı olduğu sıralarda sadece Hatay'ın Türkiye'ye katılması kalmıştı. Nihayet Hatay Millet Meclisi, 23 Haziran 1939 günü yaptığı toplantıda oy birliği ile Türkiye'ye katılma kararını almıştı.

1939 yılı başlarına gelindiğinde dünya büyük bir savaş beklemekteydi. Özellikle İtalya ve Almanya'nın izlediği siyaset bunda etkili olmaktaydı. İtalya'nın izlediği işgalci siyasete karşı Yunanistan ve Romanya'ya garanti veren İngiltere ve Fransa, Türkiye'ye de buna benzer bir garanti önerdiler. Ancak bu teklif, Sovyetler Birliği hassasiyeti yüzünden Türkiye tarafından hemen kabul edilmedi. Almanya ve Sovyet Rusya'nın 23 Ağustos 1939'da bir ittifak antlaşması imzalaması bütün dünyada olduğu gibi Ankara'da da şok etkisi yaptı. Bu antlaşmaya dayanan Almanya 1 Eylül 1939'da Polonya'ya girerek savaşı başlattı.

Türkiye-İngiltere-Fransa arasında üçlü ittifak görüşmelerinin yapıldığı sırada Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu bir Rusya ziyareti gerçekleştirdi. Sovyet yetkiliklerinin özellikle Montrö Boğazlar Sözleşmesinde değişiklik isteği nedeniyle bu görüşmelerden bir sonuç çıkmadı. Bunun üzerine Türkiye, İngiltere ve Fransa arasındaki Üçlü İttifak Antlaşması 19 Ekim'de imzalanarak yürürlüğe koyuldu. Bu anlaşma ile Türk-Sovyet ilişkileri artık yol ayrımına geldiğini göstermekteydi.

Türkiye, İngiltere ve Fransa ile ittifak antlaşması imzalamasına rağmen, savaş boyunca tarafsız kalmaya çalışmıştır. Savaşın ilk yıllarında Almanya yanlısı bir siyaset takip eden Türkiye, özellikle Fransa'nın Almanya tarafından teslim alınması üzerine bu siyasete daha da yapışmıştır. Hitler 1940 sonlarında Rusya'ya saldırmaya karar verdiğinde Balkanları işgal etmeye başlamıştı. Bunun üzerine Türkiye Bulgaristan'la bir saldırmazlık paktı imzaladı. Ancak Almanya Bulgaristan'ı da işgal etti. Türkiye bir yandan Sovyet Rusya'nın bir yandan da Almanya'nın ciddi şekilde tehdidi altına girmişti. Sonunda Türkiye'nin Almanya'ya daha fazla yaklaşmasını istemeyen SSCB, Türkiye hakkında saldırmazlık bildirgesi yayınladı. Almanya'nın Sovyetlere saldırması üzerine Türkiye bu savaşta tarafsız kalacağını ilan etti. Ancak Türkiye, Almanya ile krom antlaşması imzalayarak bu ülkeye ciddi miktarda krom satmıştı. Bu durum Türkiye'nin hem SSCB ile hem de İngiltere ve Fransa ile arasının bozulmasına neden olmuştu. 1942 Kasım'ında Stalingrad Savaşı'nda Almanya'nın yenilgisi ve geri çekilmeye başlaması Türkiye'nin de

siyasetinin değişmesine neden olacaktı. Bu süreçte müttefiklerin birinci amacı Türkiye'nin kendilerinin yanında savaşa katılmasıydı. Böylece Türkiye'den Almanya üzerine yeni bir cephe açılacaktı. Roosevelt ve Churchill Türkiye'ye Almanya konusundaki kararlarını tebliğ etmek için İnönü'yü Kahire'ye davet ettiler. Toplantıda müttefikler Türkiye'nin savaşa girmesi için o kadar baskı yaptılar ki, İnönü sonunda Türkiye'nin "prensip olarak" savaşa girmesini kabul etmek zorunda kaldı. Ancak, uygulamada bu oldukça sınırlı tutulacak ve askerî görüşmeler neticesiz kalacaktır. Buna rağmen Türkiye 2 Ağustos 1944'te Almanya ile diplomatik münasebetlerini kesecektir.

Müttefikler 1944 Haziran ayından itibaren Normandiya çıkarması ile Almanya'ya karşı ikinci cepheyi açtılar ve başarılı bir şekilde savaşı yürüttüler. 1945 yılı başlarından itibaren Almanya'nın sonunun yaklaştığı görülmekteydi. Bu sebeple üç büyükler savaş sonrası dünyanın durumunu değerlendirmek için Yalta'da bir araya geldiler. Birleşmiş Milletlere kurucu üye olarak katılma şartının Mihver devletlerine savaş ilan etmiş olunması açıklanınca Türkiye de 23 Şubat 1945'te Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti. Bu süreçte meydana gelen diğer dikkat çeken bir hadise ise SSCB'nin 17 Aralık 1925 tarihli Türkiye Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı feshetmesiydi. Sovyet yetkilileri ilerleyen günlerde antlaşmanın yeniden imzalanması için Türkiye'nin doğu bölgesinden bir kısım topraklarda ve Boğazlarda üs kurmasına izin verilmesini talep etmişti. Bu talepler Türk yetkililerini derinden etkileyecek ve Batı yanlısı politikaları benimsemelerinin temel gerekçesini teşkil edecekti. Sovyet Rusya'nın bu tutumu Türkiye'yi ABD etrafında kurulan yeni dünyanın bir üyesi yapacaktı.

Bu süreçte Türkiye Cumhuriyeti, Birleşmiş Milletler Örgütü'nün kurucu üyelerinden oldu, 26 Haziran 1945'te imzalanan BM Antlaşması'nı, kısa bir süre sonra 15 Ağustos 1945'te kabul edilen bir kanunla onaylamıştı. Böylece Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğratılmış totaliter rejimlere, savaşın son günlerinde savaş ilan etmekle başlattığı politikasını sürdürmüş oluyordu. Türkiye, BM üyesi olarak, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'ne olumlu oy veren 48 devletten biri

olmuştur. Türkiye'nin, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni onayladığı 1954 yılı başları, Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu, Maden Kanunu ve Petrol Kanunu gibi kanunların artarda kabul edildiği dönemdir. NATO ile ilgili olan veya ABD ile imzalanan bazı sözleşme ve antlaşmalar da bu dönemde yürürlüğe girmiştir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye genel olarak Atatürk'ün dış politikada temel ilkesi haline gelen "Yurtta Sulh Dünyada Sulh" ilkesi çerçevesinde hareket ederek mümkün olduğunca savaşın dışında kalma siyasetini benimsemişti. Türkiye savaş dışı kalsa da savaşın bütün şartlarını en ağır bir şekilde gerek siyasette gerekse ekonomide hissetmişti. Bu amaçla tarafsız kaldığı savaş boyunca Türk hükümetleri ülkenin ihtiyaçlarına cevap vermek için siyasi ve iktisadi birtakım tedbirler almak zorunda kalmıştı. Savaşın ilk yıllarında Türkiye kısmi seferberlik ilan ederek askerî gücünü zamanla bir milyona kadar çıkarmıştı. Bu askerlerin özellikle tarım kesiminden gelmesi, üretimi ciddi anlamda düşürürken tüketimin de artmasına neden olmuştu.

Avrupa'da savaşın patlak vermesi ve savaşta tarafsız kalmanın getirdiği zorunluluklar, devleti hayatın hemen her alanına daha şiddetli biçimde müdahale etmek zorunda bıraktı. Savaş döneminde Türk hükümetlerinin aldığı en önemli tedbirlerden birisi Milli Korunma Kanunu'ydu. Refik Saydam hükümeti tarafından 18 Ocak 1940 tarihinde meclise sunularak kabul edilen bu kanun temel olarak devletin savaşa girme ihtimaline karşı savaşla doğrudan alakalı sektörlerdeki düzenlemelerin nasıl olacağını belirlemekteydi. Bu kanunla hükümet, fiyatları saptama, ürünlere el koyma, hatta zorunlu çalışma yükümlülüğü getirme gibi bir birtakım yetkilere sahip olabilecekti. Diğer bir ifade ile hükümet artık "neyin, ne kadar, nerede ve nasıl üretileceğine" karar verebilecekti. Bu kanun doğrultusunda İaşe Müsteşarlığı, Petrol Ofisi, halk dağıtma birlikleri kuruldu ve karne uygulamaları gibi birtakım kararlar alındı. Hükümet Ocak 1942'den itibaren ekmek, un, et, şeker ve Sümerbank ürünlerini karne ile dağıtmaya başladı.

Bu dönemde hükümetlerin ana amacı, ordunun ve halkın temel ihtiyaçlarını karşılamak, savaş piyasasındaki fahiş fiyat artışlarını ve

karaborsacılığı önlemek olmuştur. Ancak Milli Korunma Kanunu'nun sıkı denetimleri, aslında beraberinde karaborsacılığı da getirmişti. Şehirlerde tüccar ve sanayiciler, kırsal kesimdeki büyük toprak sahipleri savaş şartlarını kullanarak büyük kazançlar elde etmişlerdi. Hükümet, ordunun ve halkın ihtiyaçlarını karşılamakta zorlandığı 1942 yılı sonlarına doğru haksız kazanç sağlayanlara yeni vergiler getirmeyi düşünmeye başladı. Nitekim Refik Saydam'ın vefatı üzerine 9 Temmuz 1942'de Başbakan olan Şükrü Saraçoğlu, haksız kazanç sağlayanlara yönelik 11 Kasım 1942 tarihinde Varlık Vergisi Kanunu'nu yürürlüğe koymuştur. İnönü, 1 Kasım'da parlamentonun yeni dönemini açış konuşmasında, sıradan insanlar büyük yoksulluklar ve zorluklar içindeyken iş topluluğunun yaptığı istifçilik, karaborsacılık ve vurgunculuktan sert bir dille şikayet etmişti. Bu konuşmadan on gün sonra kabul edilen kanuna göre, belirlenen kişilerin vergilendirilmesi, savaş yıllarında elde ettikleri tahmini kazançları üzerinden gerçekleştirilmişti. Vergilendirme oranları da kişilerin durumuna göre farklılık göstermekteydi. Müslümanların ve ecnebilerin kazanç miktarının 1/8'ine, Dönmeler yani sonradan Müslüman olanların 1/4'üne, gayrimüslimlerin ise 1/2'sine vergi tahakkuk ettirilmişti. Varlık Vergisi Kanunu yürürlükte kaldığı süre boyunca 114.368 mükellef için 465.384.820 liralık vergi yükü belirlenmiştir. Bu rakamın 40.478.369 lirası silinmiş olup, kalan 424.906.421 liradan ancak 314.920.940 lirası tahsil edilmiştir. Bugün bile bazı uygulamaları tartışılan Varlık Vergisi Kanunu 15 Mart 1944 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır.

Varlık Vergisi Kanunu da dahil olmak üzere savaş yıllarındaki düzenlemelerde büyük toprak sahiplerinin kazançlarına yönelik herhangi bir verilendirme yapılmamıştır. Üstelik bu süreçte bu kişiler büyük kazançlar elde etmişlerdi. Şükrü Saraçoğlu Hükümeti büyük toprak sahipleri ve çiftçileri de vergilendirmek adına 1943 yılı yaz aylarında bazı düzenlemeler çıkarmışsa da yeterli olamamıştı. Bunun üzerine hükümet 19 Nisan 1944 tarihinde meclise Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu adıyla yeni bir kanun tasarısı sunmuştu. Büyük tartışmalardan sonra kanun, 26 Nisan 1944'te kesinleşerek yürürlüğe girmiştir. Bu kanun çerçevesinde, aşar vergisinin kaldırılmasından beri

ilk kez vergilendirilen büyük toprak sahiplerinden 1946 yılına kadar 192.000.000 liralık ayni ve nakdi vergi alınmıştır. Burada belirtilmesi gereken diğer bir husus da bu kanunun meclisteki tartışmaları sırasında 170 milletvekilinin oylamalara katılmaması ve bu milletvekillerinin ileride Demokrat Parti'yi kurmalarıdır.

Savaşın diplomatik, ekonomik ve siyasi ağırlığına rağmen, İnönü döneminde özellikle ilkokul seferberliği ve mesleki eğitimdeki uygulamalar kayda değerdir. Ayrıca yükseköğretimde öğrenci, öğretim üyesi ve okul sayılarında da artışlar sağlanmıştır. Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in de etkisi ile Doğu ve Batı edebiyatı klasikleri Türkçeye çevrilmiş, yeni kütüphaneler açılmış ve klasik müziğe önem verilmiştir. İnönü döneminin eğitim alalındaki en önemli projesi hiç kuşkusuz Köy Enstitüleri olmuştur. Bu enstitülerin kurulmasının temel amacı, köyleri sadece eğitim yönünden değil, sosyo-kültürel ve ekonomik açılardan da kalkındırmaktır. Köy Enstitülerinin ilk izleri 1936'da Saffet Arıkan'ın vekilliği döneminde Köy Eğitmeni projesinde görülmüştür. Projenin amacı, kırsal kesimde yaşayan halk ile kentliler arasında eğitim alanında olan bozuk dengeyi eşitlemek ve köy halkına pratik bilgiler vermektir. Bu projenin başarılı olması, Köy Enstitüleri için uygun şartlar oluşturmuş ve Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ile İsmail Hakkı Tonguç'un öncülüğünde 17 Nisan 1940 tarihinde Köy Enstitüleri Yasası çıkarılmıştır. Böylece Köy Enstitüleri şehirlerden uzak, geniş arazisi bulunan uygun yerlerde kurulmaya başlanmıştır. Bu enstitülerde yetişen öğretmen adaylarının tüm köye hizmet verecek şekilde eğitim alması hedeflenmiştir. Öğretmenler sadece teorik bilgilerle değil özellikle tarım, hayvancılık gibi alanlarda pratik bilgilerle de donatılmıştır. Savaştan sonra gelişen politikalar ve siyasi ortam Köy Enstitülerinin işlevini azaltmış, Demokrat Parti iktidara geldikten sonra, 1954 yılında tamamen kapatılmışlardır. Köy Enstitülerinden on dört yılda on yedi binden fazla öğretmenin yetişmiş olması kurumun faal olduğunu ve gelecek nesiller üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir.

Savaş dönemi hükümetlerinin iç politikada baskıcı ve sert önemler aldığı görülmektedir. Saraçoğlu Hükümeti tarafından muhalif çizgide yayınlar yapan gazetelerden Tan ve Vatan ara ara, *Tasvir-i Efkâr* ise süresiz olarak kapatılmıştır. Yine eleştirel yönü ağır basan ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi öğretim üyeleri tarafından çıkarılan Adımlar Dergisi de bu süreçte kapatılmıştı. Bu dönemde diğer önemli gelişme ise "1944 Türk-Turancı Davası"dır. Turancı olarak ön plana çıkan birçok kişinin tutuklanması ülkede geniş yankılar uyandırmıştır. Savaş sırasında Almanya ile işbirliğinin Türkiye'nin menfaatine olduğunu ileri süren bu grup, savaşın artık müttefiklerce kazanılacağının kesinleşmesi üzerine 7 Eylül 1944 tarihinden itibaren tutuklanmaya başlanmışlardı. Bu süreçte başta Nihal Atsız, Zeki Velidi Togan ve Alparslan Türkeş olmak üzere 23 kişi tutuklanmıştı. Böylece muhalefetin bir kanadı tasfiye edilmiş oluyordu.

Her ne pahasına olursa olsun Türkiye'nin savaş dışında kalması ve takip ettiği denge politikaları başarılı sayılabilir. Savaş dışı kalma eğiliminin Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan yıkımın bir sonucu olduğunu söylemek gerekiyor. İkinci Dünya Savaşı'nın yönetici kadrosu birincinin bütün acılarını yaşamışlardı ve tekrar Almanya'nın yörüngesine girmek istemiyorlardı.

İnönü Dönemi Türk Tarihi içerisinde pek hatırlanmak istenmeyen bir süreç olarak tarihe geçmiştir. Savaş dönemi siyaset, ekonomi ve diplomasi politikaları dönemin baskıcı rejimini ortaya çıkarmıştır. Hem iç siyaset hem de basın sıkı bir kontrol altında tutulmuştu. Savaş bittiğinde hükümet çeşitli sebeplerden dolayı halk nezdinde bütün itibarını kaybetmişti. Nüfusun yüzde seksenini oluşturan kırsal kesimde yaşayanlar, merkezi denetimi bütün ağırlığı ile sırtlarında hissetmişlerdi. Jandarma ve vergi tahsildarlarından nefret ediyorlardı.

Milli şef dönemi, savaşla ilgili olmayan kültür ve eğitim gibi alanlarda Atatürk döneminin bir devamı sayılabilir. Batıcılık ve laiklik bu dönemin değişmez karakteri olmuştu. Ancak devletin laiklik politikaları öncekinden daha fazla dinin ifade şekillerini bastırmış,

bu durum halk ile devlet arasında bir uçurumun oluşmasına sebep olmuştur. Tek Parti döneminde devlet demek Halk Partisi demekti. Toplumun hemen hemen her kesimi savaş politikalarından darbe yediği için partiye karşı bir hoşnutsuzluk vardı.

İkinci Dünya Savaşı bittikten sonra Türkiye'nin siyasal ve askerî sistemi birkaç yıl içinde köklü bir değişime uğradı. Savaş sonrasının uluslararası gelişmeleri ve Türkiye'de CHP'ye karşı oluşan muhalefet yeni bir partinin doğmasına zemin hazırladı. 1945 yılı Ocak ayında TBMM'de tartışmaya açılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu üzerinde şiddetli tartışmalar yaşandı, hükümet ilk kez bu kadar açık eleştiriliyordu. Yasaya muhalefette bulunanlar kendileri ya da yakınları toprak sahipleri olan milletvekilleriydi. Bunların sözcüsü Aydınlı bir toprak sahibi olan Adnan Menderes'ti. Muhalefete rağmen kanun kabul edilmişti ancak CHP de ilk önemli darbesini almıştı. İnönü de bir yandan kontrollü bir liberalleşme eğilimi gösteriyordu. ABD'nin artan baskısı, askerî ve ekonomik yardım şartı olarak demokratikleşme vurguları yeni parti için zemin hazırlıyordu. Adnan Menderes, Celal Bayar, Refik Koraltan ve Fuad Köprülü yeni oluşumun ilk dörtlüsüydü. Demokrat Parti 7 Ocak 1946'da resmen kuruldu. İlk şubelerin açılması sırasında büyük gösteriler yapıldı. Partinin kurulmasını gayet iyi bir gelişme olarak karşılayan CHP bu ilk tepkilerden sonra bazı tedbirler alma yoluna gitti; tek dereceli seçim sistemine geçildi, İsmet İnönü'nün "milli şef" sıfatı kaldırıldı. 1946 erken genel seçimleri, hileli seçimler olarak tarihe geçti, CHP oyların çoğunu değiştirmişti. Buna rağmen DP'nin yükselişi önlenemedi, TBMM'deki 465 sandalyenin 62'sini muhalefet partisi kazanmıştı. Bu gelişmeler 1950 yılında DP'nin on yıl sürecek iktidarını başlatacaktı. Bu iktidar değişikliğinin seçim yoluyla olması Türk demokrasi tarihi açısından değerlidir.

Soğuk Savaş döneminin uluslararası çekişmeleri Türkiye Cumhuriyeti'ni farklı bir iklimin içerisine çekecektir. Dünyaya yön veren iki kutuplu yapı Türkiye'yi de yeni bir uluslararası forma sokacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü,* çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili ve Türkistan ve Yakın Tarihi. Cilt I Batı ve Kuzey Türkistan*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

———, *Tarihte Usul*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.

———, *Umumî Türk Tarihine Giriş. Cild I En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981.

Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

———, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Abdülkerim Özaydın, "Saltuklular", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 36, s. 54-56.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemaloğlu, *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020.

Ahmet Süleyman Kutluk, *Doğu Türkistan Medeniyeti ve Uygurlar*, haz. Abdullah Cinkara, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

Ahmet Taşağıl, Eski Türk Boyları *Çin Kaynaklarına Göre (MÖ III.-MS X. Asır)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

———, *Gök-Türkler*, C I-III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.

———, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi. Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

———, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Basımevi, Ankara 1972.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ç. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Ali Ahmetbeyoğlu, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

———, *Atlı Şehirliler. Buluntular ve Kalemin Dilinden Avrupa'da Hun Kültürü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

———, *Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı, Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

———, *Avrupa Hunları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

Ali Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017.

Alpaslan Demir-Tuba Tombuloğlu-Oğuz Polatel, *Türklerde Kadın*, Kömen Yayınları, Konya 2020.

Altay Tayfun Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.

Anatoly M. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya. Geçmiş, Gelecek ve Şimdiki Hâli Üzerine Mukayese*, çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2015.

Andrey Markoviç Sagalayev, *Ural-Altay Mitolojisinde Arketipler ve Semboller*, çev. Ali Toraman, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004.

Ayhan Bıçak, *Tarih Felsefesi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2015.

B. N. Grakov, *İskitler*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

Baburnâme (Baburun Hatıratı), C I-III, haz. Reşit Rahmeti Arat, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1970.

Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

———, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi. Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

———, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C I-IX, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

———,*Türk Mitolojisi*, C I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

———, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

———, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, haz.

Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

Belek Soltonoyev, *Kırgız Tarihi*, C I-II, çev. Mayramgül Dıykanbayeva, Kömen Yayınları, Konya 2018.

Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2017.

Bilgehan Atsız Gökdağ-Kemal Üçüncü, *Başlangıcından Günümüze Türk Destanları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017.

Cengiz Alyılmaz, *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015.

———, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay Yayınları, Ankara 2005.

Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu, çev. Ankhbayar Danuu, haz. Mustafa Uyar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.

Cemil Koçak, “Siyasal Tarih (1923-1950)”, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, İstanbul 2013, s. 127-211.

———, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, İstanbul 2003.

Ch. V. Langlois-Ch. Seignobos, *Tarih Tetkiklerine Giriş*, çev. Galip Ataç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

Christopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları. Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi*, çev. Kürşat Yıldırım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2011.

Çin Kaynaklarında Türkler. Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a "Türkler" Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri), haz. İsenbike Togan-Gülnar Kara-Cahide Baysal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Çin Kaynaklarında Türkler. Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri", haz. Ayşe Onat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.

D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.

Defterdâr Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, haz. Serkan Acar, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Doğu Avrupa Türk Tarihi, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi, İstanbul 2013.

Durmuş Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I-II*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2016.

E. L. Lvova-İ. V. Oktyabrskaya-A. M. Sagalayev-M. S. Usmanova, *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri*, C I-III, çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya 2013.

Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Fazîletleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1969.

Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, haz. Zuhal Kargı Ölmez, Simurg Yayınevi, Ankara 1996.

———, *Türk'ün Soy Ağacı (Secere-i Türk)*, Çağatay Türkçesinden Aktaran Rıza Nur, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

Elvin Yıldırım, *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu Andronovo Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020.

Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.

———, *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2004.

———, *Türklerde Maddî Kültürün Oluşumu*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2006.

Emine Sonnur Özcan, *Kültür Tarihi Açısından İskit-Türk Aynılığı*, Selenge Yayınları, İstanbul 2016.

Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1973.

Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

———, "Aydınoğulları", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 4, s. 239-241.

Erhan Afyoncu, *Fransa'ya Osmanlı Tokadı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

———, *Herkes İçin Kısa Osmanlı Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

———, *Muhteşem Süleyman*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

———, *Osmanlı Padişahları,* Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

———, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.

———, *Truva'nın İntikamı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009.

Erhan Afyoncu-Ahmet Önal-Uğur Demir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar ve Darbeler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

Erhan Afyoncu-Uğur Demir, *Turhan Sultan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

Erhan Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

———, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

Erkan Göksu, *Selçuklular: Muhteşem Çağın Mütevazı Çocukları*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.

———, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.

Erken İç Asya Tarihi, ed. D. Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Yersu Yayınları, İstanbul 2020.

Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, çev. Abdulvahap Kara, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

Fahir Armaoğlu, *Türk Dış Politikası*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.

———, *Türk Siyasi Tarihi*, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1967.

———, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

———, *Şahıs Adları*, C I-II, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

———, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları*, I-II, İSAM Yayınları, Ankara 2011.

———, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

———,"Mengücüklüler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 29, s. 138-142.

———, Selçuklular *Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

———, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

Gazneniler. Ravzatu's-Safa, Müluk-i Gazneviyye, çev. Erkan Göksu, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

Garmirzan Davletşin, *Türk Tatar Kültür Tarihi*, çev. Albina Tuzlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Gazi Zahirüddin Babur, *Vekayi Babur'un Hâtıratı*, C II, yay. haz. Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1946.

George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak-Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

Gıyaseddin Nakkaş, *Hıtay Sefaretnamesi*, haz. Betül Mutlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Gökçen Kapusuzoğlu, *Taiping Derlemesinde Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

Gülçin Çandarlıoğlu, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003.

———, *Orta Asya'da Timurîler, Çin'de Ming Münâsebetleri, Ch'en Ch'eng Elçilik Raporu*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1995.

———, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9-11. Asırlar)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.

———, *Tarih Metodu (araştırma-yazma)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

———, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.

Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar), Gürcüceden çev. M. F. Brosset, çev. Hrand D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Gürhan Kırilen, *Eski Çin'in Ötekisi Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.

———, *Gök-Türklerden Önce Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016.

———, *Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016.

H. J. Kisling, "II. Sultan Bâyezid'in Deniz Politikası Üzerine Düşünceler: (1481-1512)", *Türk Kültürü*, S 84 Ankara 1969, s. 18-30.

Halim Giray Sultan, *Gülbün-i Hânân Yahud Kırım Tarihi, İstanbul* 1327.

Haluk Selvi, *Sorularla Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,* Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, çev. Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi, haz. Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. Müjdat Kayayerli, Ötüken Yayınları, İstanbul 2001.

Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Hayrettin Rayman, *Eski Türklerde Üç Din. Şamanizm, Budizm, Maniheizm*, Karınca Yayınları, Ankara 2016.

Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular. 1360-1506*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

Helmut Uhlig, *İpek Yolu. Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*, çev. Alev Kırım, Okyanus Yayınları, İstanbul 2000.

Heredotos, *Heredot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2004.

Hüseyin Gazi Yurdaydın, *Kanunî'nin Cülusu ve İlk Seferleri*, Ankara 1996.

Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C I-III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Hüseyin Nihal Atsız, *Türk Tarihi Üzerine Toplamalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

Hüseyin Salman, *Türgişler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

Ian Morris, *Dünyaya Neden Batı Hükmediyor Şimdilik*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Yayınları, İstanbul 2017.

István Vásary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları, İstanbul 1995.

İbn Haldun, *Mukaddime*, C I-III, çev. Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996.

Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I-VII, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2011.

İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.

———, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1956.

———, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

———, *Türk İslâm Sentezi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999.

———, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003.

———, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

İgor Kormuşin-Emine Mozioğlu-Risbek Alimov-Fikret Yıldırım, *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*, BilgeSu Yayınları, Ankara 2016.

İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

İlhami Durmuş, *Sarmatlar*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012.

———, *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.

———, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016.

İlyas Topsakal, *İdil Bulgarları ve İslâmiyet*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.

———, *Rus Çarlığı ve Türkler. Rus Misyoner Kaynaklarına Göre (1552-1917)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

———, *Sibirya Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.

İlyas Topsakal-Leysen Şahin-Kürşat Yıldırım-Mustafa Tanrıverdi-Elvin Yıldırım, *Rusya'daki Türkler*, T.C. Eskişehir Valiliği Yayını, İstanbul 2015.

İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1969.

Jack Weatherford, *Cengiz Han*, çev. Sermin Karakale, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.

Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

Károly Czeglédy, *Turan Kavimlerinin Göç'ü*, çev. Günay Karaağaç, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C I-IV, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Kazakistan Tarihi Makaleler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Keneş Yusupov, *Manas Destanı*, akt. Fikret Türkmen-Alimcan İnayet, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2009.

Konuralp Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Kürşat Yıldırım, *Bir Zamanlar Türk İdiler: Türk Kökenli Çin Aileleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.

———, *Bozkırın Yitik Çocukları Juan-juan'lar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.

———, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.

———, *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

———, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, Otopsi, İstanbul 2010.

———, *Tonyukuk Kitabı*, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 2020.

———, *Geçmişten Günümüze Türkler ve Moğollar*, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 2020.

L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

L. N. Gumilëv, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

———, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

———, *Hunlar*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.

L. N. Lezina-A. V. Superanskaya, *Türk Onomastikası. Bütün Türk Halkları*, haz. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1996.

Léon- E. Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, çev. Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

M. Fuat Köprülü, "Artuk Oğulları, Artuklular", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 1, s. 617-625.

———, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.

M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi. Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Mahmut Şakiroğlu, "Cem Sultan", *Yeni Türkiye*, S 31, Ankara 2000, s. 124-127.

Mehmet Alpargu, *Nogaylar*, Değişim Yayınları, Sakarya 2007.

Mehmet Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Mehmet Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasında Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Mehmet Ziya Binler, *Türk Dünyası Aile ve Akrabalık Terimleri Sözlüğü*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Mevlüt Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, Akademi Kitabevi Yayınları, İzmir 1999.

Mihály Hoppál, *Şamanlar ve Semboller. Kaya Resmî ve Göstergebilim*, çev. Fatih Sel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.

Moğolların Gizli Tarihçesi, çev. M. Levent Kaya, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.

Moğolların Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948.

Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, C I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

———, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2009.

Muharrem Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

Mustafa Aksoy, *Tarihin Sessiz Dili Damgalar*, Yeni Ufuklar Derneği Yayını, İstanbul 2014.

Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, Berikan Yayınları, Ankara 2005

———, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri,* İÜEF Yayınları, İstanbul 1976.

Mustafa Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Ankara 1992.

———, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III*, Ankara 1997.

Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569),* TKAE Yayınları, Ankara 1989.

Mücteba İlgürel, "Çaka Bey", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 8, s. 186-188.

Mükrimin H. Yınal, "Dânişmendliler", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* C 3, s. 468-479.

N. A. Aristov, *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

N. A. Tomilov, *Batı Sibirya Türkleri*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

N. F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, çev. Attila Bağcı, Kömen Yayınları, Konya 2004.

N. N. Ambraseys-C. F. Finkel, *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler,* çev. M. Umur Koçak, Ankara 2006.

Narşahi, *Târîh-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I-V, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

Oğuz Kağan Destanı, neşr., W. Bang-R. Rahmeti, Örgün Yayınevi, İstanbul 1936.

Orhan Doğan-Aysel Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları*, Berikan Yayınları, Ankara 2017.

Orhan F. Köprülü, "Amcazade Hüseyin Paşa", *İslam Ansiklopedisi,* V/1, s. 646-650.

Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.

Orhan Türkdoğan, *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2014.

Osman F. Sertkaya-Rysbek Alimov, *Eski Türklerde Para (Göktürklerde, Uygurlarda, Türgişlerde)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.

Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, C I, İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2013.

Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

Osman Karatay, *Bulgarlar. Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

———, *Hazarlar: Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler,* Kripto Yayınları, Ankara 2014.

———, *İlk Oğuzlar,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.

Osman Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*, Belen Yayıncılık Matbaacılık, Ankara 2009.

Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004.

———, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004.

———, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1969.

———, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1984.

———, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.

Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Günümüze Kanglı Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.

———, B*aşlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Ömürkul Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, haz. İlyas Kamalov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.

———, *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

———, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.

Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi. 13. Yüzyılda Avrupa'dan Asya'ya Yolculuk (1245-1247)*, çev. Ergin Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Pulat Otkan, *Tabgaçlar-Toplum ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020.

———, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shiji) Göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

R. G. Kuzey, *İtil-Ural Türkleri*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.

Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu. Attila, Cengiz Han, Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.

S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

S. G. Klyashtorny-T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2011.

———, *Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002.

———, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003.

———, *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2012.

———, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınları, Ankara 2012.

———, *Türk Tarihinde Çingizliler*, Berikan Yayınları, Ankara 2017.

———, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997.

Salim Koca, *Anadolu Türk Beylikleri Tarihi* Berikan Yayınları, Ankara 2016.

———, *Türk Kültürünün Temelleri*, Berikan Yayınları, Ankara 2012.

Selim Deringil, *Denge Oyunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015.

Semih Güneri, *Türk Altay Kuramı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2016.

Sercan M. Ahincanov, *Kıpçaklar*, çev. Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

Sergey Grigoryeviç Klyaştornıy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, çev. S. Acar-A. Temizkan-M. Duranlı-A. Havuşi-E. Aktaş, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

———, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasî İlişkileri (1437-1552)*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Seyyahların İzinde Türkistan, ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019.

Stanley Lane-Pole, *İslâm Devletleri Tarihi*, çev. H. E. Eldem, yay. haz. S. Alıç, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

Suna Kili, *Atatürk Devrimi*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1981.

———, *Türk Devrim Tarihi,* Bilgi Yayınevi, 2-4. Kitaplar, Ankara 2018.

Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

Şerif Baştav, *Büyük Hun Kağanı Attila*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

Şerif Mardin, "Atatürkçülüğün Kökenleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C I, İstanbul 1983.

Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi,* Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2020.

Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları, Konya 2012.

Turgun Almas, *Uygurlar*, akt. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

Türk Moğol Tarihi, ed. Kürşat Yıldırım, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

V. V. Barthold, *Kırgızlar*, çev. Ufuk Deniz Aşçı, Kömen Yayınları, Konya 2002.

———, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

———, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. Kazım Yaşar Kopraman-İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

———, *Orta Asya. Tarih ve Uygarlık*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

Varis Çakan, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Binyıl, Ankara 2009.

W. Raflof, *Sibirya'dan (Seçmeler)*, çev. Ahmet Temir, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.

Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat. 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk (1253-1255)*, çev. Ergin Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

———, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Y. Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, C I-III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınevi Yayınları, İstanbul 2007.

———, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

———, *Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dinî ve Edebî Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Kömen Yayınları, Konya 2014.

Yaşar Yücel, "Candaroğulları", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 7, s. 146-149.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, C I-II, çev. Reşid Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

———, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

TÜRKLERİN TARİHİ

Türklerin Tarihi: Başlangıçtan 20. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar kitabı, alanında uzman akademisyenler tarafından kaleme alınmış bir çalışmadır.

Kitapta, Türk tarihinin devamlılığını, aynı anda farklı coğrafyalarda cereyan eden tarihimizin bir bütün olduğunu göstermek hedeflenmiştir. Türk tarihinin seyri ve Türk varlığı, milli bir bakış açısıyla ele alınmış, Türk tarihinde yaygınlaşan yanlış bilgilerin düzeltilmesi amaçlanmıştır.

Başlangıçtan 20. yüzyılın ilk yarısına kadarki Türk tarihini anlatan bu kitap, Türk tarihine ilgi duyan herkesin faydalanabileceği önemli bir eserdir.

